Микола Островський

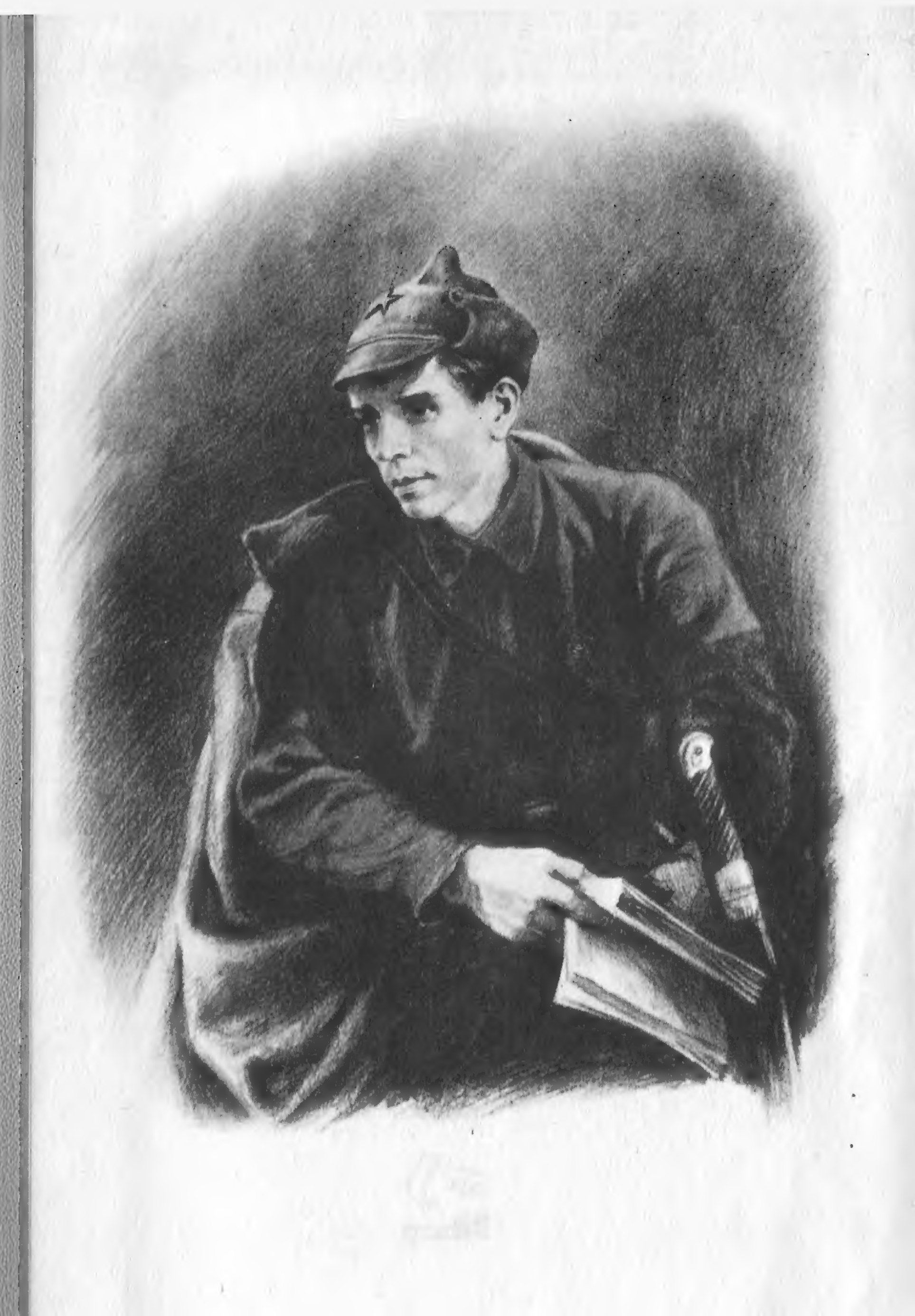

У 1966 році
постановою IX пленуму
ЦК ВЛКСМ
видатному радянському
письменникові
ОСТРОВСЬКОМУ
МИКОЛІ ОЛЕКСІЙОВИЧУ,
авторові безсмертних книг
«Як гартувалася сталь» і
«Народжені бурею» — творів,
які стали бойовою зброєю
комсомолу
у вихованні мільйонів молодих
радянських патріотів, гідної зміни
старшим поколінням комуністів,—
присуджено премію
Ленінського комсомолу.

МИКОЛА ОСТРОВСЬКИЙ

*Твори
в трьох
томах*

КИЇВ
1979

МИКОЛА ОСТРОВСЬКИЙ

Том I

Як гартувалася сталь

Роман

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

З російської переклав
В. Л. ПЕТРОВСЬКИЙ

Ілюстрації
А. І. РЕЗНИЧЕНКА

Передмова
В. М. ОЗЕРОВА

Примітки
К. Д. ТРОФІМОВА

Переклад звірено за виданням:
НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ.
Собрание сочинений в трех томах.
Том I. Как закалялась сталь. Роман.
Москва. «Молодая гвардия», 1974.

О $\frac{70302-013}{М228(04)-79}$ передплатне 4702010200

«...ІТИ ВПЕРЕД, У ЦЬОМУ — МУЖНІСТЬ»

Як і для чого жити, в чому смисл і щастя життя? Хто з юнаків і дівчат не ставив перед собою ці вічні і для кожного нові, дуже нелегкі і дуже важливі питання!

Можна б сказати: скільки людей, стільки й поглядів. І все ж, думається, глибока правда є в словах Горького, який казав, що людство знає тільки дві форми життя — гниття і горіння.

Гниття — це нудне животіння тупих самовдоволених міщан, які думають тільки про свою ситість і благополуччя, миряться зі злом та бездушністю, позбавлені великих ідеалів і високих прагнень.

Горіння — це повнота яскравого життя борців і творців, натхнених революційною справою, захоплених будівництвом людського щастя, пафосом світлих ідей і мрій.

Горіння — це горде слово найкраще характеризує життя Миколи Островського — борця, людини, письменника. Воно було трудним і до краю насиченим подіями, думами, пристрастями. Воно було присвячене людям — і це визначило його внутрішнє багатство, красу, значущість.

Ні, йдеться не про якихось незвичайних людей, не про красиву риторику. Микола Островський вийшов із самої гущі народної, герої його — звичайнісінькі робочі хлопці й дівчата. Але обраний життєвий шлях надав високого смислу всьому, що звершили і автор знаменитих книг, і їхні персонажі. Це шлях трудового народу, борця і переможця.

Біографія Островського — біографія революціонера, комуніста. Убоге, безправне дитинство у дожовтневі роки. Невгамовна ненависть до багатіїв, гнобителів народу. Зустрічі з більшовиками, перші уроки свідомої боротьби. Громадянська війна. Фронт господарського будівництва. Комсомольська робота. Жорстока боротьба з тяжкою хворобою, трагедія нерухомості і сліпоти. Залізна впертість у здійсненні однієї мети: повернутися в бойові лави. Робота над творами, які стали невід'ємною часткою нашої історії, нашої

духовної культури. Віхи життя цієї чудової людини знають усі. Але чи всі задумувалися над тим, які багатозначні дати цього шляху — такого змістовного і такого короткого?

М. Островський народився в 1904 році, помер у 1936 році. Він прожив тільки тридцять два роки.

Майбутньому письменникові було всього п'ятнадцять років, коли він почав працювати в ревкомі рідної Шепетівки; у дев'ятнадцять він — секретар райкому комсомолу, комісар батальйону всевобучу; в двадцять три роки, повністю паралізований, втрачаючи зір, М. Островський береться до зовсім нової для нього справи — до праці письменника. Його книги стали зброєю, з допомогою якої він продовжував боротьбу за комунізм. За життя автора «Як гартувалася сталь» вийшла більш як 50 виданнями. Книгу прочитала вся країна, ім'я її творця узнав весь світ. Показова деталь: тільки за десять місяців 1935 року М. Островський одержав 5100 листів. Життя його було заповнене по вінця громадськими справами, працею над новим твором, зустрічами з людьми.

Творчий подвиг Островського — взірець завзятої і натхненної літературної праці. Вчорашній кочегар і кінноармієць не мав закінченої освіти. Прикутий до ліжка, він прочитав сотні книг. Раніше він нічого не знав про «таємниці» літературної майстерності. Працюючи над романом, знову й знову переписував кожну сторінку, прискіпливо перечитував кожне слово, а коли втратив зір, почав користуватися саморобним транспарантом: в аркуші картону були зроблені прорізи, щоб рядок не набігав на рядок. Не вистачало потрібних документів і матеріалів, траплялися невдачі, обрушувались раптові удари — так, перший рукопис письменника пошта десь загубила. А він починав заново і писав — це ж треба уявити собі! — про мужність героїв, про чарівність дружби, про щастя борця і колективіста.

Важко знайти читача, який не запам'ятав би назавжди події і людей, описаних у романах «Як гартувалася сталь» (частина перша вийшла в 1932 році, частина друга — в 1934 році) і «Народжені бурею» (1936 рік). Та чи кожний може пояснити, чому ці твори так глибоко ввійшли в свідомість, чому Павка Корчагін залишається нашим сучасником? Річ у тому, що героєм роману «Як гартувалася сталь» стала нова людина нового суспільства, борець за соціалізм, будівник соціалізму, і що його характер розкрито правдиво і вірогідно в найголовніших своїх рисах та властивостях. Радянські письменники у багатьох талановитих книжках показали окремі риси нової людини, народженої Жовтнем, ті чи інші етапи її життєвої еволюції. У романі М. Островського нову людину подано на весь зріст, у різноманітті властивих їй

иностей, у становленні характеру, що відбувалося протягом цілої смуги нашої історії: передреволюційні роки, громадянська війна, період непу, перша п'ятирічка. Письменник створив виразний типовий образ людини бурхливої революційної епохи, героя нашого часу.

Що це значить: герой нашого часу? Скептики та буркуни, з тих, хто сповідає «філософію» горьківського вужа, заперечують навіть саме поняття героя, самовідданого і непохитного. Їм більше до душі «маленька людина», тиха, непомітна, «приземлена», вони й не помічають, що епоха втягує цю людину в свої бурі, піднімає і випрямляє. Друга крайність у розумінні позитивного образу — ототожнення його з уже «готовим» надідеальним героєм, бездумним, безпристрасним, всезнаючим. Прихильники цього погляду не бачать, що сам час формує — в дуже непростому розвитку — складні характери і що до своїх ідеалів люди приходять внаслідок духовних шукань, життєвих випробувань. Ні, Павло Корчагін не вкладається в літературні схеми. Це не безживний монумент, а жива людина, зі своїми сильними і слабкими сторонами, своєрідністю індивідуальності. Ми віримо, що така людина могла жити, боротись і перемагати, бо маємо можливість простежити на сторінках книги, як формується її характер, бачимо, що саме завдяки йому цей юнак, який нічим не вирізнявся в середовищі своїх ровесників, звершує дивовижний подвиг волі і душевної стійкості.

Біографія Корчагіна багато в чому нагадує біографію самого Островського. Нагадує, але не автоматично повторює. Дослідники встановили, що письменник, поклавши в основу роману особисто побачене й пережите, разом з тим змінив деякі епізоди, ввів такі, яких не було насправді,— він відбирав факти, типізував життя. «В основу роману,— казав автор,— покладено чимало фактичного матеріалу. Але назвати цю річ документом не можна... Це роман, а не біографія, скажімо, комсомольця Островського». В своєму творчому звіті Сочинському міськкому партії Микола Островський підкреслював також думку про прагнення художньо відтворити історію свого покоління, змужнілого в суворих умовах громадянської війни, перших кроків на шляху соціалістичного будівництва. Роман «Як гартувалася сталь» став відповіддю Островського на заклик комсомолу до радянських письменників — створити образ молодого революціонера нашої епохи.

І справді, революційна епоха оживає на сторінках роману в усій своїй героїці і неповторності. Корчагін — з того племені відважних і самовідданих молодих борців, яких виростили

Комуністична партія і комсомол. Він посідає центральне місце в творі, але цей образ не вийшов би таким повнокровним, якби ми не бачили Павла в оточенні його товаришів, у відносинах з тими, з ким він дружить або сперечається, кого любить. Автор дбав про характерність кожного свого персонажа. Ось Сергій Бруззжак — перший комсомолець Шепетівки, добрий, мрійливий і рішучий, він мужніє на наших очах. Ось його сестричка Валя — ніжна, сором'язлива і незламна дівчина, яка героїчно гине від руки ворога. Ось Іван Жаркий — палкий і самовідданий, колишній безпритульний, що став доблесним воїном, організатором комуни, студентом Комуністичного університету. Скільки їх, таких однакових у відданості революції і таких різних, як людські індивідуальності: Рита Устинович, Гнат Панкратов, Микола Окунєв, Грицько Хороводько...

Вони разом у всьому — в збройних сутичках з захисниками старого світу і в будівництві нового, в принциповій боротьбі проти ворогів партії — троцькістів, опортуністів, святенників і підлотників. Розділи, в яких описано гострі дискусії Корчагіна і його товаришів з тими, хто атакував партію, належать до найправдивіших художніх документів історії. Віру в ідеї партії, близькість до партії покоління Корчагіна пронесло через усе життя. Природно, що письменник з величезною любов'ю змалював образи більшовиків — людей, які навчали Павла мистецтву революційної боротьби, були його старшими друзями і наставниками; матрос Жухрай, кадровий працівник партії Токарєв, перший голова волревкому Долинник та інші. Надзвичайно глибока повага до старших, до матері, до брата Артема — це риса, яка взагалі вирізняє Корчагіна.

Основний художній принцип роману «Як гартувалася сталь» виражено вже в назві твору. Автор вважав, що найголовніше — передати сам процес ідейного зростання, духовного загартування молоді. Сюжет книги відтворює в хронологічній послідовності і кульмінаційних моментах внутрішній розвиток недавно ще незрілих юнаків і дівчат, які стають мужніми революціонерами.

Що визначає благотворні зміни, які відбуваються з ними? Передусім — їхня зростаюча ідейна переконаність. Який бешкетний, відчайдушний був Павка в дитинстві! А тоді почав замислюватись, думати про життя, в якому його — підсобного робітника станційного буфету, підпевільного кочегара — і за людину не вважали. А потім зустрівся з Жухраєм і взнав, що мало тільки ненависті до багатіїв, «треба знати, кого бити і за що бити». Був Павка сміливий до відчайдушності, відважний до безрозсудності. А життя вимагало дедалі більшого: юнак став одним з найактивніших організаторів комсомолу, віч-на-віч зіткнувся з білогвардійцями, німецькими окупантами. Він пережив загибель своїх най-

близьчих друзів, таких, як Сергій і Валя Брузжаки. Суворою школою стала для Корчагіна громадянська війна. На бій із старим світом багато хто піднявся стихійно. Та не кожному було під силу витримати випробування довгої і безпощадної боротьби. Їх витримав, у них змужнів Павло. Уважний читач роману запам'ятає сцену біля вогнища. Бійці розмовляють про героїзм. Звідки людина бере сили для подвигу? Спливає ім'я Овода, героя однойменного роману Е. Л. Войнич: «Так людина не витримала б, але як за ідею пішла, то у неї все це й виходить».

За ідею комунізму переконано боровся Корчагін. Він був готовий до будь-якого подвигу. Він мав виробити в собі ще одну якість, конче потрібну революціонерові,— залізну витримку. Його друг Рита Устинович записала в своєму щоденнику відгук про Корчагіна — вона почула той відгук від людини, яку дуже поважала, і він вразив її: Павка «ще не зовсім відійшов від стихійності. Живе почуттями, які в ньому бунтують, і вихори цих почуттів збивають його вбік». Корчагін став таким, яким ми його знаємо завдяки тому, що загартовував свою волю. Ті, хто вважає його заздалегідь заданим зразком, не враховують головного: величезної духовної роботи, зробленої Павлом. Він вирішив довести, що не обставини керують людиною, а людина управляє обставинами, й зумів зробити це. Довів багатьом — свідомою дисципліною, умінням стримувати свої почуття, хоч би як це було важко, долати будь-які звички, такі, наприклад, як куріння, лайка. Наполегливе самовиховання дає свої наслідки, допомагаючи героєві роману гідно триматися за будь-яких ситуацій.

Наведемо хоча б дві ілюстрації.

...Червоноармієць Павка був сміливий і відважний. Та ось одного разу він узяв собі в голову «перемахнути в Першу Кінну». Його довго переконували — не можна самовільно переходити з частини в частину, а Корчагін слухав нагадування про дисципліну і повторював своє: «Все це правильно, але до будьоннівців я перейду — це факт».

...Військком батальйону Корчагін багато побачив за недовгі роки, він «виростав у стражданнях і злигоднях». Він ніколи не забував про тих, для кого мав бути прикладом. Коли зашкарублий чинуша зажадав, щоб тяжко хворий, майже нездатний ходити військком зліз під час маневрів з коня, Корчагін відчув приплив гніву. Цього разу не піддався вихорам почуттів. «Корчагін був військкомом батальйону, цей батальйон стояв позад нього. Який же приклад дисципліни показав би він йому своєю поведінкою! Адже не для цього хлюста він виховував свій батальйон. Він витяг ноги із стремен, зліз із коня і, перемагаючи гострий біль у суглобах, пішов до правого флангу».

Так, Павло навчився володіти своїм характером в ім'я великої і благородної мети. Це свобода і щастя народу. Були справи, які належало будь-що виконати: боротьба з контрреволюцією, будівництво залізничної вітки, життєво необхідної голодному місту, врятування лісосплаву, коли доводилося йти в крижану воду...

Павло твердо обрав свій шлях. Ішов по ньому без вагань. Вірив в ідеали комунізму безмежно. Це й зробило його важке життя яскравим, багатим, повнокровним. У Корчагіна твердий і цільний характер.

Не всі правильно розуміють, що це значить — цільність характеру. Дехто ототожнює цільність з однолінійністю, обмеженістю, іноді доводиться чути, ніби люди корчагінського типу малоцікаві в наші дні, коли письменники повинні показувати душевний розвиток героїв у всій його складності. Яка сумна помилка! Адже цільність характеру революціонера, нової людини не від інтелектуальної бідності, а від сили переконань, яких людина набула в життєвих випробуваннях, духовних шуканнях. Така «складна цільність» не має нічого спільного з міщанською трухлявістю душі, з ідейною невизначеністю і хисткістю переконань — таланом людей безвільних і безхребетних.

Ідейність Корчагіна — це сутність усього його світорозуміння, його внутрішня потреба. Зв'язок з колективом, з партією — природний, єдино можливий для Павла спосіб життя. «...Мене від партії не відірвати,— казав він.— З ладу мене виведе тільки смерть».

Завжди бути в бойових лавах! Для егоїста і індивідуаліста це найобтяжливіший обов'язок. Для борців і будівників це джерело сили. Коли невиліковна хвороба звалила Корчагіна, він страждав не тільки фізично. Ще страшнішою була перспектива лишитися самотнім, нікому не потрібним. Почуття переконаного борця і колективіста — ось що допомогло йому знову вистояти. У розмові з одним іноземним кореспондентом М. Островський пояснив, що дає комуністові сили подолати найстрашнішу трагедію: спільна справа, відчуття своєї потрібності людям. «Якщо навколо безрадісно, людина рятується в особистому, для неї вся радість у сім'ї, у вузькоособистому колі інтересів. Тоді нещастя в особистому житті (хвороба, втрата роботи тощо) можуть призвести до катастрофи — людині нічим жити. Вона згасає, як свічка... А наша партія виховує глибоке почуття товариськості, дружби. В цьому величезна духовна сила людини — почувати себе в дружньому колективі... Мене підстерігає загибель, і це посилює жадобу життя. Я не герой на годину. Я переміг усі трагедії свого життя: сліпоту, нерухомість, страшний біль. Я дуже щаслива людина, незважаючи на все».

«Не герой на годину»! Ці слова знову-таки і про самого себе, і про героя, створеного творчою уявою письменника, і про той людський тип, який втілює все найкраще, найпередовіше в нашій сучасності. Для індивідуаліста героїзм — короткочасний спалах, індивідуаліст здатний на ефектний вчинок на очах у всіх, він любить говорити пишномовно, заявляти про свою «прогресивність» і «незалежність». Але повсякденне життя здається йому нудним, праця — нецікавою, дріб'язки побуту, як хмара комарів, обліплюють таку людину; засліплюють і роблять безсилою! Ще в 1900 році Ленін вказував на необхідність «готувати людей, які присвячують революції не самі тільки вільні вечори, а все своє життя...» [1] Згодом Ленін писав, що завдання будівництва соціалізму трудніші, аніж перша атака проти капіталізму, бо це завдання «ні в якому разі не може бути розв'язане героїзмом окремого пориву, а вимагає найтриваліпіого, найупертішого, найтруднішого героїзму масової і *буденної* роботи» [2].

Долю світу взяли в свої руки саме люди, здатні до такої роботи. Першим показав їх той же Горький, який заявляв, що «з героями на годину... треба попрощатися, бо потрібен героїзм на все життя...» «Герої на все життя» стали головними персонажами творів, написаних майстрами радянської літератури О. Фадєєвим, М. Шолоховим, М. Островським та іншими. Слова М. Островського про героїзм змушують і сучасного читача багато над чим замислитись. І над тим, як ставитись до праці, суспільства. І над тим, як розуміти смисл життя, щастя його.

Колись К. Маркс на питання про те, як він уявляє собі щастя, відповів одним словом: «Боротьба». Так розумів своє життя й М. Островський; свою книгу, що мала продовжити «Як гартувалася сталь», він хотів назвати «Щастя Корчагіна». Письменник виходив з переконання, що мужність народжується в боротьбі, виховується в опорі труднощам. «Треба,— твердив М. Островський,— завжди і всюди невтомно стежити за собою. Якщо життя вдарило тебе в груди, не повзи назад. Що б там не було, треба йти вперед, в цьому — мужність, а я ставлю своїм завданням ростити мужність у себе і в інших людей».

Це було глибоко продумане завдання: створюючи типовий образ борця, на якого рівнялася б наша молодь, письменник не вважав за можливе полегшено зображати останній подвиг свого героя — тривалі роки нерухомості, фізичних мук, перемог і поразок у боротьбі за те, щоб з новою зброєю повернутися в бойові лави. Історія Корчагіна, який вступив у єдиноборство з хворобою

---

[1] В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 4, стор. 358.
[2] В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 39, стор. 17.

і самою смертю, дуже драматична! Герой роману переходить від тривоги до віри в одужання, од відчаю до надії і в нинішньому становищі лишитись корисним. Бувають і хвилини безнадійності. Одного разу Павло поставив перед собою фатальне питання: для чого жити? «Кулю в серце — і край!» І про цю людину дехто насмілюється говорити як про «стандартну», «надто прямолінійну»! Ніщо людське не чуже Корчагіну, у нього були й помилки, і вагання, але вся справа в тому, що він ніколи не пасував перед життям, не здавався, шукав і знаходив вихід. Думка про самогубство була відкинута як «паперовий героїзм», як найбоягузливіший вихід із становища. Її витіснило тверде рішення: «Умій жити й тоді, коли жити стає несила. Зроби життя корисним».

Не тільки подвиг, а й внутрішній його зміст, шлях до нього — все це показав М. Островський яскраво і правдиво, не приховуючи труднощів такого шляху і художньо поетизуючи красу ідей, які ведуть людину вперед. Уміння побачити всю реальність життя й розкрити його глибинну суть та перспективність саме й вирізняє художника соціалістичного реалізму. Творчий задум роману «Як гартувалася сталь» був дуже місткий. Автор давав не умовне позначення нової людини взагалі, а сина свого часу, свого класу. Павка тримається так, як це властиво людям періоду громадянської війни, воєнного комунізму, рицарям революційного обов'язку. Умови жорстокої класової боротьби вимагали безкомпромісності,— Корчагін виробив у собі цю якість. Безперервні труднощі і злигодні зобов'язували бути непохитно стійким, самовідданим — герой роману присвятив усього себе революції. Його характер породила його епоха, славна і важка боротьба, яка потребувала жертв і звеличувала того, хто був готовий на них. Тільки нікчемний нігіліст може не оцінити по заслугах безкорисливість таких людей, велич їхньої душі.

Історичні умови породили й такі риси Корчагіна, як деякий аскетизм, надмірний максималізм у моральних вимогах, що доходили до відмови від особистого щастя, від кохання. Сумніви в праві на кохання особливо різко були виражені в чорнових нотатках до роману. В них Корчагін так пояснював свій відхід од Рити: «Збережи любов для країни своєї, бережи пориви пристрастей для вогненних промов серед братви, закопченої димом. Залиш ненависть для тих, хто вбив Сергія і його сестричку. Для цього можна віддати і другу любов або її народження. Згадай Овода».

Життєвим є лише той літературний герой, за яким стоїть його час, з особливостями, головними прикметами, суперечностями, властивими для цього часу. Однак великий типовий характер, такий, як Корчагін, втілює якості не тільки одного моменту, а цілої історичної епохи. Від босоногого хлопчика, який бешкетував у школі

й діставав запотиличники в кубовій, до видного комсомольського працівника часів непу, до письменника із всесоюзним ім'ям — дистанція чимала. Ішло вперед життя, йшов уперед і Павло. Поступово він почав ширше мислити, глибше почувати, повніше сприймати життя; він уже не вважає особливою доблестю невиправдане самообмеження, та воно й не є чимось обов'язковим для комуніста, як доводять зарубіжні інтерпретатори роману. Обдумуючи в 1935 році майбутній кінофільм «Як гартувалася сталь», М. Островський підкреслював: «Пам'ятайте, що Павка Корчагін був життєрадісний юнак, який палко любив життя. І ось, люблячи це життя, він завжди готовий був принести його в жертву своїй Батьківщині. Павка не повинен вийти суворим, хоча він хотів здаватися таким. Життя в ньому вирувало, проривалося крізь зовнішню суворість».

Справді бурхливо розширюються духовні горизонти Павла, яскравішою і багатограннішою стає його натура. Але зміни, які сталися в його характері, не означають відмови від корінних принципів. Згадаймо нову зустріч Корчагіна з Ритою, коли він задумався, чого навчило його все, що було. Навчило щось відкинути як наносне, а щось лишити як найважливіше і найдорожче. «Відкинуто,— каже герой роману,— тільки непотрібний трагізм болючої операції з випробуванням своєї волі. Але я за основне в Оводі — за його мужність, за безмежну терплячість, за цей тип людини, що вміє терпіти страждання, не показуючи їх усім і кожному».

Корчагін — тип радянської людини, яка не може стояти на місці, сама квапиться жити і квапить інших. На ньому лежить печать часу, в який він сформувався, але його натура розвивається безперестанно, стає дедалі багатограннішою. Павло — носій високих комуністичних рис: ідейної ясності, благородства, моральної чистоти і стійкості. В усьому світі Корчагіна сприймають як уособлення нової людини, громадянина соціалістичного суспільства (характерними є назви, під якими книга М. Островського вийшла в ряді країн: «Людина нового суспільства», «Народження нової людини», «Становлення героя»). Ми законно вважаємо героя роману «Як гартувалася сталь» учасником сьогоденної боротьби за комунізм.

«Потрібен образ Корчагіна наших днів!» — цю вимогу неодноразово висловлювали на читацьких конференціях, на сторінках газет. Чи правомірна вона? З цього приводу виникали палкі суперечки. Були критики, які доводили, що людина корчагінського складу нібито вже не дуже цікава нам, оскільки новий час потребує зовсім іншого героя. Спрощене розв'язання цього питання не приведе нас до істини. Безсумнівно, нинішні передові люди не можуть бути простою копією своїх попередників. У своєму розвитку

вони не зупинились, вони набули нових рис і особливостей. Появились глибокі знання, культура, вирішуються проблеми, які постали вже тепер, немає потреби йти на те самообмеження, яке часом було неминуче тридцять чи сорок років тому. Але й для них життєвим девізом є слова, які належать М. Островському: «Хто не горить, той коптить — це закон. Хай живе полум'я життя!» Були, є і будуть такі якості революціонера, комуніста, які зберігають свою життєвість у різні періоди, хоча теж розвиваються і поглиблюються. Герої 40-х років не такі, як герої 30-х, це ж можна сказати, порівнюючи «п'ятдесятників» і «шістдесятників». Але всіх їх зв'язують надзвичайно міцні духовні ниті, принциповий підхід до життя, властивий революційним борцям, будівникам нового світу. Понині залишається нетлінним головне в Корчагіні — відданість комуністичній ідеї, мужність у боротьбі за свою мету, дух товариськості і людяності. За різних умов ці якості виявляються по-різному, але неодмінно виявляються, якщо письменник зображає радянського патріота.

Риси Корчагіна ми бачимо у багатьох героїв Вітчизняної війни, з нього брали приклад підпільники Краснодона, оспівані в «Молодій гвардії» О. Фадєєва; про нього думав льотчик Мересьєв, герой «Повісті про справжню людину» Б. Полевого; молодшими братами Павла Корчагіна назвав розвідників Травкіна автор повісті «Зірка» Е. Казакевич. За літературними персонажами стояли живі люди, які вчились у Корчагіна жити й боротися. «Як гартувалася сталь» була улюбленою книгою молодогвардійців; слова клятви, виголошеної Павлом над могилою Валі, викарбувано на пам'ятнику Зої Космодем'янської,— уславлена партизанка записала цю клятву в своєму щоденнику; Ліза Чайкіна, піднімаючи людей на партизанську боротьбу, розповідала їм епізоди з роману М. Островського. І таких прикладів історія Вітчизняної війни зберегла багато. На фронті книгу читали й перечитували, нею нагороджували бійців, які особливо відзначилися. Ім'ям Корчагіна називали танки, літаки, бойові кораблі. В армійських частинах і підрозділах відбувалися збори на тему «Комсомолець! Будь таким, як Павло Корчагін!». Командуючий 62-ю армією, яка обороняла Сталінград і брала Берлін, генерал Чуйков висловлював захоплення «новим поколінням Павлів Корчагіних».

Риси Корчагіна живуть і в наших сучасниках.

Розповідаючи про улюблені книги, льотчик-космонавт В. І. Севастьянов сказав: «У важкі повоєнні роки я, тринадцятилітній хлопчак, прочитав «Як гартувалася сталь». Відтоді книга завжди зі мною. Вона — мій супутник з юності».

Донецький шахтар В. Титов опублікував автобіографічну повість «Усім смертям на зло», в якій розповів про своє власне життя. Схожість із Корчагіним разюча: молодий гірник Сергій Петров, щоб запобігти катастрофі в шахті, втратив обидві руки, однак він не тільки не вибув з активного життя, а й зміг стати письменником. У книзі описано вже нинішній день, показано багатство інтелектуального життя Сергія, широту культурних запитів, душевну теплоту і щирість юнака, широке коло його літературних інтересів (він читає і М. Островського, і К. Симонова, і М. Цветаєву). Вирватися із, здавалося б, безвихідного становища йому допомагає і власна стійкість, і приклад людей, подібних до Корчагіна, і вся атмосфера сучасного життя. А це атмосфера дивовижної людяності, взаємодопомоги, сердечного піклування про людей, яке можливе тільки у світі соціалізму. Друзі, навколишні люди, Сергієва дружина Таня — завдяки їм герой повісті без зайвих операцій з випробуванням своєї волі мужньо, кажучи словами М. Островського, «йде вперед». Багато нового з'явилося в молодих людях — наших сучасниках. Не забуваймо тільки про те, що все це підготовлено зусиллями їхніх батьків і старших братів. Знаменно, що М. Островський, який писав про вже прожиті дні, безперестанку думав про майбутнє, про випробування, які випадуть на долю радянського народу.

Книги про героїв громадянської війни він присвячував будівникам першої п'ятирічки. Письменник дивився ще далі — він гостро відчував грозову обстановку, яка складалася в світі. Загроза фашизму й нової війни, розумів М. Островський, зобов'язує радянську молодь в будь-яку хвилину бути готовою стати на захист Батьківщини. 21 грудня 1936 року, за день до своєї смерті, М. Островський питав, чи тримається Мадрід. І коли дізнався про героїчний опір іспанських республіканців, сказав:

— Отже, і мені треба триматись. А мене, здається, громлять...

Сили людські не безмежні. М. Островський не зміг більше протриматись. Але в день кремації вийшла нова книга письменника, яка продовжила його битву з фашизмом,— роман «Народжені бурею». Видавництво й робітники друкарні за чотири дні випустили в світ цей твір.

До свого нового роману, задуманого ще в 1934 році, М. Островський ставився з винятковою відповідальністю. Всенародне визнання книги про Корчагіна, нагородження в 1935 році орденом Леніна він сприйняв як зобов'язання писати ще досконаліше, ще професійніше. Щоб здійснити задум твору про війну з білополяками, М. Островський заходився вивчати історичну, документальну літературу. Почав листуватися з польськими революціонерами. Наполіг на тому, щоб досвідчені письменники вимогливо розібрали

його літературну працю; на прохання М. Островського на його квартирі відбулося засідання президії правління Спілки радянських письменників з участю О. Серафимовича, О. Фадєєва, В. Ставського, М. Асєєва, М. Колосова, С. Трегуба та інших.

Кожна сторінка роману «Народжені бурею» зберігає сліди ретельної авторської праці. Її необхідність диктувалася ще й тим, що тепер М. Островський писав про вигаданих героїв. Проте вони належали до того ж революційного покоління, разом з яким ріс і мужнів Павло Корчагін. І це теж були прості робочі хлопці й дівчата, які загартувалися в жорстоких випробуваннях. І не тільки росіяни, українці. Серед революціонерів — героїв роману — угорець, прототипом якого був Мате Залка. Відтворюючи сторінки боротьби з військами Пілсудського, автор поставив за мету широко й диференційовано показати різні кола польського суспільства. Пихаті шляхтичі і продажні підприємці, озвіріле офіцерство — не вони представляють польський народ, це вороги як Радянської Росії, так і свого народу. Трудящі Польщі — в іншому таборі, революційному. Островського особливо цікавило польське комуністичне підпілля, революціонери, які піднялися разом з російськими та українськими побратимами на боротьбу проти «власних» панів і капіталістів. Свою позицію автор чітко висловив в одному з листів, повідомляючи про роботу над романом: «Братерська інтернаціональність підпільного комсомольського осередку... У класовій боротьбі немає національностей, є тільки приналежність до класу».

На відміну від роману «Як гартувалася сталь» Островський узяв для зображення в «Народжених бурею» короткий відрізок історії — якихось 3—4 місяці. Але які це місяці! Почалась війна з білополяками — і в діях підпілля, в підготовці повстання, у бойових подвигах надзвичайно яскраво розкрились характери багатьох людей — досвідчених більшовиків, зеленої ще молоді. Динамічно розвивається сюжет, різко стикаються характери, на сторінках книги вирують людські пристрасті. Широті задуму відповідає багатство людських типів, різноманітність художніх засобів. Письменник ретельно працював над індивідуальною характеристикою кожного персонажа. Показовою є навіть мова, якою говорять його герої: короткі, дещо незугарні, але енергійні фрази молоді, чітка мова комуністів-підпільників, по-книжному побудовані висловлювання інтелігента, пишномовні заяви аристократа. За зіткненням класів постійно відчуваються зіткнення людей — психологічні, моральні. А взаємини дійових осіб визначаються їхнім місцем у класовій боротьбі епохи.

Гострота цієї боротьби зрозуміла: епізоди історії нагадували про небезпеку нових збройних спроб задушити країну соціалізму. М. Островський передбачив, що другому поколінню комсомолу

доведеться віч-на-віч зіткнутися в останньому вирішальному бою з цим прокляттям людства — з фашизмом. Автор вважав, що «Народжені бурею» — «антифашистський роман», «політичний роман».

Своєрідністю задуму визначається побудова книги, розстановка персонажів у ній.

На одному полюсі — вороги трудового народу (в першому романі М. Островського образи їх дано ескізно). Намагаючись показати радянському юнацтву звіряче обличчя ворога, автор створив цілу галерею представників польської аристократії та буржуазії, реакційного католицького духовенства, білогвардійської і німецької вояччини. Злобиві і лицемірні, морально розбещені люди, як граф Могельницький, що вже вижив з розуму, та його розпутні й безчесні сини, як осатанілий у своїй жадобі цукрозаводчик Баранкевич і двоєдушний єпископ Бенедикт, викликають у читача почуття прямо-таки фізичної огиди. Навіть дехто з тих, хто виріс у цьому таборі, усвідомлює виродження його і рве зі своїм колом, як це зробила Людвіга. Її образом письменник кидав виклик однолінійно-схематичному зображенню ворога. Але й Людвігу він не прикрашав: «беззубий гуманізм» її заважає зблизитись із революціонерами, їй лишається виїхати за кордон.

Що ж, не всі вороги — «шакали», однак це велика й небезпечна сила. Люті й безпощадні вбивці, провокатори, шпигуни — всі ці врони, заремби та інші не тільки огидні, а й підступні: досить було партизанам на якусь мить послабити пильність, і вони опинились у ворожій пастці (такою сценою і закінчується перша частина книги). «Народжені бурею» навчають розпізнавати ворога, бути зірким і безпощадним у боротьбі з ним.

На другому полюсі роману — борці за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни. Показуючи ідейну спорідненість старших і молодших поколінь робітничого класу, М. Островський ще грунтовніше, ніж у попередньому романі, відтворив взаємовідносини тих і тих. Велика удача твору — образи старих більшовиків. Роки царської каторги, підпілля, труднощі родинного життя — ніщо не зламало Сигізмунда Раєвського. Дуже показово, що автор прагне глибше розкрити людяність революціонера, гуманістичну основу всіх його помислів і вчинків. Акцентуючи увагу на становленні гуманістичної моральності борців-комуністів, Островський ставить їх у відповідні життєві ситуації. Той же Сигізмунд Раєвський — людина чуйна, дбайлива щодо інших, він допомагає дружині знайти місце в житті, дуже тепло ставиться до молоді. Це нітрохи не виключає твердості в боротьбі з ворогами, вимогливості до себе й до інших. Такий же і «статечний машиніст» Григорій Ковалло, розумний і інтелігентний лікар Метельський, здоровань кочегар Патлай, інші члени підпільного ревкому.

Островському-художникові завжди була чужа бездумна ідилічність. І в той же час він знаходив потрібні слова, щоб передати велич боротьби, духовну красу революціонера. Залишаючись вірним собі, своїй літературній манері, Островський у «Народжених бурею» дає великий простір поетичній інтонації. Порівняно з романом «Як гартувалася сталь», з його емоційною стриманістю, в другому творі письменника стають помітніші романтичні ноти, проникливий ліризм. «Герої цього роману,— писав М. Островський,— люди, сповнені енергії, молоді, красиві». Таким є Раймонд у романтично змальованій сцені, коли він зупиняє коней, що мчать до обриву. Такий Андрій Птаха: забарикадувавшись у котельній, ризикуючи життям, він включає гудок, подає сигнал до повстання. Автор роману казав, що ця сцена була відповіддю на заклик Горького «давати в книгах сильні характери, великі пристрасті, показувати людей могутнього пориву, кипучої дії». Зображаючи людей корчагінського складу, Островський виділяє в них саме революційну дію, а описуючи їх, щедро відтворює широку гаму людських почуттів і пристрастей.

Як і раніше, М. Островський не визнавав, що літературні герої мають бути людьми статичними, без розвитку, без духовної і емоційної своєрідності. Андрій був гарячий, відчайдушний, робив чимало бездумного, і товариші засуджували його за це. І він же зворушливо уважний до свого братика Василька, сором'язливий з чорноокою Олесею. Андрій, Олеся, відважний і благородний Раймонд, Сара, Пшенічек — усі вони по-справжньому прекрасні люди, поруч з якими стає ще наочнішою душевна спустошеність «вишуканої» білопольської знаті. Юні бійці революції самовіддані й безкорисливі, але вони вже не придушують особисті пориви, почуття кохання. Чисті і вірні стосунки зв'язують Андрія й Олесю, світлий смуток овіює почуття Пшенічека до Франціски. Особистим стосункам персонажів, їхньому внутрішньому емоційному життю в романі приділено велике місце, автор шукає фарби, за допомогою яких можна намалювати чарівне обличчя юності. Мотиви й інтонації, які прозвучали в книзі «Народжені бурею», підказані часом, коли створювався роман, епохою нових перемог соціалізму, все більшого поглиблення гуманістичного пафосу нашого життя.

Гуманізм, любов до людей праці і ненависть до фашизму, зла й насильства — ці риси не протистоять одна одній, а доповнюють одна одну в повноцінних творах соціалістичного реалізму. Про це свідчить роман «Народжені бурею», який залишився, на жаль, незакінчений. Про це ж свідчить уся громадсько-літературна діяльність М. Островського. А він не тільки писав свої художні твори. Коло ліжка письменника завжди були люди — одні прихо-

дили, щоб розповісти, що робиться на будовах країни, другі — порадитись про життя, треті — взяти інтерв'ю, висловити свою думку про його книги. М. Островський не відмовлявся від зустрічей — люди були потрібні йому як повітря. Його захоплювала праця публіциста, партійного агітатора, пропагандиста.

Перу М. Островського належать полум'яні статті про революційний обов'язок, комуністичну працю, про необхідність зміцнювати могутність Батьківщини, її обороноздатність. Він написав промови, читані по радіо, проголошені перед комсомольськими аудиторіями. Назви, дані цим виступам, перегукуються з ідеями його романів: «Хай живе партія, яка виховала нас!» (промова на радіоперекличці міст Сочі—Київ—Шепетівка), «Хай живе життя!» (промова під час одержання ордена Леніна 24 листопада 1935 року), «Мужність народжується в боротьбі» (виступ по радіо на IX Всеукраїнському з'їзді ЛКСМУ). М. Островський, вихованець і співець Ленінського комсомолу, вважав за високу честь брати участь, хоч і заочну, в комсомольських з'їздах і конференціях. «Найдорожче для мене в тому,— писав він напередодні з'їзду ВЛКСМ, 7 січня 1936 року,— що Десятий з'їзд я зустрічаю як боєць Ленінського комсомолу, як дійсний член ВЛКСМ, який своєю роботою в комсомолі і для комсомолу зберіг право на високе, почесне звання комсомольця. Я зустрічаю комсомольський з'їзд у роботі над новим романом — «Народжені бурею». Збереглись і тези до виступу письменника на цьому з'їзді (виступити М. Островський не зміг через загострення хвороби). Ці й інші промови, статті, виступи пройняті безмежною любов'ю до партії, вірністю чудовим традиціям комсомолу. Автор закликає цілеспрямовано виховувати молодь у дусі радянського патріотизму, мужності, громадянських поривань. Він виражає непохитну певність, що нове покоління комсомолу, радянської молоді з честю пронесе велике і прекрасне знамено Леніна через усі грози і потрясіння історії до перемоги комунізму.

До публіцистичної спадщини М. Островського примикають його висловлювання про роль та обов'язок радянського письменника. І тут він лишається самим собою — напрочуд цілеспрямованим, глибоко партійним, незмінно вимогливим. У виступі, названому «Яким повинен бути письменник нашої країни», знаходимо життєве кредо М. Островського: «Я хочу сказати про те, яким повинен бути письменник Радянської країни. Це насамперед — будівник соціалізму, а не байдужий «споглядач». Це боєць. Боєць, учитель, трибун». У промові на засіданні президії правління Спілки письменників, надрукованій під заголовком «Відкрийте артилерійський вогонь!..», читаємо про відповідальність письменника: «Висока якість, велика художня і пізнавальна цінність — ось вимоги

нашого могутнього народу до творів радянських письменників. І справою нашої честі є виконання цих справедливих вимог». Горьківські висловлювання про мову Островський сприйняв як заклик ще вимогливіше ставитись до літературної праці, підніматися до нових висот художньої творчості.

«Тільки вперед, тільки на лінію вогню!» Цей девіз назавжди став священним для М. Островського. Свідченням незгасного інтересу до життя, вічної творчої невпокоєності звучать і виступи в пресі, і листи до рідних, друзів, знайомих. Він писав своїм рідним, матері й дружині, друзям по партійній роботі і літературним секретарям — Л. Берсеневу, О. Жигірьовій, Р. Ляхович, І. Феденьову, П. Новикову, Х. Чернокозову, О. Лазаревій, громадським, державним діячам і письменникам — Г. Петровському, О. Фадєєву, М. Шолохову, О. Серафимовичу, А. Караваєвій, М. Колосову, Б. Мархлевській, К. Трофімову, С. Трегубу, багатьом іншим.

Том листування Островського — це немов третя його книга, що по праву може стати поруч з романами «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею», як самостійний літературний твір. У романах при всій автобіографічності багатьох епізодів Островський дуже скупо говорив про свої почуття, думки, переживання, плани. Листи ж його — це дивовижний синтез громадських і особистих прагнень, загальнополітичних переконань і глибоко індивідуальних стимулів. Органічність того й другого, розуміємо ми, і складає натуру Островського, чудової людини, котра знайшла себе як особистість у бойових лавах більшовиків-ленінців. «Про час і про себе» — ці слова Маяковського можна поставити епіграфом до епістолярної спадщини Островського.

Перед нами, по суті, лірична сповідь, оповідь про те, як «розгромлений», за його власним висловом, боєць знаходить справжнє щастя, ставши знову потрібним людям, здобувши радість творчості. З гіркотою і обуренням письменник повідомляє своїх адресатів про те, що «зрадник-здоров'я» обмануло його, що все менше й менше годин вдається приділяти роману. І тут же додає, що він все одно не здасться, нізащо не полишить роботу, бо вона — обов'язок комуніста, нездоланна потреба душі: «Незважаючи на всю небезпеку, я, звичайно, не загину, і цим разом хоч би вже через те, що я не виконав даного мені партією завдання. Я повинен написати «Народжені бурею». І не просто написати, а вкласти в цю книжку вогонь свого серця». Важко, дуже важко доводиться, признається Островський в одному з листів, а потім пояснює, що допомагає йому в нерівному єдиноборстві зі смертю: «...Одно лише рятувало: в мене завжди була мета і виправдання життя — це боротьба за соціалізм. Це найвища любов. Коли ж особисте в людині посідає величезне місце, а громадське — малюсіньке, тоді розгром

особистого життя — майже катастрофа. Тоді в людини постає питання — навіщо жити? Це питання ніколи не постане перед бійцем».

Залізна впертість, радіє Островський, повернула йому впевненість у своїй потрібності загальній справі. Навіть більше: повернула щастя. З цим почуттям, читаємо в листі до Г. І. Петровського, прокидається він, щоб почати трудовий день. Відчуваючи, що його пульс б'ється врівень з пульсом країни, рішуче запевняє друзів: «Я щасливий хлопець...» Дізнавшись, що роман «Як гартувалася сталь» перекладатимуть за рубежем, про намічену інсценізацію книги для кіно, письменник з законною гордістю заявляє:

«Я ніколи не думав, що життя принесе мені таке величезне щастя. Моторошна трагедія розгромлена, знищена, і все життя заповнене всепереможною радістю творчості. І хто знає, коли я був щасливіший — юнаком з квітучим здоров'ям чи тепер?..»

Разючі слова, якщо згадати про фізичний стан Островського тієї пори — весни 1935 року! В тому ж і справа, що його оптимізм живився всім життям свого часу, торжеством народних перемог, свідомістю своєї участі в цих перемогах. Тому така багатогранна й тематика його листів: хід соціалістичного будівництва, боротьба з фашизмом, становище в літературі, доля друзів, власні творчі роботи. Тому весь час, залежно від того, про що йде мова, змінюється тональність листування. «Мила голубко, матінко!.. Бережи себе, рідна...» — ніжні рядки з листа до матері, про яку Островський дбав до кінця свого життя. «Ми з вами живемо в епоху, коли старий, капіталістичний світ, дедалі більше дичавіючи, доживає останні свої роки»,— почерк партійного пропагандиста відчувається у зверненні до комсомольців березниківського заводу. «Напишіть мені, що Ви знаєте про це агентство і як взагалі комуністи-письменники діють в таких справах»,— радиться Островський з досвідченим літератором з приводу видання «Як гартувалася сталь» іноземними мовами. «Твій лист мені і всім моїм дуже сподобався. В ньому стільки тепла, що мимоволі всміхаєшся, слухаючи про твої бадьорі надії»,— сердечною турботою віє від цієї відповіді вірному другові. «Дозвольте коротко звітувати про свою роботу». Лист Сочинському міськкому партії звучить як бойове донесення, діловий рапорт. «Будьте суворі й безсторонні. Судіть без знижки на об'єктивні причини тощо» — це пристрасний заклик до колег критично оцінити перший том «Народжених бурею».

Кому й про що не писав би Островський, він завжди залишається самим собою — палким, переконаним, сповненим віри в життя, любові до Батьківщини. Читаючи й перечитуючи його листи, думаєш і про славну історичну епоху, яка породила таких людей, і про продовжувачів їхніх справ, і про самого себе, про те,

наскільки правильно ти живеш, як тримаєшся в хвилину удачі, в годину випробувань.

Адже в тому ж і полягає виховне значення справді художнього твору, що він змушує кожного подумати про свою відповідальність за життя, за своє місце в ньому. На книгах М. Островського виховалось кілька поколінь радянських людей. Ці книги переступили державні рубежі, завоювавши розум і душі борців за щастя і свободу народів усіх країн і континентів. Коли ми кажемо про світове значення радянського досвіду, про інтернаціональний дух радянської літератури, в пам'яті спливають імена таких борців, багато чим зобов'язаних Павлові Корчагіну.

Подвиг Корчагіна осявав антифашистську діяльність Юліуса Фучіка. Ще в 1934 році він прочитав «Як гартувалася сталь» і, розмірковуючи про випробування, які на нього чекають, про можливу загибель, сказав друзям: «Ніщо не страшне для комуніста — ось висновок з книги, ось підсумок життя автора, а який підсумок буде в нашому житті?» Книга страченого гітлерівцями Фучіка «Репортаж, писаний під шибеницею» зберегла для людства підсумок життя полум'яного чехословацького революціонера.

Подвиг Корчагіна був провідною зорею для комуністів Болгарії. Роман «Як гартувалася сталь» дивом попав у тюрму Стара-Загори, де знемагали в'язні царського режиму. Книгу читали групами і поодинці, її вивчали як підручник мужності і стійкості. Згодом у болгарських і в югославських партизанських загонах, що боролися проти німецьких фашистів, воювали реальні люди, яким давали прізвище Корчагіна. Право на цей псевдонім діставали тільки герої з героїв. Ім'я Корчагіна присвоювали і підпільним комсомольським групам, які доблесно діяли під час народно-визвольної боротьби у В'єтнамі, Кореї, в інших країнах.

Подвиг Корчагіна досі заражає бадьорістю й енергією борців проти соціального і національного безправ'я, проти ярма експлуатації і колонізаторства. Письменник Б. Полевой розповідав про своє знайомство з одним африканцем — видним профспілковим діячем, делегатом Всесвітнього конгресу профспілок. У мандаті цього делегата було написано: «Павка Корчагін». Виявляється, ім'я Корчагіна співбесідник Полевого узяв на пам'ять про книгу, яка врятувала йому життя. Колись його, тоді ще підлітка, разом з іншими робітниками, які збунтувалися, жорстоко побили колонізатори. З відбитою печінкою, покаліченими легенями він повільно вмирав і вже нічого не сподівався від життя, не хотів ні їсти, ні слухати слова розради. Все-таки його умовили прочитати «Як гартувалася сталь». Роман відкрив йому чудовий світ свободи і мужності, в міру читання, пише Б. Полевой, «у людини, яка вмирала, розгорялася віра в життя і жадоба життя. Хворий, звісно, не все зрозумів, не

в усьому розібрався. Проте засвоїв, засвоїв твердо і назавжди: «Найдорожче в людини — це життя». Він подолав своє каліцтво, видужав, став борцем. Ось уже кілька років, як він є одним з найбойовіших профспілкових ватажків на своєму континенті, де профспілковий рух зростає так бурхливо».

Є різні показники довгого життя, важливого суспільного значення творів мистецтва. Наприклад, цифри тиражів і перевидань; вони свідчать про величезну популярність книг М. Островського, ці книги видавались у нас 550 разів (загальний тираж їх перевищує двадцять шість мільйонів примірників) і 112 мовами світу. Або свідчення сучасників; вони теж підтверджують всесвітню славу М. Островського, котрий, як зауважив у листі до нього Р. Роллан, складає «одне ціле» зі своїм «великим воскреслим і визволеним народом». Та, мабуть, найвище визнання безсмертя художнього твору — його роль у долі людей і народів. Роман «Як гартувалася сталь» — найкраще підтвердження цього, в ньому закладено могутній заряд духовної енергії, що кличе читачів до найпрекраснішого в світі — боротьби за визволення людства.

В. ОЗЕРОВ.

ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ

Роман

*ЛЕНІНСЬКОМУ
КОМСОМОЛОВІ УКРАЇНИ,
ЩО ВИХОВАВ МЕНЕ,
ПРИСВЯЧУЮ СВОЮ ПРАЦЮ.*

М. Островський

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

— Хто з вас перед святом приходив до мене додому відповідати урок — устаньте!

Брезклий чоловік у рясі, з важким хрестом на шиї, погрозливо глянув на учнів.

Маленькі злі очиці немов пронизували всіх шістьох, що підвелися з лав,— чотирьох хлопчиків і двох дівчаток. Діти боязко поглядали на людину в рясі.

— Ви сідайте,— махнув піп на дівчаток.

Ті швидко сіли, полегшено зітхнувши.

Очиці отця Василя вп'ялись у чотири маленькі постаті.

— А йдіть-но сюди, соколики!

Отець Василь підвівся, відсунув стілець і підійшов упритул до хлопчиків, що збились докупи.

— Хто з вас, негідників, курить?

Усі четверо тихо відповіли:

— Ми не куримо, батюшко.

Обличчя попа почервоніло.

— Не курите, поганці, а махорки хто в тісто насипав? Не курите? А ось ми зараз подивимось! Виверніть кишені! Ну, швидше! Що я вам кажу? Вивертайте!

Троє почали викладати все з кишень на стіл.

Піп уважно оглядав шви, шукаючи слідів тютюну, але не знайшов нічого і взявся до четвертого, чорноокого, в сіренькій сорочці й синіх штанях з латками на колінах.

— А ти чого мов стовп стоїш?

Чорноокий, дивлячись з прихованою ненавистю, глухо відповів:

— У мене немає кишень,— і провів руками по зашитих швах.

— А-а-а, немає кишень! Так ти гадаєш, я не знаю, хто міг вчинити таку підлоту — зіпсувати тісто! Ти гадаєш, що й після цього залишишся в школі? Ні, соколе, це тобі так не минеться. Минулого разу тільки твоя мати

упросила лишити тебе, ну а тепер уже годі. Геть з класу! — Він боляче схопив за вухо її викинув хлопчика в коридор, зачинивши за ним двері.

Клас затих, принишк. Ніхто не розумів, чому Павку Корчагіна вигнали з школи. Тільки Сергійко Брузжак, друг і приятель Павчин, бачив, як Павка всипав попові у великоднє тісто жменю махри там, на кухні, де дожидали попа шестеро відсталих учнів. Їм довелося відповідати уроки вже на квартирі в попа.

Вигнаний Павка сів на останній приступці ганку. Він думав про те, як йому прийти додому і що сказати матері, завжди такій дбайливій, що працювала з ранку й до пізньої ночі куховаркою в акцизного інспектора.

Павку душили сльози.

«Ну що мені тепер робити? І все через того клятого попа. І на біса я йому махри насипав? Сергійко підбив. «Давай,— каже,— насиплемо гадюці вредній». От тобі й насипали. Сергійкові нічого, а мене, напевне, виженуть».

Вже давнó почалася ця ворожнеча з отцем Василем. Одного разу побився Павка з Левчуковим Мишком, і Павку лишили «без обіду». Щоб не пустував у порожньому класі, вчитель привів пустуна до старших, у другий клас. Павка сів на останню лаву.

Вчитель, сухенький, у чорному піджаку, розповідав про землю, про світила. Павка слухав, роззявивши рота від здивування, що земля існує вже багато мільйонів років і що зорі теж ніби подібні до землі. Його так це здивувало, що хотів навіть устати й сказати вчителеві: «В законі божому не так написано», але побоявся, щоб, бува, не нагоріло.

З закону божого піп завжди ставив Павці п'ять. Усі тропарі, Новий і Старий завіт знав він напам'ять; твердо знав, в який день що створив бог. Павка вирішив розпитати отця Василя. На першому ж уроці закону, тільки-но піп сів у крісло, Павка підняв руку і, діставши дозвіл говорити, підвівся.

— Батюшко, а чому вчитель у старшому класі каже, що земля мільйони років стоїть, а не як у законі божому — п'ять тис...— і зразу ж осікся від верескливого крику отця Василя:

— Що ти сказав, негіднику? Отак ти вчиш слово боже!

Не встиг Павка й писнути, як він схопив його за обидва вуха й почав товкти головою об стіну. За хвилину, побитого й переляканого, його викинули в коридор.

Добре перепало Павці і від матері.

Другого дня пішла вона до школи й упросила отця Василя прийняти сина назад. Зненавидів Павка відтоді попа всім своїм єством. Ненавидів і боявся. Нікому не дарував він своїх маленьких кривд; не забував і попові того, що той побив його ні за що, озлився, затаївся.

Багато ще дрібних кривд зазнав хлопчик від отця Василя: виганяв його піп за двері, на цілі тижні в куток ставив за дрібниці й не питав у нього ні разу уроків, а перед великоднем через це довелось йому з відсталими йти до попа додому відповідати. Там, на кухні, і насипав Павка махри у великоднє тісто.

Ніхто не бачив, а все ж піп одразу взнав, чия це робота.

...Урок скінчився, дітлахи вибігли на подвір'я і обступили Павку. Він похмуро відмовчувався. Сергійко Брузжак з класу не виходив, почував, що й він винен, але зарадити товаришеві нічим не міг.

У відчинене вікно вчительської визирнула голова завідувача школи Єфрема Васильовича, і густий бас його примусив Павку здригнутись.

— Пришліть зараз же до мене Корчагіна! — гукнув він.

І Павка пішов до вчительської. Серце в нього колотилось.

Хазяїн станційного буфету, літній, блідий, з безбарвними вилинялими очима, зиркнув на Павку, що стояв оддалік.

— Скільки йому років?

— Дванадцять,— відповіла мати.

— То що ж, нехай лишається. Умови такі: вісім карбованців на місяць і харчі у дні роботи, добу робити, добу вдома — і щоб не красти.

— Та що це ви! Він не крастиме, я ручуся,— злякапо сказала мати.

— То хай сьогодні ж стає до роботи,— звелів хазяїн і, обернувшись до продавщиці, що стояла біля нього за прилавком, попросив: — Зіно, відведи хлопця до посудомийні, скажи Фросеньці, щоб дала йому роботу замість Грицька.

Продавщиця кинула ніж, яким різала шинку, і, кивнувши Павці головою, пішла через залу, простуючи до бічних дверей, що вели до посудомийні. Павка пішов слідом за нею. Мати поспішно йшла разом з ним, шепочучи йому нашвидку:

— Ти вже, Павлику, постарайся, не осоромся.

І, провівши сина сумним поглядом, пішла до виходу.

В посудомийні робота йшла повним ходом: купа тарілок, виделок, ножів височіла на столі, і кілька жінок перетирали їх перекинутими через плече рушниками.

Руденький хлопчик із скуйовдженим, нечесаним волоссям, трохи старший за Павку, орудував біля двох величезних самоварів.

У посудомийні було повно пари з великого цебра з окропом, де мили посуд, і Павка спершу не міг розглядіти обличчя жінок. Він стояв, не знаючи, що йому робити й куди подітися.

Продавщиця Зіна підійшла до однієї з жінок, що мили посуд, і, взявши її за плече, сказала:

— Ось, Фросенько, новий хлопчик вам сюди замість Грицька. Ти йому розкажи, що треба робити.

Звертаючись до Павки і вказуючи на жінку, яку щойно назвала Фросенькою, Зіна промовила:

— Вона тут за старшу. Що вона тобі скаже, те й роби.— Повернулась і пішла до буфету.

— Добре, — тихо відповів Павка й запитливо глянув на Фросю, що стояла перед ним. Та, витираючи піт з лоба, дивилась на нього згори вниз, немов оцінюючи його здібності, і, підкочуючи рукав, що сповз з ліктя, сказала на диво приємним, грудним голосом:

— Діло твоє, любий, маленьке: оцей ось куб нагрієш, значить, ранесенько, і щоб у ньому в тебе завжди окріп був, щоб дрова, звичайно, нарубав, потім оці самовари теж твоя робота. Потім, коли треба, ножики й виделочки чиститимеш і помиї виноситимеш. Роботоньки стане, любий, запаришся,— казала вона костромською говіркою, з наголосом на «а», і від цієї говірки й запарілого обличчя з кирпатим носиком Павці зробилось якось веселіше.

«Тітка ця, видно, нічого»,— вирішив він і, осмілівши, звернувся до Фросі:

— А що мені зараз робити, тьотю?

Сказав і осікся. Голосний сміх жінок, що працювали в посудомийні, заглушив його останні слова.

— Ха-ха-ха!.. Фросенька вже й племінничка придбала...

— Ха-ха! — сміялася найдужче сама Фрося.

Павка через пару не роздивився її обличчя, а Фросі було тільки вісімнадцять років.

Уже зовсім збентежений, він обернувся до хлопця й спитав:

— Що мені зараз треба робити?

Та хлопець на запитання тільки хихикнув:

— Ти тьотю спитай, вона тобі все розпише, а я тут тимчасово.— Повернувся і вискочив у двері до кухні.

— Іди сюди, пособляй витирати виделки,— почув Павка голос однієї з тих, що працювали, вже немолодої посудниці.

— Ну, чого іржете? Що тут такого хлопчина сказав? Ось бери-но,— подала вона Павці рушник,— бери один край у зуби, а другий натягни ребром. Та й чисть собі виделочки туди-сюди зубчиками, тільки щоб ніде й цяточки не лишалося. У нас за це біда. Пани виделки оглядають, і якщо помітять бруд — лишенько!— і незчуєшся, як хазяйка прожене.

— Яка хазяйка?— не зрозумів Павло.— Адже у вас хазяїн той, що мене наймав.

Посудниця засміялась:

— Хазяїн у нас, синку, за меблі править, тюхтій він. Усім верховодить тут хазяйка. Її сьогодні немає. Та ось попрацюєш — побачиш.

Двері до посудомийні відчинились, і до неї увійшли три офіціанти, несучи купи брудного посуду.

Один з них, широкоплечий, косоокий, з великим чотирикутним обличчям, сказав:

— Ворушіться жвавіше. Зараз прийде дванадцятигодинний, а ви вовтузитесь.

Дивлячись на Павку, він спитав:

— А це хто?

— Це новенький,— відповіла Фрося.

— А, новенький,— промовив він.— Ну, так ось що,— важка рука його лягла на плече Павці й підштовхнула до самоварів,— вони в тебе завжди повинні бути готові, а то бачиш,— один погас, а другий ледве дихає. Сьогодні це тобі так минеться, а завтра, якщо таке повториться, заробиш по пиці. Зрозумів?

Павка, не кажучи ні слова, заходився біля самоварів.

Так почалося його трудове життя. Ніколи Павка не працював так старанно, як свого першого робочого дня. Зрозумів він: тут не вдома, де можна матері й не послухатись. Косоокий ясно сказав, що коли не послухаєш,— по пиці.

Розліталась іскри з товстопузих чотиривідерних самоварів, коли Павка роздмухував їх, натягши скинутий чобіт на трубу. Хапаючи відра з помиями, біг до помийної ями, підкладав під куб з водою дрова, сушив на гарячих самоварах мокрі рушники, робив усе, що йому казали.

Пізно ввечері стомлений Павка подався вниз, на кухню. Літня посудниця Ониська, глянувши на двері, за якими зник Павка, сказала:

— Бач, хлопчина якийсь чудний, мотається мов навіжений. Не з розкошів, мабуть, послали працювати.

— Хлопчина справний,— сказала Фрося,— такого підганяти не треба.

— Набігається швидко,— озвалася Луша,— всі спершу стараються...

О сьомій годині ранку, змучений безсонною ніччю й невпинною біганиною, Павка передав киплячі самовари своїй зміні — пикатенькому хлопцеві з пахабними оченятами.

Пересвідчившись, що все гаразд і самовари киплять, хлопець, засунувши руки в кишені, зневажливо чвиркнув на Павку своїми білястими очима і сказав тоном, що не допускав заперечень:

— Гей ти, макухо! Завтра о шостій на зміну.

— Чого це о шостій?— спитав Павка.— Адже змінюються о сьомій.

— Хто змінюється, нехай змінюється, а ти приходь о шостій. А будеш багато патякати, то зразу поставлю тобі блямбу на фотографію. Диви, пішак який, тільки-но став на роботу і вже форс давить.

Посудниці, що поздавали свою зміну прибулим, з цікавістю стежили за розмовою двох хлопчиків. Зухвалий тон і задерикувата поведінка хлопця розлютила Павку. Він ступив крок уперед до свого змінника, готуючись дати йому доброго ляща, але побоявся, що його можуть вигнати в перший же день роботи, і це спинило його. Увесь потемнівши, він сказав:

— Ти легше, не налітай, а то опечешся. Завтра прийду о сьомій, а битись я вмію не гірше за тебе; якщо схочеш спробувати — будь ласка.

Противник відступив на крок до куба і здивовано дивився на наїженого Павку. Такої категоричної відсічі він не сподівався і трохи сторопів.

— Ну гаразд, побачимо,— пробурмотів він.

Перший день минув щасливо, і Павка йшов додому з почуттям людини, яка чесно заробила свій відпочинок. Тепер він теж працює, і ніхто тепер не скаже йому, що він дармоїд.

Ранішнє сонце ліниво підводилось з-за величезних споруд лісопильного заводу. Скоро й Павчин домок визирне. Ось тут, зразу ж за садибою Лещинського.

«Мати, мабуть, не спить, а я з роботи повертаюся,— думав Павка й пішов швидше, насвистуючи.— Вийшло не так уже й погано, що мене з школи витурили. Однаково через клятого попа просвітку не було б, а тепер я на нього плювати хотів,— міркував Павка, підходячи до дому, і, відчиняючи хвіртку, згадав:— А тому, білобровому, неодмінно пику наб'ю, неодмінно».

Мати поралася у дворі коло самовара. Побачивши сина, запитала стурбовано:

— Ну як?

— Добре,— відповів Павка.

Мати хотіла про щось попередити. Він зрозумів — крізь відчинене вікно кімнати видно було широку спину брата Артема.

— Що, Артем приїхав? — спитав він, зніяковівши.

— Вчора приїхав і залишиться тут. Служитиме в депо.

Павка несміливо відчинив двері в кімнату.

Величезна постать, що сиділа за столом спиною до нього, обернулась, і на Павку глянули з-під густих чорних брів суворі братові очі.

— А, прийшов, махорочник? Ну, ну, здоров!

Не віщувала Павці нічого приємного розмова з прибулим братом.

«Артем уже все знає,— подумав Павка.— Артем може й вилаяти і набити».

Побоювався Павлик Артема.

Та Артем, як видно, не збирався бити його; він сидів на табуреті, спершись ліктями на стіл, і дивився на Павку пильно-пильно — чи то кепкуючи, чи то зневажливо.

— Так ти кажеш, університет уже закінчив, усі науки перевчив, тепер до помиїв узявся?— сказав Артем.

Павка втупив погляд у потріскану підлогу, уважно вивчаючи вилізлу головку цвяшка. Але Артем устав з-за столу й пішов у кухню.

«Минеться, мабуть, без припарки»,— полегшено зітхнув Павка.

Доки пили чай, Артем спокійно розпитував Павку про те, що сталося в класі.

Павка розповів усе.

— І що з тобою буде далі, коли ти таким хуліганом ростеш?— сумно промовила мати.— Ну що нам з ним робити? І в кого він такий удався? Господи боже мій, скільки я муки з цим хлопцем прийняла,— бідкалась вона.

Артем, одсунувши від себе порожню чашку, сказав, звертаючись до Павки:

— Так ось що, братку. Коли вже таке сталося, то шануйся, на роботі фокусів не витворяй, а виконуй усе, що треба; якщо й звідти тебе витурять, то я тебе так розмалюю, що далі нікуди. Запам'ятай це. Годі матір мучити. Хоч куди, чорт, поткнеться — всюди непорозуміння, всюди він щось утне. Та тепер уже годі. Попрацюєш якийсь рік — проситиму взяти учнем в депо, бо за отими помиями людей з тебе не буде. Треба вчитись ремесла. Зараз ти ще малий, але через рік попрошу — може, приймуть. Я сюди переходжу й тут працюватиму. Мамка більше не служитиме. Годі їй спину гнути перед усякою сволотою, але ти гляди, Павко, будь людиною.

Він підвівся на весь свій величезний зріст, одяг піджак, що висів на спинці стільця, і кинув матері:

— Я піду в справах на годинку.— І, нахилившись перед одвірком, вийшов. Уже надворі, йдучи повз вікно, сказав:

— Там тобі привіз чоботи й ножик, мати дасть.

Вокзальний буфет торгував безперервно цілу добу.

Залізничний вузол з'єднував п'ять ліній. Вокзал був тісно наповнений людьми і тільки на дві-три години вночі, в перерві між двома поїздами, затихав. Тут, на вокзалі, сходились і розбігались в усі напрямки сотні ешелонів. З фронту на фронт. Звідти з покаліченими, понівеченими людьми, а туди з потоком нових людей у сірих, одноманітних шинелях.

Два роки попокрутився Павка на цій роботі. Кухня й посудомийня — оце й усе, що він бачив за ці два роки. У величезній підвальній кухні — гарячкова робота. Працювало понад двадцять чоловік. Десять офіціантів снували з буфету до кухні.

Одержував Павка вже не вісім, а десять карбованців. Виріс за два роки, зміцнів. Багато поневірянь зазнав він за цей час. Микався на кухні з півроку кухарчуком, вилетів знову до посудомийні —викинув всесильний шеф: не сподобався непокірний хлопчина, так і гляди, що штрикне ножем за зуботичину. Давно б уже вигнали за це з роботи, та рятувала його невичерпна працездатність. Працювати міг Павка більше від усіх, не стомлюючись.

У гарячі для буфету години мотався мов очманілий з підносами, стрибаючи через чотири-п'ять сходинок униз, в кухню й назад.

Ночами, коли вщухала метушня в обох залах буфету, внизу, в комірчинах кухні, збирались офіціанти. Починa-

лась одчайдушна азартна гра: в «очко», в «дев'ятку». Бачив Павка не раз кредитки, що лежали на столах. Не дивувався Павка з такої кількості грошей, знав, що кожен з них за добу свого чергування діставав чайових по тридцять-сорок карбованців. По полтиничку, по карбованчику збирали. А потім напивалися й різалися в карти. Злостився на них Павка.

«Наволоч клята!— думав він.— Он Артем — слюсар першої руки, а одержує сорок вісім карбованців, а я — десять; вони за одну добу гребуть стільки — і за віщо? Піднесе — віднесе. Пропивають і програють».

Мав їх Павка, так само як і хазяїв, за чужих, за ворогів. «Вони тут, падлюки, лакеями ходять, а жінки їхні та синки по містах живуть собі багатіями».

Приводили вони своїх синків у гімназичних мундирчиках, приводили й гладючих від достатків жінок. «А грошей у них, мабуть, більше, ніж у тих панів, яким вони прислуговують»,— думав Павка. Не дивувався він і з того, що відбувалося ночами по закутках на кухні та на складах буфетних; знав Павка добре, що кожна посудниця і продавщиця недовго працюватиме в буфеті, якщо не продасть себе за кілька карбованців кожному, хто мав тут владу і силу.

Заглянув Павка аж у глибочінь життя, на його дно, в колодязь, і затхлою цвіллю, болотяною вогкістю повіяло на нього, жадібного до всього нового, незнаного.

Не пощастило Артемові влаштувати брата учнем у депо: молодших за п'ятнадцять років не брали. Дожидав Павка дня, коли вийде звідси, вабило до величезної кам'яної задимленої будівлі.

Частенько бував він там у Артема, ходив з ним оглядати вагони й намагався чим-небудь допомогти.

Особливо сумно стало, коли покинула роботу Фрося.

Не було вже сміхотливої, веселої дівчини, і Павка гостріше відчув, як міцно заприятелював він з нею. Приходячи вранці до посудомийні, слухаючи лайливий галас біженок, почував якусь порожнечу й самотність.

Під час нічної перерви, підкладаючи під куб дрова, Павка сів навпочіпки перед відчиненими дверцятами; примружившись, дивився на вогонь — добре було від тепла пічки. У посудомийні нікого не було.

Не помітив, як думки вернулися до того, що було недавно, до Фросі, і виразно виникла картина.

В суботу, під час нічної перерви, спускався Павка

вниз сходами на кухню. На повороті з цікавістю виліз на дрова, щоб заглянути в комірчину, де звичайно збиралися картярі.

А гра там була в повному розпалі. Аж побурілий від хвилювання Заливанов тримав банк.

На сходах почулися кроки. Обернувся: згори спускався Прохошка. Павка заліз під сходи, ждучи, поки він пройде на кухню. Під сходами було темно, і Прохошка не міг його бачити.

Прохошка звернув униз, і Павці було видно його широку спину і велику голову.

Згори сходами ще хтось збігав поспішними легкими кроками, і Павка почув знайомий голос:

— Прохошко, почекай.

Прохошка зупинився і, обернувшись, подивився вгору.

— Тобі чого?—буркнув він.

Кроки на сходах застукали вниз, і Павка впізнав Фросю.

Вона взяла офіціанта за рукав і уриваним, придушеним голосом сказала:

— Прохошко, де ж ті гроші, які тобі дав поручик?

Прохор різко відсмикнув руку.

— Що? Гроші? А хіба я тобі не дав?— говорив він озлоблено-різко.

— Але ж він дав тобі триста карбованців.— І в голосі Фросі чути було приглушені ридання.

— Триста карбованців, кажеш?— єхидно промовив Прохошка.— Що ж, ти хочеш їх одержати? Чи не занадто дорого, добродійко, для посудниці? Я гадаю, вистачить і тих п'ятдесятьох, що я дав. Подумаєш, яке щастя! Кращі панійки, з освітою — і то таких грошей не беруть. Скажи спасибі і за це — нічку поспати і п'ятдесят карбованців ухопити. Нема дурнів. Десятку-дві я тобі ще дам, і край, а не будеш дурною — ще підробиш, я тобі протекцію зроблю.— І, кинувши останні слова, Прохошка повернувся і пішов у кухню.

— Падлюка, гад!— крикнула йому навздогін Фрося і, притулившись до дров, глухо заридала.

Не переказати, не розповісти почуттів, які охопили Павку, коли він слухав цю розмову і, стоячи в темряві під сходами, бачив Фросю, що здригалася, билася об дрова головою. Не озвався Павка, мовчав, судорожно вхопившись за чавунні підставки сходів, а в голові майнуло й застряло виразно, яскраво:

«І цю продали, проклятущі. Ех, Фросю, Фросю!..»

Ще глибше й дужче затаїлася ненависть до Прохошки, і все навколишнє остогидло й стало ненависним. «Ех, коли б сила була, побив би цього падлюку до смерті! Чому я не великий та дужий, як Артем?»

Вогники в пічці спалахували й гасли, тремтіли їхні червоні язики, сплітаючись у довгий голубуватий виток; здавалося Павці, що хтось лихий і глумливий показує йому свого язика.

Тихо було в кімнаті, тільки потріскувало в топці та біля крана чути було, як падали одна по одній каплі.

Климко, поставивши на полицю останню, до блиску начищену каструлю, витирав руки. На кухні нікого не було. Черговий кухар і кухонні робітниці спали в роздягальні. На три нічні години затихала кухня, і ці години Климко завжди проводив нагорі у Павки. Щиро заприятелював кухарчук із чорнооким кубівником. Зійшовши нагору, Климко побачив, що Павка сидить навпочіпки перед відчиненою топкою. Павка помітив на стіні тінь від знайомої скуйовдженої постаті і промовив, не обертаючись:

— Сідай, Климко.

Кухарчук заліз на складені дрова і, лігши на них, подивився на Павку, що сидів мовчки, і сказав усміхаючись:

— Це ти на вогонь ворожиш?

Павка насилу відірвав очі від вогненних язиків. На Климка дивилося двоє великих блискучих очей. У них Климко побачив невимовний смуток. Вперше помітив Климко цей смуток в очах товариша.

— Чудний ти якийсь сьогодні, Павко...— І, помовчавши, спитав потім:— Сталося з тобою щось?

Павка підвівся і сів поруч із Климком.

— Нічого не сталося,— відповів він глухувато.— Тяжко мені тут, Климко.— І руки його, що лежали на колінах, стиснулися в кулаки.

— Що це на тебе сьогодні напало?— вів далі, підводячись на ліктях, Климко.

— Сьогодні напало, кажеш? Завжди нападало, відколи прийшов сюди працювати. Ти подивись, що тут діється! Працюємо, як ті верблюди, а замість подяки по зубах б'ють кому тільки заманеться, і ніхто за тебе не оступиться. Нас із тобою хазяї наймали їм служити, а бити має право кожен, в кого тільки сила є. Всім же ж, хоч лусни, не догодиш одразу, а кому не догодиш, від того й матимеш. Вже так стараєшся, щоб робити як слід, щоб

ніхто присікатись не міг, кидаєшся в усі кінці, та однаково, комусь не подаси вчасно — ну, і по шиї...

Климко злякано перебив його:

— Ти не кричи так, бо ще зайде хто — почує.

Павка схопився.

— Ну й хай чують, однаково піду звідси. Колії чистити від снігу — і то краще, а тут... могила, шахрай на шахраєві сидить. Грошей у них скільки у всіх! А нас за сміття мають, з дівчатами що хочуть, те й роблять; а яка хороша, не піддається, враз виганяють. Тим куди подітися? Набирають біженок, безпритульних, голодних. Ті за хліб тримаються, тут хоч поїсти зможуть, і на все йдуть через голод.

Він говорив це з такою люттю, що Климко, побоюючись щоб хтось не почув їхньої розмови, схопився й зачинив двері, які вели в кухню, а Павка все говорив про те, що наболіло у нього на душі.

— Ось ти, Климко, мовчиш, коли тебе б'ють. Чого мовчиш?

Павка сів на ослін біля столу й стомлено схилив голову на долоню. Климко наклав у топку дров і теж сів до столу.

— Не читатимемо сьогодні?— спитав він Павку.

— Книжки немає,— відповів Павка,— кіоск зачинений.

— А хіба він не торгує сьогодні?— здивувався Климко.

— Забрали продавця жандарми. Знайшли у нього щось,— відповів Павка.

— За віщо?

— За політику, кажуть.

Климко здивовано глянув на Павку.

— А що ота політика означає?

Павка знизав плечима.

— Біс його знає! Кажуть, якщо хто проти царя йде, так це політикою зветься.

Климко злякано сіпнувся.

— А хіба є такі?

— Не знаю,— відповів Павка.

Двері відчинились, і до посудомийні ввійшла заспана Глаша.

— Ви чого це не спите, хлоп'ята? Годинку подрімати можна, поки поїзда нема. Іди, Павко, я куб догляну.

Кінчилась Павчина служба раніше, ніж він сподівався, і так кінчилась, як він і не гадав.

Одного морозного січневого дня добував Павка свою зміну й збирався йти додому, але хлопця, що зміняв його, не було. Пішов Павка до хазяйки й заявив, що йде додому, але та не пустила. Довелося стомленому Павці відбувати другу добу, і до ночі він зовсім знесилився. Під час перерви треба було поналивати куби й закип'ятити їх до тригодинного поїзда.

Викрутив кран Павка — вода не бігла. Водокачка, мабуть, не подала. Лишив кран відкрученим, ліг на дровах і заснув: утома здолала.

За кілька хвилин забулькотів, забурчав кран, і вода полилася в бак, виповнила його до краю і побігла по кахляних плитках на підлогу посудомийні, де, як звичайно в цей час, нікого не було. Води наливалося дедалі більше. Вона залила підлогу й потекла попід дверима до зали.

Струмки підтікали під речі й чемодани поснулих пасажирів. Ніхто цього не помічав, і тільки тоді, коли вода залила пасажира, що спав долі, і той, схопившись, закричав, усі кинулися до речей. Зчинилася метушня.

А вода все прибувала й прибувала.

Прохошка, що прибирав зі столу в другій залі, кинувся на крик пасажирів і, стрибаючи через калюжі, підбіг до дверей і щосили шарпнув їх. Вода, стримувана дверима, потоком ринула до зали.

Крики дужчали. До посудомийні повбігали чергові офіціанти. Прохошка кинувся до заснулого Павки.

Удари один по одному сипалися на голову зовсім очманілого від болю хлопчика.

Він спросоння нічого не тямив. В очах спалахували сліпучі блискавки, і пекучий біль проймав усе тіло.

Побитий, ледве доплентався додому.

Вранці Артем, похмурий, насуплений, розпитував Павку про все, що сталося.

Павка розповів усе, як було.

— Хто тебе бив?— глухо спитав Артем.

— Прохошка.

— Гаразд, лежи.

Артем надів кожух і, не кажучи ані слова, вийшов.

— Чи можу я бачити офіціанта Прохора?— спитав Глашу незнайомий робітник.

— Він зараз зайде, почекайте,— відповіла вона.

Величезна постать притулилася до одвірка.

— Добре, почекаю.

Прохор, що ніс на підносі цілу купу посуду, штовхнув ногою двері і увійшов до посудомийні.

— Оце він і є,— сказала Глаша, вказуючи на Прохора.

Артем ступнув уперед і, важко поклавши руку на плече офіціантові, спитав, пильно дивлячись у вічі:

— За що Павку, брата мого, бив?

Прохор хотів звільнити плече, але страшний удар кулаком повалив його додолу; він спробував підвестися, але другий удар, страшніший за перший, пришив його до підлоги.

Перелякані посудниці кинулися врозтіч.

Артем повернувся й пішов до виходу.

Прохошка з розбитим у кров обличчям совався по підлозі.

Артем не повернувся ввечері з депо.

Мати довідалась: сидить Артем у жандармському відділку.

Через шість діб повернувся Артем увечері, коли мати спала. Підійшов до Павки, що сидів на ліжку, і спитав лагідно:

— Ну як, видужав, братку?— Сів поруч.— Буває й гірше.— І, помовчавши, додав:— Нічого, підеш на електростанцію, я вже про тебе говорив. Там діла навчишся.

Павка міцно стиснув обома руками величезну Артемову руку.

Розділ другий

У маленьке місто як вихор влетіла приголомшлива звістка: «Царя скинуто!»

У місті не хотіли вірити.

З поїзда, що припов з у пургу, на перон вийшло двоє студентів з гвинтівками поверх шинелей і загін революційних солдатів з червоними пов'язками на рукавах. Вони арештували станційних жандармів, старого полковника,— начальника гарнізону. І в маленькому місті повірили. Засніженими вулицями до майдану посунули тисячі людей.

Жадібно слухали нові слова: свобода, рівність, братерство.

Промайнули дні, шумливі, наповнені збудженням і радістю. Потроху все стихло, і тільки червоний прапор над будинком міської управи, де хазяями засіли меншовики

та бундівці, нагадував про зміну, що сталася. А так усе лишилося як було.

Наприкінці зими в місті розташувався гвардійський кавалергардський полк. Щоранку ескадрони їздили на станцію ловити дезертирів, які тікали з Південно-західного фронту.

У кавалергардів обличчя гладкі, народ високий, здоровенний. Офіцери здебільшого графи та князі, погони золоті, на рейтузах канти срібні, все, як і за царя,— наче й не було революції.

Відшумів сімнадцятий рік. Для Павки, Климка й Сергія Брузжака нічого не змінилося. Хазяї лишилися ті самі, що й були. Тільки в дощовому листопаді почало коїтися щось непевне. Заворушилися на вокзалі нові люди, здебільшого з окопних солдатів, з чудним прізвиськом «більшовики».

Звідки така назва, тверда, значуща,— ніхто не знав.

Важкенько гвардійцям стримувати дезертирів з фронту. Дедалі частіше бряжчали вокзальні шибки від рушничної стрілянини. З фронту зривалися цілими групами і, коли їх затримували, відбивались багнетами. На початку грудня посунули цілими ешелонами.

Гвардійці вокзал заповнили, стримати сподівалися, та їх кулеметною тріскотнявою приголомшили. Звиклі до смерті люди висипали з вагонів.

Загнали гвардійців до міста сірі фронтовики. Загнали й на вокзал повернулися, і далі рушили ешелон за ешелоном.

Навесні тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року троє друзів ішли від Сергія Брузжака, де різалися в «шістдесят шість». По дорозі завернули в садок до Корчагіна. Полягали на траву. Було нудно. Всі звичні розваги набридли. Почали міркувати, як би його краще день провести. За спиною зацокотіли копита, й на дорогу вимчав вершник. Кінь одним духом перестрибнув через рівчак, що відокремлював шосе від низенької огорожі садка. Вершник махнув нагаєм до Павки й Климка, які лежали на траві.

— Гей, хлопці мої, сюди!

Павка і Климко посхоплювалися і побігли до огорожі. Вершник був увесь запорошений; грубим шаром сірої дорожньої куряви були вкриті збитий на потилицю кашкет, захисного кольору гімнастерка й штани. На міцному солдатському ремені висів наган і дві німецькі бомби.

— Винесіть води напитись, хлоп'ята!— попросив вершник і, коли Павка подався додому по воду, звернувся до Сергійка, що дивився на нього:— Скажи, хлопче, яка влада у місті?

Сергійко, кваплячись, почав оповідати приїжджому всі міські новини:

— Ніякої влади у нас немає вже два тижні. Самооборона у нас за владу. Всі жителі по черзі ходять уночі місто охороняти. А ви хто такі будете?— і собі спитав він у вершника.

— Ну, багато знатимеш — швидко постарієш,— усміхнувшись, відповів вершник.

З дому біг Павка, тримаючи в руках кухоль з водою.

Вершник пожадливо, одним духом, випив її всю, передав кухоль Павці, сіпнув повід і, з місця рушивши учвал, помчав до соснового узлісся.

— Хто це був?— здивовано спитав Павка в Климка.

— А я хіба знаю?— відповів той, знизавши плечима.

— Мабуть, зміна влади знову буде. Бо й Лещинські вчора виїхали. А коли багаті тікають — значить, прийдуть партизани,— остаточно й рішуче розв'язав це політичне питання Сергійко.

Докази його були такі переконливі, що з ним одразу погодились і Павка, і Климко.

Не встигли хлопці як слід поговорити про це, як по шосе зацокотіли копита. Всі троє кинулись до огорожі.

З лісу, з-за будинку лісничого, ледь видного хлопцям, сунули люди, вози, а зовсім недалеко по шосе — чоловік п'ятнадцять кінних з гвинтівками впоперек сідел. Попереду кінних двоє: один — літній, у френчі захисного кольору, перепоясаному офіцерськими ременями, з біноклем на грудях, а поруч нього — вершник, якого щойно бачили хлопці. На френчі у літнього — червоний бант.

— А хіба я не казав?— штовхнув Павку ліктем у бік Сергійко.— Бачиш, червоний бант. Партизани. Щоб я вмер — партизани...— І, гейкнувши від радості, птахом перелетів через огорожу на вулицю.

Обидва приятелі подалися слідом. Усі троє стояли тепер край шосе й дивилися на людей, що під'їжджали.

Вершники під'їхали зовсім близько. Знайомий кивнув хлопцям і, вказуючи на будинок Лещинських, спитав:

— Хто в цьому будинку живе?

Павка, пильнуючи не відстати од вершника, оповідав:

— Тут адвокат Лещинський живе. Учора втік. Вас, напевно, злякався...

— Ти звідки знаєш, хто ми такі?— спитав усміхаючись літній чоловік.

Павка вказуючи на бант, відповів:

— А це що? Зразу видко...

На вулицю повисипали жителі, з цікавістю розглядаючи загін, що входив до міста. Наші приятелі стояли край шосе і теж дивились на закурених стомлених червоногвардійців.

Коли прогуркотіла по бруку єдина в загоні гармата і проїхали вози з кулеметами, хлопці рушили слідом за партизанами й розійшлись по домівках тільки після того, як загін зупинився в центрі міста й почав розташовуватись по квартирах.

Увечері в великій вітальні будинку Лещинських, де розмістився штаб загону, за великим столом з різьбленими ніжками сиділо четверо: троє з комскладу і командир загону товариш Булгаков — літній, з сивиною у волоссі.

Булгаков, розклавши на столі карту губернії, водив по ній нігтем, відтискаючи лінії, і говорив, звертаючись до вилицюватого, з міцними зубами, що сидів навпроти:

— Ти кажеш, товаришу Єрмаченко, що тут треба буде битись, а я гадаю — треба вранці відходити. Добре б навіть ще вночі, та люди потомилися. Наше завдання — встигнути відійти до Козятина, поки німці не добилися туди раніше від нас. Чинити опір з нашими силами — це ж смішно... Одна гармата й тридцять снарядів, двісті багнетів і шістдесят шабель — грізна сила... Німці сунуть залізною лавиною. Битися ми зможемо, тільки з'єднавшись з іншими червоними частинами, що відходять. Адже ми повинні мати на увазі, товариші, що, крім німців, ми маємо по дорозі багато всяких контрреволюційних банд. Моя думка — завтра ж уранці відходити, висадивши в повітря місток по той бік станції. Поки німці його лагодитимуть, мине два-три дні. Просування їх залізницею буде затримано. Як ви гадаєте, товариші? Давайте вирішимо,— звернувся він до всіх, що сиділи за столом.

Стружков, що сидів навскіс од Булгакова, пожував губами, подивився на карту, потім на Булгакова і нарешті насилу видушив слова, що застрягли в горлі:

— Я... під... тримую Булгакова.

Наймолодший, у робочій блузі, погодився:

— Булгаков говорить до діла.

І тільки Єрмаченко, той, що вдень розмовляв з хлопцями, заперечливо хитнув головою.

— На чорта ж ми тоді загін збирали? Щоб відходити перед німцями без бійки? На мою думку, нам слід тут з ними стукнутись. Обридло драпака давати... Як на мене, то я бився б тут обов'язково.— Він рвучко відсунув стілець, підвівся й заходив по кімнаті.

Булгаков незадоволено глянув на нього.

— Битися треба розумно, Єрмаченко. А кидати людей на неминучий розгром і знищення — цього ми не можемо робити. Та це й смішно. За нами суне ціла дивізія з важкою артилерією, бронемашинами... Не треба ставитися легковажно, товаришу Єрмаченко...— І, вже звертаючись до всіх, закінчив:— Отже, вирішено — завтра вранці відходимо.

— Друге питання — про зв'язок,— продовжував нараду Булгаков.— Оскільки ми відходимо останні, на нас лягає завдання організувати роботу в тилу у німців. Тут — великий залізничний вузол, містечко має два вокзали. Ми повинні подбати про те, щоб на станції працював надійний товариш. Зараз ми вирішимо, кого з своїх лишити тут, щоб налагодити роботу. Висувайте кандидатури.

— Я вважаю, що тут повинен лишитися матрос Жухрай,— сказав Єрмаченко, підходячи до стола.— По-перше, Жухрай з тутешніх місць. По-друге, він слюсар і монтер — зможе влаштуватися працювати на станції. З нашим загоном Федора ніхто не бачив — він приїде лише вночі. Хлопець він з головою і справу тут налагодить. На мою думку, він найбільше підходить.

Булгаков кивнув головою.

— Правильно, я з тобою згоден, Єрмаченко. Ви, товариші, не заперечуєте?— звернувся він до всіх.— Ні. Отже, питання вичерпано. Ми лишаємо Жухраєві мандат на роботу і гроші.

— Тепер третє — останнє питання, товариші,— промовив Булгаков.— Це питання про зброю, що є в місті. Тут є цілий склад гвинтівок — двадцять тисяч штук, які лишилися ще від царської війни. Складені вони у селянському сараї і лежать там, забуті всіма. Мені сказав про це селянин — власник сарая. Хоче позбутися їх... Лишати німцям цей склад, звичайно, не можна. Я вважаю, треба його спалити. І зараз же, щоб до ранку з цим покінчити. Тільки от підпалювати небезпечно: сарай стоїть край міста, серед бідняцьких дворів. Можуть зайнятися селянські будівлі.

Кремезний, із щетиною давно не голеної бороди, Стружков ворухнувся:

— На... на... віщо... підпалювати? Я га... даю роз... роздати зброю на... населенню.

Булгаков швидко обернувся до нього:

— Роздати, кажеш?

— Правильно. Оце правильно!— захоплено вигукнув Єрмаченко.— Роздати її робітникам і решті населення, хто схоче. Буде принаймні чим почухати боки німцям, коли притиснуть до краю. А тиснути, звісно, дуже будуть. І коли ввірветься терпець, візьмуться хлопці до зброї. Стружков правильно сказав: роздати. Добре було б навіть і в село завезти. Селяни позаховують гарненько, а як німці почнуть усе чисто реквізувати, ці гвинтівочки ой як згодяться!

Булгаков засміявся:

— Це так, але ж німці звелять здати зброю, і всі її позносять.

Єрмаченко запротестував:

— Ну, не всі позносять. Хто принесе, а хто й залишить.

Булгаков запитливо глянув на присутніх.

— Роздамо, роздамо гвинтівки,— підтримав Єрмаченка й Стружкова молодий робітник.

— Ну що ж, значить, роздамо,— погодився Булгаков.— Оце й усі питання,— сказав він, встаючи з-за стола.— Тепер ми зможемо до ранку відпочити. Коли приїде Жухрай, нехай зайде до мене. Я поговорю з ним. А ти, Єрмаченко, піди перевір варту.

Лишившись сам, Булгаков пройшов до суміжної з вітальнею спальні і, прославши на матраці шинелю, ліг.

Вранці Павка повернувся з електростанції. Вже цілий рік працював він підручним кочегара.

В місті панувало незвичайне пожвавлення. Це пожвавлення зразу впало йому в очі. По дорозі дедалі частіше зустрічалися жителі, що несли по одній, по дві й по три гвинтівки. Павка поспішив додому, не розуміючи, що діється. Біля садиби Лещинського сідали на коней вчорашні його знайомі.

Вбігши до хати, нашвидку вмившись і довідавшись од матері, що Артема ще немає, Павка вискочив і подався до Сергійка Брузжака, що жив на другому кінці міста.

Сергійко був сином помічника машиніста. Його батько мав власний маленький будиночок і таке ж маленьке господарство.

Сергійка вдома не було. Мати його, огрядна білолиця жінка, невдоволено подивилась на Павку.

— А грець його знає, де він! Подався вдосвіта, носить його лиха година. Зброю, каже, десь роздають, то він, мабуть, там. Відшмагати вас різками треба, сопливих вояк. Розбестилися вже занадто. Ради вам не даси. Під стіл пішки ходите, а й собі туди ж, до зброї. Ти йому, шибеникові, скажи: якщо хоч один патрон додому принесе, голову відірву. Понаносить усякого сміття, а потім відповідай за нього. Це й ти теж туди налагодився?

Та Павка вже не слухав лайливої Сергійкової матері і викотився на вулицю.

По шосе йшов чоловік і ніс на кожному плечі по гвинтівці.

— Дядьку, скажіть, де дістали?— підлетів до нього Павка.

— А там, на Верховині, роздають.

Павка помчав щодуху на вказану адресу. Пробігши дві вулиці, він здибав хлопчака, що ніс важку піхотну гвинтівку з багнетом.

— Де взяв рушницю? — спинив його Павка.

— Навпроти школи роздають загінники, але вже нічого немає. Все розібрали. Цілу ніч давали, самі ящики порожні лежать. А я другу несу,— гордовито закінчив хлопчак.

Новина ця дуже засмутила Павку.

«От чорт, треба було зразу бігти туди, а не йти додому!— в розпачі подумав він.— І як це я прогавив?»

І раптом, осяяний думкою, круто обернувся і, наздогнавши трьома стрибками хлопчака, щосили шарпнув гвинтівку в нього з рук.

— У тебе є вже одна — досить. А ця мені,— тоном, що не допускав заперечень, заявив Павка.

Хлопчак, розлючений грабунком серед білого дня, кинувся на Павку, але той ступив крок назад і, наставивши багнет, крикнув:

— Відскоч, а то наштрикнешся!

Хлопчак заплакав з досади й побіг назад, лаючись від безсилої люті. А Павка, задоволений, помчав додому. Перескочив через огорожу, вбіг у сарайчик, прилаштував на бантині під дахом добуту гвинтівку і, радісно посвистуючи, увійшов до хати.

Гарні вечори на Україні влітку по таких маленьких містечках, як Шепетівка, де середина — місто, а околиці — село.

Такими тихими літніми вечорами вся молодь на вулицях. Дівчата, парубки — всі біля своїх ганочків, по садках, палісадниках, просто на вулиці, на колодках, групами, парами. Сміх, пісні.

Повітря тремтить від густоти й запаху квітів. Глибоко в небі мерехтять світлячками зорі, і голос чути далеко-далеко...

Любить свою гармонію Павка. Любовно ставить на коліна співучу дворядку віденську. Пальці вправні — ледь торкнуться ладів, пробіжать зверху вниз прудко, з перебором. Зітхнуть баси, і сипне гармонія молодецької, заливчастої...

Звивається гармонія — і як ти його тут не підеш у танець? Не стерпиш — ноги самі рухаються. Гаряче дихає гармонія — гарно жити на світі!

Сьогодні ввечері було особливо весело. Зібралася на колодках, біля подвір'я, де жив Павка, молодь сміхотлива, а найголосніша поміж усіх — Галочка, сусідка Павчина. Любить каменярева донька потанцювати, поспівати з молоддю. Голос у неї — альт, грудний, бархатистий.

Побоюється її Павка. Язичок у неї гострий. Сідає вона поруч з Павкою на колодках, обіймає його міцно й регочеться:

— Ех ти, гармоністе завзятий! Шкода, не доріс трішки, парубійко, а то гарний чоловік для мене був би. Люблю гармоністів, тане моє серце перед ними.

Червоніє Павка по саме волосся — добре, що ввечері не видко. Відсувається від жартівниці, а та його міцно тримає — не пускає.

— Та куди ж ти, любий, тікаєш? Оце так женишок!— пустує вона.

Відчуває Павка плечем її тугі груди, і від цього стає якось тривожно, хвилююче, а навколо сміх розбуркує тиху завжди вулицю.

Павка упирається рукою в плече Галочці й каже:

— Ти мені заважаєш грати, відсунься.

І знову вибух реготу, кепкування, жарти.

Озивається Маруся:

— Павко, заграй якоїсь сумної, щоб за душу брало.

Повільно розтягаються міхи, пальці тихо перебирають лади. Знайома всім, рідна мелодія. Галина перша підхоплює її. За нею — Маруся й інші:

Зібралися всі бурлаки
до рідної хати,
тут нам мило,
тут нам любо
в журбі заспівати.

І далеко, ген аж до лісу, лунають дзвінкі молоді голоси, що співають пісню.

— Павко!— Це голос Артема.

Павка зсуває докупи міхи гармонії, застібає ремені.

— Кличуть, я пішов.

Маруся просить:

— Та посидь ще, пограй трохи! Встигнеш додому.

Але Павка поспішає.

— Ні. Завтра ще пограємо, а зараз треба йти. Артем кличе,— і біжить через вулицю додому.

Відчинивши двері до кімнати, бачить — за столом сидить Роман, товариш Артемів, та ще третій — незнайомий.

— Ти мене кликав?— спитав Павка.

Артем кивнув на Павку головою і звернувся до незнайомого:

— Оце він і є, братик мій.

Той подав Павці вузлувату руку.

— Ось що, Павко,— звернувся Артем до брата.— Ти казав, що у вас на електростанції монтер захворів. Завтра спитай, чи не візьмуть вони на його місце тямущу людину. Якщо треба, то прийдеш і скажеш.

Озвався незнайомий:

— Ні, я піду разом з ним. Сам з хазяїном і побалакаю.

— Звісно, треба. Адже сьогодні станція і не працювала через те, що Станкович захворів. Хазяїн двічі прибігав — усе шукав когось на заміну, та не знайшов. Пускати станцію тільки з кочегаром не наважився. А монтер на тиф захворів.

— Ну от, діло й зроблено,— сказав незнайомий.— Завтра я по тебе зайду і підемо разом,— звернувся він до Павки.

— Добре.

Павка зустрівся з сірими спокійними очима незнайомого, які уважно вивчали його. Твердий, пильний погляд трохи збентежив Павку. Сірий піджак, застебнутий зверху донизу, на широкій міцній спині був дуже натягнутий,— видно, господареві він тісний. Плечі з головою з'єднувала міцна воляча шия, і весь він був налитий силою, як старий коренастий дуб.

Прощаючись, Артем сказав:

— Бувай здоров, Жухраю. Завтра підеш з братухою і владнаєш усю справу.

Німці ввійшли в місто через три дні після того, як пішов загін. Про їх прибуття сповістив гудок паровоза на станції, що посиротіла останніми днями. По місту поширилась чутка:

— Німці йдуть

І місто заметушилось, як розворушений мурашник, хоч усі давно знали, що німці мають прийти. Але в це якось мало вірили. І ось оці страшні німці не десь там ідуть, а вже тут, у місті.

Всі жителі поприлипали до парканів, хвірток. На вулицю виходити боялися.

А німці йшли один по одному обабіч вулиці, лишаючи шосе вільним, у темно-зелених мундирах, з гвинтівками наперевіс. На гвинтівках — широкі, як ножі, багнети. На головах — важкі сталеві шоломи. За спинами — величезні ранці. І йшли вони від станції до міста безперервною стрічкою, йшли насторожено, готові кожної хвилини до відсічі, хоч відсіч давати їм ніхто й не збирався.

Попереду йшли два офіцери з маузерами в руках. Посеред шосе — гетьманський старшина, перекладач, у синьому українському жупані й у шапці.

Вишикувалися німці в каре на майдані в центрі міста. Забили в барабан. Зібралася невеличка купка осмілілих обивателів. Гетьманець у жупані виліз на ганок аптеки й голосно прочитав наказ коменданта, майора Корфа.

В наказі зазначалося:

Наказую:

§ 1

Всім громадянам міста позносити протягом 24 годин всю вогнепальну й холодну зброю, яка в них є. За невиконання цього наказу — розстріл.

§ 2

У місті оголошується воєнний стан, і ходити вулицями після 8-ї години вечора забороняється.

Комендант міста майор *Корф*

У будинку, де колись була міська управа, а після революції — Рада робітничих депутатів, розташувалася німецька комендатура. Біля ганку стояв вартовий, уже не

в сталевому шоломі, а в парадній касці, з величезним імператорським орлом. Тут-таки, на подвір'ї, визначено було місце, куди складати зношувану зброю.

Цілий день обиватель, наляканий загрозою розстрілу, зносив зброю. Дорослі не з'являлися. Зброю зносили молодь і хлопчаки. Німці нікого не затримували.

Ті, хто не хотів нести, вночі викидали зброю просто на шосе, і вранці німецький патруль підбирав її, складав на військову повозку і відвозив до комендатури.

О першій годині дня, коли минув термін здавання зброї, німецькі солдати полічили свої трофеї. Всіх зданих гвинтівок було чотирнадцять тисяч штук. Отже, шість тисяч гвинтівок німці назад не одержали. Поголовні труси, вчинені ними, дали дуже незначні наслідки.

На світанку другого дня за містом, біля старого єврейського кладовища, було розстріляно двох робітників-залізничників, у яких під час трусу знайшли заховані гвинтівки.

Артем, вислухавши наказ, поспішив додому. У дворі він зустрів Павку, взяв його за плече й тихо, але рішуче спитав.

— Ти що-небудь приніс додому із складу?

Павка думав змовчати про гвинтівку, але брехати братові не хотілось, і він усе розповів.

Пішли до сарая разом. Артем витяг сховану за бантиною гвинтівку, вийняв з неї затвор, зняв багнет і, взявши гвинтівку за дуло, розмахнувся й щосили вдарив об стовп паркана. Приклад розлетівся. Рештки гвинтівки він закинув далеко на пустир за садком. Багнет і затвор Артем кинув в убиральню.

Зробивши все це, Артем обернувся до брата:

— Ти вже не маленький, Павко, розумієш, що із зброєю гратися не слід. Я тобі серйозно кажу — нічого додому не носи. Ти знаєш, за це тепер можна життям заплатити. Дивись не обманюй мене, а то принесеш, знайдуть — мене ж першого й розстріляють. Тебе, сопляка, не чіпатимуть. Часи тепер собачі, розумієш?

Павка обіцяв нічого не носити.

Коли йшли обидва через двір додому, біля воріт Лещинських зупинилася коляска. З неї виходили адвокат з дружиною і їхні діти — Неллі й Віктор.

— Прилетіли пташки,— злісно промовив Артем.— Ех, і завірюха ж починається, їдять його мухи!— І ввійшов до хати.

Цілий день Павка журився за гвинтівкою. Тим часом його приятель Сергійко працював щосили в старому покинутому сараї, розгрібаючи лопатою землю під стіною. Нарешті яма була готова. Сергійко склав у неї загорнуті в ганчірки три новенькі гвинтівки, добуті ним під час роздачі. Віддавати їх німцям він і не думав — не для того морочився цілу ніч, щоб розлучитись із своєю здобиччю.

Закидавши яму землею, він добре утрамбував її, настягав на вирівняне місце купу сміття й старого мотлоху; критично оглянувши наслідки своєї праці й виріішивши, що все гаразд, скинув з голови кашкет і витер з лоба піт.

«Ну, тепер нехай шукають. А якщо й знайдуть, то чий сарай — невідомо».

Павка непомітно зблизився з суворим монтером, який уже місяць працював на електростанції.

Жухрай показував підручному кочегарові будову динамо і привчав його до роботи.

Тямущий хлопчина подобався матросові. Жухрай частенько приходив до Артема у вільні дні. Розсудливий і серйозний матрос терпляче вислухував усі оповідання про життя-буття, особливо коли мати скаржилася на Павчині витівки. Він умів так заспокійливо вплинути на Марію Яківну, що та забувала про свої злигодні й підбадьорювалась.

Якось Жухрай зупинив Павку на подвір'ї електростанції поміж складеними штабелями дров і, всміхнувшись, спитав:

— Мати розказує, що ти битися любиш. «Він у мене,— каже,— задерикуватий, мов той півень».— Жухрай розсміявся схвально.— Битись взагалі не погано, тільки треба знати, кого бити й за що бити.

Павка, не знаючи, сміється з нього Жухрай чи говорить серйозно, відповів:

— Я по-дурному не б'юсь, завжди по справедливості.

Жухрай несподівано запропонував:

— Хочеш, навчу тебе битися по-справжньому?

Павка здивовано подивився на нього.

— Як це так — по-справжньому?

— А от побачиш.

І Павка прослухав першу коротеньку лекцію про англійський бокс.

Нелегко далася Павці наука, але засвоїв він її чудово. Не раз падав він, збитий з ніг ударом Жухраєвого кулака, але учень з нього був старанний і терплячий.

Одного жаркого дня Павка, прийшовши від Климка, поникавши по кімнаті і не знайшовши собі роботи, вирішив податись на улюблене своє місце — на дах сторожки, що стояла в кутку саду за хатою. Він попрямував через двір, увійшов у садок і, діставшись до дощаного сарая, зліз по виступах на дах. Продершись крізь густе гілля вишняка, що схилилось над сараєм, виліз на середину даху і ліг проти сонечка.

Одним боком сторожка виходила в сад Лещинських, і якщо долізти до краю, видно було весь сад і один бік будинку. Павка висунув голову над виступом і побачив частину подвір'я з коляскою, що стояла там. Видно було, як денщик німецького лейтенанта, що стояв у Лещинських на квартирі, чистив щіткою речі свого начальника. Павка не раз бачив лейтенанта біля воріт садиби.

Лейтенант був присадкуватий, червонощокий, з маленькими підстриженими вусиками, в пенсне й кашкеті з лакованим козирком. Знав Павка, що лейтенант мешкає в бічній кімнаті, вікно якої виходило в сад і було видно з даху.

Зараз лейтенант сидів за столом і щось писав, потім узяв написане й вийшов. Передавши лист денщикові, він пішов садовою стежкою до хвіртки, що вела на вулицю. Біля витої альтанки лейтенант зупинився — мабуть, з кимсь розмовляв. З альтанки вийшла Неллі Лещинська. Узявши її під руку, лейтенант пішов з нею до хвіртки, і обоє вийшли на вулицю.

Все це спостерігав Павка. Він уже збирався заснути, коли побачив, що до лейтенантової кімнати ввійшов денщик, повісив на вішалку мундир, відчинив вікно в сад і, прибравши в кімнаті, вийшов, зачинивши за собою двері. Скоро Павка побачив його біля стайні, де стояли коні.

Крізь вікно Павці було добре видно всю кімнату. На столі лежали якісь ремінці і ще щось блискуче.

Підштовхуваний нестерпною цікавістю, Павка тихо переліз із даху на стовбур черешні і спустився в сад до Лещинських. Зігнувшись, кількома стрибками він дістався до відчиненого вікна і заглянув у кімнату. На столі лежав ремінь із портупеєю й кобура з чудовим дванадцятизарядним «манліхером».

Павці перехопило дух. Кілька секунд він вагався, але в пориві одчайдушної зухвалості перехилився, схопив кобуру і, витягши з неї новий воронований револьвер, стрибнув у сад. Оглянувшись на всі боки, обережно сховав револьвер у кишеню й кинувся через сад до черешні.

Здершися швидко, по-мавпячому, на дах, Павка оглянувся назад. Денщик мирно розмовляв собі з конюхом. У саду було тихо... Він зліз із сарая й помчав додому.

Мати поралась на кухні, варила обід, і не звернула на Павку уваги.

Схопивши ганчірку, що лежала за скринею, Павка поклав її в кишеню, непомітно вислизнув у двері, перебіг садком, переліз через огорожу й вийшов на дорогу, що вела до лісу. Підтримуючи рукою револьвер, який важко бив по нозі, він щодуху побіг до старої зруйнованої цегельні.

Ноги ледве торкалися землі, вітер свистів у вухах.

Біля старої цегельні було тихо. Дерев'яний дах, що вже де-не-де попровалювався, купи битої цегли і напівзруйновані випалювальні печі навівали сум. Усе тут позаростало бур'яном. І тільки троє друзів сходилися часом тут для своїх розваг. Павка знав багато зручних місць, де можна сховати украдений скарб.

Забравшись у пролом печі, він обережно оглянувся, але на дорозі не було нікого. Тихо гули сосни, легкий вітрець кружляв придорожню куряву. Гостро пахло живицею.

На саме дно печі, в куточку, поклав Павка загорнутий у ганчірку револьвер, замостив його пірамідкою старої цегли. Вибравшись звідти, закидав цеглою вхід до старої печі. Запам'ятав розташування цеглин і, вийшовши на дорогу, поволі рушив назад.

Ноги в колінах трохи тремтіли.

«Чим усе це кінчиться?» — думав він, і серце стискалось якось тягуче-тривожно.

До електростанції пішов раніше ніж слід, аби тільки не бути вдома. Взяв у сторожа ключ і відчинив широкі двері, що вели до приміщення, де стояли двигуни. І коли чистив піддувало, накачував у котел воду й розпалював топку, думав:

«Що тепер діється в садибі у Лещинських?»

Уже пізно, годині об одинадцятій, до Павки зайшов Жухрай, викликав його надвір і тихо спитав:

— Чого це у вас трус був сьогодні?

Павка злякано здригнувся:

— Який трус?

Жухрай, помовчавши, додав:

— Погане діло. Ти не знаєш, що вони шукали?

Павка добре знав, що саме шукали, але розповісти Жухраєві про крадіжку револьвера не наважився. Увесь здригаючись од тривоги, він спитав:

— Артема арештували?

— Нікого не арештували, але все в хаті перевернули догори ногами.

Від цих слів трохи полегшало, але тривога не зникала. Кілька хвилин кожен думав про своє. Один з них, знаючи причину трусу, непокоївся про наслідки, другий не знав і через це насторожувався.

«Чорт їх знає, може, пронюхали про мене щось? Артем про мене нічого не знає, а чому в нього був трус? Треба бути обережнішим»,— думав Жухрай.

Розійшлися мовчки кожен до своєї роботи.

А в садибі був великий переполох.

Лейтенант, не знайшовши револьвера, викликав денщика; довідавшись, що револьвер зник, він, завжди коректний, стриманий, ударив денщика щосили у вухо; той, похитуючись від удару, стояв струнко і, винувато кліпаючи очима, покірно ждав, що буде далі.

Викликаний для пояснень адвокат також обурювався й перепрошував лейтенанта за те, що в його домі сталася така неприємність.

Присутній при цьому Віктор Лещинський висловив батькові здогад, що револьвер могли вкрасти сусіди, особливо хуліган Павка Корчагін. Батько квапливо почав пояснювати лейтенантові синову думку, і той негайно дав розпорядження викликати наряд для трусу.

Трус не дав ніяких наслідків. Випадок із крадіжкою револьвера переконав Павку в тому, що навіть і такі небезпечні справи часом минають щасливо.

Розділ третій

Тоня стояла біля відчиненого вікна. Вона нудьгуюче дивилася на знайомий, рідний сад, на високі стрункі тополі, що обступили його і здригалися від легенького вітру. І не вірилося, що цілий рік вона не бачила рідної оселі. Здавалося, тільки вчора вона залишила всі ці з дитинства знані місця й повернулася сьогодні з ранішнім поїздом.

Нічого тут не змінилося: такі ж акуратно підстрижені кущі малини, так само геометрично розплановані стежки, пообсаджувані улюбленими маминими квітами — братками. В саду чистенько й прибрано. Всюди знати педантичну руку вченого-лісовода. І Тоні нудно від цих розчищених, розмальованих стежок.

Тоня взяла недочитаний роман, відчинила двері на веранду, зійшла східцями в сад, штовхнула маленьку пофарбовану хвірточку й повільно попрямувала до станційного ставу біля водокачки.

Поминувши місток, вона вийшла на дорогу. Дорога була немов алея. Праворуч став оточений вербами й густою лозою. Ліворуч починався ліс.

Вона подалася було до ставків, на стару каменоломню, але зупинилася, помітивши, що внизу, біля ставу, мелькнула чиясь вудочка.

Нахилившись над кривою вербою, розгорнула рукою густі лози й побачила засмаглого хлопчину, босого, з засуканими вище колін штаньми. Збоку стояла іржава бляшана банка з черв'яками. Хлопець був захоплений своїм ділом і не помічав пильного погляду Тоні.

— Хіба тут ловиться риба?

Павка сердито озирнувся.

Тримаючись за вербу, низько нахилившись до води, стояла незнайома дівчина. На ній була біла матроска з синім у смужечку коміром і світло-сіра коротка спідниця. Шкарпетки з крайкою щільно облягали стрункі засмаглі ноги в коричневих черевиках. Каштанове волосся було зібране у важкий вузол.

Рука з вудкою трохи здригнулася, гусячий поплавець кивнув головкою, і від нього розбіглася брижами рівна поверхня води.

— Клює, бачите, клює...

Павка зовсім розгубився, сіпнув вудку. Разом із бризками води вилинув черв'ячок, що звивався на гачку.

«Ну, тепер спіймаєш чортового батька! Принесла її лиха година»,— роздратовано подумав Павка і, щоб приховати свою ніяковість, закинув вудку далі на воду — поміж латаття, саме туди, куди закидати не слід було: гачок міг зачепитися за корч.

Зрозумів це і, не обертаючись, просичав до дівчини, що сиділа нагорі:

— Чого ви галасуєте? Так уся риба повтікає.

І почув згори насмішкувате, глузливе:

— Вона давно вже повтікала від самого вашого вигляду. Хіба ж удень вудять? Ех ви, лихо, не рибалка!

Це було вже занадто для Павки, який намагався додержати пристойності. Він устав і, насунувши на лоб кепку, що завжди було в нього ознакою люті, сказав, добираючи делікатніших слів:

— Ви, панночко, вшивалися б куди-небудь, абощо.

Тонині очі примружилися, блиснули іскристою усмішкою:

— Хіба я вам заважаю?

В голосі її вже не було глузування, вчувалося в ньому щось дружнє, лагідне, і Павка, що збирався вже нагрубіянити цій непроханій «панночці», був обеззброєний.

— Що ж, дивіться собі, якщо маєте охоту. Мені місця не шкода,— погодився він і, сівши, знову глянув на поплавець. Його прибило до латаття, і було ясно, що гачок зачепився за корінь. Потягти його Павка не наважувався.

«Якщо зачепиться, то не відірвеш. А ця, звичайно, сміятиметься. Хоч би пішла собі геть»,— міркував він.

Але Тоня, вмостившись зручніше на хиткій вигнутій вербі, поклала на коліна книжку й почала спостерігати засмаглого чорноокого нечему, який так непривітно зустрів її і зараз навмисно не звертає на неї уваги.

Павці добре видно відображення дівчини у дзеркальній воді. Вона читає, а він потихеньку тягне зачеплену волосінь. Поплавець пірнає: волосінь, упираючись, натягується.

«Зачепилася, проклята!»— думає він і, зиркнувши скоса, бачить у воді усміхнене личко.

Через місток біля водокачки пройшли двоє юнаків — гімназисти-семикласники. Один — син начальника депо, інженера Сухарка, білявий у ластовинні сімнадцятирічний бельбас і гультяй, Рябий Шурка, як прозвали його в училищі, з гарною вудкою, з хвацько закушеною цигаркою. Поруч — Віктор Лещинський, стрункий, випещений юнак.

Сухарко, підморгуючи, схилившись до Віктора, казав:

— Дівчина ця з перчиком, другої такої нема. Запевняю, ро-ман-тич-на особа. В Києві вчиться в шостому класі, до батька на літо приїхала. Він тут головний лісничий. Вона знайома з моєю сестрою Лізою. Я якось листа їй накатав, у такому, знаєш, піднесеному тоні. Закоханий, мовляв, до нестями і нетерпляче чекаю вашої відповіді. І навіть з Надсона видряпав віршика підходящого.

— Ну і як?— з цікавістю спитав Віктор.

Сухарко, трохи зніяковілий, промовив:

— Та маніриться, знаєш, задається. Не псуй паперу, каже. Але це завжди так спочатку буває. Я в цих справах стріляний птах. Знаєш, неохота морочитися — довго припадати та притоптувати. Багато краще, підеш увечері в ремонтні бараки і за трояка таку красуню вибереш, що

язичком оближешся. І без усякої манірності. Ми з Валькою Тихоновим ходили — ти дорожнього майстра знаєш?

Віктор презирливо скривився.

— Ти займаєшся такою гидотою, Шуро?

Шура пожував цигарку, сплюнув і кинув глузливо:

— Ти глянь, чистоплюй який. Знаємо, чим займаєтесь.

Віктор, перебиваючи його, спитав:

— То ти мене з цією познайомиш?

— Авжеж, ходімо швидше, поки вона не пішла. Вчора вона сама вранці ловила.

Приятелі вже наближались до Тоні. Вийнявши цигарку з рота, Сухарко, зігнувшись франтувато, уклонився.

— Добридень, мадемуазель Туманова. Рибу ловите?

— Ні, дивлюсь, як ловлять,— відповіла Тоня.

— А ви незнайомі?— заспішив Сухарко, беручи Віктора за руку.— Мій приятель, Віктор Лещинський.

Віктор зніяковіло подав Тоні руку.

— А чому ви сьогодні не ловите?— силкувався завести розмову Сухарко.

— Я не взяла вудки,— відповіла Тоня.

— Я зараз принесу ще одну,— заквапився Сухарко.— Ви тим часом половіть моєю, а я зараз принесу.

Він виконував дане Вікторові слово познайомити його з Тонею і намагався лишити їх удвох.

— Ні, ми заважатимемо. Тут уже ловлять,— відповіла Тоня.

— Кому заважатимемо?— спитав Сухарко.— А, отому?— Він тільки тепер помітив Павку, що сидів біля куща.— Ну, цього я вмить виставлю.

Тоня не встигла його затримати. Він зійшов униз до Павки.

— Змотуй вудки зараз же,— звернувся Сухарко до Павки.— Ну, швидше, швидше!— казав він, побачивши, що Павка спокійно вудить.

Павка підвів голову, глянув на Сухарка поглядом, що не віщував нічого доброго.

— А ти тихше. Чого губи розпустив?

— Що-о-о?!— скипів Сухарко.— Ти ще й базікаєш, сміття нещасне! Забир-райся геть звідси!— і щосили вдарив носком черевика по банці з черв'яками. Та крутнулася в повітрі й бовтнула в воду. Бризки води влучили в обличчя Тоні.

— Сухарко, як вам не соромно!— крикнула вона.

Павка схопився. Він знав, що Сухарко — син начальника депо, в якому працював Артем, і якщо він зараз

ударить цього крихкотілого по рудій пиці, то гімназист пожаліється батькові і це неодмінно дійде до Артема. Це була єдина причина, яка стримувала його від негайної розправи.

Сухарко, почуваючи, що Павло зараз його ударить, кинувся вперед і пхнув обома руками в груди Павку, який стояв край води. Той змахнув руками, вигнувся, але встояв і не впав у воду.

Сухарко був старший за Павку на два роки й мав репутацію першого забіяки й скандаліста.

Павка, діставши удар у груди, розлютився.

— А, так! Ну, так ось тобі! — і коротким помахом руки вліпив Сухаркові болючого ляпаса. Потім, не даючи йому отямитись, міцно вхопив за формену гімназичну куртку, шарпнув до себе й потяг у воду.

Стоячи по коліна у воді, замочивши свої блискучі черевики й штани, Сухарко щосили намагався видертись із чіпких Павчиних рук. Штовхнувши гімназиста в воду, Павка вискочив на берег.

Ошалілий Сухарко кинувся за Павкою, ладний роздерти його на шматки.

Вискочивши на берег і швидко обернувшись до Сухарка, що летів на нього, Павка пригадав:

«Спертися на ліву ногу, праву напружити й трохи зігнути. Удар не тільки рукою, а й усім тілом, знизу вгору, під підборіддя».

Рррраз!..

Клацнули зуби. Прикусивши язика, Сухарко з вереском від страшного болю в підборідді незграбно змахнув руками й важко, всім тілом, брьохнув у воду.

А на березі нестримно реготала Тоня.

— Браво! Браво! — кричала вона, плещучи в долоні. — Це чудово!

Схопивши вудку, Павка смикнув її і, одірвавши зачеплену волосінь, швидко вийшов на дорогу.

Ідучи, почув, як Віктор казав Тоні:

— Це найбільший хуліган, Павка Корчагін.

На станції стало неспокійно. Надходили чутки, що залізничники починають страйкувати. На сусідній великій станції робітники депо зчинили бучу. Німці заарештували двох машиністів, підозріваючи, що вони провозять відозви. Серед робітників, зв'язаних із селом, почалися великі заворушення, викликані реквізиціями і поверненням поміщиків до своїх фільварків.

Нагаї гетьманських стражників шмагали селянські спини. В губернії ширився партизанський рух. Уже налічувалось до десятка партизанських загонів, організованих більшовиками.

Жухрай у ці дні не знав спокою. Він за час свого перебування в місті зробив чимало. Познайомився з багатьма робітниками-залізничниками, бував на вечірках, де сходилася молодь, і створив міцну групу з слюсарів депо й робітників лісопильного заводу. Спробував випитати думки і в Артема. На його запитання, як Артем ставиться до більшовицької справи й партії, велетень слюсар відповів йому:

— Знаєш, Федоре, я на цих партіях погано розуміюся. Але допомогти, якщо треба буде, завжди готовий. Можеш на мене покластись.

Федору й цього було досить: знав, що Артем свій хлопець і коли він щось сказав, то вже зробить. «А до партії, мабуть, ще не дійшов чоловік. Нічого, часи тепер такі, що швидко цю грамоту освоїть»,— міркував матрос.

Перейшов Федір на роботу з електростанції до депо. Зручніше було працювати: на електростанції він був відірваний від залізниці.

Рух на залізниці був величезний. Німці вивозили до Німеччини тисячами вагонів усе, що награбували на Україні: жито, пшеницю, худобу...

Несподівано гетьманська варта взяла на станції телеграфіста Пономаренка. Били його в комендантській люто, і, мабуть, розповів він про агітацію Романа Сидоренка, Артемового товариша з депо.

По Романа прийшли під час роботи двоє німців і гетьманець — помічник станційного коменданта. Підійшовши до верстата, де працював Роман, гетьманець, не кажучи й слова, ударив його нагаєм в обличчя.

— Ходімо, сволото, з нами! Там побалакаємо про дещо,— сказав він. І, моторошно вишкіривши зуби, шарпнув слюсаря за рукав.— Там у нас поагітуєш!

Артем, що працював поруч на лещатах, кинув терпуг і, насунувши всім своїм величезним тілом на гетьманця, стримуючи лють, прохрипів:

— Як смієш бити, гад?

Гетьманець позадкував, одстібаючи кобуру револьвера. Низенький, куцоногий німець скинув з плеча важку гвинтівку з широким багнетом і клацнув затвором.

— Хальт!— гавкнув він, ладний вистрілити при найменшому русі.

Велетень слюсар безпомічно стояв перед цим миршавеньким солдатом, безсилий будь-що зробити.

Забрали обох. Артема за годину випустили, а Романа замкнули в багажний підвал.

Через десять хвилин у депо ніхто не працював. Робітники депо зійшлись у станційному саду. До них приєднались інші робітники, стрілочники й ті, що працювали на матеріальному складі. Всі були страшенно збуджені. Хтось написав відозву з вимогою випустити Романа й Пономаренка.

Обурення ще дужче зросло, коли гетьманець, що примчав до саду з купою стражників, закричав, вимахуючи револьвером:

— Якщо не розійдетесь, зараз же на місці всіх заарештуємо! А декого й до стінки поставимо.

Але крики розлючених робітників змусили його ретируватись на станцію. З міста вже мчали по шосе вантажні автомобілі, повні німецьких солдатів, викликаних комендантом станції.

Робітники почали розбігатись по домівках. З роботи пішли всі, навіть черговий по станції. Позначалася Жухраєва робота. Це був перший масовий виступ на станції.

Німці встановили на пероні важкий кулемет. Він стояв, немов лягавий пес на стойці. Поклавши руку на руків'ятку, навпочіпки біля нього сидів німецький капрал.

Вокзал збезлюднів.

Уночі почались арешти. Забрали й Артема. Жухрай удома не ночував, його не знайшли.

Зібрали всіх у величезному товарному пакгаузі й поставили ультиматум: повернення до роботи або воєннопольовий суд.

На залізниці страйкували майже всі робітники. Протягом доби не пройшов жоден поїзд, а за сто двадцять кілометрів точився бій з великим партизанським загоном, що зруйнував колію й висадив у повітря мости.

Вночі на станцію прийшов ешелон німецького війська, але машиніст, його помічник і кочегар повтікали з паровоза. Крім військового ешелону, на станції дожидали черги на відхід ще два поїзди.

Відчинивши важкі двері пакгаузу, увійшов комендант станції, німецький лейтенант, його помічник і група німців.

Помічник коменданта викликав:

— Корчагін, Полентовський, Брузжак. Ви зараз їдете поїздною бригадою. За відмову — розстріл на місці. Їдете?

Троє робітників понуро кивнули головами. Їх повели під конвоєм до паровоза, а помічник коменданта вже викрикував прізвища машиніста, помічника й кочегара на другий поїзд.

Паровоз сердито чмихав бризками блискучих іскор, глибоко дихав і, проламуючи пітьму, мчав по рейках у глибінь ночі. Артем, накидавши в топку вугілля, причинив ногою залізні дверцята, ковтнув води з кирпатого чайника, що стояв на ящику, і звернувся до старого машиніста Полентовського:

— Веземо, кажете, дядьку?

Той сердито зиркнув з-під насуплених брів:

— Авжеж, повезеш, якщо тебе багнетом у спину.

— Кинути все й тікати з паровоза,— запропонував Брузжак, скоса поглядаючи на німецького солдата, що сидів на тендері.

— І я такої думки,— буркнув Артем,— та отой тип за спиною маячить.

— Еге...— невиразно протяг Брузжак, виглядаючи у вікно.

Підступившись ближче до Артема, Полентовський тихо прошепотів:

— Не можна нам везти, розумієш? Там бій іде, повстанці колії повисаджували. А ми цих собак привеземо, так вони їх враз порішать. Ти знаєш, синку, я за царя не возив під час страйків. І тепер не повезу. До смерті ганьба буде, якщо для своїх розправу привеземо. Адже бригада паровозна розбіглася. Життям рискували, а таки порозбігалися хлопці. Нам поїзд привести ніяк не можна. Якої ти думки?

— Я згоден, дядьку, та що ж його зробиш з отим?— І він очима показав на солдата.

Машиніст скривився, витер клоччям спітнілий лоб і глянув запаленими очима на манометр, немов сподіваючись там знайти відповідь на важке питання. Потім люто, з розпачем вилаявся.

Артем знову ковтнув з чайника води. Обидва думали про одне, але ніхто не наважувався першпй висловитись. Артемові пригадалося Жухраєве:

«Як ти, братку, до більшовицької партії і комуністичної ідеї ставишся?»

І його, Артемова, відповідь:

«Допомогти завжди готовий, можеш на мене покластись...»

«Добра допомога, веземо карателів...»

Полентовський, нахилившись над ящиком з інструментом, що стояв поруч з Артемом, насилу вимовив:

— А цього треба пристукнути. Розумієш?

Артем здригнувся. Полентовський, заскреготавши зубами, додав:

— Іншого виходу немає. Стукнемо, і регулятор — у піч, важелі — в піч, паровоз на педалі менший хід — і з паровоза геть.

І, ніби скидаючи важкий мішок з плечей, Артем сказав:

— Гаразд!

Артем, нахилившись до Брузжака, розповів помічникові про їхній присуд.

Брузжак не скоро відповів. Кожен із них ішов на дуже великий риск. У кожного лишалися вдома родини. Особливо багатосімейний був Полентовський: у нього вдома лишилося дев'ять душ. Але кожен розумів, що везти не можна.

— Що ж, я згоден,— сказав Брузжак.— Але хто ж його...— Він не доказав зрозумілу для Артема фразу.

Артем обернувся до старого, що орудував біля регулятора, і кивнув головою, немов кажучи, що й Брузжак пристає на їхню думку, але тут же, заклопотаний нерозв'язаним питанням, присунувся до Полентовського ближче.

— А як же ми це зробимо?

Той подивився на Артема.

— Ти починай. Ти найдужчий. Ломом стукнемо його разок — і все.— Старий дуже хвилювався.

Артем насупився.

— У мене це не вийде. Рука якось не підіймається. Адже солдат, якщо подумати, не винен. Його теж з-під багнета погнали.

Полентовський блиснув очима.

— Не винен, кажеш? Але ми також не винні, що нас сюди загнали. Адже карателів веземо. Ці невинні партизанів розстрілюватимуть, а ті хіба винні?.. Ех ти, сіромахо!.. Дужий, як ведмідь, а тямиш мало...

— Гаразд,— прохрипів Артем, беручи лом.

Але Полентовський зашепотів:

— Я візьму, у мене певніше. Ти бери лопату й лізь скидати вугілля з тендера. Якщо треба буде, то гепнеш німця лопатою. А я наче вугілля розбивати піду.

Брузжак кивнув головою:

— Правильно, старий.— І став біля регулятора.

Німець у сукняній безкозирці з червоною околичкою сидів скраю на тендері, поставивши між ноги гвинтівку, і курив сигару, зрідка поглядаючи на робітників, що орудували на паровозі.

Коли Артем поліз нагору гребти вугілля, вартовий не звернув на це особливої уваги. А потім, коли Полентовський, немов для того, щоб відгребти великі грудки вугілля від краю тендера, знаком попросив його посунутись, німець слухняно пересунувся вниз, до дверцят паровозної будки.

Глухий короткий удар ломом, що провалив череп німцеві, обпік, немов огнем, Артема й Брузжака. Тіло солдата мішком упало в прохід.

Сіра сукняна безкозирка швидко забарвлювалася в кров. Брязнула, вдарившись об залізну стінку, гвинтівка.

— Кінець,— прошепотів Полентовський, кидаючи лом, і, болюче скривившись, додав:— Тепер для нас заднього ходу немає.

Голос зірвався, але зразу ж, переборюючи гнітючу для всіх мовчанку, Полентовський крикнув:

— Вигвинчуй регулятор, швидше!

Хвилин за десять усе було зроблено. Паровоз, ніким не керований, поволі притишував хід.

Важкими помахами вступали в огняне коло паровоза темні обриси придорожніх дерев і одразу ж знову зникали в безокій пітьмі. Ліхтарі паровоза, силкуючись протяти пітьму, наражалися на її густий серпанок і відвойовували у ночі лише десяток метрів. Паровоз, немов витративши останні сили, дихав дедалі рідше.

— Стрибай, синку!— почув Артем позад себе голос Полентовського і пустив руку, що тримала поручень. Могутнє тіло за інерцією полетіло вперед, і ноги твердо вдарились об землю, що вирвалася з-під них. Пробігши два кроки, Артем упав, важко перекинувшись через голову.

З обох підніжок паровоза стрибнули зразу ще дві тіні.

В домі у Брузжаків було невесело. Антоніна Василівна, Сергійкова мати, за останні чотири дні зовсім замучилася. Від чоловіка звісток не було. Вона знала, що його разом з Корчагіним і Полентовським узяли німці до поїзної бригади. Вчора приходили троє з гетьманської варти і грубо, з лайкою допитували її.

З цих слів вона неясно догадувалась, що скоїлося щось лихе, і, коли пішла варта, жінка, змучена тяжкою

невідомістю, запнулася хусткою, лагодячись іти до Марії Яківни і сподіваючись у неї довідатись про чоловіка.

Старша дочка Валя, яка прибирала в кухні, побачивши, що мати виходить, спитала:

— Ви далеко, мамо?

Антоніна Василівна, глянувши на дочку повними сліз очима, відповіла:

— Піду до Корчагіних. Може, довідаюсь у них про батька. Якщо Сергійко прийде, скажи йому: хай на станцію піде до Полентовських.

Валя, тепло обнявши за плечі матір, заспокоювала її, проводячи до дверей:

— Ви не турбуйтесь, мамо.

Марія Яківна зустріла Бруздак, як і завжди, привітно. Обидві жінки сподівалися почути одна від одної щось нове, але після перших же слів надія ця зникла.

У Корчагіних уночі теж був трус. Шукали Артема. Виходячи, звеліли Марії Яківні, тільки-но повернеться син, негайно ж повідомити комендатуру.

Корчагіна була дуже налякана нічним приходом патруля. Вона була сама: Павло, як і завжди, вночі працював на електростанції.

Павка прийшов додому вранці. Вислухавши материну розповідь про нічний трус і розшуки Артема, він відчув, як усю його істоту сповнює гнітюча тривога за брата. Незважаючи на їхні різні вдачі й зовнішню Артемову суворість, брати дуже любили один одного. Це була сувора любов, без слів, і Павло ясно усвідомлював, що немає такої жертви, якої він не приніс би не вагаючись, якби вона потрібна була братові.

Він, не відпочиваючи, подався на станцію в депо шукати Жухрая, але не знайшов його, а від знайомих робітників нічого не зміг дізнатися ні про кого з тих, що поїхали. Не знала нічого й родина машиніста Полентовського. Павка зустрів у дворі Бориса, наймолодшого сина Полентовського. Від нього довідався, що вночі був трус і в Полентовських. Шукали батька.

Так ні з чим і повернувся Павка до матері, стомлено впав на ліжко і одразу ж потонув у неспокійній сонній хвилі.

Валя оглянулася на стукіт у двері.

— Хто там?— спитала вона й відкинула гачок.

У відчинених дверях з'явилася руда скуйовджена го-

лова Марченка. Климко, мабуть, швидко біг. Він засапався й почервонів од бігу.

— Мама вдома?— спитав він Валю.

— Ні, пішла?

— А куди пішла?

— Здається до Корчагіних.— Валя спинила за рукав Климка, який хотів було бігти знову.— А тобі вона навіщо?

Той нерішуче глянув на дівчину.

— Та так, діло в мене до неї є.

— Яке діло?— заторсала Валя хлопця.— Ну, кажи ж швидше, ведмедю ти рудий, кажи ж, а то тягне за душу,— владним тоном командувала дівчина.

Климко забув усі застереження, категоричний наказ Жухрая передати записку тільки Антоніні Василівні особисто, витяг з кишені замусолений клапоть паперу й подав його дівчині. Не міг відмовити він цій білявій Сергійковій сестричці, бо руденький Климко не зовсім байдуже ставився до цієї милої дівчини. Правда, скромний кухарчук і сам собі навіть не признався б, що йому подобається Сергійкова сестричка. Він оддав їй папірець, який та нашвидку прочитала.

«Люба Тоню! Не турбуйся. Все гаразд. Живі й здорові. Незабаром довідаєшся більше. Передай іншим, що все гаразд, щоб не хвилювались. Записку знищ.

Захар».

Прочитавши записку, Валя кинулася до Климка:

— Рудий ведмедю, любенький мій, де ти взяв це? Скажи, де ти взяв, ведмежа клишоноге?— І вона щосили торсала спантеличеного Климка, і він незчувся, як схибив удруге.

— Це мені Жухрай на станції передав.— І, згадавши, що цього не треба було говорити, додав:— Тільки він сказав: нікому не давати.

— Та добре, добре!— засміялася Валя.— Я нікому не скажу. Ну, біжи, руденький, до Павки, там і матір застанеш.

Вона злегка підштовхнула кухарчука в спину. За секунду руда Климкова голова промайнула за хвірткою.

Ніхто з трьох додому не вертався. Увечері Жухрай прийшов до Корчагіних і розповів Марії Яківні про все, що сталося на паровозі. Заспокоїв, як міг, налякану жінку, повідомивши, що всі троє влаштувались далеко, в

глухому селі, у Брузжакового дядька, що їм там безпечно, але повертатись, звичайно, не можна; та німцям зараз туго, отож можна сподіватися, що незабаром станутьсязміни.

Ці події ще більше зблизили родини тих, що поїхали. З великою радістю читалися записки, які зрідка надсилали вони родинам, але вдома у них зробилося тихо й порожньо.

Зайшовши якось ніби ненароком до старої Полентовської, Жухрай передав їй гроші.

— Ось, матусю, вам підтримка від чоловіка. Тільки ж дивіться, ані слова нікому.

Стара вдячно потиснула йому руку.

— От дякую, а то зовсім біда, їсти дітворі нічого.

Гроші ці були з тих, що їх залишив Булгаков.

«Ну, ну, побачимо, що далі. буде. Страйк хоч і зірвався, під страхом розстрілу робітники хоч і працюють, але вогонь розгорівся, його вже не погасиш, а ті троє — молодці, це пролетарі»,— захоплено думав матрос, простуючи від Полентовських до депо.

У старенькій кузні, що обернулась своєю задимленою стіною до шляху край села Горобцевої Балки, біля вогняної пащі печі, ледь-ледь мружачись від яскравого світла, Полентовський довгими кліщами перевертав розжарений червоний кусок заліза.

Артем натискав на почеплений до сволока важіль, роздмухував вогонь міхом.

Машиніст, лагідно всміхаючись собі в бороду, говорив:

— Майстер зараз на селі не пропаде, роботи знайдеться скільки хочеш. Ось попрацюємо тиждень-другий і, мабуть, сальця й борошенця своїм послати зможемо. У селянина, синку, коваль завжди в шані. Повідгодовуємося тут, як ті буржуї, хе-хе. А в Захара інша думка, він більше до хліборобства схиляється, закопався в землю з дядьком своїм. Та воно, мабуть, і зрозуміло. У нас із тобою, Артеме, тільки й добра, що горб та руки, одвічна, як то кажуть, пролетарія, хе-хе, а Захар надвоє розділився: одна нога на паровозі, друга на селі.— Він поворушив кліщами розжарений кусок заліза й додав уже серйозно, задумливо:— А наша справа кепська, синку. Якщо німців не попруть незабаром, доведеться нам до Катеринослава або до Ростова чимчикувати, а то й незчуєшся, як візьмуть за зябра й почеплять між небом і землею.

— Та це так,— пробурчав Артем.

— Як там наші тримаються, чи не прискіпуються до них гайдамаки?

— Заварили ми, дядьку, кашу, тепер домівки зрікайся.

Машиніст вихопив з горна голубуватий розжарений кусок і швидко поклав його на ковадло.

— Ану, синку, стукни!

Артем схопив важкий молот, що стояв біля ковадла, щосили махнув ним над головою і вдарив. Сніп блискучих іскор з легеньким шарудким тріском розбризкався по кузні, осяявши на мить її темні кутки.

Полентовський перевертав розжарений кусок під міцні удари, і залізо слухняно сплющувалось, як розм'яклий віск.

У відчинені ворота кузні дихала теплим вітром темна ніч.

Озеро внизу — темне, величезне; сосни, що обступили його з усіх боків, кивають могутніми головами.

«Немов живі»,— думає Тоня. Вона лежить у порослій травою западині на гранітному березі. Високо вгорі, за западиною,— бір, а внизу, зараз же біля підніжжя скелі, озеро. Тінь од навколишніх скель робить краї озера ще темнішими.

Це улюблений Тонин закуток. Тут, за версту від станції, у старих каменоломнях, у глибоких закинутих улоговинах, почали струміти джерела, і тепер утворилися три проточні озера. Внизу, біля спуску до озера, чути плескіт. Тоня підводить голову і, розсунувши рукою гілля, дивиться вниз: од берега на середину озера пливе засмагле гнучке тіло. Тоня бачить смагляву спину й чорну голову купальника. Він пирскає, наче морж, розтинаючи воду короткими змахами, перевертається, перекидається, пірнає і, нарешті, стомившись, лягає на спину, заплющивши очі від сліпучого сонця, завмирає, розкинувши руки і трохи вигнувшись. Тоня пустила гілку. «Це ж непристойно»,— всміхнувшись, подумала вона й узялася до читання.

Захоплена книжкою, що їй дав Лещинський, Тоня не помітила, як хтось переліз через гранітний виступ, який відділяв западину від бору, і тільки коли на книжку з-під ноги того, хто перелазив, упав камінчик, вона, здригнувшись од несподіванки, підвела голову й побачила Павку Корчагіна, що стояв поблизу. Він стояв здивований несподіваною зустріччю і, теж зніяковілий, збирався піти.

«Це він зараз купався»,— догадалася Тоня, глянувши на мокре Павчине волосся.

— Злякав вас? Не знав, що ви тут, ненароком сюди...— І, промовивши це, Павка взявся рукою за виступ. Він теж упізнав Тоню.

— Ви мені не заважаєте. Якщо хочете, ми можемо навіть поговорити про що-небудь.

Павка здивовано глянув на Тоню.

— Про що ж ми з вами говоритимемо?

Тоня всміхнулася.

— Ну, чого ж ви стоїте? Можете сісти ось тут,— і вона вказала на камінь.— Скажіть, як вас звуть?

— Я Павка Корчагін.

— А мене звуть Тоня. От ми й познайомилися.

Павка зніяковіло м'яв кепку.

— Так вас звуть Павкою? — порушила мовчанку Тоня.— А чому Павкою? Це негарно звучить, краще Павло. Я вас так і зватиму. А ви часто сюди ходите...— вона думала сказати: купатися, але не схотіла признатись, що бачила, як він купався, і додала: — гуляти?

— Ні, не часто, коли випадає вільна година,— відповів Павло.

— А ви десь працюєте? — допитувалася Тоня.

— Кочегаром на електростанції.

— Скажіть, де ви навчилися так майстерно битися? — зовсім несподівано спитала Тоня.

— А що вам до моєї бійки? — невдоволено буркнув Павло.

— Ви не гнівайтесь, Корчагін,— промовила вона, почуваючи, що Павці неприємне її запитання.— Мене це дуже цікавить. Ото був удар! Не можна бити так нещадно,— і вона голосно засміялася.

— А вам шкода? — спитав Павло.

— Та ні, зовсім не шкода, навпаки, Сухарко дістав по заслузі. А мене ця сценка дуже й дуже розважила. Кажуть, що ви часто б'єтесь.

— Хто це каже? — насторожився Павло.

— Ну, от Віктор Лещинський каже, що ви професіональний забіяка.

Павло похмурнів.

— Віктор — сволота, білоручка. Хай подякує, що йому тоді не перепало. Я чув, як він про мене говорив, тільки не хотілося руки поганити.

— Навіщо ви так лаєтеся, Павле? Це негарно,— перебила його Тоня.

Павло насупився.

«Якого біса я з цією дивачкою розбалакався? Ач,

командує: то її «Павка» не до смаку, то «не лайся»,— думав він.

— Чого ви лютуєте на Лещинського? — спитала Тоня.

— Панночка в штанях, панський синок, грець би його взяв! У мене на таких руки сверблять: йому все хочеться на пальці наступити, бо він багатий і йому все можна, а мені на його багатство начхати; якщо зачепить колись, то зразу й дістане все сповна. Таких кулаком і вчити,— говорив він схвильовано.

Тоня пошкодувала, що згадала в розмові ім'я Лещинського. У цього хлопця, мабуть, були давні рахунки з мазуном-гімназистом, і вона перевела розмову на спокійнішу тему: почала розпитувати Павла про його родину й роботу.

Непомітно для себе Павло докладно відповідав на запитання дівчини, забувши про свій намір піти звідси.

— Скажіть, чому ви не вчилися далі? — спитала Тоня.

— Мене із школи виперли.

— За віщо?

Павка почервонів.

— Я попові в тісто махри насипав,— ну, мене й витурили. Лихий був піп, просвітку через нього не було.— І Павло про все розповів їй.

Тоня з цікавістю слухала. Він забув свою зніяковілість, оповідав їй, наче давній знайомій, про те, що не повернувся брат; ніхто з них і не помітив, як у дружній, жвавій розмові вони просиділи кілька годин. Нарешті, Павка отямився і схопився.

— Мені ж на роботу вже пора. От забалакався, а мені котли розпалювати треба. Тепер Данило лаятиме.— І він неспокійно заговорив: — Ну, прощавайте, панночко, тепер мені треба щодуху шкварити до міста.

Тоня швидко підвелася, надіваючи жакет.

— Мені теж уже час, ходімо разом.

— Е, ні, я бігцем, вам зо мною не з руки.

— Чому? Ми побіжимо разом, наввипередки: побачимо, хто швидше.

Павка зневажливо глянув на неї.

— Наввипередки? Куди вам зо мною!

— Ну побачимо, тільки спершу виберімося звідси.

Павло перескочив камінь, подав Тоні руку, і вони вибігли в ліс на широку рівну просіку, що вела до станції.

Тоня зупинилася посеред дороги.

— Ну, зараз побіжимо: раз, два, три. Ловіть! — І метнулась вихором уперед. Швидко-швидко замерехтіли підошви її черевичків, синій жакет маяв на вітрі.

Павло помчав за нею.

«Враз дожену»,— думав він, летячи за мелькаючим жакетом, але наздогнав її лише в кінці просіки, недалеко від станції. З розгону наскочив і міцно вхопив за плечі.

— Є, впіймалась, пташко! — закричав весело, задихаючись.

— Пустіть, боляче,— боронилась Тоня.

Стояли обоє, задихані, серця їхні калатали, і знесилена божевільним бігом Тоня легенько, ніби ненароком, пригорнулась до Павла й через це стала близькою. Тривало це одну мить, але запам'яталось.

— Мене ніхто наздогнати не міг,— казала вона, визволившись з його рук.

Зразу ж розійшлися. І, махнувши на прощання кепкою, Павло подався до міста.

Коли Павло відчинив двері до кочегарки, Данило, кочегар, що вже орудував коло топки, сердито обернувся.

— Ти б ще пізніше прийшов. Я за тебе розпалюватиму, чи що?

Але Павка весело поплескав кочегара по плечу й лагідно сказав:

— За одну мить, старий, топка буде на ходу.— І взявся до складених у штабелі дров.

Опівночі, коли Данило, лежачи на дровах, захропів, мов той кінь, Павло, облазивши з маслянкою весь двигун, витер клоччям руки і, добувши із скриньки шістдесят другий випуск «Джузеппе Гарібальді», заглибився в читання захоплюючого роману про нескінченні пригоди легендарного вождя неаполітанських «червоносорочечників» Гарібальді.

«Глянула вона на герцога своїми прекрасними синіми очима...»

«А в цієї теж сині очі,— згадав Павло.— Вона особлива якась, на тих, багатеньких, не схожа,— думав він,— і бігає, мов чорт».

Поринувши в спогади про денну зустріч, Павло не чув, як зростав стугін двигуна; той двигтів од напруження, величезний маховик шалено крутився, і бетонна платформа, на якій стояв він, нервово здригалася.

Павка зиркнув на манометр: стрілка на кілька поділок перескочила за сигнальну червону риску.

— Ах ти ж чорт! — схопився Павло з ящика й кинувся до важеля, який відводить пару, крутнув його двічі, і за стіною кочегарки хрипло засичала випущена з відвід-

ної труби в річку пара. Опустивши вниз важіль, Павка перевів пас на колесо, що рухає насос.

Павло глянув на Данила; той безтурботно спав, широко роззявивши рота, і виводив носом жахливі звуки.

За півхвилини стрілка манометра повернулася на своє місце.

Попрощавшись з Павлом, Тоня пішла додому. Вона думала про свою зустріч з оцим чорнооким юнаком і, сама того не усвідомлюючи, була рада їй.

«Скільки в ньому вогню й завзяття! І він зовсім не такий нечема, як мені здавалося. В усякому разі, він зовсім не схожий на всіх отих слинявих гімназистів...»

Він був з іншої породи, з того середовища, з яким досі Тоня близько не стикалася.

«Його можна приручити,— думала вона,— і це буде цікава дружба».

Підходячи до дому, Тоня побачила Лізу Сухарко, Неллі й Віктора Лещинських, що сиділи в саду. Віктор читав. Вони, як видно, чекали її.

Привітавшись до всіх, сіла на лаву. Під час пустої, легковажної розмови Віктор Лещинський, підсівши до Тоні, тихо спитав:

— Ви прочитали роман?

— Ах, роман! — згадала Тоня.— А я його...— Вона мало не сказала, що забула книжку біля озера.

— Ну, як він вам сподобався? — Віктор пильно подивився на неї.

Тоня подумала і, поволі креслячи носком черевика в піску на стежці якусь хитромудру фігурку, підвела голову й подивилася на нього.

— Ні, я почала інший роман, куди цікавіший, ніж той, що ви мені принесли.

— Он як,— ображено протяг Віктор.— А хто автор? — спитав він.

Тоня подивилася на нього блискучими, насмішкуватими очима.

— Ніхто...

— Тоню, запрошуй гостей до кімнати, вас дожидає чай! — покликала Тонина мати з веранди.

Узявши за руки обох дівчат, Тоня пішла до будинку. А Віктор, ідучи позаду, думав над сказаними Тонею словами, не розуміючи їхнього змісту.

Перше, ще не усвідомлене почуття, яке, проте, непомітно ввійшло в життя молодого кочегара, було таке нове, таке незрозуміло-хвилююче. Воно стурбувало запального, бунтівливого хлопця.

Була Тоня донькою головного лісничого, а головний лісничий був для нього однаково, що й адвокат Лещинський.

Зрісши у злиднях і голоді, Павло вороже ставився до тих, хто був, на його думку, багатий. До свого почуття підходив Павло з обережністю і побоюванням; він не вважав Тоню, як дочку каменяра Галину, за свою, просту, зрозумілу й недовірливо ставився до Тоні, готовий дати рішучу відсіч кепкуванню та зневазі цієї вродливої й освіченої дівчини з нього, кочегара.

Цілий тиждень не бачився Павло з дочкою лісничого й сьогодні вирішив піти на озеро. Пішов навмисне повз її будинок, сподівався зустріти. Помалу йдучи повз паркан садиби помітив аж у кінці саду знайому матроску. Підняв соснову шишку, що лежала під парканом, кинув її, націлюючись у білу блузку. Тоня швидко обернулася. Уздрівши Павла, підбігла до паркана. Весело всміхнулася, подаючи йому руку.

— Нарешті-таки ви прийшли,— зраділа вона.— Де ви пропадали весь час? Я була біля озера, книжку там забула. Думала, ви прийдете. Ідіть сюди, до нас у сад.

Павка заперечливо хитнув головою:

— Не піду.

— Чому?— Брови її здивовано підвелися.

— Та батько ваш, певно, лаятись буде. Вам же й нагорить за мене. Навіщо, скаже, таке опудало привела?

— Ви дурниці мелете, Павле,— розгнівалася Тоня.— Ідіть зараз же сюди. Мій батько ніколи нічого не скаже, от ви самі побачите. Ходімо.

Вона побігла, відчиняючи хвіртку, і Павло не зовсім упевнено пішов за нею.

— Ви любите читати книжки?— спитала дівчина, коли вони сіли до круглого, укопаного в землю стола.

— Дуже люблю,— пожвавішав Павло.

— Яка з прочитаних книжок вам найбільше подобається?

Павло, подумавши, відповів:

— «Джузеппа Гарібальді».

— «Джузеппе Гарібальді»,— поправила Тоня.— Вам дуже подобається ця книжка?

— Так, я його шістдесят вісім випусків прочитав, з

кожної получки купую по п'ять штук. Оце людина була Гарібальді!— захоплено промовив Павло.— От герой! Це я розумію! Скільки йому доводилось битися з ворогами, а завжди його верх був. По всіх країнах плавав! Ех, якби він тепер був, я б до нього пристав. Він собі майстрових набирав до компанії і все за бідних бився.

— Хочете, я вам покажу нашу бібліотеку?— сказала Тоня й узяла його за руку.

— Е ні, я в кімнати не піду,— рішуче відмовився Павло.

— Чого ви опираєтесь? Може, боїтесь?

Павло глянув на свої босі ноги, аж ніяк не чисті, і почухав потилицю.

— А мене мати ваша або батько не попруть звідти?

— Киньте, нарешті, таке казати, або я остаточно розгніваюсь,— спалахнула Тоня.

— Адже Лещинський до себе в кімнати не пускає, на кухні балакає з нашим братом. Я до них ходив в одній справі, так Неллі навіть до кімнати не пустила — мабуть, щоб я їм килими не попсував, грець її знає,— всміхнувся Павка.

— Ходімо, ходімо!— Вона взяла його за плечі й подружньому підштовхнула на веранду.

Провівши його через їдальню до кімнати з величезною дубовою шафою, Тоня відчинила двері. Павло побачив кілька сотень книжок, що стояли рівними рядами. Він був приголомшений небаченим багатством.

— Ми зараз знайдемо для вас цікаву книжку, і ви обіцяйте приходити й брати їх у нас завжди. Добре?

Павка радісно кивнув головою:

— Я книжки люблю.

Кілька годин минули для них дуже приємно й весело. Вона познайомила його із своєю матір'ю. Це, як виявилося — було не так уже й страшно, і Тонина мати Павлові сподобалася.

Тоня привела Павла в свою кімнату, показала йому свої книжки й підручники.

Біля туалетного столика стояло невеличке дзеркало. Підвівши до нього Павла, Тоня сміючись, сказала:

— Чому у вас таке дике волосся? Ви його ніколи не стрижете й не причісуєте?

— Я його начисто стрижу, коли відростає,— що ж іще з ним робити?— зніяковіло виправдувався Павка.

Тоня, сміючись, узяла з туалету гребінець і швидкими рухами причесала його скуйовджені кучері.

— От зараз зовсім інакше,— говорила вона, оглядаючи Павла.— А волосся треба гарно підстригти, а то ви ходите, наче той відлюдок.

Тоня критично подивилася на його вилинялу, руду сорочку й обшарпані штани, але нічого не сказала.

Павло помітив цей погляд, і йому зробилося гірко за своє вбрання.

Прощаючись із ним, Тоня запрошувала його приходити до них і взяла з нього слово прийти через два дні разом вудити рибу.

В сад Павло вибрався одним махом, через вікно: проходити знову кімнатами й зустрічатися з матір'ю йому не хотілося.

Відтоді, як зник Артем, родині Корчагіних стало жити сутужно; Павлового заробітку не вистачало.

Марія Яківна вирішила поговорити з сином, чи не стати їй знову на роботу; до речі, Лещинським потрібна була куховарка. Але Павло запротестував:

— Ні, мамо, я знайду собі ще додаткову роботу. На лісопильному заводі потрібні розкладачі дощок. Півдня там працюватиму, і цього нам з вами вистачить, а ви вже не ходіть на роботу, а то Артем гніватиметься на мене, скаже: не міг обійтись без того, щоб матір на роботу не послати.

Мати доводила, що їй конче треба працювати, але Павло уперся, й вона погодилась.

Другого дня Павло вже працював на лісопильному заводі, розкладав для просушування свіжонапиляні дошки. Зустрів там знайомих хлопців: Мишка Левчукова, з яким учився в школі, і Кулішова Ваню. Взялись вони з Мишком удвох відрядно працювати. Заробіток виходив непоганий. Удень Павло працював на заводі, а ввечері біг на електростанцію.

Наприкінці десятого дня приніс Павло матері зароблені гроші. Віддаючи їх, зніяковіло потупцявся і, нарешті, попросив.

— Знаєте, мамо, купіть мені сатинову сорочку, синю,— пам'ятаєте, як у мене торік була. На це половина грошей піде, а я ще зароблю, не бійтесь, а то в мене ця вже стара,— виправдувався він, немовби просив пробачення за своє прохання.

— Авжеж, авжеж, куплю, Павлушо, сьогодні ж, а завтра пошию. У тебе й справді немає сорочки нової.— Вона лагідно дивилась на сина.

Павло зупинився біля перукарні і, намацавши в кишені карбованця, ввійшов у двері.

Перукар, меткий хлопець, помітивши клієнта, звично кивнув на крісло.

— Сідайте.

Вмостившись у глибоке, зручне крісло, Павло побачив у дзеркалі зніяковілу, розгублену фізіономію.

— Під машинку?— спитав перукар.

— Атож, чи то пак ні, ну, одне слово, підстрижіть. Ну, як це у вас зветься?— і він зробив розпачливий жест рукою.

— Розумію,— всміхнувся перукар.

За чверть години Павло вийшов упрілий, змучений, але акуратно підстрижений і зачесаний. Перукар довго й уперто морочився з неслухняними кучерями, але вода й гребінець перемогли, і волосся прекрасно лежало.

На вулиці Павло зітхнув полегшено і натягнув глибше кепку.

«Що мати скажуть, коли побачать?»

Ловити рибу, як обіцяв, Павло не прийшов, і Тоню це образило.

«Не дуже уважний цей хлопчисько-кочегар»,— з досадою думала вона, а коли Павло не прийшов і в дальші дні, їй стало сумно.

Вона вже лагодилася йти гуляти, коли мати, прочинивши двері в її кімнату, сказала:

— До тебе, Тонечко, гості. Можна?

У дверях стояв Павло, і Тоня його навіть зразу не впізнала.

На ньому була новенька синя сатинова сорочка й чорні штани. Начищені чоботи блищали, і — це зразу помітила Тоня — він був підстрижений, волосся не стирчало патлами, як раніше,— і чорнявий кочегар мав зовсім інший вигляд.

Тоня хотіла висловити своє здивування, але, щоб не збентежити хлопця, який вже й так почував себе ніяково, вона удала, що не помітила цієї разючої зміни.

Вона почала було дорікати йому:

— Як вам не соромно! Чому ви не прийшли рибу вудити? Отак ви свого слова додержуєте?

— Я на лісопильному заводі працював ці дні й не міг прийти.

Не міг він сказати, що для того, щоб купити собі сорочку й штани, він працював ці дні до знемоги.

Але Тоня догадалась про це сама, і вся досада на Павку зникла безслідно.

— Ходімо гуляти до ставу,— запропонувала дівчина, і вони пішли в сад, а звідти на дорогу.

І вже, як другові, Павло відкрив Тоні велику таємницю: розповів про украдений у лейтенанта револьвер і обіцяв їй в один з найближчих днів піти далеко в ліс і постріляти.

— Гляди ж, ти мене не викажи,— несподівано сказав він їй «ти».

— Я тебе ніколи нікому не викажу,— врочисто пообіцяла Тоня.

Розділ четвертий

Гостра нещадна боротьба класів розгорталась на Україні. Дедалі більше людей бралося до зброї, і кожна сутичка народжувала нових учасників.

Далеко в минуле відійшли спокійні для обивателя дні.

Крутила завірюха, струшувала гарматними пострілами старенькі будиночки, і обиватель тулився до стін підвалів, до викопаних саморобних траншей.

Губернію заливала лавина петлюрівських банд різних кольорів і відтінків: маленькі й великі «батьки», усякі Голуби, Архангели, Ангели, Гордії та безліч інших бандитів.

Колишня офіцерня, праві й ліві українські есери — кожен рішучий авантюрист, що збирав купку головорізів, проголошував себе отаманом, іноді розгортав жовто-блакитний прапор петлюрівців і захоплював владу в міру своїх сил і можливостей.

З цих різномастих банд, підкріплених куркульнею і галицькими полками облогового корпусу отамана Коновальця, створював свої полки й дивізії «головний отаман» Петлюра. В цю есерівсько-куркульську каламуть навально вривалися червоні партизанські загони, і тоді двигтіла земля під сотнями й тисячами копит, тачанок і артилерійських повозок.

Того квітня буремного дев'ятнадцятого року переляканий на смерть, очманілий обиватель, продираючи вранці заспані очі, відчиняючи вікна своїх будиночків, тривожно питав сусіда, що прокинувся раніше:

— Автономе Петровичу, яка влада в місті?

І Автоном Петрович, підсмикуючи штани, злякано оглядався:

— Не знаю, Панасе Кириловичу. Вночі прийшли якісь. Побачимо: якщо євреїв грабуватимуть, то, значить, петлюрівці, а якщо «товариші», то з розмов чути буде зразу. От я й виглядаю, щоб знати, який портретик почепити, аби не вскочити в халепу, а то, знаєте, Герасим Леонтійович, сусід мій, не додивився як слід, взяв та й почепив Леніна, а до нього як ускочить троє: виявляється, з петлюрівського загону. Як глянули на портрет — та до господаря! Всипали йому, розумієте, канчуків із двадцять. «Ми,— кажуть,— з тебе, сучого сина, комуністична мордо, сім шкур здеремо». Вже хоч як він виправдувався, хоч як кричав — не пособило.

Помічаючи купки озброєних, що йшли по шосе, обиватель зачиняв вікна й ховався. Береженого, мовляв, і бог береже.

А робітники, затамувавши ненависть, дивилися на жовто-блакитні прапори петлюрівських громил. Безсилі проти цієї навали самостійницького шовінізму, оживали тільки тоді, коли в місто клином урізалися червоні частини, що проходили, завзято відбиваючись від «жовтоблакитників», що обступили з усіх боків. День-другий червонів рідний прапор над управою, але загін відходив, і сутінки насувалися знову.

Зараз хазяїн міста — полковник Голуб, «краса й гордість» Задніпровської дивізії.

Вчора його двотисячний загін головорізів урочисто ввійшов до міста. Пан полковник їхав попереду загону на чудовому вороному жеребці і, незважаючи на квітневе тепле сонце, був у кавказькій бурці і в смушевій запорозькій шапці з малиновою китицею, в черкесці й при повній зброї: кинджал, шабля, прикрашена карбованим сріблом.

Вродливий пан полковник Голуб: брови чорні, обличчя бліде з легкою жовтизною від невпинного пияцтва. В зубах люлька. Був пан полковник до революції агрономом на плантаціях цукроварні, але нудне було те життя, не зрівняти з становищем отамана, і виринув агроном у каламутній стихії, що загуляла по країні, вже паном полковником Голубом.

У єдиному театрі міста було влаштовано бучний вечір на честь прибулих. Увесь «цвіт» петлюрівської інтелігенції був присутній на ньому: українські вчителі, дві попівни: старша — красуня Аня, молодша — Діна; дрібні

підпанки, колишні службовці графа Потоцького, і купка міщан, що називали себе «вільним козацтвом», українські есерівські вишкребки.

Театр був повен-повнісінький. У національних українських убраннях, яскравих, гаптованих квітами, з барвистим намистом і стрічками, учительки, попівни й міщаночки були оточені цілою зграєю старшин, що бряжчали острогами й немов були перемальовані із старих картин, на яких зображено запорожців.

Гримів полковий оркестр. На сцені гарячково готувалися до вистави «Назара Стодолі».

Не було електрики. Панові полковникові доповіли про це в штабі. Він, мавши намір особисто вшанувати своєю присутністю вечір, вислухав свого ад'ютанта, хорунжого Паляницю, а по-справжньому колишнього підпоручика Полянцева, кинув недбало, але владно:

— Щоб світло було. Умри, а монтера знайди й пусти електростанцію.

— Слухаю, пане полковнику.

Хорунжий Паляниця не вмер і монтерів познаходив.

За годину два петлюрівці вели Павла на електростанцію. Таким же способом приставили монтера й машиніста.

Паляниця сказав коротко:

— Якщо до сьомої години не буде світла, повішу всіх трьох!— Він показав рукою на залізну штангу.

Ці коротко сформульовані висновки зробили своє діло, і у призначений час було дано світло.

Вечір був уже в повному розпалі, коли з'явився пан полковник із своєю подругою, донькою буфетника, в будинку якого він жив, пишногрудою, з житнім волоссям дівчиною.

Багатий буфетчик вчив її в гімназії губернського міста.

Сівши на почесне місце, біля самої сцени, пан полковник дав знак, що можна починати, і завіса одразу ж піднялася. Перед глядачами промайнула спина режисера, що тікав зі сцени.

Під час вистави присутні старшини із своїми дамами досхочу дудлили в буфеті первак, самогон, що його постачав туди всюдисущий Паляниця, і поїдали всякі наїдки, добуті порядком реквізиції. Під кінець вистави всі добре повпивалися.

Паляниця, вискочивши на сцену, театрально махнув рукою і виголосив:

— Шановні добродії, зараз почнемо танці!

В залі дружно заплескали в долоні. Всі вийшли надвір, даючи змогу петлюрівським солдатам, мобілізованим для охорони вечора, повиносити стільці й звільнити залу.

За півгодини в залі стояв неймовірний гармидер.

Підгулялі петлюрівські старшини хвацько витанцьовували гопака з розпашілими від задухи місцевими красунями, і від тупоту їхніх важких ніг двигтіли стіни старого театру.

В цей час від млина до міста в'їжджав озброєний загін кінноти.

На околиці петлюрівська застава з кулеметом, помітивши рух кінноти, занепокоїлася й кинулася до кулемета. Клацнули затвори. У ніч полинув різкий крик.

— Стій! Хто йде?

З пітьми висунулися дві темні постаті, і одна з них, наблизившись до застави, гучним п'яним басом прогарчала:

— Я — отаман Павлюк із своїм загоном, а ви — голубівські?

— Так,— відповів, виходячи наперед, старшина.

— Де мені розташувати загін?— спитав Павлюк.

— Я зараз запитаю по телефону штаб,— відповів йому старшина й зник у маленькому будиночку при дорозі.

За хвилину вибіг звідти й наказав:

— Тягни, хлопці, кулемет з дороги, давай проїзд панові отаману.

Павлюк потяг повід, зупиняючи коня біля освітленого театру, навколо якого йшла гульня.

— Ого, та тут весело,— сказав він, обертаючись до осавула, що спинився біля нього.— Злазьмо, Гукмаче, та й собі гульнемо теж. Дівок знайдемо гарненьких, тут їх до біса. Гей, Сталежко,— гукнув він,— розташуй хлопців по квартирах! Ми тут лишаємося. Конвої зі мною.— І він важко — аж хитнувся кінь — стрибнув на землю.

Біля входу в театр Павлюка зупинили двоє озброєних петлюрівців.

— Квиток?

Але той зневажливо глянув на них, одсунув одного плечем. За ним таким самим способом просунулось чоловік з дванадцять з його загону. Коні їхні стояли тут-таки, на припоні біля паркана.

Новоприбулих одразу помітили. Особливо виділявся своєю величезною поставою Павлюк, в офіцерському, гарного сукна френчі, в синіх гвардійських штанях і у воло-

хатій шапці. Через плече — маузер, з кишені стирчить ручна граната.

— Хто це?— зашепотіли ті, що стояли за колом танцюючих, де зараз смалив хвацької метелиці помічник Голуба.

У парі з ним крутилася старша попівна. Спідниці, віялом зметнувшись угору, відкривали захопленим воякам шовкове трико занадто жвавої попівни.

Розсунувши плечем юрбу, Павлюк увійшов аж у коло.

Каламутними очима Павлюк втупився в ноги попівни, облизнув язиком пересохлі губи і рушив просто через коло до оркестру, став біля рампи, махнув плетеним нагаєм.

— Шквар гопака!

Диригент оркестру не звернув на це уваги.

Тоді Павлюк рвучко махнув рукою і шмагонув його вздовж спини нагаєм. Той підскочив як обпечений.

Музика враз увірвалася, зала вмить затихла.

— Це нахабство,— спалахнула буфетникова донька.— Ти не повинен цього дозволяти,— нервово тисла вона лікоть Голуба, що сидів біля неї.

Голуб важко підвівся, штовхнув ногою стілець, який стояв перед ним, ступив три кроки до Павлюка й зупинився, підійшовши до нього близько. Він одразу впізнав Павлюка. Були в Голуба ще не закінчені рахунки з цим конкурентом за владу в повіті.

Тиждень тому Павлюк підставив панові полковникові ніжку зовсім-таки по-свинському.

У розпалі бою з червоним полком, який не вперше давав чосу голубівцям, Павлюк замість того, щоб ударити на більшовиків з тилу, вдерся до містечка, зім'яв невеличкі застави червоних і, виставивши навколо варту, вчинив у містечку нечуваний грабунок. Звичайно, як те й личило «щирому» петлюрівцеві, погром окошився на єврейському населенні.

Червоні в цей час розтрощили вщент правий фланг голубівців і зникли.

А зараз цей нахаба-ротмістр удерся сюди й ще сміє бити в присутності його, пана полковника, його ж капельмейстера. Ні, цього він дозволити не міг. Голуб розумів, що коли він зараз не дасть відсічі зарозумілому отаманчику, авторитет його в полку буде втрачено.

Уп'явшись один в одного очима, стояли вони кілька секунд мовчки.

Міцно стиснувши однією рукою держак шаблі, а другою намацуючи в кишені наган, Голуб гаркнув:

— Як ти смієш бити моїх людей, падлюко?

Павлюкова рука повільно поповзла до кобури маузера.

— Легше, пане Голубе, легше, а то можна збитись з закаблуків. Не наступайте на улюблений мозоль, розгніваюсь.

Терпець полковникові увірвався.

— Узяти їх, повикидати з театру й усипати кожному по двадцять п'ять гарячих!— гукнув Голуб.

На павлюківців, немов зграя хортів, кинулися з усіх боків старшини.

Охнув, як кинута додолу електролампочка, чийсь постріл, і в залі закрутились люди, наче дві собачі зграї. У сліпій бійці рубали один одного шаблями, хапали за чуби й просто за горлянки, а від них з поросячим вищанням тікали перелякані на смерть жінки.

За кілька хвилин обеззброєних і побитих павлюківців витягли надвір і повикидали на вулицю.

Павлюк загубив у бійці шапку, йому роз'юшили обличчя, обеззброїли. Він не тямив себе від люті. Скочивши із своїм загоном на коней, помчав вулицею.

Вечір було зірвано. Ніхто не думав більше розважатися після того, що сталося. Жінки рішуче відмовилися танцювати й вимагали відвезти їх додому, але Голуб уперся.

— Нікого з зали не випускати, поставити вартових,— звелів він.

Паляниця поквапливо виконував наказ.

На протести, що посипалися звідусіль, Голуб уперто відповідав:

— Танці до ранку, шановні добродійки й добродії. Я сам танцюю перший тур вальсу.

Музика знову заграла, але танцювати таки не довелося.

Не встиг полковник пройти з попівною одне коло, як вартові, ускочивши в залу, закричали:

— Театр оточують павлюківці!

Вікно біля сцени, яке виходило на вулицю, з брязкотом розлетілось. У проламану раму просунулася здивована морда тупорилого кулемета. Вона дурнувато оберталася, намацуючи метушливі постаті, і від неї, мов від чорта, всі кинулися на середину зали.

Паляниця вистрілив у тисячосвічкову лампу на стелі, і та, тріснувши, як бомба, засипала всіх дрібним дощем скла.

Зробилося темно. З вулиці гукали:

— Виходь усі надвір!— і лунала жахлива лайка.

Дикі, істеричні крики жінок, люта команда Голуба, що кидався по залі й силкувався зібрати поторопілих старшин, постріли і крики надворі — все це злилось у несамовитий галас. Ніхто не помітив, як Паляниця, в'юном проскочивши через задні двері на сусідню безлюдну вулицю, мчав до голубівського штабу.

За півгодини в місті точився справжній бій. Тишу ночі сполохав безперервний гуркіт пострілів, дрібно зацокотіли кулемети. Вкрай почманілі обивателі посхоплювалися з своїх теплих постелей, поприлипали до вікон.

Постріли стихають, тільки на околиці міста уривчасто, по-собачому, гавкає кулемет.

Бій ущухає. Розвиднюється...

Чутки про погром ширились по містечку. Дійшли вони й до маленьких, низеньких, з косоокими віконцями єврейських хаток, що невідомо яким чином притулилися над брудною кручею понад річкою. В цих коробках, які називалися хатами, у неймовірній тісноті жила єврейська біднота.

У друкарні, де вже другий рік працював Сергійко Брузжак, складачі й робітники були євреї. Зжився з ними Сергійко мов з рідними. Дружною сім'єю трималися всі проти хазяїна — гладючого, пихатого пана Блюмштейна. Поміж хазяїном і робітниками друкарні точилася безупинна боротьба. Блюмштейн намагався хапнути більше, заплатити менше, і через це не раз друкарня припиняла роботу на два-три тижні: друкарі страйкували. Було їх чотирнадцять чоловік. Сергійко, наймолодший, крутив по дванадцять годин колесо друкарської машини.

Сьогодні Сергійко помітив, що робітники чимось занепокоєні. Останні тривожні місяці друкарня працювала від замовлення до замовлення. Друкували відозви «головного» отамана.

Сергійка відкликав у куток сухотний складач Мендель. Дивлячись на хлопчика смутними очима, сказав:

— Ти знаєш, що в місті буде погром?

Сергійко здивовано глянув на нього.

— Ні, не знаю.

Мендель поклав висохлу жовту руку Сергійкові на плече й по-батьківському довірливо заговорив:

— Погром буде, це факт. Євреїв битимуть. Я тебе питаю: ти хочеш пособити своїм товаришам у цій біді чи ні?

— Звичайно, хочу, якщо зможу. Кажіть, Менделю.

Складачі прислухалися до розмови.

— Ти хороший хлопець, Сергійку, ми тобі віримо. Адже твій батько теж робітник. Біжи-но зараз додому й поговори з батьком: чи погодиться він сховати у себе кількох стариків і жінок, а ми заздалегідь домовимось, хто саме у вас ховатиметься. Потім порадься з родиною, в кого ще можна сховати. Росіян ці бандити поки що не чіпають. Біжи, Сергійку, гаятись не можна.

— Добре, Менделю, будьте певні, я зараз до Павки й Климка збігаю,— у них обов'язково приймуть.

— Зажди хвилинку,— занепокоївся Мендель, спиняючи Сергійка, що вже намірився йти.— Хто такі оті Павка й Климко? Ти їх добре знаєш?

Сергійко впевнено кивнув головою.

— Авжеж. Це — мої друзі: Павка Корчагін, його брат — слюсар.

— А, Корчагін,— заспокоївся Мендель.— Цього я знаю, жив з ним разом в одному будинку. Цьому можна. Іди, Сергійку, і повертайся швидше з відповіддю.

Сергійко вибіг на вулицю.

Погром почався на третій день після бою павлюківського загону з голубівцями.

Павлюка розбили й одігнали від міста. Він подався геть і зайняв сусіднє містечко, втративши в нічному бою зо два десятки людей. Стільки ж недолічили й голубівці.

Забитих похапцем одвезли на кладовище й того ж дня поховали без особливої пишноти, бо хвалитись тут не було чим. Погризлися, мов два бродячі пси, два отамани, і влаштовувати бучний похорон було незручно. Паляниця хотів був ховати бучно, проголосивши Павлюка червоним бандитом, але проти цього був есерівський комітет, на чолі якого стояв піп Василь.

Нічна сутичка викликала в голубівському полку незадоволення, особливо у конвойній сотні Голуба, де вбитих налічувалося найбільше, і, щоб вгамувати це незадоволення й піднести дух, Паляниця запропонував Голубові «полегшити існування», як він глузливо висловлювався про погром. Він доводив Голубові необхідність цього, посилаючись на невдоволення в загоні. Тоді полковник, який спершу не хотів порушити спокій у місті перед весіллям із буфетниковою дочкою, під загрозами Паляниці згодився.

Щоправда, трохи бентежила пана полковника ця операція, бо він вступив до есерівської партії. Знову ж таки вороги можуть розпочати довкола його імені небажані балачки, що, мовляв, він, полковник Голуб,— погромник, і обов'язково будуть наговорювати на нього «головному» отаманові. Але тим часом Голуб від «головного» мало залежав, постачався із своїм загоном на свій риск і страх. Та «головний» і сам добре знав, яка братія у нього служить, і сам не раз грошики вимагав на потреби Директорії від так званих реквізицій, а щодо слави погромника, то в Голуба вона вже була досить солідна. Додати до неї він міг уже небагато.

Розбій почався рано-вранці.

Місто плавало в досвітній сірій імлі. Безлюдні вулиці, немов намоклі полотняні стрічки, що безладно обснували абияк збудовані єврейські квартали, були мов неживі. Підсліпуваті віконця завішано й наглухо зачинено віконницями.

Зовні здавалося, що квартали спали міцним передранішнім сном, але всередині будиночків не спали. Сім'ї одягнені, готувалися до близького лиха, збивалися в одній з кімнаток, і тільки малі діти, які не розуміли нічого, спали безтурботно-спокійним сном на руках у матерів.

Довго будив того ранку голубівського ад'ютанта Паляницю начальник голубівського конвою Саломига, чорний, з циганським обличчям, із сизим рубцем на щоці від удару шаблею.

Важко прокидався ад'ютант. Ніяк одірватись не міг від безглуздого сну. Його все ще дряпав пазурами по горлу потворний горбатий чорт, од якого він цілу ніч не міг відбитися. І коли нарешті підвів голову, що розривалася від болю, зрозумів: це будить Саломига.

— Та вставай-бо, холеро,— торсав його за плече Саломига.— Пізно вже, час починати. Ти б ще більше був випив.

Паляниця остаточно прокинувся, сів і, скривившись від згаги, сплюнув гіркувату слину.

— Що починати?— вирячив він безтямні очі на Саломигу.

— Як то що? Жидів потрошити. Не знаєш?

Паляниця згадав: а й справді, він зовсім забув, учора добре випили на хуторі, куди пан полковник заїхав із своєю нареченою і купкою гультяїв.

Виїхати з міста на час погрому Голубові було зручно. Потім можна буде сказати, що сталося непорозуміння за

його відсутності, а Паляниця встигне все упорати на совість. О, цей Паляниця великий спеціаліст у справах «полегшення»!

Ад'ютант вилив відро води на голову і знову був здатний міркувати. Він заметушився по штабу, віддаючи різні накази.

Конвойна сотня була вже на конях. Завбачливий Паляниця, щоб уникнути можливих ускладнень, наказав виставити заставу, яка відділила робітниче селище й станцію від міста.

В саду Лещинських поставлено було кулемет, що дивився на дорогу.

Якби робітники надумали втрутитись, їх зустріли б свинцем.

Коли всі готування було закінчено, ад'ютант і Саломига посідали на коней.

Вже вирушаючи в дорогу, Паляниця згадав:

— Стій, мало не забув. Давай дві підводи: ми Голубові посагу придбаємо. Го-го-го!.. Перша здобич, як завжди, командирові, а перша баба, ха-ха-ха, мені, ад'ютантові. Зрозумів, дурню неосвітенний?— Це останнє стосувалося Саломиги.

Той блимнув на нього жовтуватим оком.

— Усім вистачить.

Рушили по шосе. Попереду — ад'ютант і Саломига, а позаду — безладною ватагою конвойні.

Досвітня імла прояснілa. Біля двоповерхового будинку з заіржавілою вивіскою «Галантерейна торгівля Фукса» Паляниця натяг повід.

Сіра тонконога кобила його неспокійно вдарила копитом об камінь.

— Ну, боже поможи! Звідси й почнемо,— сказав Паляниця, зіскочивши на землю.

— Гей, хлопці, злазь із коней!— обернувся він до конвою, що оточив його.— Вистава починається,— пояснив він.— Хлопці, по черепках нікого не стукати, на те ще буде час; баб теж, якщо не велика охота, до вечора стримайтесь.

Один з конвойних, вищиривши зуби, запротестував:

— Як же це так, пане хорунжий, а коли по добрій згоді?

Довкола зареготали. Паляниця подивився на конвойного з захопленням.

— Та, звичайно, коли по добрій згоді, катайте, цього заборонити ніхто не має права.

Підійшовши до зачинених дверей крамниці, Паляниця щосили штовхнув їх ногою, але міцні дубові двері навіть не здригнулися.

Починати треба було не звідси. Ад'ютант зайшов за ріг і, придержуючи рукою шаблю, попрямував до дверей, які вели до квартири Фукса. За ним рушив Саломига.

В домі зразу почули тупіт копит по бруку, і, коли тупіт затих біля крамниці й крізь стіну долинули голоси, серця немов одірвалися й тіла неначе завмерли. В домі було троє.

Багатий Фукс ще вчора втік з міста із своїми дочками й жінкою, а в домі лишив стерегти добро служницю Риву — тиху, затуркану дев'ятнадцятилітню дівчину. Щоб не страшно було в порожній квартирі, він запропонував їй привести своїх старих — батька й матір — і всім трьом жити, доки він не повернеться.

Хитрий комерсант заспокоював Риву, яка слабо заперечувала, що погрому може й не буде,— що їм узяти з злидарів? А він уже їй, Риві, повернувшись, подарує на плаття.

Всі троє з мукою і надією прислухалися: може, якось проїдуть мимо, може, вони помилились; може, ті зупинилися не біля їхнього будинку, може, то просто так здалося. Але, немов спростовуючи всі ці сподівання, глухо ударили в двері крамниці.

Старий Пейсах, із сріблястою головою, з блакитними, переляканими по-дитячому очима, стоячи біля дверей, що вели до крамниці, зашепотів молитву. Він молився всемогутньому Єгові з усією пристрасністю переконаного фанатика. Він прохав його відвернути нещастя від дому цього, і стара, яка стояла біля нього, не зразу почула за шепотінням його молитви шум кроків, що наближалися.

Рива забилася в найдальшу кімнату, за великий дубовий буфет.

Різкий, гучний удар у двері пробіг болючим дрожем по тілах старих.

— Відчиняй!— Удар, гучніший, ніж перший, і лайка розлючених людей.

Але немає сили підняти руки й відщепнути гачок.

Знадвору часто застукали прикладами. Двері застрибали на завісах і, піддаючись, затріщали.

В будинок вдерлися озброєні люди, що нишпорили по кутках. Двері до крамниці були вибиті ударом приклада. Туди ввійшли, відсунули засуви надвірних дверей.

Почався грабунок.

Коли підводи були навантажені до краю матерією, взуттям та іншою здобиччю, Саломига рушив на квартиру Голуба і, вже повертаючись до будинку, почув розпачливий зойк.

Паляниця, лишивши своїх потрошити крамницю, увійшов до кімнати. Обвівши всіх трьох своїм зеленкуватим рисячим поглядом, сказав, звертаючись до старих:

— Забирайтесь геть!

Ні батько, ні мати не рушили з місця.

Паляниця ступив уперед і поволі потяг з піхов шаблю.

— Мамо!— несамовито скрикнула дочка.

Цей крик і почув Саломига.

Паляниця обернувся до своїх, що прибігли, і кинув коротко:

— Повикидайте їх!— Він показав на старих, і коли тих силоміць випхали за двері, Паляниця сказав Саломизі:— Ти постій тут за дверима, а я з дівчиною поговорю про дещо.

Коли старий Пейсах кинувся на крик до дверей, важкий удар у груди відкинув його до стіни. Старий задихнувся від болю, але тоді в Саломигу вовчицею вп'ялася завжди тиха стара Тойба.

— Ой, пустіть, що ви робите?

Вона поривалася до дверей, і Саломига не міг оддерти її корчами зціплених на жупані старечих пальців.

Пейсах, опритомнівши, кинувся до неї на допомогу.

— Пустіть, пустіть!.. Ой, доню моя!

Вони вдвох одштовхнули Саломигу від дверей. Він люто вихопив з-за пояса наган і вдарив кованим держаком по сивій голові старого. Пейсах мовчки впав.

А з кімнати рвався крик Риви.

Коли витягли на вулицю збожеволілу Тойбу, повітря розітнули нелюдські зойки та благання про допомогу.

Крики в будинку замовкли.

Вийшовши з кімнати, Паляниця, не дивлячись на Саломигу, що взявся вже був за ручку дверей, зупинив його:

— Не ходи — задихнулась: я її трохи подушкою придушив.— І, переступивши через труп Пейсаха, потрапив у темну густу калюжу.

— Невдало якось почалося,— видушив він, вийшовши на вулицю.

За ним мовчки йшли всі інші, і від їхніх ніг на підлозі кімнати й на сходах лишалися криваві сліди.

А в місті вже йшов розгром. Спалахувала коротка вовча гризня поміж громилами, що не поділили здобичі,

де-не-де блискали вихоплені шаблі. І майже всюди йшов мордобій.

З пивної викочували на брук дубові десятивідерні бочки.

Потім сунули по хатах.

Ніхто не чинив опору. Нишпорили по кімнатах, похапцем оглядали закутки й виходили з вузлами, лишивши купи шмаття й пір'я розпоротих подушок і перин. Першого дня було тільки дві жертви: Рива та батько її, але ніч, насуваючись, несла з собою неминучу загибель.

До вечора вся різномасна шакаляча зграя впилася до нестями. Почманілі від перепою петлюрівці дожидали ночі.

Темрява розв'язала руки . В чорній пітьмі легше роздушити людину: навіть шакал і той любить ніч, а й він же нападає тільки на приречених.

Багатьом не забути тих страшних двох ночей і трьох днів. Скільки понівечених, сплюндрованих життів, скільки юних голів, посивілих за ті криваві години, скільки пролитих сліз, і хто знає, чи були щасливіші ті, що зосталися жити із спустошеною душею, з нелюдською мукою про незмивану ганьбу й знущання, з тугою, про яку не розповісти, з тугою за рідними, що навіки загинули. Байдужі до всього, лежали по вузьких провулках, розкидавши скорчені руки, юні дівочі тіла — знівечені, замучені, зігнуті.

І аж тільки біля річки, в хатинці коваля Наума, шакали, що кинулись на його молоду дружину Сару, дістали жорстоку відсіч. Атлет коваль, повний сили двадцяти чотирьох років, із сталевими мускулами молотобійця, не віддав своєї подруги.

У страшній короткій сутичці в маленькій хатці розлетілися, мов гнилі кавуни, дві петлюрівські голови. Страшний у своєму гніві приреченого, коваль люто боронив два життя, і довго тріщали сухі постріли біля річки, куди збігалися, зачувши небезпеку, голубівці. Розстрілявши всі набої, Наум останню кулю віддав Сарі, а сам кинувся назустріч смерті з багнетом наперевіс. Він упав, підтятий свинцевим градом, на першій же сходинці, придушивши землю своїм важким тілом.

Добрими кіньми приїхали в містечко заможненькі селяни з близьких сіл, накладали на підводи те, що подобалося, й, супроводжувані своїми синами й родичами з голубівського загону, поспішали обернутися двічі-тричі в село й назад.

Сергійко Бружжак, що переховував з батьком у льоху

й на горищі половину товаришів з друкарні, повертаючись городами в свій двір, побачив людину, що бігла по шосе.

Вимахуючи руками, у довгополому латаному сюртуку, без шапки, з помертвілим від жаху обличчям, біг задихаючись старий єврей. Позаду, швидко наздоганяючи, перехилившись для удару, мчав сірим конем петлюрівець. Чуючи тупіт коня за спиною, старий підняв руки, немов боронячись. Сергійко рвонувся на дорогу, кинувся до коня, заступив собою старого:

— Не чіпай, бандите, собако!

Не схотівши стримати удар шаблі, вершник плазом черкнув по юній білявій голові.

Розділ п'ятий

Червоні невпинно тіснили частини «головного» отамана Петлюри. Полк Голуба викликано було на фронт. У місті лишився невеличкий тиловий загін і комендатура.

Заворушилися люди. Єврейське населення, користуючись із тимчасового заспокоєння, ховало вбитих, і в маленьких хатках єврейських кварталів прокинулося життя.

Тихими вечорами звідкілясь долітав невиразний гуркіт. Десь неподалік точились бої.

Залізничники розходились із станції по селах, шукаючи роботи.

Гімназія була закрита.

В місті оголошено воєнний стан.

Невесела, похмура ніч.

В такі ночі навіть широко розкриті зіниці не можуть подолати пітьму, і люди пересуваються помацки, наосліп, ризикуючи в першому ж рівчаку скрутити собі в'язи.

Обиватель знає: в такий час сиди вдома й не світи дарма світла. Світло може привабити до себе когось непроханого. Найкраще поночі, спокійніше. Є люди, яким завжди неспокійно. Хай собі ходять, до них обивателеві нема діла. Але сам він не піде. Будьте певні, не піде.

І ось такої ночі йшла людина.

Дійшовши до будиночка Корчагіна, людина обережно постукала у віконну раму і, не діставши відповіді, постукала вдруге, дужче і наполегливіше.

Павка у сні бачить: на нього наводить кулемет якась

чудна істота, на людину не схожа; він силкується втекти, але тікати нікуди, а кулемет якось страшно стукотить.

Шибка бряжчить від безупинного стукоту.

Схопившись з ліжка, Павло підійшов до вікна, намагаючись розглядіти, хто саме стукає. Але, крім невиразного, темного обрису, нічого не побачив.

Він був удома сам. Мати поїхала до старшої дочки, чоловік якої працював машиністом на цукроварні. А Артем ковалював у сусідньому селі, вимахуючи молотом на харчі.

Стукати міг тільки Артем.

Павло вирішив одчинити вікно.

— Хто там?— кинув він у темряву.

За вікном ворухнулася постать, і грубий, придушений бас відповів:

— Це я, Жухрай.

На підвіконня лягли дві руки, і біля Павлового обличчя виросла Федорова голова.

— Я до тебе ночувати прийшов. Приймеш, братку? — зашепотів він.

— Та звичайно,— дружньо відповів Павло.— Ще питаєш. Лізь просто у вікно.

Огрядна постать Федора втислась у вікно.

Причиняючи його за собою, Федір не зразу відійшов од вікна.

Він стояв прислухаючись, і, коли місяць виплив з-за хмар і стало видно дорогу, він оглянув її уважно й обернувся до Павла.

— Ми матір не збудимо? Вона спить, мабуть?

Павло сказав Федорові, що вдома, крім нього, нікого немає. Матрос відчув себе вільніше й заговорив голосніше.

— За мене, братку, взялися оті шкуролупи по-справжньому. Переслідують за останню бузу на станції. Якби братва була дружніша, то ми могли б під час погрому влаштувати «сірожупанникам» добру зустріч. Та, розумієш, народ ще не наважується лізти в огонь. Зірвалося. Тепер за мною й женуться. Двічі на мене облаву влаштовували. Сьогодні мало не засипався. Підходжу, розумієш, до дому, звичайно з задвірків, став біля сарая. Дивлюсь: у садку хтось стоїть, до дерева притулився, та багнет виявив. Я, звісно, віддав кінці. От до тебе й притупав. Тут я, братку, на кілька днів на якір сяду. Заперечень не маєш? Ну от і добре.

Жухрай, сопучи, стягав заляпані грязюкою чоботи.

Павло був радий, що прийшов Жухрай. Останнім часом електростанція не працювала, і йому було нудно самому в порожній квартирі.

Полягали спати. Павло заснув одразу, а Федір довго курив. Потім устав з ліжка і, тихо ступаючи босими ногами, підійшов до вікна. Він довго дивився на вулицю; повернувшись до ліжка, заснув, переможений утомою. Рука його, засунута під подушку, лежала на важкому кольті, зігріваючи його своїм теплом.

Несподіваний нічний прихід Жухрая і спільне життя з ним протягом цих восьми днів мали для Павла дуже велике значення. Вперше почув він од матроса так багато хвилюючого, важливого й нового, і ці дні стали для молодого кочегара вирішальними.

Матрос, затиснутий, мов у мишоловці, двома засідками, користуючись із вимушеної бездіяльності, усю свою лють і палку ненависть до жовтоблакитників, що душили країну, передавав Павлові, який жадібно слухав.

Говорив Жухрай яскраво, чітко, зрозуміло, простою мовою. У нього не було нічого нез'ясованого. Матрос твердо знав свій шлях, і Павло почав розуміти, що весь отой клубок всіляких партій з красивими назвами: соціалісти-революціонери, соціал-демократи, польська партія соціалістів — це люті вороги робітників, і тільки одна революційна, непохитна, яка бореться проти всіх багатіїв,— це партія більшовиків.

Раніше Павло в цьому безнадійно плутався.

І великий, дужий чоловік, переконаний більшовик, обвітрений морськими шквалами, член РСДРП(б) з тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року, балтійський матрос Федір Жухрай оповідав жорстоку правду життя молодому кочегарові, який дивився на нього зачарованими очима.

— Я, братку, змалку теж був, як оце й ти,— казав він.— Не знав, куди силоньку дівати, випирала з мене назовні непокірна натура. Жив у злиднях. Дивишся, було, на відгодованих та гарно вбраних панських синочків, і ненависть проймає. Бив я їх частенько нещадно, та нічого з цього не виходило, крім страшенних прочуханів від батька. Битися поодинці — життя не переінакшити. У тебе, Павлику, все є, щоб бути добрим бійцем за робітничу справу, тільки от молодий дуже й поняття про класову боротьбу дуже мале в тебе. Я тобі, братку, розповім про справжній шлях, бо знаю: будуть з тебе люди. Тихеньких та прилизаних не люблю. Тепер на всій землі

пожежа почалася. Повстали раби і старе життя повинні пустити на дно. Та для цього потрібна братва відважна, не мамині синки, а народ міцної породи, який перед бійкою не ховається в щілині, мов той тарган од світла, б'є нещадно.

Жухрай щосили вдарив кулаком об стіл.

Він підвівся, сховавши руки в кишені, насуплений, заходив по кімнаті.

Федора гнітила бездіяльність. Він дуже шкодував, що лишився в цьому місті, і, вважаючи дальше перебування тут марним, твердо вирішив перебратися через фронт назустріч червоним частинам.

У місті лишалася група з дев'ятьох членів партії, які повинні були провадити роботу.

«Обійдетесь і без мене, а я більше не можу сидіти склавши руки. Досить, і так змарнував десять місяців»,— роздратовано думав Жухрай.

— Хто ти такий, Федоре?— спитав його якось Павло.

Жухрай підвівся, засунувши руки в кишені. Він одразу не зрозумів запитання.

— Хіба ти не знаєш, хто я такий?

— Я гадаю, що ти більшовик або комуніст,— тихо відповів Павло.

Жухрай засміявся, жартома стукнув у свої широкі груди, затягнуті в смугастий тільник.

— Це ясно, братку. Це такий же факт, як і те, що більшовик і комуніст — те саме.— І він зразу споважнів.— Якщо ти не розумієш, то пам'ятай, що нікому ніде про це говорити не слід, коли не хочеш, щоб з мене кишки випустили. Зрозумів?

— Зрозумів,— твердо відповів Павло.

Надворі почулися голоси, і двері, не постукавши, відчинили. Жухраєва рука швидко шугнула в кишеню, але одразу ж вибралася звідти. До кімнати заходив з перев'язаною головою Сергійко Брузжак, схудлий, блідий. За ним увійшли Валя й Климко.

— Здоров, чортяко,— всміхаючись, подав Сергійко Павці руку.— Ми до тебе втрьох у гості. Валя мене самого не пускає, боїться. А Климко Валю не пускає саму, теж боїться. Він хоч і рудий, проте розуміється на тому, кого куди пускати самого небезпечно.

Валя жартуючи затулила йому долонею рота.

— От іще базікало,— засміялась вона.— Він сьогодні Климкові жити не дає.

Климко лагідно сміявся, показуючи білі зуби.

— Ну, що ти хочеш — хвора людина! Головешку пошкоджено, от він і заговорюється.

Всі засміялися.

Сергійко примостився на Павчиному ліжку, і за якусь хвилину між друзями точилася жвава розмова. Завжди веселий, бадьорий, Сергійко, який ще не одужав від удару, тепер принишклий і пригнічений, оповідає Жухраєві, як його ударив петлюрівець.

Жухрай знав усіх, хто прийшов до Павла. Він не раз бував у Брузжаків. Йому подобалась ця молодь, яка ще не знайшла свого шляху у вирі боротьби, але виразно виявляла прагнення свого класу. І він уважно слухав розповіді юнаків про те, як кожен з них допомагав ховати в себе єврейські родини, рятуючи їх від погрому. Цього вечора він багато говорив про більшовиків, про Леніна, допомагаючи кожному з юнаків зрозуміти довколишні події.

Пізно ввечері Павло провів гостей.

Жухрай вечорами кудись ходив і повертався вночі. Перед від'їздом він домовлявся з товаришами, які лишалися, про їхню роботу.

Цієї ночі Жухрай не повернувся. Прокинувшись уранці, Павло побачив порожнє ліжко.

Охоплений якимсь невиразним передчуттям, Корчагін швидко вдягся і вийшов з дому. Замкнувши квартиру й поклавши ключ в умовлене місце, Павло пішов до Климка, сподіваючись довідатись у нього що-небудь про Федора. Климкова мати, низенька широколиця жінка, з подзьобаним віспою обличчям, прала білизну й на запитання Корчагіна, чи не знає вона, де Федір, відповіла невдоволено:

— А хіба мені тільки й діла, що твого Федора доглядати? Через нього, чорта рябого, в Зозулихи всю хату перевернули. А тобі він навіщо здався? Що за компанія така? Знайшлись приятелі: Климко, ти...— Вона з серцем викручувала білизну.

Мати у Климка була гостра на язик, лайлива.

Від Климка Павло забіг до Сергійка. Розповів про свою тривогу. Валя встряла в розмову:

— Чого ти турбуєшся? Він, може, лишився у знайомих.— Але в голосі її не було певності.

У Брузжаків Павлові не сиділося. Він пішов, хоч його й умовляли залишитися обідати.

Підходив до дому, сподіваючись побачити Жухрая. Двері були замкнені на замок. Зупинився з важким почуттям: не хотілося йти в порожню квартиру.

Кілька хвилин стояв надворі, роздумуючи, і, спонукуваний якоюсь невиразною думкою, пішов до сарая. Пробравшись під покрівлю, відмахуючись од мережива павутиння, витяг з відомого тільки йому закутка загорнутий у ганчірки важкий «манліхер».

Вийшовши з сарая і відчуваючи в кишені хвилюючу вагу револьвера, подався на станцію.

Про Жухрая нічого не довідався і, повертаючись назад, біля знайомої садиби лісничого притишив ходу. З невиразною для себе надією дивився у вікно будинку, але сад і будинок були безлюдні. Коли садиба лишилась позаду, оглянувся на вкриті іржавим торішнім листям стежки саду. Занедбаним, спорожнілим видався він. Рука дбайливого господаря, видно, не торкалась його, і від цієї безлюдності й тиші великого старого будинку стало ще смутніше.

Останнього разу посварився він з Тонею серйозніше, ніж будь-коли раніше. Сталося це несподівано, майже місяць тому.

Поволі йдучи до міста, засунувши руки глибоко в кишені, Павло пригадував, як спалахнула незгода.

Під час однієї випадкової зустрічі на дорозі Тоня покликала його до себе в гості.

— Батько й мама йдуть до Большанських на іменини. Вдома буду я сама. Приходь, Павлушо, ми читатимо дуже цікаву книгу Леоніда Андреєва —«Сашка Жигульов». Я вже прочитала її, але з тобою залюбки перечитаю. Ми дуже гарно проведемо вечір. Прийдеш?

З-під білої шапочки, яка щільно облягала густе каштанове волосся, на Корчагіна запитливо дивились її великі очі.

— Прийду.

І вони розійшлися.

Павло поспішав до машини, і від думки, що попереду цілий вечір у Тониному товаристві, топки, здавалося, горіли яскравіше й дрова потріскували веселіше.

Того вечора на його стук широкі парадні двері відчинила Тоня. Вона, трохи зніяковівши, сказала.

— В мене гості. Я їх не сподівалася, Павлушо, але ти не повинен тікати.

Корчагін повернувся до дверей, хотів іти назад.

— Ходімо,— вхопила вона його за рукав.— Їм буде корисно познайомитися з тобою.— І, обійнявши рукою, провела його через їдальню до себе.

Увійшовши в свою кімнату, вона звернулася до молодих людей, що сиділи там, і, всміхаючись, сказала:

— Ви не знайомі? Мій друг Павло Корчагін.

За маленьким столом посеред кімнати сиділи: Ліза Сухарко — гарненька чорнявенька, з вередливо окресленим ротиком, з кокетливою зачіскою гімназистка, якийсь незнайомий Павлові довгов'язий юнак в акуратненькому чорному піджаку, з прилизаним, блискучим од вежеталю волоссям, сірими очима й нудьгуючим поглядом, а між ними в елегантній гімназичній куртці — Віктор Лещинський. Його першого помітив Павло, тільки-но Тоня відчинила двері.

Лещинський одразу впізнав Корчагіна, і його тонкі стрілчасті брови здивовано підвелися вгору.

Павло стояв біля дверей кілька секунд мовчки, обпікаючи Віктора лихим поглядом. Цю ніякову мовчанку Тоня поспішила порушити, запрошуючи Павла ввійти, і, звертаючись до Лізи, сказала:

— Познайомся.

Сухарко, з цікавістю оглядаючи прибулого, підвелася.

Павло круто повернувся й швидко пішов через напівтемну їдальню до виходу. Тоня наздогнала його вже на ганку і, вхопивши за плечі, схвильовано сказала:

— Чого ти пішов? Я ж навмисне хотіла, щоб вони познайомилися з тобою.

Та Павло скинув з плечей її руки й різко відповів:

— Нема чого мене напоказ виставляти перед отим йолопом. Мені з цією компанією не личить сидіти. Тобі вони, може, й приємні, а я їх ненавиджу. Не знав, що ти з ними приятелюєш, а то ніколи б не прийшов до тебе.

Тоня, стримуючи обурення, перебила його:

— Хто тобі дав право так зі мною розмовляти? Я тебе не питаю, з ким ти приятелюєш і хто до тебе приходить.

Павло, спускаючись по сходах у сад, гостро кинув:

— Ну й хай собі ходять, але я більше не прийду.— І побіг до хвіртки.

Відтоді з Тонею не бачився. Під час погрому, коли Павло з монтером переховували на електростанції єврейські родини, що рятувалися, сварка з Тонею забулася. А сьогодні знову схотілось зустрітися з дівчиною.

Зникнення Жухрая і самотність у квартирі, що чекала на нього, пригнічували. Сіра смуга шосе, не висохла ще від весняної грязюки, з вибоїнами, повними рудого місива, звертала праворуч.

За безглуздо випнутим аж на дорогу будинком з облупленою, шолудивою стіною сходилися дві вулиці.

На перехресті, біля розгромленого кіоска з проламаними дверима, з перевернутою догори ногами вивіскою «Продаж мінеральних вод», Віктор Лещинський прощався з Лізою.

Затримуючи її руку в своїй, він казав, промовисто дивлячись їй у вічі:

— Ви прийдете? Не обманете?

Ліза кокетливо відповіла:

— Прийду, прийду, чекайте.

І, відходячи, всміхнулася до нього обіцяючими карими імлистими очима.

Пройшовши кроків десять, Ліза побачила двох людей, що вийшли з-за рогу на шосе. Попереду йшов кремезний робітник з широкими грудьми, у розстебнутому піджаку, з-під якого виглядав смугастий тільник, у чорній, насунутій на лоб кепці, з темним синцем під оком.

Він ступав твердо трохи зігнутими ногами, взутими в жовті короткі чоботи.

За три кроки позад нього, майже впираючись багнетом в його спину, йшов петлюрівець у сірому жупані з двома підсумками на поясі.

З-під волохатої шапки дивилися в потилицю заарештованому двоє вузеньких настороженних очей. Жовті, прокурені махрою вуса були наїжені.

Ліза, трохи притишивши ходу, перейшла на другий бік шосе. А позад неї виходив на шосе Павло.

Повернувши праворуч по дорозі додому, він теж побачив людей, що йшли по шосе.

Ноги приросли до землі. У передньому він одразу впізнав Жухрая.

«Так ось чого він не повернувся!»

Жухрай наближався. Серце Корчагіна заколотилось із страшною силою. Думки випереджали одна одну, їх не можна було схопити й оформити. Занадто мало часу було для цього. Одно було ясно: Жухрай загинув.

І, дивлячись на тих, що підходили, Павло розгубився у рої почуттів, які охопили його.

«Що робити?»

В останню хвилину згадав: у кишені револьвер. Тільки-но вони проминуть його, вистрілити в спину отому, з гвинтівкою, і тоді Федір вільний. І від раптового рішення припинили свій танець думки. Міцно, до болю зціпив

зуби. Тільки ж учора Федір казав йому: «А для цього потрібна братва відважна...»

Павло швидко оглянувся назад. Вулиця, що вела до міста, була безлюдна. На ній не було нікого. Попереду поспішно йшла маленька жіноча постать у короткому весняному пальті. Вона не перешкодить. Другої вулиці вбік од перехрестя він бачити не міг. Тільки оддалік, по дорозі на станцію, видно було людські постаті.

Павло відійшов до краю шосе. Жухрай побачив Корчагіна, коли той був від нього за кілька кроків.

Зиркнув на нього одним оком. Здригнулись густі брови. Впізнав і від несподіванки затримав ходу. Його спина накололася на кінець багнета.

— Ну, ти, ворушись, а то прикладом упорю! — вереснув конвоїр різкою фістулою.

Жухрай пішов широким кроком. Він щось хотів сказати Павлові, але стримався і, немов вітаючись, махнув рукою.

Боячись привернути увагу рудовусого, Павло, пропускаючи повз себе Жухрая, відвернувся вбік, удаючи, що йому байдуже до всього.

Але тривожила думка: «Якщо я стрельну в нього й схиблю, то куля може влучити в Жухрая...»

Хіба можна було роздумувати, коли петлюрівець був уже поруч?

І сталося таке: з Павлом порівнявся рудовусий конвоїр; Корчагін раптом кинувся до нього і, вхопивши гвинтівку, рвучким рухом прихилив її до землі.

Багнет з брязкотом шкрябнув по камінню.

Петлюрівець не сподівався нападу й на мить остовпів, але зразу ж шарпнув гвинтівку до себе. Навалюючись усім тілом, Павло вдержав її. Гримнув постріл. Куля вдарилась об камінь і, вискнувши, відскочила рикошетом у рівчак.

Од пострілу Жухрай скочив убік і обернувся. Конвоїр осатаніло шарпав гвинтівку з рук Павла. Він крутив її, вивертаючи юнакові руки. Але той не випускав гвинтівки. Тоді розлючений петлюрівець рвучким рухом звалив Павку на землю. Але й так визволити гвинтівку не пощастило. Падаючи на брук, Павло потяг за собою й конвоїра, і не було сили, яка примусила б його випустити зброю в таку хвилину.

Двома стрибками Жухрай опинився біля них. Залізний кулак його, описавши дугу, впав на голову конвоїрові, а за секунду, одірваний від Корчагіна, що лежав на

землі, петлюрівець, діставши два свинцеві удари в обличчя, важким мішком скотився в рівчак.

Ті ж дужі руки підвели з землі Павла й поставили на ноги.

Віктор був уже кроків за сто від перехрестя. Він ішов, висвистуючи «Серце красуні схильне до зради». Він був ще під враженням зустрічі з Лізою і її обіцянки прийти завтра на побачення до зруйнованого заводу.

Поміж завзятих залицяльників гімназії ходили чутки про Лізу Сухарко як про сміливу в коханні дівчину.

Нахабний і самовпевнений Семен Заливанов якось розповів Вікторові, що він оволодів Лізою. І хоч Лещинський не зовсім вірив Семенові, все ж Ліза була дуже цікавим і принадним об'єктом, і завтра він вирішив довідатись, чи правду казав Заливанов.

«Якщо тільки прийде, то я буду рішучий. Адже дозволяє вона себе цілувати. І якщо Семен не брехав...» — Його думки урвалися. Він ступив убік, пропускаючи повз себе двох петлюрівців. Один з них їхав верхи на куцохвостому конику, вимахуючи брезентовим відром,— мабуть, напувати коня. Другий, у короткій чумарці, у широчезних синіх штанях, тримаючись рукою за коліно вершника, щось весело розповідав.

Пропустивши їх, Віктор хотів іти далі, коли постріл, що гримнув на шосе, спинив його. Обернувшись, Віктор побачив, як вершник шарпнув коня й помчав на постріл. За ним біг другий, придержуючи рукою шаблю.

Лещинський побіг за ними і, коли був уже близько біля шосе, почув другий постріл. З-за повороту на Віктора очманіло летів вершник. Він бив коня ногами й брезентовим відром і, заскочивши в перші ворота, гукнув до тих, що були в дворі:

— Хлопці, до зброї, там нашого вбили!

За хвилину з двору вибігли кілька чоловік, клацаючи затворами.

Віктора заарештували.

На шосе зібралося трохи людей. Поміж ними й Ліза,— дівчину затримали як свідка.

З переляку вона лишилася на місці, коли повз неї пробігли Жухрай і Корчагін. Вона з подивом впізнала в тому, хто напав на петлюрівця, юнака, з яким її хотіла познайомити Тоня.

Один по одному вони перестрибнули через паркан чиєїсь садиби, і зразу ж на шосе вилетів вершник. Поба-

чивши Жухрая, що тікав з гвинтівкою, і конвоїра, який силкувався підвестися з землі, він погнав коня до паркана.

Жухрай обернувся, націлився і вистрілив у нього. Вершник метнувся назад.

Ледве ворушачи розбитими губами, конвоїр розповів про те, що сталося.

— Як же це ти, йолопе, з-під носа випустив арештанта? Тепер матимеш двадцять п'ять шомполів по заду.

Конвоїр люто огризнувся:

— Дуже ти розумний, я бачу. Випустив з-під носа! Хто ж його знав, що отой стерво кинеться на мене як скажений?

Лізу теж допитували. Вона розповіла те саме, що й конвоїр, але не сказала, що знає того, хто нападав. Їх, проте, повели до комендатури.

Тільки ввечері з наказу коменданта їх випустили.

Комендант запропонував навіть особисто провести Лізу додому. Але вона відмовилась. Од коменданта тхнуло горілкою, і його пропозиція не віщувала їй нічого доброго.

Провів Лізу Віктор.

До станції було далеко, і, йдучи під руку з Лізою, Віктор радів з пригоди.

— А ви знаєте, хто звільнив заарештованого? — спитала Ліза, коли підходила до дому.

— Ні, звідки ж мені знати.

— Ви пам'ятаєте той вечір, коли Тоня хотіла нас познайомити з одним юнаком?

Віктор зупинився.

— З Павлом Корчагіним? — спитав він здивовано.

— Так, здається, його прізвище Корчагін. Пам'ятаєте, він вийшов якось несподівано. Авжеж, це був він.

Віктор стояв приголомшений.

— А ви не помилились? — спитав він Лізу.

— Ні, я добре запам'ятала його обличчя.

— Чому ж ви про це не сказали комендантові?

Ліза обурилася:

— Ви гадаєте, що я можу вчинити таку підлоту?

— Що ви вважаєте за підлоту? Розповісти, хто напав на конвоїра, на вашу думку, підлота?

— А на вашу думку, чесно? Ви забули, що вони роблять. Ви не знаєте, скільки в гімназії євреїв-сиріт, і ви хочете, щоб я їм розповіла про Корчагіна? Красненько дякую, не думала.

Лещинський не сподівався такої відповіді. Йому не хотілося сваритися з Лізою, і він спробував заговорити про інше.

— Ви не гнівайтеся, Лізо, я пожартував. Я не знав, що ви така принципіальна.

— Жарт у вас вийшов дуже негарний,— сухо відповіла Ліза.

Біля будинку Сухарків Віктор, прощаючись, спитав:

— Ви прийдете, Лізо?

І почув її непевне:

— Не знаю.

Ідучи до міста, Віктор міркував:

«Ну, якщо ви, мадемуазель, вважаєте за нечесне, то я про це зовсім іншої думки. Звичайно, мені байдуже, хто кого звільняв».

Йому, родовитому польському шляхтичеві Лещинському, були бридкі й ті й інші. Однаково незабаром прийдуть польські легіони, і отоді вже й буде справжня влада, дійсно шляхетська, Речі Посполитої. Але в даному разі є нагода ліквідувати негідника Корчагіна. Вони йому враз скрутять в'язи.

Віктор лишався в місті сам. Жив він у тітки, дружини віце-директора цукроварні. А батько з матір'ю і Неллі давно жили у Варшаві, де Сигізмунд Лещинський обіймав значну посаду.

Дійшовши до комендатури, Віктор звернув у відчинені двері.

Через деякий час у супроводі чотирьох петлюрівців він ішов до будинку Корчагіних.

Показуючи на вікно, що світилося, Віктор тихо сказав:

— Ось тут.— І, звернувшись до хорунжого, що стояв поруч, спитав: — Мені можна йти?

— Будь ласка. Ми впораємось самі. Дякую за послугу.

Віктор швидко пішов тротуаром.

Павло, діставши останній удар у спину, ткнувся простягнутими руками в стіну темної кімнати, куди його привели. Намацавши руками щось подібне до нар, він сів, змучений, побитий, пригнічений.

Його заарештували тоді, коли він цього не сподівався.

«Як могли довідатись про нього петлюрівці? Адже його ніхто не бачив! Що тепер буде? Де Жухрай?»

Він розійшовся з матросом у Климковій хаті. Павло подався до Сергійка, а Жухрай дожидав вечора, щоб вибратися з міста.

«Як добре, що я сховав револьвер у воронячому гнізді,— подумав Павло.— Якби вони його знайшли, тоді мені кінець. Але як вони довідались?» Це питання мучило його невідомістю.

Мало чим скористалися петлюрівці з майна Корчагіних. Свій костюм і гармонію брат забрав у село. Мати вивезла з собою свою скриньку, і петлюрівці, винишпоривши всі закутки, мало розжилися.

Зате не забути Павлові дороги від дому до комендантської. Ніч темна, хоч у око стрель. Небо затягло хмарами, і, нещадно підштовхуваний з боків і ззаду, він ішов машинально, в стані якогось отупіння.

За дверима чути було голоси. В суміжній кімнаті містилася комендантська варта. Під дверима яскрава смужечка світла. Корчагін підвівся і, пробираючись попід стіною, навпомацки обійшов кімнату. Проти нар намацав вікно з міцними зубчастими гратами. Поторсав рукою — вмуровані міцно. Тут, мабуть, раніше була комора.

Підійшовши до дверей, постояв хвилину, прислухаючись. Потім натиснув легенько на ручку. Двері противно рипнули.

— Сволота немазана! — вилаявся Павло.

У вузеньку щілину, що утворилася, побачив чиїсь зашкарублі, з розчепіреними пальцями ноги на краю нар. Ще легший натиск на ручку, і двері вже без перешкоди заверещали. З нар підвелась заспана, скуйовджена постать і, люто чухаючи всією п'ятірнею вошиву голову, багатослівно заговорила. Коли восьмиповерхова лайка, проказана ліниво-однотонним голосом, була закінчена, постать доторкнулась до рушниці, що стояла в головах, і флегматично промовила:

— Зачини двері, а визирнеш у мене ще хоч раз, так дістанеш п'ятірку в...

Павло причинив двері. В сусідній кімнаті реготали.

Багато передумав він тієї ночі. Перша спроба приєднатися до боротьби скінчилася для нього, Корчагіна, так невдало. З першого ж кроку схопили й замкнули, нач мишу в скрині.

І коли, сидячи, забувся в тривожній дрімоті, зринув образ матері, її худорляве, зморшкувате обличчя з такими знайомими рідними очима. Плинула думка: «Добре, що її немає, менше горя».

Од вікна на підлозі вимальовувався сірий квадрат.

Темрява поволі відступала. Починало світати.

Розділ шостий

У великому старому будинку світилося тільки одне вікно, запнуте завісою.

У дворі загавкав погрозливим басом прип'ятий на ланцюг Трезор.

Крізь дрімоту Тоня чує неголосну мову матері:

— Ні, вона ще не спить. Заходьте, Лізо.

Легкі кроки й ніжні рвучкі обійми подруги розвіюють рештки дрімоти.

Тоня всміхається стомленою усмішкою.

— Добре, Лізо, що ти прийшла, у нас радість — учора минула криза у тата, і сьогодні він спить спокійно цілий день. І ми теж з мамою відпочивали після безсонних ночей. Розповідай, Лізо, всі новини.— Тоня тягне подругу до себе на канапу.

— О, новин дуже багато! Частину з них я можу розповісти тільки тобі,— сміється Ліза, лукаво поглядаючи на Катерину Михайлівну.

Тонина мати, статурна дама з жвавими рухами молодої дівчини, незважаючи на свої тридцять шість років, з розумними сірими очима, з приємним, хоч і невродливим, енергійним обличчям, усміхнулася.

— За кілька хвилин я охоче лишу вас самих. А зараз розповідайте загальнодоступні новини,— жартувала вона, підсуваючи стілець до канапи.

— Перша новина — ми більше не вчитимемося. Шкільна рада ухвалила видати сьомому класові атестат про закінчення. Я дуже рада,— жваво говорила Ліза.— Мені так обридла ота алгебра й геометрія! І навіщо вчити все це? Хлопці, можливо, далі вчитимуться, хоч вони самі не знають де. Усюди фронти, бої. Жах!.. Нас повіддають заміж, а в дружини ніякої алгебри не питають.— Кажучи це, Ліза засміялася.

Посидівши трохи з дівчатами, Катерина Михайлівна пішла до себе.

Ліза підсунулась ближче до Тоні і, обнявши подругу, пошепки розповіла їй про сутичку на перехресті.

— Уяви собі моє здивування, Тонечко, коли я впізнала в тому, що біг... як би думала, кого?

Тоня, з цікавістю слухаючи оповідання, здивовано знизала плечима.

— Корчагіна! — промовила одним духом Ліза.

Тоня здригнулася й хворобливо зіщулилася.

— Корчагіна?

Ліза, радіючи із справленого ефекту, вже оповідала про сварку з Віктором.

Захопившись розповіддю, Ліза не помічала, як зблідло враз обличчя Туманової, як тонкі її пальці нервово перебирали тканину синьої блузки. Не знала Ліза, як тривожно стискалося серце Тоні, не знала, чому так нервово тремтять густі вії прекрасних очей.

Тоня вже не чула розповіді про п'яного хорунжого, в неї одна-єдина думка: «Віктор Лещинський знає, хто нападав. Навіщо Ліза сказала йому?» І мимоволі проказала цю фразу вголос.

— Що сказала? — не зрозуміла Ліза.

— Навіщо ти сказала Лещинському про Павлушу, чи то пак про Корчагіна? Адже він його викаже...

Ліза заперечила:

— Ну, ні! Не думаю. Навіщо йому це, зрештою, робити?

Тоня рвучко сіла, до болю стиснувши руками коліна.

— Ти, Лізо, нічого не розумієш! Вони з Корчагіним вороги, і до цього долучається ще одна обставина... І ти зробила велику помилку, розповівши Вікторові про Павлушу.

Ліза тепер лише помітила Тонине хвилювання, а те, що дівчина випадково прохопилася з «Павлушею», розкрило їй очі на речі, про які вона лише невиразно догадувалась.

Мимоволі почуваючи себе винною, вона зніяковіло принишкла.

«Значить, це правда,— думала вона.— Дивно, у Тоні раптом таке захоплення — ким? — звичайним робітником...» Їй дуже хотілося поговорити на цю тему, але з почуття делікатності Ліза стримувалася. Намагаючись чимось спокутувати свою провину, вона схопила Тонині руки.

— Ти дуже хвилюєшся, Тонечко?

Тоня неуважно відповіла:

— Ні... Може, Віктор чесніший, ніж я про нього думаю.

Трохи згодом прийшов Дем'янов — скромний незграбний юнак, їхній однокласник.

Аж до його приходу розмова у дівчат не клеїлася.

Провівши товаришів, Тоня довго стояла. Притулившись до хвіртки, дивилася на темну смугу дороги, що йшла до міста. На неї дихав насичений холодною вогкістю й весняною цвіллю одвічний волоцюга-вітер. Непривітно, каламутно-червоними зіницями блимали звід-

далік віконця міських будинків. Ось воно там, чуже їй місто. В ньому, під одним з дахів, не знаючи про загрозу, він, її бунтівливий товариш. І, можливо, забув про неї. Скільки днів промайнуло після їхньої останньої зустрічі? Він повівся негарно тоді, але все давно вже забуто. Завтра вона побачить його, і знову повернеться дружба, хвилююча, гарна. Вона повернеться, Тоня це знає. Аби тільки не зрадила ніч. Ніч лиха якась, немов притаїлася, очікує... Холодно.

Кинувши останній погляд на дорогу, Тоня ввійшла в будинок. У ліжку, кутаючись у ковдру, вона почала засинати з думкою: аби тільки не зрадила ніч!..

Рано-вранці, коли в домі ще спали, Тоня прокинулась, швиденько вдяглася. Тихо, щоб не збудити нікого, вийшла в двір, одв'язала Трезора, великого волохатого пса, і пішла з ним до міста. Проти будинку Корчагіна зупинилась на хвилину, вагаючись. Потім, штовхнувши хвіртку, увійшла в двір. Трезор біг попереду, махаючи хвостом...

Цього ж таки ранку повернувся з села Артем. Приїхав возом разом з ковалем, у якого працював. Узяв на плечі мішок із заробленим борошном, пішов через двір. За ним коваль ніс решту пожитків. Біля відчинених дверей Артем скинув з плечей мішок, гукнув:

— Павко!

Але відповіді не було.

— Неси в хату, чого там! — сказав, підходячи, коваль.

Поклавши пожитки на кухні, Артем увійшов до кімнати і остовпів. Все було перекидане, перевернуте, старе шмаття розкидане по підлозі.

— Що за чорт! — спантеличено буркнув Артем, обертаючись до коваля.

— І справді безладдя,— підтакнув той.

— Куди хлопчина подівся? — починав гніватись Артем.

Але квартира була порожня, і питати було ні в кого.

Коваль попрощався й поїхав.

Артем вийшов у двір і почав роздивлятися навколо. «Не доберу, що за буза отака! Квартира відімкнута, Павки немає».

Позад нього почулися кроки. Артем обернувся. Перед ним стояв, нашорошивши вуха, величезний пес. Від хвіртки до будинку йшла незнайома дівчина.

— Мені треба бачити Павла Корчагіна,— сказала вона неголосно, оглядаючи Артема.

— Мені теж його треба бачити. Грець його знає, де він подівся! Я от приїхав, квартира відімкнута, а його немає. А ви до нього, чи що? — звернувся він до дівчини.

У відповідь почув запитання:

— Ви брат Корчагіна — Артем?

— Брат, а що таке?

Але дівчина, не відповідаючи йому, дивилася з тривогою на відчинені двері. «Чому я не прийшла вчора? Невже, невже?..» — І тягар у грудях став ще важчий.

— Ви застали квартиру відімкнутою, і Павла не було? — спитала вона Артема, що дивився на неї.

— А ви що, власне, маєте до Павла?

Тоня ступила до нього ближче і, оглядаючись навколо, схвильовано заговорила:

— Я точно не знаю, та якщо Павла немає вдома, то його заарештовано.

— За віщо? — нервово здригнувся Артем.

— Зайдімо до кімнати,— сказала Тоня.

Артем слухав її мовчки. Коли вона розповіла йому про все, що знала, його охопив розпач.

— Отже ж лиха година! Не було печалі — чорти накачали...— пригнічено пробурмотів він.— Тепер зрозуміло, чому такий розгардіяш у квартирі. Втаскала ж нечиста сила хлопця в оту історію. Де його тепер шукати? А ви, панночко, чия будете?

— Я дочка лісничого Туманова. Павла я знаю.

— А-а,— непевно протяг Артем.— Борошна, бач, віз оце підгодувати хлопчину, а тут ба що...

Тоня й Артем мовчки дивились одне на одного.

— Я піду. Ви, може, його знайдете,— сказала Тоня, прощаючись з Артемом.— Увечері зайду до вас, ви мені розкажете.

Артем мовчки кивнув головою.

В кутку вікна дзижчала, прокинувшись од зимової сплячки, напіввисохла муха. На краю старого, протертого дивана, поклавши руки на коліна, сиділа молоденька селянка, втупивши бездумний погляд в брудну підлогу.

Комендант, закусивши кутиком рота цигарку, розмашисто дописував аркуш паперу й під підписом «комендант міста Шепетівки хорунжий» смаковито поставив кучерявий підпис із хитромудрим гачком на кінці. У дверях почулося бряжчання острог. Комендант підвів голову.

Перед ним стояв з перев'язаною рукою Саломига.

— Яким вітром занесло? — привітався до нього комендант.

— Добрий мені вітер, руку розсік богунець до кістки.

Саломига, не звертаючи уваги на присутність дівчини, густо вилаявся.

— То це ти поправлятись сюди приїхав?

— Поправлятимемося на тім світі. На фронті тиснуть, аж вода капає.

Комендант спинив його, кивнувши головою на дівчину.

— Поговоримо потім.

Саломига важко сів на ослін і скинув кашкет з кокардою, на якій був вирізаний емалевий тризуб — державний знак УНР.

— Мене Голуб прислав,— почав він неголосно.— Незабаром сюди дивізія січових стрільців перейде. Взагалі тут каша завариться, так я маю навести порядок. Можливо, «головний» приїде, з ним яке-небудь закордонне цабе, отож щоб тут ніхто не базікав про «полегшення». А ти що ото пишеш?

Комендант пересунув цигарку в другий кутик рота.

— Тут один шибеник у мене сидить, хлопчак. Розумієш, на станції попався отой самий Жухрай, пам'ятаєш, що залізничників нацькував на нас.

— Ну-ну? — зацікавлено присунувся Саломига.

— Ну, розумієш, Омельченко, йолоп, станційний комендант, з одним козаком послав його до нас, а цей, що в мене сидить, одбив його серед білого дня. Обеззброїли козака, вибили йому зуби — та й гайда. Жухрай мов крізь землю провалився, а цього спіймали. Ось прочитай-но матеріал.— Він підсунув до Саломиги аркуші списаного паперу.

Той нашвидку переглянув їх, перегортаючи лівою неушкодженою рукою. Прочитавши, пильно подивився на коменданта:

— І ти нічого від нього не добився?

Комендант нервово потяг козирок кашкета.

— П'ять днів з ним морочусь. Мовчить. «Нічого,— каже,— не знаю, я не визволяв». Виродок якийсь бандитський. Розумієш, конвойний його впізнав, мало не задушив тут гадюченя. Я насилу відняв. Омельченко козакові на станції двадцять п'ять шомполів усипав за арештанта, то він йому тут чосу й дав. Тримати більше нічого, я посилаю до штабу по дозвіл вивести в розход.

Саломига зневажливо сплюнув.

— Був би він у моїх руках; то заговорив би. Не тобі,

поповичу, допити вести. Який з семінариста комендант? Ти йому шомполів дав?

Комендант спалахнув:

— Ти забагато собі дозволяєш. Можеш свої глузування залишити при собі. Я тут комендант і прошу не втручатись.

Саломига глянув на роздратованого коменданта й зареготав.

— Ха-ха!.. Поповичу, не надимайся, а то луснеш. Чорт з тобою і з твоїми справами, ти краще скажи, де добути зо дві пляшки самогону?

Комендант усміхнувся.

— Це можна.

— А цього,— тицьнув пальцем Саломига на папери,— якщо хочеш, щоб до нігтя притисли, постав йому замість шістнадцяти років вісімнадцять. Гачок закрути ось тут, а то можуть не затвердити.

В коморі їх було троє. Бородатий дід у старій свитці лежав боком на нарах, підібгавши худі ноги в широких полотняних штанях. Його посадили за те, що з його стайні зник кінь постояльця-петлюрівця. Долі сиділа літня жінка з хитрими, злодійкуватими очима, з гострим підборіддям — самогонниця, обвинувачувана в крадіжці годинника й інших коштовних речей. В кутку під вікном, поклавши голову на зім'ятий кашкет, напівнепритомний лежав Корчагін.

До комори ввели дівчину з переляканими великими очима, запнуту по-сільському квітчастою хусточкою. Дівчина постояла хвилину й сіла біля самогонниці.

Та, пильно оглянувши новеньку, мовила швидко:

— Сидиш, дівонько?

Не діставши відповіді, не відставала:

— За віщо тебе сюди, га? Часом не за самогонні діла?

Селянка, підвівшись і глянувши на настирливу жінку, відповіла тихо:

— Ні, за брата мене взяли.

— А він що? — допитувалась жінка.

Озвався старий:

— Чого ти до неї в'язнеш? Людині, може, дихати не хочеться, а ти торохтиш.

Жінка швидко обернулась до нар:

— А ти вказувати мені будеш? Я до тебе балакаю, чи що?

Старий сплюнув.

— Не чіпляйся, кажу, до людини.

У коморі стихло. Дівчина розіслала велику хустку, лягла, поклавши голову на руку.

Самогонниця припалась до їжі. Старий спустив ноги на підлогу, не кваплячись скрутив козячу ніжку й закурив. По коморі попливли хмари смердючого диму.

Плямкаючи набитим ротом, жінка забурчала:

— Хоч би поїсти дав спокійно, без смороду, розкурився безперестану.

Старий уїдливо хихикнув:

— Схуднути боїшся? Он у двері не пролізеш скоро. Ти б хлопцеві дала поїсти, а то в себе все товкмачиш.

Жінка ображено відмахнулася:

— Я йому кажу: їж,— не хоче. А про мене — не розпатякуй, не твоє їм.

Дівчина повернулась до самогонниці і, кивнувши головою на Корчагіна, спитала:

— Ви не знаєте, за що він сидить?

Жінка зраділа, що до неї забалакали, й відповіла:

— Це тутешній парубчак, Корчагіної, куховарки, син молодший.

Нахилившись до вуха, самогонниця прошепотіла:

— Більшовикові підсобив визволитись. Матрос тут був один, у Зозулихи, сусідки моєї, квартирував.

Дівчина згадала: «Я посилаю до штабу по дозвіл вивести в розход...»

На станцію один по одному прибували ешелони. Безладною юрбою вивалювалися звідти курені (батальйони) січових стрільців. По колії повільно повз закутий у сталь чотиривагонний бронепоїзд «Запорожець». З платформ скочували гармати. З вантажних вагонів виводили коней. Тут же сідлали, сідали на коней і, розштовхуючи безладні юрби піхотинців, пробивалися на станційне подвір'я, де шикувався кавалерійський загін.

Метушилися старшини, вигукуючи номери своїх підрозділів.

Вокзал гув, як осиний рій. З безформної юрби різноголосих метушливих людей поволі складались квадрати взводів, і незабаром потік озброєних людей влився до міста. Аж до вечора на шосе рипіли підводи і плентались до міста тилове охвістя дивізії січових стрільців. І, нарешті, замикаючи похід, промарширувала штабна рота, горлаючи в сто двадцять горлянок:

Ой що то за шум
учинився?
То Петлюра на Вкраїні
об'явився...

Корчагін підвівся до вікна. Крізь сутінки раннього вечора він почув гуркіт коліс на вулиці, тупіт безлічі ніг, багатоголосі пісні.

Позаду тихо сказали:

— Мабуть, військо до міста входить.

Корчагін обернувся.

Говорила дівчина, яку привели вчора.

Він чув її розповідь. Самогонниця домоглася-таки свого. Вона з села, що за сім верст од містечка. Старший її брат Грицько — червоний партизан, за Радянської влади верховодив у комнезамі [1].

Коли пішли червоні, пішов і Грицько, оперезавшись кулеметною стрічкою. А тепер родині дихнути не дають. Кінь один був, і того забрали. Батька до міста возили: намучився, сидячи під замком. Староста — з тих, кого не гладив по голівці Грицько,— щоб помститися, приводить до них завжди на постій усяких людей. Родина вкрай зубожіла. Вчора в село прибув комендант для облави. Староста привів його до них. Впала дівчина в око комендантові, на ранок забрав у місто «для допиту».

Корчагіну не спалось, без сліду зник спокій, і одна настирлива думка, якої він не міг одігнати, думка: «Що буде далі?» — крутилася в голові.

Боляче щеміло побите тіло. По-звірячому люто побив його конвоїр.

Щоб збутися осоружних думок, почав прислухатися до шепотіння своїх сусідок.

Зовсім тихо розповідала дівчина, як приставав до неї комендант, погрожував, умовляв, а діставши відсіч, осатанів. «Посаджу,— каже,— в підвал, ти в мене звідти не вийдеш».

Чорнота засновувала кутки. Попереду ніч, задушлива, неспокійна. Знову думки про невідоме завтра. Сьома ніч, а здається, ніби місяці минули, твердо лежати, не вщухає біль. У коморі тепер тільки троє. Дідок хропе на нарах, мов у себе на печі. Дідок мудро спокійний і спить ночами міцно. Самогонницю випустив хорунжий добути горілки. Христя й Павло долі, майже поруч. Учора у віконце бачив Сергійка. Довго той стояв на вулиці, дивився сумно на вікна будинку.

[1] Комнезам — комітет незаможних селян.

«Мабуть, знає, що я тут».

Три дні передавали шматки чорного кислого хліба. Хто саме передавав, не сказали. Два дні тривожив допитами комендант. Що б це могло означати?

На допитах нічого не сказав, усього зрікався. Чому мовчав, і сам не знав. Хотів бути сміливим, хотів бути незламним, як ті, про яких читав у книжках, а коли взяли, вели вночі й біля громаддя парового млина один з тих, що вели, сказав: «Навіщо його водити, пане хорунжий? Кулю в спину — і край», зробилося страшно. Так, страшно вмирати в шістнадцять років! Адже смерть — це назавжди не жити.

Христя теж думає. Вона знає більше, ніж цей хлопець. Він, напевне, ще не знає... А вона чула.

Не спить він, кидається вночі. Шкода, ой, як шкода Христі його, та в неї своє лихо: не може забути вона страшних слів комендантових: «Я з тобою завтра розправлюся. Не хочеш зі мною — до вартівні підеш. Козаки не відмовляться. Вибирай».

«Ой, як тяжко, й нема звідки порятунку чекати! Чим же вона завинила, що Грицько до червоних пішов? Ой, як у світі тяжко жити!»

Тупий біль стискає горло, безпорадний відчай, страх заполонив її, і Христя глухо заридала.

Здригається молоде тіло від нелюдської туги й відчаю.

В кутку біля стіни ворухнулась тінь.

— Чого це ти?

Гарячий шепіт Христі — вилила вона свою тугу мовчазному сусідові. Він слухає, мовчить, і тільки рука його лягла на руки Христі.

— Замучать мене, кляті,— ковтаючи сльози, з неусвідомленим жахом шепотіла вона.— Пропала я: їхня сила.

Що він, Павло, міг сказати цій дівчині? Немає слів. Нічого казати. Життя стискало обручем.

«Не пустити завтра її, боротися? Поб'ють до смерті, а то й рубонуть шаблею по голові — і край». І щоб хоч трохи приголубити цю отруєну горем дівчину, ніжно по руці погладив. Ридання дівчини затихли. Часом вартовий біля входу гукне на когось звичне: «Хто йде?» — і знову тихо. Міцно спить дідок. Повільно минали непомітні хвилини. Не зрозумів, коли міцно обійняли руки її пригорнули до себе.

— Слухай, голубе,— шепочуть гарячі губи,— мені все одно гинути: як не офіцер, так ті замучать. Бери мене, хлопчику любий, щоб не той собака дівочість забрав.

— Що ти кажеш, Христино?

Але дужі руки не відпускали. Губи гарячі, повні губи, їх важко уникнути. Слова дівчини прості, ніжні, адже він знає, чому ці слова.

І ось зникло кудись сьогоднішнє. Забуто замок на дверях, рудого козака, коменданта, люті побої, сім задушливих, безсонних ночей, і на мить лишилися тільки гарячі губи і трохи вогке від сліз обличчя.

Раптом згадалася Тоня.

«Як можна її забути?.. Чудові, рідні очі».

Вистачило сил одірватися. Як п'яний, підвівся і узявся рукою за грати. Руки Христини знайшли його.

— Чого ж ти?

Скільки почуття в цьому запитанні! Він нахиляється до неї і, міцно стискаючи руки, каже:

— Я не можу, Христе. Ти — хороша,— і ще щось говорив, чого й сам не зрозумів.

Випростався, щоб розірвати нестерпну тишу, ступнув до нар. Сівши на краю, поторсав діда:

— Дідусю, дайте закурити, будь ласка.

В кутку, закутавшись у хустку, ридала дівчина.

Вдень прийшов комендант, і козаки вивели Христю. Вона попрощалась очима з Павлом. У них був докір. І коли за нею зачинилися двері, йому в душі зробилося ще тяжче й непрогляднiше.

Дідок до вечора не добився від юнака жодного слова. Змінили варту й комендантську команду. Ввечері привели нового. Павло впізнав його — це був Долинник, столяр з цукроварні. Кремезний, присадкуватий, у вилинялій жовтій сорочці під заношеним піджаком. Пильним поглядом оббіг комору.

Павло бачив його 1917 року, в лютому, коли докотилася революція й до містечка. На бурхливих демонстраціях він чув тільки одного більшовика. То був Долинник. Він промовляв до солдатів, злізши на паркан край дороги. Запам'яталося його заключне:

«Тримайтеся, солдати, за більшовиків, вони не продадуть!»

Відтоді столяра не зустрічав.

Старий зрадів новому сусідові. Йому, видно, було тяжко сидіти мовчки цілий день. Долинник підсів до нього на нари, викурив з ним цигарку й розпитав про все.

Потім підсів до Корчагіна.

— А в тебе що хорошого? — спитав він хлопця.— Яким чином сюди?

Дістаючи уривчасті короткі відповіді, Долинник відчував, що його співрозмовник недовірливий, а тому й скупий на слова. Та коли столяр довідався, в чому саме звинувачують цього юнака, він здивовано подивився на Корчагіна своїми розумними очима. Сів поруч.

— Так ти, кажеш, Жухрая визволив? Он воно що. Я й не знав, що тебе забрали.

Павло від несподіванки підвівся на лікті.

— Якого Жухрая? Я нічого не знаю. Мало що мені пришивають.

Та Долинник усміхаючись підсунувся до нього ближче.

— Кинь, друже, передо мною не крийся. Я більше за тебе знаю.

І тихо, щоб не чув старий:

— Я сам Жухрая проводив, він, мабуть, уже досі на місці. Федір мені все розповів про цей випадок.

Помовчавши трохи, думаючи про щось, додав:

— Хлопець ти, я бачу, хоч куди. А от що сидиш оце, що вони знають про все,— це діло теє, ні к чорту, можна сказати, зовсім кепське.

Він скинув піджак, простелив його долі, сів, спершись спиною на стіну, і знову почав крутити цигарку.

Останні слова Долинника все сказали Павлові. Було ясно: Долинник своя людина. Якщо проводив Жухрая — значить...

До вечора він уже знав, що Долинника заарештовано за агітацію серед петлюрівських козаків. Спіймали його на гарячому, коли він роздавав відозви губернського ревкому з закликом здаватись і переходити до червоних.

Обережний Долинник розповів Павлові небагато.

«Хто знає,— думав він.— Почнуть бити хлопчину шомполами. Молодий ще».

Пізно ввечері, укладаючись спати, висловив свої побоювання в короткій загальній фразі:

— Становище наше з тобою, Корчагін, можна сказати, гірше за губернаторське. Побачимо, що з цього вийде.

Другого дня в коморі з'явився новий арештант, відомий усьому місту перукар Шльома Зельцер, з величезними вухами, тонкою шиєю. Він розповідав Долинникові з запалом, жестикулюючи:

— Ну, так от, Фукс, Блувштейн, Трахенберг хлібсіль йому підноситимуть. Я кажу: хочете нести — несіть, але хто їм підпише від усього єврейського населення? Пробачте, ніхто. Їм є рація. У Фукса — крамниця, у Трахтенберга — млин, а в мене що? А у решти голоти? У цих

злидарів — нічого. Ну, у мене довгий язик. Сьогодні я голю одного старшину, з нових, що прислали недавно. «Скажіть,— питаю,— отаман Петлюра знає про погроми чи ні? Чи прийме він цю делегацію?» Ех, скільки разів я неприємності мав за свій язик! Як ви гадаєте, що цей старшина зробив, коли я його поголив, попудрив, зробив усе на перший сорт? Він собі встає і замість того, щоб гроші мені заплатити, арештовує мене за агітацію проти влади.

Зельцер бив себе кулаком у груди.

— Яка агітація? Що я такого сказав? Я тільки спитав у чоловіка... І за це мене садити...

Зельцер, розпалившись, крутив Долинникові гудзика на сорочці, шарпав його то за одну, то за другу руку.

Долинник мимоволі усміхнувся, слухаючи обуреного Шльому. Коли перукар замовк, Долинник сказав серйозно:

— Ех, Шльомо, ти от розумний хлопець, а зробив подурному. Знайшов час язиком плескати. Я б тобі не радив потрапляти сюди.

Зельцер розуміюче глянув на нього й розпачливо махнув рукою.

Двері відчинились, і до комори штовхнули знайому Павлові самогонницю. Вона люто лаяла козака, що вів її:

— Вогонь би вас спалив разом з вашим комендантом! Бодай він од моєї горілки сконав!

Вартовий зачинив за нею двері, було чути, як він засував засув.

Жінка сіла на нари; до неї жартуючи привітався старий:

— Що, знову до нас, цокотухо? Що ж, сідай, гостею будеш.

Самогонниця непривітно зиркнула на старого і, схопивши клунок, пересіла на підлогу поруч з Долинником.

Її знову посадили, одержавши від неї кілька пляшок самогону.

За дверима приміщення для вартових почулися крики, метушня. Чийсь різкий голос давав накази. Всі заарештовані в коморі повернули голови до дверей.

На майдані, біля непоказної церкви із старовинною дзвіницею, відбувалась незвичайна для міста подія. Обступаючи майдан з трьох боків, правильними прямокутниками розташувалися частини дивізії січових стрільців при повному бойовому спорядженні.

Попереду, починаючи від церковного під'їзду аж до

шкільного паркана, простяглися шаховими квадратами три піхотні полки.

Сірою, брудноватою масою, приставивши рушниці до ноги, в недоладних залізних російських шоломах, схожих на розрубані надвоє гарбузи, стояли, густо обвішані патронами, петлюрівські солдати найбоєздатнішої дивізії Директорії.

Добре вдягнута і взута з запасів колишньої царської армії, складаючись більш ніж наполовину з куркульні, яка свідомо боролася проти Рад, ця дивізія була переведена до міста для захисту найважливішого стратегічного залізничного вузла.

З Шепетівки в п'ять різних напрямів розбігалися блискучі смужки рейок. Втратити цей пункт для Петлюри означало втратити все. У Директорії і так лишалась куца територія. Столицею петлюрівщини стало невеличке місто Вінниця.

Головний отаман вирішив особисто перевірити частини. Все було готове до його зустрічі.

В задніх лавах, далі від очей, у кутку майдану притулили полк новомобілізованих. Тут була боса, абияк вдягнена молодь. Ніхто з цих молодих сільських хлопців, постягуваних нічною облавою з печей або спійманих на вулиці, і гадки не мав іти воювати.

— Нема дурних,— казали вони.

Найбільше, що могли зробити петлюрівські офіцери,— це привести мобілізованих під конвоєм до міста, розподілити їх на сотні та курені й видати зброю.

Але другого ж дня третина приведених зникала, і щодня їх ставало менше.

Видавати їм чоботи було більш ніж легковажно, та й чобіт було не густо. Тоді вийшов наказ: з'явитися на призов узутими. Він дав дивовижні наслідки. Де тільки й бралося те неймовірне дрантя, яке трималося на ногах тільки за допомогою дроту або мотуззя!

На парад їх привели босоніж.

За піхотою розтягнувся кавалерійський полк Голуба.

Кавалеристи стримували густі юрби цікавих. Усім хотілося подивитися на парад.

Сам головний отаман приїде! В місті такі події траплялися не часто, і пропустити безплатне видовище ніхто не хотів.

На східцях церкви зібралися полковники, осавули, обидві попівни, купка українських учителів, група «вільних» козаків, горбатенький голова управи — одне слово, добірні,

що становили «громадськість», і поміж ними, в черкесці, головний інспектор піхоти. Він командував парадом.

В церкві убирався у великодні ризи піп Василь.

Зустріч Петлюрі готувалась урочиста. Принесли й поставили прапор: жовтий з блакитним. Йому мали присягати мобілізовані.

Командир дивізії стареньким, облізлим «фордом» подався на вокзал по Петлюру.

Інспектор піхоти покликав до себе стрункого, з хвацько закрученими вусиками полковника Черняка.

— Беріть із собою кого-небудь, перевірте комендатуру й тил, щоб усе було чисто й прибрано. Якщо є заарештовані, перегляньте, шушваль виженіть.

Черняк клацнув закаблуками, узяв з собою осавула, що саме нагодився тут, і подався.

Інспектор чемно звернувся до старшої попівни:

— А як у вас з обідом, усе гаразд?

— Аякже, там комендант порядкує,— відповіла попівна, вп'явшись очима у вродливого інспектора.

Раптом усе заворушилося: по шосе мчав, припавши до шиї коня, вершник. Він махав рукою й гукав:

— Їдуть!

— На міс-ця! — загорлав інспектор.

Старшини побігли в стрій.

Коли «форд» зачхав біля церковного під'їзду, оркестр заграв «Ще не вмерла Україна».

З автомобіля слідом за командиром дивізії незграбно виліз «сам головний отаман» Петлюра — середня на зріст людина, з міцно посадженою кутастою головою на кривавo-червоній шиї, в синьому жупані з доброго гвардійського сукна, підперезаному жовтим поясом з пристебнутим до нього малесеньким браунінгом у замшевій кобурі. На голові захисна «керенка», на ній кокарда з емалевим тризубом.

Нічого войовничого не було в постаті Симона Петлюри. Він мав вигляд зовсім не військової людини.

Невдоволений з чогось, вислухав він короткий рапорт інспектора. Потім до нього звернувся з привітанням голова управи.

Петлюра неуважно слухав, дивлячись через його голову на вишикувані полки.

— Починаймо огляд,— кивнув він інспекторові.

Зійшовши на невеличкий поміст біля прапора, Петлюра звернувся до солдатів з десятихвилинною промовою.

Промова була непереконлива. Виголошував її Петлюра

без особливого піднесення, мабуть стомившись після дороги. Скінчив під казенні вигуки солдатів: «Слава! Слава!» Зліз з помосту й витер хустинкою спітнілий лоб. Потім з інспектором і командувачем дивізії обійшов частини.

Проходячи вздовж рядів мобілізованих, зневажливо примружив очі, нервово кусаючи губи.

На кінець огляду, коли мобілізовані взвод за взводом нерівними рядами підходили до прапора, біля якого стояв з євангелієм піп Василь, і цілували спершу євангеліє, потім краєчок прапора, сталося щось несподіване.

Невідомо яким чином на майдан до Петлюри протиснулася делегація. З хлібом і сіллю в руках виступав багатий лісопромисловець Блувштейн, за ним галантерейник Фукс і ще троє солідних комерсантів.

Блувштейн, по-лакейському вклоняючись, подав піднос Петлюрі. Його взяв старшина, що стояв поруч.

— Єврейське населення висловлює свою щиру подяку й повагу до вас, голово держави. Ось, прошу, привітальний лист.

— Добре,— буркнув Петлюра, нашвидку проглядаючи папір.

Але тут виступив Фукс.

— Ми уклінно прохаємо вас, щоб нам дали змогу відкрити підприємства й захистили нас від погрому,— видушив Фукс важке слово.

Петлюра злісно насупився.

— Моя армія не чинить погромів. Ви це мусите запам'ятати.

Фукс безпорадно розвів руками.

Петлюра, лютий на цю недоречну делегацію, нервово здвигнув плечем, обернувся. За його спиною стояв Голуб, кусаючи чорний вус.

— Тут на ваших козаків скаржаться, пане полковнику. Розберіться в цій справі і вживіть заходів,— сказав Петлюра і, звертаючись до інспектора, наказав: — Починаймо парад.

Злощасна делегація ніяк не сподівалася зустрітися з Голубом і поспішила зникнути.

Всю увагу глядачів привертало до себе готування до церемоніального маршу. Пролунали голосно слова команди.

Голуб, насуваючись на Блувштейна із спокійним зовні обличчям, говорив виразно, пошепки:

— Забирайтесь звідси, нехрещені душі, а то я з вас котлети зроблю.

Гримів оркестр, і перші частини почали проходити через майдан. Підійшовши до місця, де стояв Петлюра, солдати механічно горлали «слава» і звертали по шосе на бічні вулиці. Попереду сотень, одягнуті в новенькі, кольору хакі костюми, невимушено виступали старшини, мов на прогулянці, вимахуючи палицями. Цю моду марширувати з палицями, як і шомполи у солдатів, січовики запровадили вперше.

У хвості йшли мобілізовані, йшли безладною юрбою, збиваючись із кроку, натикаючись один на одного.

Босі ноги тихо шаруділи. Старшини щосили намагалися дати якийсь лад, але це було неможливо. Коли підходила друга сотня, правофланговий — парубок у полотняній сорочці — задивився на «головного», роззявивши від здивування рота, і з усього розгону гепнувся на шосе, потрапивши ногою у вибоїну.

Гвинтівка з брязкотом покотилася по камінню. Парубок силкувався підвестися, але його зразу ж збивали з ніг ті, що йшли позаду.

Поміж глядачів почувся регіт. Взвод зламав стрій. Через майдан проходили вже як приїдеться. Нещасливий хлопчина, підхопивши гвинтівку, доганяв своїх.

Петлюра одвернув погляд від цього неприємного видовища; не дожидаючи, доки пройде вся колона, пішов до автомобіля. Інспектор, ідучи позаду, обережно спитав:

— Пан отаман обідати не зостанеться?

— Ні,— коротко кинув Петлюра.

За високою церковною огорожею, серед юрби глядачів, дивилися на парад Сергійко Брузжак, Валя й Климко.

Міцно вхопившись руками за гратчасту огорожу, поглядом, повним ненависті, вдивлявся Сергійко в обличчя тих, що стояли внизу.

— Ходімо, Валю, комедія кінчається,— навмисне голосно, щоб чули всі, сказав він, одриваючись від огорожі. На нього здивовано озирнулись.

Не звертаючи ні на кого уваги, він пішов до хвіртки. За ним сестра й Климко.

Під'їхавши до комендантської, полковник Черняк з осавулом позлазили з коней. Передавши їх вістовому, швидко ввійшов до вартівні.

— Де комендант? — різко спитав Черняк у вістового.

— Не знаю,— промимрив той.— Кудись пішов.

Черняк оглядав брудну, неприбрану вартівню, розсте-

лепі ліжка, на яких байдуже валялись комендантські козаки. Їм і на думку не спало встати, коли ввійшли старшини.

— Який хлів тут завели! — заревів Черняк.— Ви чого порозвалювалися, немов поросні свині? — налетів він на лежачих.

Один з козаків, підвівшись, смачно відригнув і непривітно пробурчав.

— Ти чого кричиш? У нас своє кричало є.

— Що таке? — підскочив Черняк.— Ти з ким говориш, коров'яча мордо? Я — полковник Черняк! Чув, сучий сину? Встань мені зараз, а то всім всиплю шомполів! — бігав по вартівні розпалений полковник.— Щоб мені за одну хвилину весь бруд був виметений, ліжка поприбирані, морди ваші щоб людський вигляд мали. На кого ви схожі? Не козаки, а банда з битого шляху.

Лють його не мала меж. Він оскажеміло штовхнув ногою цебер з помиями, що стояв на дорозі.

Осавул не відставав од нього, щедро сиплючи матюки, і, переконливо вимахуючи нагаєм-трійчаком, зганяв лежнів з ліжок.

— Головний отаман парад приймає, сюди зайти може. Швидше ворушись!

Побачивши, що йдеться не до жартів і що шомполів справді можна заробити — ім'я Черняка всім було добре відоме,— козаки забігали мов опечені.

Робота закипіла.

— Треба подивитись на заарештованих,— запропонував осавул.— Хто їх знає, кого вони тут тримають? Загляне головний — може вийти казна-що.

— У кого ключ? — спитав вартового Черняк.— Відчиніть зараз же.

Старший квапливо підскочив і відімкнув замок.

— А де комендант? Чи я його довго ще чекатиму? Знайти його зараз же і прислати сюди! — командував Черняк.— Варту вивести на подвір'я, вишикувати... Чому гвинтівки без багнетів?

— Ми вчора тільки змінилися,— виправдувався старший.

Він метнувся до дверей шукати коменданта.

Осавул штовхнув ногою двері комори. З підлоги попідводилося кілька чоловік, решта лишилися лежати.

— Відчиніть двері,— командував Черняк,— тут мало світла.

Він вдивлявся в обличчя заарештованих.

— За що сидиш? — різко спитав він старого, що сидів на нарах.

Той підвівся, підсмикнув штани і, трохи заїкаючись, наляканий різким криком, прошамкотів:

— Я й сам не знаю. Посадили — ну, й сиджу. Коняка з двору пропала, так я ж у тому не винен.

— Чия коняка? — перебив осавул.

— Та казенна. Пропили її мої постояльці, а на мене звертають.

Черняк оглянув старого з голови до п'ят швидким поглядом, нетерпляче сіпнувши плечем.

— Забирай своє шмаття — і геть звідси! — крикнув він і обернувся до самогонниці.

Старий не зразу повірив, що його відпускають, і, звертаючись до осавула, заблимав підсліпуватими очима:

— Виходить, мені йти дозволяється?

Той кивнув головою: катай, катай мерщій.

Старий квапливо відв'язав од нар свою торбу й боком проскочив у двері.

— А тебе за віщо посадили? — вже допитував самогонницю Черняк.

Та, доїдаючи шматок пирога, зацокотіла:

— Мене, пане начальство, не по правді посадили. Удова я, самогон мій пили, а мене потім і посадили.

— Ти що, самогоном торгуєш? — спитав Черняк.

— Та яка там торгівля,— образилась жінка.— Він, комендант, узяв чотири пляшки й ні шага не заплатив. Отак усі: самогон п'ють, а грошей не платять. Яка ж це торгівля?

— Досить, зараз же забирайся к бісу.

Жінка не примусила двічі повторювати наказ і, схопивши кошик, вдячно вклоняючись, позадкувала до дверей.

— Дай вам боже здоров'ячка, панове начальство.

Долинник дивився на цю комедію широко розкритими очима. Ніхто з заарештованих не розумів, у чому справа. Було ясно тільки: люди, що прийшли,— якесь начальство, що має владу над заарештованими.

— А ти за що? — звернувся до Долинника Черняк.

— Устати перед паном полковником! — гаркнув осавул.

Долинник поволі й важко підвівся з підлоги.

— За що сидиш?! — спитав удруге Черняк.

Долинник кілька секунд дивився на підкручені вуса полковника, на його чисто виголене обличчя, потім на

козирок новенької «керенки» з емалевою кокардою, і раптом промайнула хмільна думка: «А що як пощастить?»

— Мене арештували за те, що йшов містом після восьмої години,— сказав він перше, що спало на думку.

Чекав увесь в тяжкому напруженні.

— А чого вночі вештаєшся?

— Та не вночі, годині об одинадцятій.

Казав і вже не вірив у нечуване щастя.

Коліна підігнулися, коли почув коротке: «Забирайсь».

Долинник, забувши свій піджак, пішов до дверей, а осавул уже допитував іншого.

Корчагін був останній. Він сидів долі, зовсім збитий з пантелику всім баченим, і навіть не встиг усвідомити, що Долинника випустили. Зрозуміти, що саме діється, він не міг. Усіх випускають. Але Долинник, Долинник... Він сказав, що його заарештовано за те, що ходив уночі... Нарешті, зрозумів.

Полковник почав допитувати худенького Зельцера звичайним:

— За що сидиш?

Блідий, схвильований перукар відповів запально:

— Мені кажуть, що я агітую, але я не розумію, в чому моя агітація полягає.

Черняк насторожився.

— Що? Агітація? Про що агітуєш?

Зельцер здивовано розвів руками:

— Я не знаю, але я казав тільки, що збирають підписи на проханні до головного отамана від єврейського населення.

— На якому проханні? — підступив ближче до Зельцера осавул і Черняк.

— Прохання про скасування погромів. Ви знаєте, у нас був страшний погром. Населення боїться.

— Зрозуміло, — обірвав його Черняк. — Ми тобі пропишемо прохання, жидівська мордо.— І, обертаючись до осавула, кивнув: — Цього хлюста треба сховати якнайдалі. Забрати його до штабу. Там я з ним побалакаю особисто. Довідаємось, хто збирається подавати прохання.

Зельцер хотів заперечити, але осавул, рвучко махнувши рукою, ударив його нагаєм по спині.

— Мовчи, стерво!

Кривлячись від болю, Зельцер відскочив у куток. Губи його затремтіли, він ледве стримував готові прорватися ридання.

Під час останньої сцени Корчагін підвівся. В коморі лишалися з заарештованих тільки він та Зельцер.

Черняк стояв перед юнаком і пильно оглядав його чорними очима.

— Ну, а ти чого тут?

На своє запитання полковник почув швидку відповідь:

— Я від сідла крило відрізав на підметки.

— Від якого сідла? — не зрозумів полковник.

— У нас стоять двоє козаків, так я від старого сідла крило відрізав на підметки, а козаки мене сюди й привели за це.— І, сповнений жагучої надії вибратись на волю, додав: — Якби я знав, що не можна...

Полковник зневажливо дивився на Корчагіна.

— І що той комендант робив, чорт його знає, отаких арештантів назбирав! — І, обертаючись до дверей, закричав: — Можеш іти додому й скажи батькові, щоб він тебе одшмагав як слід! Ну, вилітай!

Не вірячи сам собі, із серцем, готовим вискочити з грудей, ухопивши піджак Долинника, що лежав долі, Корчагін кинувся до дверей. Пробіг вартівню і поза спиною Черняка вислизнув на подвір'я, звідти у хвіртку й на вулицю.

В коморі лишився самотній бідолашний Зельцер. Він з болючою тугою озирнувся, інстинктивно ступивши кілька кроків до виходу, але до приміщення ввійшов вартовий, зачинив двері, почепив замок і сів на табуретку, що стояла біля дверей.

На ганку Черняк, задоволений, звернувся до осавула:

— Добре, що ми сюди завернули. Дивись, скільки тут сміття назбиралося, а коменданта посадимо тижнів на два. Ну, їдьмо, абощо?

На подвір'ї шикував свій загін старший. Побачивши полковника, він підбіг і відрапортував:

— Усе в порядку, пане полковнику.

Черняк вклав ногу в стремено, легко скочив на сідло Осавул морочився з норовистим конем. Підбираючи поводи, Черняк сказав старшому:

— Скажи комендантові, що я повипускав усю погань, яку він тут напхав. Перекажи йому, що я посаджу його на два тижні за те, що він тут позаводив. А того, що там сидить, перевести зараз же до штабу. Варті бути напоготові.

— Слухаю, пане полковнику,— відкозиряв старший.

Давши коням остроги, полковник з осавулом помчали галопом до майдану, де вже кінчався парад.

Перескочивши через сьомий паркан, Корчагін зупинився. Бігти далі не було сили.

Дні голодування в задушливій, непровітрюваній коморі знесилили його. Додому не можна, а до Брузжаків іти — довідається хтось, розгромлять усю родину. Куди ж?

Він не знав, що робити, і біг, лишаючи позад себе городи й задвірки. Отямився, тільки нахопившись грудьми на чийсь паркан. Глянув і остовпів: за високим дощаним парканом починався сад головного лісничого. Ось куди принесли його вкрай стомлені ноги. Хіба думав він добігти сюди? Ні.

Але чому ж опинився саме біля садиби лісничого?

На це відповісти не міг.

Треба десь перепочити й потім поміркувати, куди далі; в саду є дерев'яна альтанка, там його ніхто не побачить.

Корчагін підстрибнув, ухопився рукою за край дошки, зліз на паркан і плигнув у сад. Глянувши на будинок, що ледве визирав з-за дерев, він пішов до альтанки. Вона була відкрита майже з усіх боків. Влітку її оповивав дикий виноград — зараз усе було голе.

Обернувся до паркана, та було вже пізно: за спиною почувся лютий гавкіт. Від будинку на нього мчав засипаною листям стежкою величезний собака і грізно гарчав на весь сад.

Павло приготувався до оборони.

Перший напад він відбив ударом ноги. Але пес готувався до другого. Невідомо, чим скінчилася б ця сутичка, якби знайомий Павлові дзвінкий голос не закричав:

— Трезор, назад!

Стежкою бігла Тоня. Відтягши за нашийник Трезора, вона звернулася до Павла, що стояв біля паркана:

— Як ви сюди потрапили? Вас же міг покусати собака. Добре, що я...

Вона не доказала. Її очі широко розкрилися. Який же схожий на Корчагіна цей юнак, що невідомо як сюди потрапив!

Постать біля паркана ворухнулась і тихо промовила:

— Ти... Ви мене впізнаєте?

Тоня скрикнула й ступила крок до Корчагіна.

— Павлушо, ти?

Трезор зрозумів крик як сигнал до нападу й дужим стрибком кинувся вперед.

— Пішов геть!

Трезор, діставши кілька стусанів від Тоні, ображено підібгав хвіст і поплентавсь до будинку.

Тоня, стискаючи руки Корчагіна, мовила:

— Ти вільний?

— А ти хіба знаєш?

Тоня, не маючи сили вгамувати своє хвилювання, поривчасто відповіла:

— Я все знаю. Мені розповіла Ліза. Але яким чином ти тут? Тебе звільнили?

Корчагін стомлено відповів:

— Звільнили помилково. Я втік. Мене вже, певно, шукують. Сюди потрапив ненароком. Хотів перепочити в альтанці.— І, немов перепрошуючи, додав: — Я дуже стомився.

Вона кілька секунд дивилась на нього і, вся охоплена хвилею жалю, палкої ніжності, тривоги й радості, стискала його руки.

— Павлушо, любий, любий Павко, мій рідний, хороший... Я люблю тебе... Чуєш? Упертий ти мій хлопчисько, чому ти пішов тоді? Тепер ти підеш до нас, до мене. Я тебе нізащо не відпущу. У нас спокійно, ти перебудеш скільки треба.

Корчагін заперечливо похитав головою.

— Якщо мене знайдуть у вас, що тоді буде? Не можу я до вас.

Руки ще міцніше стисли його пальці, вії здригнулись, очі заблищали.

— Якщо ти не підеш, то більше мене ніколи не побачиш. Адже Артема немає, його забрали під конвоєм на паровоз. Усіх залізничників мобілізують. Куди ж ти підеш?

Корчагін розумів її тривогу, але страх поставити під удар дорогу йому дівчину стримував його. Все пережите стомило, хотілося відпочити, мучив голод. Він здався.

Коли він сидів на канапі в кімнаті Тоні, в кухні між дочкою й матір'ю відбулася розмова.

— Слухай, мамо. У мене в кімнаті зараз сидить Корчагін, пам'ятаєш? Мій учень. Я від тебе не критимусь ні з чим. Він був заарештований за визволення одного матроса-більшовика. Він утік, і в нього немає пристановища.— Голос її затремтів.— Я прошу тебе, мамо, погодитись, щоб він зараз лишився в нас.

Дочка з благанням дивилася на матір.

Та пильно глянула в очі Тоні.

— Добре, я не заперечую. А де ж ти влаштуєш його?

Тоня зашарілася й зніяковіло, хвилюючись, відповіла:

— Я влаштую його у себе в кімнаті па канапі. Батькові можна буде поки що нічого не казати.

Мати подивилася на Тоню.

— Це й було причиною твоїх сліз?

— Так.

— Він зовсім ще хлопчик.

Тоня нервово смикала рукав блузки.

— Так, але якби він не втік, його розстріляли б, як дорослого.

Катерина Михайлівна була занепокоєна присутністю в домі Корчагіна. Її турбували і його арешт, і безсумнівна симпатія Тоні до цього хлопчика, і те, що вона його зовсім не знала.

А Тоню охопив господарський азарт.

— Він повинен викупатись, мамо. Я зараз це влаштую. Він брудний, як справжній кочегар. Він стільки часу не вмивався.

Вона бігала, метушилась, гріла ванну, готувала білизну і швидко, уникаючи пояснень, схопивши Павла за руру, потягла купатись.

— Ти мусиш усе з себе поскидати. Ось тут костюм. Твій одяг треба випрати. Одягнеш ось це,— сказала вона, показуючи на стілець, де були акуратно складені синя матроська блуза із смугастим білим коміром і штани кльош.

Павло здивовано озирався. Тоня всміхалася.

— Це мій маскарадний костюм. Він на тебе прийдеться. Ну, порядкуй тут сам, я тебе залишу. Поки ти купатимешся, я приготую їсти.

Вона зачинила двері. Робити було нічого. Корчагін швидко роздягся і заліз у ванну.

За годину всі трое — мати, дочка й Корчагін — обідали на кухні.

Зголоднівши, Павло непомітно для себе спорожнив третю тарілку. Спершу він ніяковів перед Катериною Михайлівною, але потім, побачивши її приязне ставлення, посміливішав.

Коли по обіді вони зібралися в Тониній кімнаті, Павло на прохання Катерини Михайлівни розповів про свої поневіряння.

— Що ж ви гадаєте далі робити? — спитала Катерина Михайлівна.

Павло замислився.

— Я хочу Артема побачити, а потім тікати звідси.

— Куди?

— До Умані пробратись хочу або до Києва. Я сам ще не знаю, але тікати звідси треба неодмінно.

Павло не йняв віри, що все так швидко змінилося. Ще вранці буцегарня, а зараз Тоня біля нього, чистий одяг, а головне — воля.

Ось як часом обертається життя: то непроглядна темрява, то знову всміхається сонце. Коли б не нависла загроза нового арешту, він був би зараз щасливим хлопцем.

Та саме зараз, поки він тут, у цьому великому й затишному будинку, його могли застукати.

Треба було подаватися будь-куди, але не лишатися тут.

А йти звідси зовсім не хочеться, хай йому чорт! Як цікаво було читати про героя Гарібальді! Як він йому заздрив, а проте життя Гарібальді було тяжке, його ганяли по всьому світу. От він, Павло, лише сім днів прожив у страшних муках, а здається, ніби рік минув.

Герой з нього, Павки, видно, поганенький.

— Про що ти думаєш? — спитала, нахилившись до нього, Тоня. Її очі здаються йому бездонними в своїй темній синяві.

— Тоню, хочеш, я розповім тобі про Христину?..

— Розповідай,— жваво сказала Тоня.

— ...і вона більше не прийшла.— Останні слова він вимовив через силу.

В кімнаті було чути, як ритмічно цокав годинник. Тоня, схиливши голову, мало не ридала, до болю кусала губи.

Павло подивився на неї.

— Я повинен піти звідси сьогодні ж,— рішуче сказав Павло.

— Ні, ні, ти сьогодні нікуди не підеш!

Тонкі теплі пальці її тихо вплелися в його непокірні кучері, ніжно ворушили їх...

— Тоню, ти мені повинна допомогти. Треба довідатись у депо про Артема й віднести записку Сергійкові. У воронячому гнізді у мене лежить револьвер. Мені йти не можна, а Сергійко повинен його дістати. Ти можеш це зробити?

Тоня підвелася.

— Я зараз піду до Сухарко. З нею в депо. Ти напиши записку, я віднесу Сергійкові. Де він живе? А якщо він схоче прийти, чи сказати йому, де ти є?

Подумавши, Павло відповів:

— Хай сам принесе в сад увечері.

Тоня повернулась додому пізно. Павло міцно спав. Від дотику її руки він прокинувся. Вона радо всміхалася.

— Артем зараз прийде. Він щойно приїхав. Його за порукою Лізиного батька відпустять на годину. Паровоз стоїть у депо. Я йому не могла сказати, що ти тут. Сказала, що маю переказати щось важливе. Та ось і він.

Тоня побігла до дверей. Не ймучи віри очам, Артем мов укопаний спинився в дверях. Тоня причинила за ним двері, щоб не почув у кабінеті хворий на тиф батько. Коли Артемові руки вхопили Павла в свої обійми, у Павла хруснули кістки.

— Братику! Павко!

Було вирішено: Павло їде завтра. Артем улаштує його до Бруэжака на паровоз, що йде до Козятина.

Артем, завжди суворий, втратив рівновагу, змучений думками про брата, не знаючи про його долю. А тепер він був безмежно щасливий.

— Значить, уранці, о п'ятій годині, ти приходиш на матеріальний склад. Дрова навантажать на паровоз, і ти сядеш. Хотілося б з тобою поговорити, та вже час повертатись. Завтра проведу. З нас формують залізничний батальйон. Як при німцях — під вартою ходимо.

Артем попрощався й пішов.

Швидко смеркло. Сергійко повинен був прийти до огорожі саду. Дожидаючись, Корчагін ходив по темній кімнаті з кутка в куток. Тоня з матір'ю були у Туманова.

З Сергійком зустрілися в пітьмі й міцно потиснули один одному руки. З ним прийшла Валя. Розмовляли тихо.

— Я револьвера не приніс. У тебе в дворі повно петлюрівців. Підводи стоять, вогнище запалили. На дерево полізти ніяк не можна було. От не пощастило,— виправдувався Сергійко.

— Кат його бери,— заспокоював Павло.— Може, це й краще. В дорозі можуть знайти — голову відкрутять. Але ти його забери неодмінно.

Валя ступила ближче до нього.

— Ти коли їдеш?

— Завтра, Валю, вдосвіта.

— Та як же ти вибрався, розкажи?

Павло швиденько пошепки розповів про свої поневіряння.

Прощалися тепло. Сергійко не жартував, хвилювався.

— Щасливої дороги, Павле, не забувай нас,— через силу вимовила Валя.

Пішли, зразу розтанули в пітьмі.

Тихо в домі. Лише годинник стукає, чітко карбуючи крок. Нікому з них обох не спадає на думку заснути. коли через шість годин вони мають розлучитись, і може, більше ніколи не побачать одне одного. Хіба можна розповісти за цей коротенький строк ті мільйони думок і слів, які носить у собі кожен з них!

Юність, безмежно прекрасна юність, коли пристрасть ще незрозуміла, лише невиразно почувається в тому, як швидко б'ються серця; коли рука злякано здригається й тікає, випадково доторкнувшись до грудей подруги, і коли дружба юності стримує від останнього кроку! Що може бутиріднішого, ніж руки коханої, що обхопили шию, і — поцілунок, пекучий, як удар струму!

За всю дружбу це другий поцілунок. Корчагіна, крім матері, ніхто не голубив, та зате били багато. І тим дужче відчувалася ласка.

В житті, затурканому, жорстокому, не знав, що є така радість. А ця дівчина на шляху — велике щастя.

Він почуває запах її волосся і, здається, бачить її очі.

— Я так люблю тебе, Тоню! Не можу я тобі цього розповісти, не вмію.

Обриваються його думки. Яке слухняне це гнучке тіло!.. Та дружба юності вища за все.

— Тоню, коли вщухне завірюха, я обов'язково буду монтером. Якщо ти мене не зречешся, якщо ти справді серйозно, а не для розваги, тоді я буду для тебе хорошим чоловіком. Ніколи не битиму, щоб я пропав, якщо я тебе чимось скривджу.

І, боячись заснути обійнявшись, щоб не побачила мати й не подумала чогось поганого, розійшлись.

Вже прокидався ранок, коли вони поснули, уклавши незламний договір не забувати одне одного.

Рано-вранці Катерина Михайлівна збудила Корчагіна. Він швидко схопився на ноги.

Коли переодягався в ванній у свій одяг, натягав чоботи, піджак Долинника, мати збудила Тоню.

Швидко йшли у вогкому ранішньому тумані до станції. Підійшли манівцями до дров'яних складів. Їх нетерпляче дожидав Артем біля навантаженого дровами паровоза.

Поволі підходив потужний паровоз «щука», огорнутий шипучою парою.

У вікно паровозної кабіни дивився Бружжак.

Швидко попрощались. Павло чіпко вхопився за залізні поручні паровозних східців. Поліз нагору. Обернувся. На переїзді стояли дві знайомі постаті: висока — Артемова —і поруч нього струнка, маленька — Тонина.

Вітер сердито шарпав комірець її блузки, розтріпував кучері каштанового волосся. Вона махала рукою.

Артем, скоса глянувши на Тоню, що стримувала ридання, зітхнув:

«Або я дурень дурений, або в цих гайка не на місці. Оце Павка! Отакий шкет!»

Коли поїзд зайшов за поворот, Артем повернувся до Тоні:

— Ну що ж, будьмо друзями? — І в його величезній руці сховалась малюсінька Тонина рука.

Здалеку долинув гуркіт поїзда, що набирав ходу.

Розділ сьомий

Цілий тиждень місто, оперезане окопами та обплутане павутинням колючих загорож, прокидалося й засинало під охкання гармат і клекіт рушничної стрілянини. Лише глупої ночі ставало тихо. Часом сполохували тишу зляканi залпи: намацували один одного секрети. А на світанку на вокзалі біля батарей починали ворушитися люди. Чорна паща гармати люто й страшно кашляла. Люди поспішали нагодувати її новою порцією свинцю. Бомбардир смикав за шнур, земля здригалась. За три версти від міста, над селом, зайнятим червоними, снаряди пролітали з виттям і свистом, заглушаючи все, і, падаючи, підкидали вгору брили землі.

На подвір'ї старовинного польського монастиря була розміщена батарея червоних. Монастир стояв на високому горбі серед села.

Схопився військком[1] батареї товариш Замостін. Він спав, поклавши голову на хобот гармати. Підтягаючи тугіше ремінь з важким маузером, прислухався до польоту снаряда, чекаючи розриву. На подвір'ї пролунав його дзвінкий голос:

— Досиплятимемо завтра, товариші. Устав-а-ай!

Батарейці спали тут-таки, біля гармат. Вони посхоплювались так само швидко, як і військком. Тільки Сидорчук не поспішав, він неохоче підводив заспану голову.

---

[1] Військком — військовий комісар.

— Ну й гади! Ще й на світ не займалося, а вже гавкають. От падлюки — не люди!

Замостін розсміявся:

— Несвідомі елементи, Сидорчук. Не вважають на те, що тобі поспати хочеться.

Батареєць підводиться, невдоволено бурмочучи.

За кілька хвилин на монастирському подвір'ї гуркотіли гармати, а в місті вибухали снаряди. На височезному димарі цукроварні примостилися на настелених дошках петлюрівський офіцер і телефоніст.

Вони злазили по залізних щаблях, що йшли всередині димаря.

Усе місто було мов на долоні. Звідси вони керували артилерійською стрілянниною. Вони бачили кожен рух червоних, що обложили місто. Сьогодні у більшовиків велике пожвавлення. В «цейс» видно рух їхніх частин. Залізничною колією до Подільського вокзалу поволі посувався бронепоїзд, не припиняючи артилерійського обстрілу. За ним видно було цепи піхоти. Кілька разів червоні кидались в атаку, намагаючись здобути місто, але січовики укріпилися на підступах, окопалися. І закипали пекельним вогнем окопи. Все довкола сповнювалося несамовитою тріскотнявою пострілів. Вона виростала в суцільний рев, досягаючи найвищої точки під час атак. І, залиті свинцевою зливою, не витримуючи нелюдського напруження, цепи більшовиків відходили назад, лишаючи на полі нерухомі тіла.

Сьогодні удари по місту щораз дошкульніші, щораз частіші. Повітря вирує від гарматної стрілянини. З висоти заводського димаря видно, як, припадаючи до землі, спотикаючись, нестримно йдуть уперед цепи більшовиків. Вони майже захопили вокзал. Січовики кинули в бій усі свої наявні резерви, але не змогли ліквідувати прорив, що утворився на вокзалі. Сповнені одчайдушної рішучості, більшовицькі цепи вривалися в привокзальні вулиці. Вибиті коротким страшним ударом з останньої своєї позиції — приміських садів і городів, петлюрівці третього полку січових стрільців, які захищали вокзал, безладно, розрізненими купками кинулися до міста. Не даючи отямитись і зупинитись, змітаючи багнетним ударом заслонні пости, червоноармійські цепи заповнювали вулиці.

Ніяка сила не могла втримати Сергійка Брузжака в льоху, де зібралася його родина й найближчі сусіди. Його поривало нагору. Незважаючи на протести матері, він вибрався з прохолодного льоху. Повз будинок, стріляючи

на всі боки, промчав з брязкотом бронеавтомобіль «Сагайдачний». Слідом за ним врозтіч розбігалися охоплені панікою петлюрівці. У двір до Сергійка забіг один з січовиків. Він з гарячковою поквапливістю скинув з себе патронташ, шолом та гвинтівку і, перестрибнувши через паркан, зник на городах. Сергійко вирішив виглянути на вулицю. Дорогою до Південно-західного вокзалу бігли петлюрівці. Їхній відступ прикривав броньовик. Шосе, що вело до міста, було безлюдне. Та ось на шосе вискочив червоноармієць. Він припав до землі й вистрілив уздовж шосе. За ним другий, третій... Сергійко бачить їх: вони пригинаються і стріляють на ходу. Не криючись, біжить засмаглий, із запаленими очима китаєць, у спідній сорочці, оперезаний кулеметними стрічками, з гранатами в обох руках. Попереду всіх, виставивши ручний кулемет, мчить зовсім ще молодий червоноармієць. Це перший загін червоних, що прорвався до міста. Почуття радості обійняло Сергійка. Він кинувся на шосе й закричав щосили:

— Хай живуть товариші!

Від несподіванки китаєць мало не збив його з ніг. Він хотів було люто накинутись на Сергійка, але захоплений вигляд юнака спинив його.

— Куди Петлюра бігла? — задихаючись, кричав до нього китаєць.

Але Сергійко його не слухав. Він швидко вбіг у двір, схопив кинуті січовиком патронташ та гвинтівку й подався наздоганяти цеп. Його помітили тільки тоді, коли вдерлись на Південно-західний вокзал. Відрізавши кілька ешелонів, навантажених снарядами, амуніцією, відкинувши ворога аж у ліс, спинилися, щоб перепочити й переформуватися. Юний кулеметник підійшов до Сергійка і здивовано спитав:

— Ти звідки, товаришу?

— Я тутешній, з міста, я тільки й чекав, щоб ви прийшли.

Сергійка обступили червоноармійці.

— Моя його знай,— радісно всміхався китаєць.— Його кліцала: «Дластуй, товаліса!» Його більсовика — паса, молодий, холоса,— додав він захоплено, плескаючи Сергійка по плечу.

А Сергійкове серце радісно билося. Його зразу прийняли як свого. Він разом з ними здобував у багнетній атаці вокзал.

Місто ожило. Змучені жителі вибиралися з льохів та підвалів і бігли до воріт подивитись на червоні частини,

що входили до міста. Антоніна Василівна й Валя помітили в лавах червоноармійців Сергійка, який ішов з усіма. Він був без кашкета, оперезаний патронташем, з гвинтівкою за плечем.

Антоніна Василівна, обурена, сплеснула руками.

Сергійко, її син, устряв у бійку. О, це йому так не минеться! Подумати тільки: перед усім містом з гвинтівкою ходить. А що потім буде?

І, сповнена цих думок, Антоніна Василівна, вже не стримуючись, закричала:

— Сергію, іди додому, зараз мені! Я тобі покажу, шибенику. Ти в мене повоюєш! — І вона попрямувала до сина, щоб затримати його.

Але Сергійко, її Сергійко, якому вона не раз м'яла вуха, суворо глянув на матір і, густо червоніючи від сорому й образи, відрізав:

— Не кричіть! Нікуди я звідси не піду.— І не зупиняючись пройшов повз неї.

Антоніна Василівна спалахнула:

— Ага, он як ти до матері говориш! Ну, так не смій же й додому вертатись.

— І не вернуся! — не обертаючись крикнув у відповідь Сергійко.

Антоніна Василівна, розгублена, лишилась стояти на шляху. А повз неї ішли лави засмаглих, закурених бійців.

— Не плач, матінко! Синка на комісара оберемо,— почувся чийсь сильний насмішкуватий голос.

Веселий сміх прокотився по взводу. Попереду роти дужі голоси дружно почали пісню:

Сміло, товаришу, в ногу!
Дух зміцнимо в боротьбі,
В царство свободи дорогу
Ми прокладемо собі.

Лави гучно підхопили пісню, і в загальному хорі — дзвінкий голос Сергійка. Він знайшов нову родину. І в ній один багнет його, Сергійків.

На воротях садиби Лещинських — білий картон. На ньому коротко: «Ревком».

Поряд вогнистий плакат. Просто в груди читачеві спрямовано палець і очі червоноармійця. І підпис:

«ЧИ ВСТУПИВ ТИ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ?»

Вночі порозклеювали працівники подиву[1] цих німих агітаторів. Тут-таки перша відозва ревкому до всіх трудящих міста Шепетівки:

«Товариші! Пролетарське військо здобуло місто. Відновлено Радянську владу. Закликаємо населення до спокою. Кривавих погромників відкинуто, але щоб вони більше не повернулися назад, щоб їх знищити остаточно, вступайте до лав Червоної Армії. Всіма силами підтримуйте владу трудящих. Військова влада в місті належить начальникові гарнізону. Цивільна влада — революційному комітетові.

Голова ревкому *Долинник*».

В садибі Лещинських з'явилися нові люди. Слово «товариш», за яке ще вчора платили життям, лунало тепер на кожному кроці. Невимовно хвилююче слово «товариш»!

Долинник забув і сон і відпочинок.

Столяр налагоджував революційну владу.

На дверях маленької кімнати дачі — клапоть паперу. На ньому олівцем: «Партійний комітет». Тут товаришка Ігнатьєва, спокійна, витримана. Їй і Долинникові доручив подив організувати органи Радянської влади.

Минув день, і вже сидять за столами співробітники, стукає друкарська машинка, утворено продкомісаріат. Комісар Тижицький — рухливий, нервовий. Тижицький працював раніше на цукроварні помічником механіка. З наполегливістю поляка почав він у перші ж дні відновлення Радянської влади громити аристократичну верхівку фабричної адміністрації, яка принишкла, затаївши ненависть до більшовиків.

На фабричних зборах, запально б'ючи кулаком в бар'єр трибуни, кидав він робітникам, що обступили його, тверді, непримиренні слова польською мовою.

— Кінець,— казав він,— що було, того вже не буде. Досить наші батьки і ми самі ціле життя наймитували у Потоцького. Ми їм палаци будували, а за це ясновельможний граф давав нам якраз стільки, щоб ми з голоду на роботі не поздихали.

Скільки років графи Потоцькі та князі Сангушки на наших горбах їздять? Хіба серед нас, поляків, мало робітників, яких Потоцький тримав у ярмі, як і росіян і українців? Так от серед цих робітників ходять чутки, поширювані прислужниками графськими, що влада Радянська всіх їх у залізний кулак затисне.

Це підлий наклеп, товариші. Ніколи ще робітники різних народностей не мали такої свободи, як тепер.

---

[1] Подив — політичний відділ дивізії.

Усі пролетарі — брати, але панів ми таки притиснемо, будьте певні.— Його рука описує дугу й знову б'є в бар'єр трибуни.— А хто нас поділив на народи, хто примушує проливати кров братів? Королі й дворяни з давніх віків посилали селян польських на турків, і завжди народи нападали і громили один одного — скільки люду винищено, якого тільки лиха не зазнав народ! І кому це було потрібно — нам, чи що? Та незабаром усе це скінчиться. Прийшов кінець цим гадам. Більшовики кинули всьому світові страшні для буржуїв слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Ось у чому наш порятунок, наша надія на щасливе життя, щоб робітник робітникові був брат. Вступайте, товариші, до Комуністичної партії!

Буде й польська республіка, тільки радянська, без Потоцьких, яких ми винищимо до пня, а в Польщі радянській самі господарями станемо. Хто з вас не знає Броника Пташинського? Ревком призначив його на комісара нашого заводу. «Хто був нічим, той стане всім». Буде й у нас свято, товариші, не слухайте тільки отих потайних гадюк! І якщо наше робітниче довір'я допоможе, то організуємо братерство всіх народів у цілому світі!

Вацлав вимовив ці нові слова з глибини свого простого робітничого серця.

Коли він зійшов з трибуни, молодь проводила його співчутливими вигуками. Тільки старші боялись висловлюватись. Хто знає? Може, завтра більшовики відступлять, і тоді доведеться розплатитись за кожне своє слово. Якщо не потрапиш на шибеницю, то вже з заводу виженуть напевно.

Комісар освіти — худенький, стрункий учитель Чорнописький. Це поки що єдина людина серед місцевого вчительства, віддана більшовикам. Навпроти ревкому розмістилась рота особливого призначення. Її червоноармійці чергують у ревкомі. Увечері в саду, перед входом, стоїть настороженний «максим» із змією-стрічкою, що ховається в приймачі. Біля нього двоє з гвинтівками.

До ревкому йде товаришка Ігнатьєва. Вона звертає увагу на молоденького червоноармійця й питає:

— Скільки вам років, товаришу?

— Пішов сімнадцятий.

— Ви тутешній?

Червоноармієць усміхається.

— Так, я тільки позавчора під час бою до армії вступив.

Ігнатьєва вдивляється в нього.

— Хто ваш батько?

— Помічник машиніста.

У хвіртку входить Долинник з якимсь військовим. Ігнатьєва говорить, звертаючись до нього:

— Ось я й верховода до райкому комсомолу відшукала, він місцевий.

Долинник кинув швидкий погляд на Сергія.

— Чий? А, Захарів син! Що ж, давай накручуй молодь.

Сергійко здивовано глянув на них.

— А як же з ротою?

Вже збігаючи на східці, Долинник кинув:

— Це ми влаштуємо.

До вечора другого дня було створено комітет Комуністичної спілки молоді України.

Нове життя прийшло несподівано й швидко. Воно заповнило Сергійка всього. Закрутило в своєму вирі. Хлопець забув сім'ю, хоч вона й була десь зовсім близько.

Він, Сергійко Брузжак,— більшовик. І вдесяте витягав з кишені смужечку білого паперу, де на бланку комітету КП(б)У написано, що він, Сергійко, комсомолець і секретар комітету. А коли б будь-кому й спало на думку висловити сумнів, то поверх гімнастерки на ремені, в брезентовій кустарній кобурі, висів важкенький «манліхер», подарунок дорогого Павки. Це найпереконливіший мандат. Ех, шкода, немає Павлушки!

Сергійко цілими днями бігав з дорученнями ревкому. Ось і зараз Ігнатьєва дожидає його. Вони їдуть на станцію, до подиву, де для ревкому дадуть літературу й газети. Він швидко вибігає на вулицю. Працівник політвідділу чекає їх біля воріт з автомашиною.

До вокзалу далеко. На вокзалі у вагонах стояв штаб і політвідділ Першої Радянської української дивізії. Ігнатьєва використовує поїздку, щоб розпитати Сергійка.

— Що ти зробив по своїй лінії? Створив організацію? Ти повинен агітувати своїх друзів, дітей робітників. Найближчим часом треба створити групу комуністичної молоді. Завтра ми складемо й надрукуємо відозву комсомолу. Потім скличемо в театрі молодь, влаштуємо мітинг; одне слово, я тебе познайомлю в подиві з Устинович. Вона, здається, проводить роботу серед вашого брата.

Устинович, як виявилось,— вісімнадцятилітня дівчина з темним стриженим волоссям, у новенькій гімнастерці кольору хакі, підперезаній вузьким ремінцем. Сергійко почув од неї багато нового й дістав обіцянку допомагати

в роботі. На прощання вона навантажила його пакунком літератури і окремо маленькою книжечкою — програмою і статутом комсомолу.

Пізно ввечері повернулися до ревкому. В саду чекала Валя. З докорами вона напосілася на Сергія:

— Як тобі не соромно! Це ти вже зовсім домівки зрікся? Мати через тебе щодня плаче, батько сердиться. Скандал буде.

— Нічого, Валю, не буде. Додому мені йти ніколи. Слово честі, ніколи. І сьогодні не прийду. А от з тобою поговорити треба. Ходімо до мене.

Валя не впізнавала брата. Він зовсім змінився. Його немов хтось наснажив електрикою. Посадивши сестру на стілець, Сергійко почав зразу, без натяків:

— Справа така. Вступай до комсомолу. Незрозуміло? Комуністична спілка молоді. Я там за голову. Не віриш? На ось, почитай!

Валя прочитала і зніяковіло дивилась на брата.

—Що я робитиму в комсомолі?

Сергійко розвів руками.

— Що? Робити нічого? Ріднесенька! Та я ж ночі не сплю. Агітацію ширити треба. Ігнатьєва каже: скличемо всіх до театру і про Радянську владу розповідати будемо, а мені, каже, промову треба виголосити. Я гадаю, даремно це, бо я, звісно, не знаю, як її казати. І завалюся — далі нікуди. Ну, так от: що ти про комсомол скажеш?

— Я не знаю. Мати тоді зовсім розсердиться.

— Ти на матір не зважай, Валю,— сказав Сергійко.— Вона не розуміється на цьому. Вона тільки дивиться, щоб її діти з нею були. Вона проти Радянської влади нічого не має. Навпаки, співчуває. А щоб воювали на фронті інші, не її сини. А хіба це справедливо? Пам'ятаєш, як нам Жухрай розказував? Он Павка — той на матір не оглядався. А тепер нам право вийшло жити на світі як годиться. Що ж, Валечко, невже ти відмовишся? А як добре було б! Ти серед дівчат, а я серед хлопців заходився б. Рудого чортяку Климка сьогодні ж у роботу візьму. Ну, то як же, Валю, пристаєш до нас чи ні? Ось тут книжечка у мене є про це.

Він витяг її з кишені й подав сестрі. Валя, не відриваючи очей від брата, тихо спитала:

— А що буде, коли знову прийдуть петлюрівці?

Сергійко вперше задумався над цим питанням.

— Я, звичайно, піду з усіма. А от з тобою що тоді робити? Мати справді нещасна буде.— Він замовк.

— Ти мене запишеш, Сергійку, так щоб мати не знала і ніхто не знав, тільки я та ти. Я допомагатиму в усьому, так краще буде.

— Правильно, Валю.

В кімнату ввійшла Ігнатьєва.

— Це моя сестричка, товаришко Ігнатьєва, Валя. Я з нею розмову мав про ідею. Вона цілком підходить, та от, розумієте, мати у нас серйозна. Чи можна так її прийняти, щоб про це ніхто не знав? Якщо нам, скажімо, відступати доведеться, то я, звичайно, за гвинтівку та й гайда, а її матір шкода.

Ігнатьєва сиділа на краю стола й уважно слухала його.

— Добре. Так буде краще.

Театр повен-повнісінький гомінкої молоді, скликаної сюди розклеєними по місту оголошеннями про майбутній мітинг. Грає духовий оркестр робітників цукроварні. Найбільше в залі учнів — гімназисток, гімназистів, учнів вищого початкового училища.

Всіх їх принадив сюди не так мітинг, як вистава.

Нарешті піднялася завіса, і на сцені з'явився секретар повіткому товариш Разін, який щойно приїхав з повіту.

Маленький, худенький, з гострим носиком, він привернув до себе загальну увагу. Його промову слухали з великою цікавістю. Він розповідав про боротьбу, яка охопила всю країну, і закликав молодь об'єднатися навколо Комуністичної партії. Він говорив як справжній промовець, у його виступі було занадто багато таких слів як «ортодоксальні марксисти», соціал-шовінізм» і т. д., яких слухачі, звичайно, не зрозуміли. Коли він скінчив, його нагородили гучними оплесками. Він передав слово Сергійкові й поїхав.

Сталося те, чого Сергійко боявся. Промова не виходила. «Що говорити, про що?» — мучився він, підшукуючи слова і не знаходячи їх.

Ігнатьєва допомогла йому, шепнувши з-за столу.

— Говори про організацію осередку.

Сергійко зразу перейшов до практичних заходів.

— Ви вже всі чули, товариші, тепер треба нам створити осередок. Хто з вас підтримує це?

В залі стало тихо.

Устинович прийшла на допомогу. Вона почала розповідати слухачам про організацію молоді в Москві. Сергійко, збентежений, стояв осторонь.

Його непокоїло таке ставлення до організації осередку, і він недоброзичливо поглядав на залу. Устинович слухали неуважно. Заливанов щось нашіптував Лізі Сухарко, зневажливо поглядаючи на Устинович. У передньому ряду гімназистки старших класів, з напудреними носиками, з очима, що лукаво стріляли в усі боки, розмовляли між собою. В кутку, біля входу на сцену, зібралась група молодих червоноармійців. Серед них Сергійко побачив знайомого юного кулеметника. Він сидів на краю рампи, совався, з ненавистю поглядаючи на вишукано одягнутих Лізу Сухарко й Анну Адмовську. Вони, ні на що не зважаючи, розмовляли із своїми кавалерами.

Почуваючи, що їх не слухають, Устинович швидко закінчила свою промову й дала місце Ігнатьєвій. Спокійна промова Ігнатьєвої втихомирила слухачів.

— Товариші молодь,— говорила вона,— кожен з вас може продумати все те, що він чув тут, і я певна, що серед вас знайдуться товариші, які підуть у революцію активними учасниками, а не глядачами. Двері для вас відчинені, вирішуйте. Ми хочемо, щоб ви висловилися самі. Закликаємо охочих зробити це.

В залі знову запала тиша. Та ось із задніх рядів почувся голос:

— Я хочу сказати!

І до сцени пробрався схожий на ведмежа, трохи косоокий Мишко Левчуков.

— Якщо така справа, що треба більшовикам пособляти, я не відмовляюсь. Сергійко мене знає. Я записуюсь до комсомолу.

Сергійко радісно всміхнувся.

— От бачите, товариші!— кинувся він зразу на середину сцени.— Я ж казав, ось Мишко — свій хлопець, бо в нього батько — стрілочник, задушило його вагоном, і через те Мишко освіти не здобув. А в нашій справі розібрався зразу, хоч гімназії й не кінчав.

У залі почався галас і вигуки. Слова попросив гімназист Окушев, син аптекаря, хлопець із старанно накрученим чубом. Обсмикнувши гімнастерку, він почав:

— Пробачте мені, товариші. Я не розумію, чого від нас хочуть. Щоб ми займалися політикою? А вчитись коли ми будемо? Нам гімназію закінчувати треба. Інша річ, якби утворили якесь спортивне товариство, клуб, де можна було б зібратись, почитати. А то політикою займатися, а потім тебе повісять за це. Пробачте. Я гадаю, на це ніхто не згодиться.

В залі залунав сміх. Окушев зіскочив зі сцени й сів. Його місце зайняв молодий кулеметник. Люто насунувши кашкета на лоб, обвівши гнівним поглядом залу, він із силою вигукнув:

— Смієтесь, гади?

Очі його — мов дві жарини. Глибоко вдихнувши в себе повітря, весь тремтячи від люті, він заговорив:

— Моє прізвище — Жаркий Іван. Я не знаю ні батька, ні матері, безпритульний був; жебраком валявся попід тинами. Голодував і ніде не мав притулку. Життя собаче було, не таке, як у вас, матусиних синочків. А от прийшла влада Радянська, мене червоноармійці підібрали. Усиновили цілим взводом, одягли, взули, навчили грамоти, а найголовніше — розуміння людське дали. Більшовиком через них став і до смерті ним буду. Я добре знаю, за що боротьба йде: за нас, за бідноту, за робітничу владу. От ви іржете, мов ті жеребці, а того не знаєте, що тут біля міста двісті товаришів полягли, назавжди загинули...— Голос Жаркого задзвенів, як натягнута струна.— Життя не роздумуючи віддали за наше щастя, за нашу славу... По всій країні гинуть, на всіх фронтах, а ви в цей час тут каруселі крутили. Ви ось до них звертаєтесь, товариші,— обернувся він раптом до столу президії,— до оцих,— показав він пальцем на залу,— а хіба вони зрозуміють? Ні! Ситий голодному не товариш. Тут один тільки знайшовся, бо він бідняк, сирота. Обійдемось і без вас,— люто напосівся він на збори,— просити не будемо, на чорта нам здались отакі! Таких тільки кулеметом прошити!— задихаючись крикнув він наостанку і, збігши зі сцени, ні на кого не дивлячись, попрямував до виходу.

З президії на вечір ніхто не лишився. Коли йшли до ревкому, Сергійко сумно сказав:

— Отака буза вийшла! Жаркий має рацію. Нічого в нас не вийшло з отими гімназистами. Тільки лють бере.

— Немає нічого дивного — перебила його Ігнатьєва,— пролетарської молоді тут майже немає. Адже більшість — або дрібна буржуазія, або міська інтелігенція, обивателі. Працювати треба серед робітників. Спирайся на лісопильний завод і цукроварню. А проте від мітингу користь буде. Серед учнівської молоді є хороші товариші.

Устинович підтримала Ігнатьєву:

— Наше завдання, Сергійку, невтомно прищеплювати в свідомості кожного наші ідеї, наші гасла. На кожну нову подію партія звертатиме увагу всіх трудящих. Ми проведемо цілий ряд мітингів, нарад, з'їздів. Подив на

станції відкриває літній театр. Цими днями прибуде агітпоїзд, і роботу розгорнемо на всю широчінь. Пам'ятаєте, Ленін говорив: ми не переможемо, якщо не втягнемо до боротьби багатомільйонні маси трудящих.

Пізно ввечері Сергій провів Устинович на станцію. На прощання міцно потиснув руку, на секунду затримав її в своїй. Устинович ледве помітно всміхнулась.

Повертаючись до міста, Сергій зайшов до своїх.

Мовчки, не заперечуючи, вислухав Сергійко докори матері. А коли почав батько, Сергій сам перейшов до активних дій і зразу загнав Захара Васильовича на слизьке.

— Слухайте, батьку, коли ви при німцях страйкували й на паровозі вартового убили, ви про сім'ю думали? Думали. А проте пішли, бо вас совість ваша робітнича примусила. А я теж про сім'ю думав. Розумію я, що коли доведеться відступати, то вас за мене переслідуватимуть. Та зате якщо ми переможемо, то наша зверху буде. А вдома я сидіти не можу. Ви батьку, самі це добре розумієте. Навіщо ж бузу заварювати? Я за хорошу справу взявся, ви мене підтримати мусите, допомогти, а ви скандалите. Давайте, батьку, помиримось, тоді й мама перестане на мене гримати.— Він дивився на батька чистими блакитними очима, лагідно всміхаючись, певний, що правда на його боці.

Захар Васильович неспокійно ворухнувся на лавці і крізь щетину густих вусів і неголеної борідки показав в усмішці жовтуваті зуби.

— На свідомість натискаєш, шибенику? Ти гадаєш, як ото револьвер начепив, то я тебе ременем не відшмагаю?

Та в його голосі не було погрози. Зніяковіло помовчавши, він додав, рішуче простягаючи синові свою зашкарублу руку:

— Рушай, Сергійку, коли вже на підйомі — гальмувати не буду, тільки ти од нас не відсувайся, приходь.

Ніч. Смужечка світла від напіввідчинених дверей лежить на східцях. У великій кімнаті, обставленій м'якими, оббитими плюшем канапами, за широким адвокатським столом — п'ятеро. Засідання ревкому. Долинник, Ігнатьєва, голова Чека Тимошенко, схожий на киргиза, в кубанці, і двоє з ревкому — велетень залізничник Шудик і Остапчук, з приплюснутим носом, робітник депо.

Долинник, перехилившись через стіл і уп'явшись в Ігнатьєву впертим поглядом, охриплим голосом видовбував слово за словом:

— Фронтові потрібне постачання. Робітникам треба їсти. Тільки ми прийшли — крамарі й базарні спекулянти роздули ціни. Радзнаки[1] не приймають. Торгують або на старі, миколаївські, або на керенки. Сьогодні ж встановимо тверді ціни. Ми добре розуміємо, що ніхто із спекулянтів за тверду ціну не продаватиме. Поховають. Тоді ми проведемо труси й реквізуємо в шкуродерів увесь крам. Тут розводити кисіль не можна. Допустити, щоб робітники і далі голодували, ми не можемо. Товаришка Ігнатьєва попереджає, щоб ми не перегнули палиці. Це, я скажу, в неї інтелігентська м'якотілість. Ти не ображайся, Зоє, я кажу те, що є. До того ж справа не в дрібних крамарях. Ось я дістав сьогодні відомості, що в будинку трактирника Бориса Зона є потайний підвал. У цей підвал ще до петлюрівців багаті крамарі поскладали величезні запаси товарів.— Він виразно, глузливо глянув на Тимошенка.

— Звідки ти дізнався?— спитав той розгублено. Йому було прикро, що Долинник усі відомості дістав раніше від нього, тим часом як про це насамперед повинен був би знати він. Тимошенко.

— Ге-ге!— сміявся Долинник.— Я, братку, все бачу. Я не тільки про підвал знаю,— вів далі він,— я й про те знаю, що ти вчора півпляшки самогону з шофером начдива видудлив.

Тимошенко засовався на стільці. На його жовтуватому обличчі з'явився рум'янець.

— Ну й хвороба!— вимовив він захоплено. Але, кинувши погляд на насуплену Ігнатьєву, замовк. «От чортів столяр! У нього своя Чека»,— думав Тимошенко, дивлячись на голову ревкому.

— Довідавсь я від Сергія Брузжака,— вів далі Долинник.— У нього приятель, чи що, в буфеті працював. Так він од кухарів чув, що їм Зон раніше постачав усе потрібне в необмеженій кількості. А вчора Сергійко добув точні відомості: льох є, тільки треба його знайти. Ось ти, Тимошенко, бери хлопців, Сергійка. Сьогодні ж щоб усе було знайдено! Як пощастить знайти, ми постачимо робітникам і опродкомдиву[2].

За півгодини восьмеро озброєних увійшли до будинку трактирника, двоє лишились на вулиці, біля входу.

Хазяїн, присадкуватий, гладкий, як десятивідерна

---

[1] Радзнаки — радянські знаки. Так називали тоді радянські паперові гроші.

[2] Опродкомдив — Особлива продовольча комісія дивізії.

бочка, зарослий рудою щетиною, стукаючи дерев'яною ногою, підлесливо задріботів перед прибулими й хрипким гортанним басом спитав:

— У чому річ, товариші? Чого в таку пізню годину?

За спиною Зона, накинувши халати, мружачись од світла електричного ліхтарика Тимошенка, стояли дочки. А в суміжній кімнаті, охкаючи, одягалась огрядна дружина.

Тимошенко пояснив двома словами:

— Робитимемо трус.

Кожен квадрат підлоги було оглянуто. Великий сарай, закиданий пиляними дровами, комори, кухні і просторий льох — усе пильно досліджувалось. Проте ніяких слідів потайного льоху не було знайдено.

В маленькій комірчині, біля кухні, міцно спала служниця трактирника. Спала так міцно, що не чула, як і ввійшли. Сергійко обережно збудив її.

— Ти тут служиш?— спитав він заспану дівчину.

Напинаючи на плечі ковдру, затуляючись рукою від світла, нічого не розуміючи, вона здивовано відповіла:

— Служу. А хто ви будете?

Сергійко пояснив і вийшов, запропонувавши їй одягтися.

В просторій їдальні Тимошенко розпитував хазяїна. Трактирник відсапувався, говорив збуджено, прискаючи слиною:

— Чого ви хочете? У мене іншого льоху немає. Ви марно гаєте час. Запевняю вас, марно. У мене був трактир, але тепер я бідняк. Петлюрівці мене пограбували, мало не вбили. Я дуже радий Радянській владі, але що в мене є, те ви бачите.— І він розводив свої куці товсті руки. А очі з кров'яними прожилками перебігали з Тимошенка на Сергійка, з Сергійка кудись у куток і на стелю.

Тимошенко нервово кусав губи.

— Отже, ви не признаєтесь? Востаннє пропоную показати, де ваш льох.

— Ой, що ви, товаришу військовий,— устряла дружина трактирника,— ми самі голодуємо! У нас усе забрали.— Вона хотіла була заплакати, та в неї нічого не вийшло.

— Голодуєте, а служницю тримаєте! — обурився Сергійко.

— Ой, яка там служниця! Просто бідна дівчина в нас живе. Їй ніде подітись. Та хай сама Христинка скаже.

— Гаразд,— крикнув Тимошенко, якому урвався терпець,— берімось до діла!

Надворі вже був день, а в будинку трактирника ще тривав трус. Розлючений невдачею тринадцятигодинних розшуків, Тимошенко хотів був припинити трус, але в маленькій комірчині служниці Сергійко, що вже збирався виходити, раптом почув тихий шепіт дівчини:

— Мабуть, у кухні, в печі.

За десять хвилин розкидана піч відкрила залізну ляду. А за годину двотонна машина, навантажена діжками й мішками, від'їжджала від будинку трактирника, оточеного юрбою цікавих.

Гарячого дня з маленьким клуночком прийшла з вокзалу Марія Яківна. Гірко плакала вона, слухаючи, що оповідав Артем про Павку. Потяглися сумні для неї дні. Жити було ні з чого, і влаштувалась Марія Яківна прати червоноармійцям білизну, а ті за це виклопотали їй військовий пайок.

Одного разу надвечір швидше ніж завжди протупав попід вікном Артем. І, штовхаючи двері, з порога кинув:

— Від Павки звістка.

«Любий братику Артеме,— писав Павка.— Повідомляю тебе, любий брате, що я живий, хоч не зовсім здоровий. Стрельнуло мене кулею в стегно, але я видужую. Лікар каже, що кістку не пошкоджено. Не турбуйся за мене, все минеться. Може, дістану відпустку, приїду після лазарету. До матері я не втрапив, а вийшло так, що тепер я — червоноармієць кавалерійської бригади імені товариша Котовського, відомого вам, мабуть, своїм геройством. Таких людей я ще не бачив і велику повагу до комбрига маю. Чи приїхала наша мати? Якщо дома, то палкий привіт їй від сина молодшого. І пробачити прошу за турботи. Твій брат.

Артеме, сходи до лісничого й розкажи про листа».

Багато плакала Марія Яківна. А син, забудько, навіть адреси не написав, де саме лежить.

Частенько Сергійко відвідував на вокзалі зелений пасажирський вагон з написом «Агітпроп подиву». Тут у маленькому купе працюють Устинович і Медведєва. Остання, з незмінною цигаркою в зубах, лукаво посміхається куточками губ.

Непомітно заприятелював з Устинович секретар комсомольського райкому і, крім пакунків літератури й газет,

віз із собою з вокзалу неясне почуття радості від короткої зустрічі.

Відкритий театр подиву щодня був повен робітників і червоноармійців. На коліях стояв сповитий у яскраві плакати агітпоїзд 12-ї армії. Агітпоїзд цілу добу жив кипучим життям: працювала друкарня, видавались газети, листівки, прокламації. Фронт недалеко. Випадково потрапив увечері до театру Сергійко. Поміж червоноармійцями знайшов Устинович.

Пізно вночі, проводячи її на станцію, де жили працівники подиву, Сергійко несподівано для себе спитав:

— Чому, товаришко Рито, мені завжди хочеться тебе бачити?— І додав:— З тобою так добре! Бадьорості після зустрічі більше й працювати хочеться без краю.

Устинович зупинилась.

— Ось що, товаришу Бруззкак, давай умовимось надалі, що ти не вдаватимешся в лірику. Я цього не люблю.

Сергійко почервонів, як школяр, що дістав догану.

— Я тобі як другові сказав,— відповів він,— а ти мене... Що я такого контрреволюційного сказав? Більше, товаришко Устинович, я, звичайно, не говоритиму!

І, швидко подавши їй руку, він майже побіг до міста.

Кілька днів Сергійко не був на вокзалі. Коли Ігнатьєва кликала його, він відмовлявся, посилаючись на роботу. Та й справді він був дуже зайнятий.

Якось уночі вистрілили в Шудика, що повертався додому вулицею, де жили переважно вищі службовці цукроварні, поляки. В зв'язку з цим було проведено труси. Знайшли зброю й документи спілки пілсудчиків «Стрілець».

На нараду до ревкому приїхала Устинович. Одвівши Сергійка вбік, вона спокійно спитала:

— Це ти в міщанське самолюбство вдався? Особисту розмову переносиш на роботу? Це, товаришу, нікуди не годиться.

І знову при нагоді почав забігати Сергійко до зеленого вагона.

Був на повітовій конференції. Два дні вів запальні суперечки. На третій — разом з усім пленумом озброївся й цілу добу ганяв у лісах за річкою банду Зарудного, недобитого петлюрівського старшини. Повернувся, застав у Ігнатьєвої Устинович. Проводив її на станцію і, прощаючись, міцно-міцно потиснув руку.

Устинович сердито відняла руку. І знову довгий час не заглядав до агітпропівського вагона. Навмисне не зустрічався з Ритою навіть тоді, коли треба було. А на її наполегливу вимогу пояснити свою поведінку відрубав:

— Про що мені з тобою говорити? Знову пришиєш якесь міщанство або скажеш, що зраджую робітничий клас.

На станцію прибули ешелони Кавказької червонопрапорної дивізії. До ревкому приїхало троє смуглявих командирів. Високий, худий, підперезаний карбованим поясом, напосідав на Долинника:

— Ти мені нічого не кажи. Давай сто підвід сіна. Коні здихають.

Сергійка послали з двома червоноармійцями добувати сіно. В одному селі вони нахопилися на куркульську банду. Червоноармійців обеззброїли й побили мало не до смерті. Сергійка били менше, зглянувшись на його молодість. Привезли їх до міста комнезамівці [1].

У село був відряджений загін. Сіна добули на другий день.

Сергійко відлежувався в кімнаті Ігнатьєвої, бо не хотів турбувати родину. Приходила Устинович. Вперше цього вечора він відчув потиск її руки, такий теплий і міцний, на який він ніколи не зважився б.

Опівдні, в задуху, забігши до вагона, Сергійко читав Риті листа від Корчагіна, оповідав про товариша. Виходячи, кинув:

— Піду в ліс, викупаюсь в озері.

Устинович, відриваючись од роботи, затримала:

— Почекай. Підемо разом.

Біля спокійного дзеркального озера зупинилася. Вабила свіжість теплої прозорої води.

— Ти йди до виходу на шлях і чекай. Я купатимусь,—командувала Устинович.

Сергійко сів на камені біля містка й повернувся обличчям до сонця.

За його спиною хлюпотіла вода.

Крізь дерева він побачив на шляху Тоню Туманову і військкома агітпоїзда Чужаніна. Вродливий, у франтуватому френчі, туго підперезаний портупеєю з безліччю реміньців, у скрипучих хромових чоботях, він ішов з Тонею під руку, щось розповідав.

---

[1] Комнезамівці — члени комітету незаможних селян.

Сергійко впізнав Тоню. Це вона приходила з листом від Павла. Дівчина теж пильно дивилась на нього — видно, впізнала. Коли вони дійшли до Сергійка, він витяг з кишені листа і спинив Тоню:

— На хвилиночку, товаришко. Я маю листа, який почасти стосується й вас.

Він подав їй списаний аркушик. Вивільнивши руку, Тоня читала листа. Аркушик паперу ледь помітно застрибав у її руці. Віддаючи його Сергійкові, спитала:

— Ви більше нічого не знаєте про нього?

— Ні,—відповів Сергій.

Позаду під ногами Устинович хруснула галька. Чужанін помітив Риту і, звертаючись до Тоні, прошепотів:

— Ходімо.

Голос Устинович, глузливий, презирливий, зупинив його:

— Товаришу Чужанін! Вас там у поїзді цілий день шукають.

Чужанін неприязно скоса глянув на неї:

— Нічого. Обійдуться й без мене.

Дивлячись услід Тоні й військкомові, Устинович сказала:

— І коли вже воно виженуть цього пройдисвіта!

Ліс шумів, киваючи могутніми шапками дубів. Озеро вабило своєю свіжістю. Сергійкові схотілося викупатись.

Після купання він знайшов Устинович недалеко від просіки на поваленому дубі.

Пішли, розмовляючи, в глиб лісу. На невеликій галявині з високою свіжою травою вирішили перепочити. В лісі тихо. Про щось шепочуться дуби. Устинович лягла на м'якій траві, підклавши під голову зігнуту руку. Її стрункі ноги, взуті в старі, полатані черевики, ховались у високій траві. Сергійко зиркнув випадково на її ноги, побачив на черевиках акуратні латки, подивився на свій чобіт з чималою діркою, з якої визирав палець, і засміявся.

— Чого ти?

Сергійко показав чобіт:

— Як ми в таких чоботях воюватимемо?

Рита не відповіла. Кусаючи стеблинку трави, думала про інше.

— Чужанін — поганий комуніст,— сказала вона нарешті.— У нас усі політпрацівники обшарпані ходять, а він тільки про себе дбає. Випадкова він людина в нашій партії... А от на фронті справді серйозно. Нашій країні

доведеться довго вести запеклі бої.— І, помовчавши, додала:— Нам, Сергію, випадає діяти і словом і гвинтівкою. Чи знаєш ти про постанову ЦК мобілізувати чверть усього складу комсомолу на фронт? Я так гадаю, Сергію, що ми тут недовго продержимось.

Сергійко слухав, здивовано відчуваючи в її голосі якісь незвичні ноти. Її чорні очі, що відсвічували вологою, пильно дивились на нього.

Він мало не забувся й не сказав їй, що очі в неї, як дзеркало, в них усе видно, але вчасно стримався.

Рита підвелась на лікті.

— Де твій револьвер?

Сергійко з жалем помацав порожній пояс.

— На селі куркульська зграя відняла.

Рита засунула руку в кишеню гімнастерки і витягла блискучий браунінг.

— Бачиш он той дуб, Сергію?— показала вона дулом на покарбований борознами стовбур, кроків за двадцять п'ять від них. І, звівши руку на рівень очей, майже не цілячись, вистрілила. Посипалась відбита кора.

— Бачиш?— задоволено промовила вона і знову вистрілила. Знову зашурхотіла в траві кора.

— На,— передаючи йому револьвер, сказала Рита насмішкувато,— подивимось, як ти стріляєш.

З трьох пострілів Сергійко промазав один. Рита всміхнулась.

— Я гадала, в тебе гірше буде.

Поклала револьвер на землю й лягла на траву. Крізь тканину гімнастерки вимальовувались її пружні груди.

— Сергію, йди сюди,— промовила вона тихо.

Він присунувся до неї.

— Бачиш небо? Воно блакитне. А в тебе очі такі самі. Це погано. В тебе очі повинні бути сірі, сталеві. Блакитні — це щось занадто ніжне.

І, раптом обійнявши його біляву голову, владно поцілувала в губи.

Минуло два місяці. Надходила осінь.

Ніч підкралася непомітно, вгорнувши дерева в чорний серпанок. Телеграфіст штабу дивізії, схилившись над апаратом, що розсипав дріб «морзе», підхоплював стрічку, яка вузенькою змійкою виповзала з-під пальців.

Швидко виписував на бланку фрази, складені ним з крапок і тире:

«Начштадиву 1-ї, копія голові ревкому міста Шепетівки. Наказую евакуювати всі установи міста через десять годин після одержання цієї телеграми. Місті лишити батальйон, якому влитись розпорядження командира Н-ського полку, що командує бойовою дільницею. Штадиву[1], подиву, всім військовим установам відійти станцію Баранчев. Виконання доповісти.

Начдив[2] *Підпис*».

Через десять хвилин мовчазними вулицями міста промчав, блискаючи оком ацетиленового ліхтаря, мотоциклет. Пихкаючи, спинився біля воріт ревкому. Мотоцикліст передав телеграму голові ревкому Долинникові. І забігали люди. Шикувалася рота особливого призначення. Через годину містом гуркотіли вози, навантажені майном ревкому. Вантажились на Подільському вокзалі у вагони.

Сергійко, прослухавши телеграму, вибіг слідом за мотоциклістом.

— Товаришу, можна з вами на станцію?— спитав він шофера.

— Сідай ззаду, тільки тримайсь міцніше.

Кроків за десять від вагона, вже причепленого до поїзда, Сергійко обняв плечі Рити і, почуваючи, що втрачає щось дороге, чому немає ціни, зашепотів:

— Прощай, Рито, товаришко моя мила! Ми ще зустрінемось з тобою, тільки не забувай мене.— Він з жахом відчув, що зараз розридається. Треба було йти. Не маючи більше сили говорити, він тільки до болю тиснув її руки.

Ранок застав місто й вокзал порожніми, посиротілими. Відгули, немов прощаючись, паровози останнього поїзда, і за станцією обабіч колії заліг захисний цеп батальйону, залишеного в місті.

Осипалося жовте листя, оголюючи дерева.

Вітер підхоплював скручені листочки і повільно котив по дорозі.

Сергійко, одягнений у червоноармійську шинель, увесь обвішаний полотняними сумками для патронів, займав з десятком червоноармійців перехрестя біля цукроварні. Чекали поляків.

Автоном Петрович постукав до свого сусіда Герасима Леонтійовича. Той, ще не вдягнутий, визирнув у відчинені двері.

— Що трапилось?

---

[1] Штадив — штаб дивізії.
[2] Начдив — начальник дивізії.

Показуючи на червоноармійців, які йшли з гвинтівками напереваги, Автоном Петрович підморгнув приятелеві:

— Відходять.

Герасим Леонтійович заклопотано подивився на нього.

— Чи не знаєте ви часом, які у поляків знаки?

— Здається, орел одноголовий.

— Де ж дістати?

Автоном Петрович люто почухав потилицю.

— Їм байдуже,— сказав він, трохи подумавши,— узяли та й пішли собі. А ти тут суши собі голову, як до нової влади пристосуватись.

Сполохуючи тишу, дрібно застрочив кулемет. Біля вокзалу несподівано загув паровоз, і звідти ахнула важким ударом гармата. Завиваючи, із стогоном, високо в небі свердлив повітря важкий снаряд. Упав за цукроварнею на дорозі, оповивши сизим димом придорожні кущі. Вулицею, раз у раз оглядаючись, мовчки відходили нахмурені червоноармійці.

У Сергійка легким холодком котилася по щоці сльозинка. Квапливо витер її слід, оглянувся на товаришів. Ні, ніхто не бачив.

Поруч із Сергійком ішов високий худий Антек Клопотовський з лісопильного заводу. Пальці його — на курку гвинтівки. Антек похмурий, заклопотаний. Його очі зустрічаються з Сергійковим поглядом, і Антек висловлює свою приховану думку:

— Утискатимуть наших, особливо моїх. «Поляк,— скажуть,— а проти польських легіонів пішов». Виженуть старого з лісопильного й дадуть йому нагаїв. Казав батькові, щоб ішов з нами, та не наважився старий сім'ю кинути. Ех, прокляті, швидше б уже битися з ними!— І Антек нервово поправив червоноармійський шолом, що сповзав йому на очі.

...Прощай рідне місто, непоказне, брудне, з негарними будиночками, вибоїстим шосе! Прощайте, рідні, прощай, Валю, прощайте, товариші, що пішли у підпілля! Насуваються чужі, лихі, білополяцькі легіони, які не знають пощади.

Сумним поглядом проводять червоноармійців робітники депо у позамащуваних мазутом сорочках.

— Ми ще прийдемо, товариші!— схвильовано вигукнув Сергійко.

Розділ восьмий

Тьмяно поблискує річка в передранішній імлі; дзюркоче по прибережних камінцях-кругляках. Від берегів до середини річка спокійна, гладінь її видається непорушною, а колір сірий, блискучий. На середині темна, неспокійна; оком видно — суне, поспішає донизу. Річка красива, велична. Це про неї писав Гоголь своє неперевершене «Красен Дніпр...». Стрімкою кручею збігає до води високий правий берег. Він горою насунув на Дніпро, немов зупинив свій рух перед широчінню ріки. Лівий берег унизу весь у піщаних лисинах. Їх лишає Дніпро після весняної повені, повертаючись у свої береги.

Коло річки, закопавшись у землю в тісному окопі, п'ятеро. Дружно лягли біля тупоносого «максимка». Це передовий «секрет» 7-ї стрілецької дивізії. Біля кулемета, обличчям до річки, ліг боком Сергійко Бруззжак.

Вчора, знесилені у нескінченних сутичках, змучені ураганним вогнем артилерії поляків, здали Київ. Перейшли на лівий берег. Закріпились.

Але відступ, великі втрати й, нарешті, здача ворогові Києва тяжко вплинули на бійців. 7-ма дивізія героїчно пробивалася з оточення і, вийшовши з лісу до залізниці біля станції Малин, завзятим ударом розтрощила польські частини, що зайняли станцію, відкинула їх у ліс, звільнивши шлях на Київ.

Тепер, коли красень місто віддано, червоноармійці були похмурі.

Поляки зайняли невеличкий плацдарм на лівому березі біля залізничного мосту, вибивши червоні частини з Дарниці.

Та просунутись далі, незважаючи на всі зусилля, не змогли, зустрічаючи запеклі контратаки.

Дивиться Сергійко, як плине річка, і не може не думати про минулий день.

Учора опівдні, підхоплений загальною лютою ненавистю, зустрічав контратакою білополяків; учора ж уперше грудьми зіткнувся з безвусим легіонером. Мчав той на нього, наставивши вперед гвинтівку, з довгим, як шабля, французьким багнетом, біг заячими стрибками, викрикуючи щось недоладне. Якусь мить бачив Сергійко його очі, широкі від люті. Ще мить, і Сергій ударив кінцем багнета по багнету поляка. І блискуче французьке лезо полетіло геть.

Поляк упав.

Рука Сергієва не здригнулась. Він знає, що вбиватиме ще, він, Сергій, який уміє так ніжно любити, так міцно берегти дружбу. Він хлопець не лихий, не жорстокий, але знає, що в звірячій ненависті рушили на республіку рідну оті послані світовими паразитами, обурені й люто нацьковані солдати.

І він, Сергій, убиває для того, щоб наблизити день, коли на землі не вбиватимуть одне одного.

За плече торкає Парамонов.

— Будемо відходити, Сергію, скоро нас помітять.

Уже рік літав по рідній країні Павло Корчагін на тачанці, на гарматному передку, на сірому з одрубаним вухом коннку. Змужнів, зміцнів. Зростав у стражданнях і злигоднях.

Встигла загоїтись шкіра, розтерта до крові важкими сумками з патронами, і не сходив уже твердий рубець мозолів від ременя гвинтівки.

Багато страшного бачив Павло за цей рік. Разом з тисячами інших бійців, таких самих, як і він, обшарпаних і роздягнутих, але охоплених невгасимим полум'ям боротьби за владу свого класу, пройшов від краю й до краю свою Батьківщину. І тільки двічі одривався від урагану.

Вперше через рану в стегно, вдруге — в морозяному лютому двадцятого року марив у липкому, гарячому тифі.

Страшніше від польських кулеметів косив вошивий тиф лави полків і дивізій 12-ї армії. Розташувалась армія на величезному просторі, майже через усю північну Україну, заступаючи полякам шлях уперед. Ледве одужавши, повернувся Павло до своєї частини.

Тепер полк займав позицію біля станції Фронтівка, на колії, що йде від Козятина на Умань.

Станція в лісі. Невеличкий будинок вокзалу, біля якого притулились зруйновані, покинуті жителями хатки. Жити в цих місцях стало неможливо. Третій рік то вщухали, то знову спалахували бої. Кого тільки не бачила Фронтівка за цей час!

Знову назрівали великі події. В той час, коли 12-та армія, дуже поріділа, почасти дезорганізована, відходила під натиском польських армій до Києва, пролетарська республіка готувала білополякам, сп'янілим від переможного маршу, нищівний удар.

З далекого Північного Кавказу нечуваним в історії походом переводились на Україну загартовані в боях дивізії

1-ї Кінної армії. Четверта, шоста, одинадцята й чотирнадцята кавалерійські дивізії — шістнадцять з половиною тисяч шабель, шістнадцять з половиною тисяч обвіяних гарячими степовими вітрами бійців — підходили до району Умані, зосереджуючись у тилу нашого фронту і на шляху до вирішальних боїв розтрощуючи махновські банди.

Усю увагу вищого червоного командування й командування Південно-західного фронту було зосереджено на тому, щоб готованого вирішального удару не упередили пілсудчики. Штаб республіки і фронтів пильно охороняв зосередження цієї кінної маси.

На уманській дільниці було припинено активні дії. Стукотіли безперервно прямі проводи від Москви до штабу фронту — Харкова, звідси до штабів 14-ї і 12-ї армій. На вузенькі смужки телеграфних стрічок вистукували «морзянки» шифровані накази: «Не дати привернути увагу поляків до групування Кінної армії». Якщо й розпочинались активні бої, то лише там, де просування поляків загрожувало втягти в бій дивізії будьоннівської кінноти.

Ворушиться рудими пасмами багаття. Бурими кільцями, спіраллю лине вгору дим. Не любить диму мошва, кружляє вона швидким роєм, стрімка, напосідлива. Віддалік, навколо вогню, віялом полягали бійці. Багаття забарвлює мідним кольором їхні обличчя.

Біля вогню в голубуватому попелі гріються казанки. В них булькоче вода. Вибився з-під розжеврілої колоди злодійкуватий язичок полум'я й лизнув краєчком чиюсь чубату голову. Голова відсахнулась, невдоволено буркнувши:

— Тьху, чорт!

Навколо засміялись.

Літній червоноармієць у сукняній гімнастерці, з підстриженими вусами, щойно оглянувши проти вогню дуло гвинтівки, пробасив:

— От хлопець у науку вдався — і вогню не відчуває.

— Ти нам, Корчагін, розкажи, що ти там вичитав.

Молодий червоноармієць, мацаючи пасмо обсмаленого волосся, всміхався:

— Справді, книжка хоч куди, товаришу Андрощук. Як узявся до неї, відірватись ніяк не можу.

Сусід Корчагіна, кирпатий юнак, старанно орудуючи біля ремінця підсумка, перегризаючи зубами сурову нитку, зацікавлено спитав:

— А про кого там пишуть?— І, намотуючи на заколо-

ту в шолом голку остачу нитки, додав:— Дуже цікавлюсь, якщо про кохання.

Навколо зареготали. Матвійчук підвів свою стрижену їжаком голову і, хитро мружачи лукаве око, звернувся до юнака:

— Що ж, кохання — гарна річ, Сергійко. Ти хлопець вродливий, як намальований! За тобою, хоч куди прийдемо, дівчата побиваються. От тільки маленький дехвект у тебе — ніс п'ятачком. Та це виправити можна. На кінчик носа десятифунтівку Новицького[1] почепити, за ніч відтягне вниз.

Від реготу злякано захропли прив'язані до кулеметних тачанок коні.

Середа ліниво обернувся.

— Не у вроді сила, а в макітерці,— промовисто стукнув він себе по лобі.— От у тебе язик кропив'яний, а сам ти дурний дурило, і вуха в тебе холодні.

Товаришів, що от-от мали зчепитися, розборонив ройовий Татаринов.

— Ну-ну, хлопці, і чого це заїдатися? Хай краще Корчагін почитає, коли щось путяще.

— Катай, Павлушо, катай!— почулося звідусіль.

Корчагін підсунув до вогню сідло, вмостився на ньому й розгорнув на колінах невеличку грубу книжку.

— Ця книжка, товариші, зветься «Овід». Дістав я її у військкома батальйону. Дуже впливає на мене ця книжка. Якщо сидітимете тихенько, почитаю.

— Шквар! Чого там! Ніхто не заважатиме.

Коли до багаття непомітно під'їхав з комісаром командир полку товариш Пузиревський, він побачив одинадцять пар очей, нерухомо втуплених у читця.

Пузиревський повернув голову до комісара й показав рукою на групу.

— Ось половина розвідки полку. У мене там четверо, зовсім зелені комсомольці, а кожен доброго бійця вартий. Он той, що читає, а онде другий, бачиш?— очі, мов у вовченяти,— то Корчагін і Жаркий. Вони друзі. Проте між ними не вгасають приховані ревнощі. Раніше Корчагін був у мене першим розвідником. Тепер у нього дуже небезпечний конкурент. Ось зараз, дивись, провадить політроботу непомітно, а вплив дуже великий. Для них хороше слово вигадано —«молода гвардія».

---

[1] Ручна граната Новицького, вагою близько 4 кілограмів, для висаджування в повітря дротяних загороджень.

— Це політкерівник розвідки читає?— спитав комісар.

— Ні. Політкерівник Крамер.

Пузиревський пустив коня вперед.

— Добривечір, товариші!— крикнув він голосно.

Всі обернулись. Легко скочивши з сідла, командир підійшов до бійців.

— Грієтесь, друзі?— спитав він, широко всміхаючись, і його мужнє обличчя з трохи монгольськими, вузенькими очима втратило суворість.

Командира зустріли привітно, дружньо, як доброго товариша. Військком сидів на коні, збираючись їхати далі.

Пузиревський, відкинувши назад кобуру з маузером, сів коло сідла поруч з Корчагіним і запропонував:

— Може, закуримо? У мене тютюнець путящий завівся.

Запаливши цигарку, він звернувся до комісара:

— Ти їдь, Доронін, а я тут залишусь. Якщо в штабі потрібний буду, сповістіть.

Коли Доронін поїхав, Пузиревський, звертаючись до Корчагіна, запропонував:

— Читай далі, і я послухаю.

Дочитавши останні сторінки, Павло поклав книжку на коліна й задумливо дивився на полум'я.

Кілька хвилин ніхто не промовив і слова. Всі були під враженням загибелі Овода.

Пузиревський, димлячи цигаркою, дожидав обміну думок.

— Важка історія,— порушив мовчанку Середа.— Значить, є на світі такі люди. Так людина не витримала б, а як за ідею пішла, то в неї все це й виходить.

Він говорив, помітно хвилюючись. Книжка справила на нього велике враження.

Андрійко Фомичов, швець-підмайстер з Білої Церкви, з обуренням крикнув:

— Потрапив би мені до рук ксьондз, що йому хрестом у зуби тикав, я б його, клятого, враз кінчив!

Андрощук, підсунувши ломачкою казанок ближче до вогню, переконано мовив:

— Вмирати, коли знаєш, за що,— інша річ. Тут у людини й сила з'являється. Вмирати навіть неодмінно треба з терпінням, якщо за тобою правда почувається. Звідси й геройство береться. Я одного хлопчину знав. Порайком звався. Так він, коли його білі застукали в Одесі, просто

на цілий взвод наскочив зопалу. Не встигли його багнетом дістати, як він гранату собі під ноги жбурнув. Сам на шматки і навколо поклав біляків купу. А глянеш на нього — непоказний. Про нього, бач, книжки не пише ніхто, а варто було б. Багато є люду славетного поміж нашого брата.

Помішав ложкою в казанку, витягши губи, покуштував з ложки чай і вів далі:

— А смерть буває й собача. Безславна смерть, без пошани. Коли в нас бій під Ізяславлем був — місто таке старовинне, ще за князів будоване. На річці Горинь. Є там польський костьол, як фортеця, не приступиш до нього. Так от, ускочили ми туди. Цепом посуваємось по завулках. Правий фланг у нас латиші тримали. Вибігаємо ми ото на шосе, бачимо — стоять біля одного саду троє коней, до паркана прив'язані, сідлані.

Ну, ми, звісно, думаємо: застукаємо полячків. Чоловік з десяток нас у дворик ускочило. Попереду з маузером мчить командир роти їхньої, латиської.

До будинку добігли, двері відчинені. Ми — туди. Гадали — поляки, а вийшло інакше. Свій роз'їзд там орудував. Вони поперед нас заскочили. Бачимо, діється зовсім невесела справа. Факт безперечний: жінку кривдять. Жив там офіцерик польський. Так вони ото його дружину до землі й притиснули. Латиш, як це побачив, по-своєму щось крикнув. Схопили тих трьох і надвір волоком. Нас, росіян, двоє тільки було, а всі інші латиші. Прізвище командира — Бредіс. Хоч я по-їхньому й не розумію, та бачу, напевне, у розход пустять. Твердий народ оті латиші, кремінної породи. Притягли вони тих до стайні мурованої. Амба, гадаю, шльопнуть неодмінно. А один з тих, що спіймались, здоровенний такий хлопчина, пика цеглини просить, не піддається, опинається. Загинає аж до сьомого покоління. За якусь там жінку, каже, до стінки ставити! Інші теж пощади просять.

Мене від цього всього аж у холод кинуло. Підбігаю я до Бредіса й кажу: «Товаришу комроти, хай їх трибунал судить. Навіщо тобі їхньою кров'ю руки бруднити? В місті бій не кінчився, а ми тут з оцими розправляємося». Він до мене як обернеться, то я пошкодував, що й озвався. Очі в нього, як у тигра. Маузер мені в зуби. Сім років воюю, а негарно вийшло, злякався. Бачу, уб'є — й незчуєшся. Крикнув він на мене по-російському. Його насилу зрозумієш: «Кров'ю прапор забарвлено,— а ці — ганьба для всієї армії! Бандит смертю платить».

Не витримав я, побіг з двору на вулицю, а позаду постріли. Кінець, думаю. Коли в цеп пішли, місто вже нашим було. Отаке-то сталося. По-собачому люди загинули. А роз'їзд був з тих, що до нас пристали біля Мелітополя. У Махна раніше орудували, народ набрідний.

Поставивши казанок біля ніг, Андрощук почав розв'язувати торбу з хлібом.

— Затешеться між нами ота погань. Не додивишся до всіх. Немов і собі за революцію старається. Від них на всіх пляма. А дивитись важко було. Досі не забуду,— закінчив він, беручись до чаю.

Тільки пізно вночі поснула кінна розвідка. Виводив носом трелі сопний Середа. Спав, поклавши голову на сідло, Пузиревський, і писав щось у записній книжечці політкерівник Крамер.

Другого дня, повернувшись з розвідки, Павло прив'язав коня до дерева і підкликав до себе Крамера, який тільки-но кінчив пити чай.

— Слухай, товаришу політкерівник, як ти поставишся до такої справи: я от збираюсь перемахнути до Першої Кінної. Перед ними діла гарячі. Адже не на прогулянку їх стільки зібралось! А нам тут доведеться тупцювати на одному місці.

Крамер здивовано глянув на нього.

— Як це перемахнути? Хіба Червона Армія — це тобі кіно? Куди це годиться? Якщо ми всі почнемо бігати з частини до частини,— веселі будуть справи!

— Хіба не однаково, де воювати?— перебив Павло Крамера.— Чи тут, чи там? Я ж не дезертирую в тил.

Крамер категорично запротестував:

— А дисципліна, на твою думку, що таке? У тебе, Павле, все на місці, а от анархія — цього є трохи. Схотів — зробив. А партія і комсомол побудовані на залізній дисципліні. Партія — над усе. І кожен має бути не там, де він хоче, а там, де потрібний. Тобі Пузиревський відмовив у переводі? Отже — крапка.

Високий тонкий Крамер, з жовтавим обличчям, закашлявся від хвилювання. Міцно засів свинцевий друкарський порох у легенях, часто горів на його щоках хворобливий рум'янець.

Коли Крамер заспокоївся, Павло сказав неголосно, але твердо:

— Все це правильно, а до будьоннівців я таки переїду,— це факт.

Другого дня ввечері Павла біля багаття вже не було.

У невеличкому сусідньому селі, на горбку біля школи, зібрались у широке коло кіннотники. На задку тачанки, заломивши кашкет аж на потилицю, мучив гармонію здоровенний будьоннівець. І вона в нього гаркала, збиваючись з такту, і в колі збивався з шаленого гопака завзятий кавалерист у широчезних червоних галіфе.

На тачанку і на всі тини поблизу позлазили цікаві дівчата й сільські хлопці подивитись на завзятих танцюристів з кавалерійської бригади, яка щойно ввійшла в їхнє село.

— Ушквар, Топтало! Топчи землю. Ех, шпар, братку! Гармоністе піддай вогню!

Та величезні гармоністові пальці, що могли зігнути підкову, повільно пересувались по ладах.

— Зарубав Махно Кулябку Панаса,— з жалем мовив засмаглий кавалерист,— гармоніст першого класу був. Правофланговим в ескадроні йшов. Шкода хлопця. Хороший був боєць, а гармоніст ще кращий.

У колі стояв Павло. Почувши останні слова, він проштовхнувся до тачанки й поклав руку на міхи. Гармонія замовкла.

— Чого тобі?— зиркнув скоса гармоніст.

Топтало спинився. Довкола невдоволено загукали.

— Що там таке? Чого застопорив?

Павло простяг до ременя руку:

— Дай-но, вріжу трохи.

Будьоннівець недовірливо глянув на незнайомого червоноармійця, нерішуче скидаючи з плеча ремінь.

Павло звичним рухом поставив гармонію на коліно. Віялом розгорнув хвилястий міх і рвонув з перебором,

Ех, яблучко,
куди котишся?
В губчека попадеш,
не повернешся.

Враз підхопив знайомий мотив Топтало. І, змахнувши руками, немов птах крилами, закрутився колесом, викидаючи чудернацькі колінця, хвацько б'ючи себе по халявах, по колінах, по потилиці, по лобі, лунко долонею по підметці й, нарешті, по відкритому роті.

А гармонія підбадьорювала, підганяла в буйному, хмільному ритмі, і Топтало крутився в колі дзигою, викидаючи ноги, задихаючись:

— Іх, ах, іх, ах!

П'ятого червня 1920 року після кількох коротких запеклих сутичок 1-ша Кінна армія Будьонного прорвала польський фронт на стику, 3-ї і 4-ї польських армій, розгромивши кавалерійську бригаду генерала Савицького, що стала на її шляху, і рушила в напрямі на Ружин.

Польське командування, щоб ліквідувати прорив, з гарячковою поспішністю створило ударну групу. П'ять броньованих гусениць-танків, щойно скочених з платформи на станції Погребище, поспішали до місця бою.

Але Кінна армія обійшла Заруднниці, з яких готувався удар, і опинилась у тилу польських армій.

Навздогін за 1-ю Кінною кинулась кавалерійська дивізія генерала Корницького. Їй було наказано ударити в тил 1-ї Кінної армії, яка, на думку польського командування, повинна була рушити на найважливіший стратегічний пункт тилу поляків — Козятин. Але це не полегшило становища білополяків. Хоч другого дня вони й зашили дірку, пробиту на фронті, і за Кінною армією зімкнувся фронт, та в тилу в них опинився могутній кінний колектив, який, знищивши тилові бази ворога, повинен був ударити на київську групу поляків. Кінні дивізії скрізь, де проходили, руйнували невеликі залізничні мости й псували залізниці, щоб позбавити поляків шляхів відступу.

Добувши від полонених відомості про те, що в Житомирі перебуває штаб армії — насправді там був навіть штаб фронту,— командарм Кінної вирішив захопити важливі залізничні вузли й адміністративні центри — Житомир і Бердичів.

Сьомого червня на світанку на Житомир уже летіла четверта кавалерійська дивізія.

В одному з ескадронів на місці загиблого Кулябка правофланговим мчав Корчагін. Він був прийнятий до ескадрону на колективне прохання бійців, що не схотіли відпустити такого чудового гармоніста.

Розгорнулися віялом біля Житомира, даючи волю баским коням, заблищали проти сонця срібним блиском шабель.

Застугоніла земля, захропли коні, підвелись на стременах бійці.

Швидко-швидко бігла під ногами земля. І велике місто з садами поспішало назустріч дивізії. Промчали перші сади, вскочили в центр, і страшне, моторошне, як смерть, «дайош!», розляглося в повітрі.

Приголомшені поляки майже не чинили опору. Місцевий гарнізон був розтрощений.

Пригинаючись до шиї коня, летів Корчагін. Поруч на вороному тонконогому коні — Топтало.

Перед очима Павла завзятий будьоннівець зарубав невблаганним ударом легіонера що не встиг прикласти гвинтівку до плеча.

Із скреготом кресали об камінь бруку ковані копита. І раптом на перехресті — кулемет, просто посеред шляху, до нього прихилилось троє в блакитних мундирах і чотирикутних конфедератках. Четвертий, з золотим галуном змією на комірі, побачивши вершників, наставив уперед руку з маузером.

Ні Топтало, ні Павло не могли стримати коней і просто в пазурі смерті кинулись на кулемет. Офіцер вистрілив у Корчагіна... Схибив... Горобцем цвірінькнула куля біля щоки, і, відкинутий грудьми коня, поручик, ударившись головою об каміння, впав навзнак.

У ту ж мить зареготав дико, гарячково поспішаючи, кулемет. І впав Топтало разом з вороним, ужалений десятком джмелів.

Став дибки кінь Павла, злякано хропучи, одним махом переніс вершника через тих, що впали, просто на людей біля кулемета, і шабля, описавши іскрову дугу, вп'ялася в блакитний квадрат кашкета.

Вдруге майнула шабля в повітрі, готова впасти на другу голову. Та баский кінь відскочив убік.

Немов нестримна гірська ріка, вилився на перехрестя ескадрон, і десятки шабель заблищали в повітрі.

Довгими вузькими коридорами тюрми розляглися крики. У камерах, до краю набитих людьми із змученими, виснаженими обличчями, хвилювання. У місті бій — хіба можна повірити, що це воля, що це свої, які не знати звідки взялися?

Постріли вже на подвір'ї. По коридорах біжать люди. І раптом рідне, невимовно рідне: «Товариші, виходьте!»

Павло підбіг до зачинених дверей з маленьким віконцем, в яке враз втупились десятки очей. Люто ударив по замку прикладом. Ще і ще!

— Пожди-но, я в нього бонбою,— спинив Павла Миронов і витяг з кишені гранату.

Взводний Цигарченко вихопив гранату.

— Стій, дурбаю, чи ти очманів? Зараз ключі принесуть. Де не можна зламати, ключами відімкнемо.

Коридором уже вели вартових, підштовхуючи їх наганами. Коридор заповнювали обшарпані, невмивані, охоплені безмежною радістю люди.

Відчинивши широкі двері, Павло вбіг до камери.

— Товариші, ви вільні! Ми — будьоннівці, наша дивізія здобула місто.

Якась жінка з вогкими від сліз очима кинулась до Павла і, обійнявши його, як рідного, заридала.

Дорожче від усіх трофеїв, дорожче від перемоги було для бійців дивізії визволення п'яти тисяч сімдесяти одного більшовика, загнаних білополяками в муровані коробки і приречених на розстріл або шибеницю, та двох тисяч політпрацівників Червоної Армії. Для семи тисяч революціонерів непроглядна ніч одразу стала яскравим сонцем гарячого червневого дня.

Один ув'язнений, з жовтним, як цитринова скоринка, обличчям, радісно кинувся до Павла. Це був Самуїл Лехер, складач друкарні з Шепетівки.

Павло слухав Самуїлову розповідь про криваву трагедію в рідному місті. Обличчя хлопця посіріло, і слова старого падали на серце, немов краплі розтопленого металу.

— Забрали нас уночі всіх одразу, виказав мерзотник-провокатор. Опинилися ми всі в лапах військової жандармерії. Били нас, Павле, страшно. Я мучився менше, ніж інші: після перших же ударів упав непритомний на підлогу, але інші були міцніші. Критись нам було ні з чим. Жандармерія знала все краще за нас. Знала кожен наш крок.

Ще б пак не знати, коли між нами сидів зрадник! Не можу розповісти про ці дні. Ти знаєш, Павле, багатьох: Валю Брузжак, Розу Гріцман з повітового міста — зовсім дівчатко, сімнадцяти років, гарненька, очі в неї довірливі такі були, потім Сашу Буншафта, знаєш, наш-таки складач, веселий такий хлопчина — він завжди на хазяїна карикатури малював. Ну, так ото він, потім двоє гімназистів — Новосельський і Тужиць. Ну, ти цих знаєш. А інші всі з повітового міста й містечка. Всього було арештовано двадцять дев'ять чоловік, між ними шість жінок. Всіх їх катували люто. Валю й Розу згвалтували першого ж дня. Знущалися, гади, хто як хотів. Напівмертвими притягли їх у камери. Після цього Роза почала забалакуватись, а за кілька днів зовсім утратила розум.

Її божевіллю не йняли віри, вважали за симулянтку й на кожному допиті били. Коли її розстрілювали, страшно було дивитись. Обличчя було чорне від побоїв, очі дикі, божевільні — чисто баба стара.

Валя Бруззжак до останньої хвилини трималася добре. Вони вмерли як справжні бійці. Я не знаю, де брались у них сили, та хіба можна розповісти, Павле, про їхню смерть? Не можна розповісти. Їхня смерть страшніша від слів... Бруззжак була обвинувачена у найнебезпечнішому: вона-бо тримала зв'язок з радіотелеграфістами з польського штабу, і її посилали до повіту для зв'язку, і в неї під час трусу знайшли дві гранати й браунінг. Гранати їй передав той самий провокатор. Все підладнали так, щоб обвинуватити в намірі висадити в повітря штаб.

Ех, Павле, не можу я говорити про останні дні, та коли ти вимагаєш, я скажу. Польовий суд ухвалив: Валю й двох інших — повісити, решту товаришів — розстріляти.

Польських солдатів, серед яких ми провадили роботу, судили за два дні перед нами.

Молодого капрала, радіотелеграфіста Снєгурка, який до війни працював електромонтером у Лодзі, обвинуватили в зраді батьківщини та в комуністичній пропаганді серед солдатів і засудили до розстрілу. Він не подав клопотання про помилування й був розстріляний через двадцять чотири години після вироку.

Валю викликали в його справі як свідка. Вона розповіла нам, що Снєгурко визнав, що провадив комуністичну пропаганду, але рішуче відкинув обвинувачення у зраді батьківщини. «Моя батьківщина,— сказав він,— це Польська Радянська Соціалістична Республіка. Так, я член Комуністичної партії Польщі, солдатом мене зробили силоміць. І я відкривав очі таким самим, як і я, солдатам, яких ви гнали на фронт. Можете мене за це повісити, але я свою батьківщину не зраджував і не зраджу. Тільки наші батьківщини різні. Ваша — панська, а моя — робітничо-селянська. І в тій моїй батьківщині, яка буде — я в цьому глибоко впевнений,— ніхто мене зрадником не назве».

Після вироку нас усіх уже тримали вкупі. А перед стратою перегнали до в'язниці. За ніч приготували шибеницю проти в'язниці, біля лікарні; край самого лісу, трохи оддалік, біля шляху, де круча, вибрали місце для розстрілу; там і спільну яму викопали для нас.

Вирок був розвішаний по місту, щоб усі знали, а розправу над нами поляки вирішили вчинити вдень, прилюд-

но, щоб кожен бачив і боявся. І зранку почали зганяти з міста до шибениці людей. Дехто йшов з цікавості,— хоч і страшно, але йшов. Юрба біля шибениць величезна. Куди оком кинеш — усе людські голови. В'язниця, знаєш, огорожею з паль обнесена. Тут-таки, біля в'язниці, поставили шибениці, і нам чути було гомін голосів. На вулиці позаду кулемети поставили, кінну й пішу жандармерію з усієї округи зігнали. Цілий батальйон оточив городи й вулиці. Для засуджених до повішання яму окрему викопали тут-таки, біля шибениці. Чекали ми кінця мовчки, зрідка перемовляючись якимсь словом. Про все переговорили напередодні, тоді ж і попрощались. Тільки Роза в кутку камери шепотіла щось невиразне, розмовляючи сама з собою. Валя, змучена гвалтуванням та биттям, не могла ходити і більше лежала. А комуністки з містечка, рідні сестри, обнявшись, прощалися і, не витримавши, заридали. Степанов, з повіту — молодий, дужий, як борець, хлопець,— під час арешту двох жандармів поранив, боронячись,— наполегливо вимагав од сестер: «Не треба сліз, товариші! Плачте тут, щоб не плакати там. Нема чого собак кривавих радувати. Однаково нас не помилують, однаково гинути доводиться, так помремо ж як слід. Хай ніхто з нас не впаде навколішки. Товариші, пам'ятайте, вмирати треба хороше».

І от прийшли по нас. Попереду Шварковський, начальник контррозвідки — садист, скажений собака. Він якщо не гвалтував, то жандармам давав гвалтувати, а сам милувався. Від в'язниці до шибениці через дорогу коридор з жандармів поставили. І стояли ці «канарики», як їх за жовті аксельбанти називали, з палашами наголо.

Вигнали нас прикладами на подвір'я в'язниці, по четверо вишикували і, відчинивши ворота, повели на вулицю. Нас поставили перед шибеницею, щоб ми бачили загибель товаришів, а потім прийшла й наша черга. Шибениця висока, з товстих колод збита. На ній три зашморги з товстого крученого мотуза, поміст з драбинкою спирається на відкидний стовпчик. Море людське ледве чутно гомонить, хвилюється. Всі очі на нас звернені. Впізнаємо своїх.

На ганку, оддалік, зібралася польська шляхта з біноклями, офіцери між ними. Прийшли подивитись, як більшовиків вішатимуть.

Сніг під ногами м'який, ліс від нього сивий, дерева немов ватою обсипані; сніжинки кружляють, падають поволі, на обличчях наших гарячих тануть, і підніжок сні-

гом запорошений. Усі ми майже роздягнуті, але ніхто холоду не відчуває, а Степанов навіть не помічає, що стоїть у самих шкарпетках.

Біля шибениці прокурор військовий і вищі чини. Вивели з в'язниці, нарешті, Валю й двох товаришів, засуджених до повішання. Узялися вони всі троє під руки. Валя посередині: сили в неї не було, товариші підтримували, а вона рівно ступати намагається, пам'ятаючи слова Степанова: «Вмирати треба хороше». Без пальта була вона, у в'язаній кофточці.

Шварковському, видно, не сподобалось, що під руки йшли, штовхнув їх. Валя щось сказала, і за це слово кінний жандарм щосили шмагонув її по обличчю нагаєм.

Страшно закричала в юрбі якась жінка, затіпалася в крику нестямному, рвалася крізь цеп до тих, що йшли, але її схопили, потягли кудись. Мабуть, мати Валина. Коли були недалеко від шибениці, Валя заспівала. Не чув ніколи я такого голосу— з такою пристрастю може співати лише той, хто йде на смерть. Вона заспівала «Варшав'янку», її товариші теж підхопили. Їх шмагали нагаями, били з тупим шаленством. Та вони ніби не відчували ударів. Збивши з ніг, потягли їх до шибениці, як мішки. Нашвидку прочитали вирок і почали накидати зашморги. Тоді заспівали ми:

Повстаньте, гнані і голодні...

До нас кинулись з усіх боків; я тільки бачив, як солдат прикладом вибив стовпчик з підніжка і всі троє затіпались у зашморгах...

Нам, десятьом, уже біля стінки прочитали вирок, в якому смертна кара замінялася на генеральську ласку — двадцятирічну каторгу. Решту — шістнадцять — розстріляли.

Самуїл шарпнув комір сорочки, наче він його душив.

— Три дні повішених не знімали. Біля шибениці вдень і вночі стояв патруль. Потім до нас у в'язницю привели нових заарештованих. Вони розповідали: «На четвертий день зірвався товариш Тобольдін, найважчий, і тоді зняли й інших і закопали тут-таки».

Але шибениця стояла весь час. І коли нас переводили сюди, ми її бачили. Так і стоїть із зашморгами, дожидаючи нових жертв.

Самуїл змовк, задивившись нерухомим поглядом кудись у далечінь. Павло не помітив, що розповідь закінчено.

Перед його очима виразно поставали три людські тіла, що безмовно погойдувалися, із страшними, похиленими набік головами.

На вулиці голосно сурмили збір. Цей звук привів Павла до пам'яті. Хлопець тихо, ледь чутно сказав:

— Ходімо звідси, Самуїле!

По вулиці, оточені кавалерією, ішли полонені польські солдати. Біля воріт в'язниці стояв комісар полку, дописував у польову книжку наказ.

— Візьміть, товаришу Антипов,— передав він записку кремезному комескадрону.— Відрядіть роз'їзд і всіх полонених направляйте на Новоград-Волинський. Поранених перев'язати, покласти на вози і теж у тому напрямку. Відвезіть верст за двадцять од міста — і нехай собі мотають. Нам ніколи з ними морочитись. Глядіть, щоб полонених ніхто не кривдив.

Сідаючи в сідло, Павло обернувся до Самуїла:

— Ти чув? Вони наших вішають, а я їх маю вирядити до своїх без кривди! Де взяти сили?

Комполку повернув до нього голову, придивився. Павло почув тверді, сухі слова, що їх комполку промовив ніби сам до себе:

— За жорстоке поводження з беззбройними полоненими розстрілюватимемо. Ми не білі!

І, від'їжджаючи од воріт, Павло згадав останні слова наказу Реввійськради, зачитані перед усім полком:

«Робітничо-селянська країна любить свою Червону Армію. Вона пишається нею. Вона вимагає, щоб на прапорі її не було жодної плями».

— Жодної плями,— шепочуть губи Павла.

У той час як четверта кавалерійська дивізія здобула Житомир, у районі села Окуниново форсувала Дніпро 20-та бригада 7-ї стрілецької дивізії, що входила до складу ударної групи товариша Голікова.

Групі, яка складалася з двадцять п'ятої стрілецької дивізії та Башкирської кавалерійської бригади, було наказано, переправившись через Дніпро, перетяти залізницю Київ—Коростень біля станції Ірша. Цим маневром був відрізаний єдиний шлях відступу полякам з Києва. Тут під час переправи загинув член шепетівської комсомольської організації Мишко Левчуков.

Коли бігли по хисткому понтону, звідти, з-за гори, лиховісно шиплячи, пролетів над головами снаряд і рвонув воду. І в ту ж мить пірнув під човен понтона Мишко.

Ковтнула його вода, назад не віддала, тільки білявий червоноармієць Якименко, у кашкеті з відірваним козирком, здивовано скрикнув:

— Чи ти б не згоріло? Та це ж Мишко під воду пішов, пропав хлопець, наче корова злизнула! — Він спинився був, злякано задивившись у темну воду, та ззаду на нього набігли, почали штовхати:

— Чого рота роззявив, дурню? Гайда вперед!

Ніколи було роздумувати про товариша. Бригада й так одстала від інших, що вже зайняли правий берег.

І про загибель Мишка Сергійко довідався аж через чотири дні, коли бригада з боєм захопила станцію Буча і, повертаючись фронтом до Києва, витримувала запеклі атаки поляків, що намагалися прорватись на Коростень.

У цепу поруч із Сергійком заліг Якименко. Припинивши безнастанну стрілянину, насилу відкрив затвор розжареної гвинтівки і, пригинаючи голову до землі, обернувся до Сергійка:

— Гвинтівці перепочити треба — як вогонь!

Сергій ледве почув його за гуркотом пострілів. Коли трохи стихло, Якименко якось мимохіть сказав:

— А твій товариш потонув у Дніпрі. Я й незчувся, як він пірнув у воду,— докінчив він і, помацавши рукою затвор, добув з підсумка обойму і почав дбайливо вкладати її в магазинну коробку.

Одинадцята дивізія, відряджена захопити Бердичів, зустріла в місті запеклий опір поляків.

На вулицях почався кривавий бій. Перетинаючи шлях кінноті, строчили кулемети. Але місто було здобуто, і рештки розбитого польського війська втекли. На вокзалі захопили кілька поїздів. Та найбільшим ударом для поляків було висадження в повітря мільйона артилерійських снарядів — вогневої бази польського фронту. У місті шибки сипалися дрібними друзками, і будинки, як картонні, двигтіли од вибухів.

Удар по Житомиру й Бердичеву був для поляків ударом з тилу, і вони двома потоками поспішно відкотилися од Києва, відчайдушно пробиваючи собі вихід з залізного кільця.

Павло втратив відчуття окремої особи. Всі ці дні були напоєні запеклими сутичками. Він, Корчагін, розтанув у масі і, як кожен з бійців, наче забув слово «я», лишилось тільки «ми»: наш полк, наш ескадрон, наша бригада.

А події мчали з ураганною швидкістю. Кожен день приносив нове.

Кінна лавина будьоннівців невтомно завдавала ворогові удар за ударом, понівечивши й потрощивши весь польський тил. Напоєні хмелем перемог, з лютим запалом кидались кавалерійські дивізії в атаки на Новоград-Волинський — серце польського тилу.

Одкочуючись назад, як хвиля від крутого берега, відходили й знову кидались уперед із страшним: «Дайош!»

Ніщо не допомогло полякам: ні густі дротяні загорожі, ні шалений опір гарнізону, що засів у місті. Вранці двадцять сьомого червня, переправившись у кінному строю через річку Случ, будьоннівці вскочили до Новограда-Волинського, переслідуючи поляків у напрямі містечка Корець. У цей самий час сорок п'ята дивізія Якіра перейшла річку Случ біля Нового Мирополя, а кавалерійська бригада Котовського кинулася на містечко Любар.

Радіостанція 1-ї Кінної приймала наказ командувача фронту направити всю кінноту на здобуття Ровно. Переможний виступ червоних дивізій гнав поляків розрізненими, деморалізованими групами, що шукали порятунку.

Якось Павло, посланий комбригом на станцію, де стояв бронепоїзд, зустрівся з тим, з ким зустрітися ніяк не сподівався. Кінь з розгону вихопився на насип. Павло натяг поводи біля переднього вагона, пофарбованого в сірий колір. Грізний своєю неприступністю, з чорними жерлами гармат, захованих у башти, стояв бронепоїзд. Біля нього поралась кілька замащених постатей, підіймаючи важку сталеву завісу над колесами.

— Де можна знайти командира бронепоїзда? — спитав Павло у червоноармійця в шкіряній тужурці, який ніс відро з водою.

— Он там,— махнув той рукою до паровоза.

Зупиняючись біля паровоза, Корчагін спитав:

— Хто командир?

Затягнутий у шкіру з голови до ніг чоловік із ряботинням на обличчі обернувся до нього:

— Я!

Павло витяг з кишені пакет.

— Ось наказ комбрига. Розпишіться на конверті.

Командир, примощуючи на коліні конверт, розписувався. Біля середнього паровозного колеса орудувала з маслянкою чиясь постать. Павло бачив тільки широку спину, з кишені шкіряних штанів визирала рук'ятка нагана.

— Ось, візьми розписку,— подав Павлові конверт чоловік у шкіряному одязі.

Павло підбирав поводи, готуючись від'їхати. Чоловік біля паровоза випростався на весь зріст і обернувся. Ту ж мить Павло скочив з коня, немов його вітром здмухнуло.

— Артеме, братику!

Весь замащений мазутом машиніст швидко поставив маслянку й ухопив у свої дужі обійми молодого червоноармійця.

— Павко! Шибенику! Та це ж ти! — крикнув він, не ймучи віри своїм очам.

Командир бронепоїзда здивовано дивився на цю сцену. Червоноармійці-артилеристи засміялися:

— Ти ба, брати зустрілися.

Дев'ятнадцятого серпня в районі Львова Павло загубив у бою кашкет. Він зупинив коня, але попереду вже зіткнулись ескадрони з польськими цепами. Між кущами ліщини летів Демидов. Промчав униз до річки, крикнув не зупиняючись:

— Начдива вбито!

Павло здригнувся. Загинув Летунов, героїчний начдив, безмежно сміливий товариш. Дика лють заполонила Павла.

Шмагонувши тупим кінцем шаблі змученого, з закривавленими вудилами Гнідка, помчав у саму гущу січі.

— Рубай гадів! Рубай їх! Бий польську шляхту! Летунова вбито! — І наосліп, не бачачи жертви, рубнув постать у зеленому мундирі. Охоплені невимовною люттю за смерть начдива, ескадронці порубали взвод легіонерів.

Вимчали в поле, наздоганяючи втікачів, та по них уже била батарея, рвала повітря шрапнель, бризкаючи смертю.

Перед очима Павла спалахнуло магнієм зелене полум'я, громом ударило в вуха, припекло розжареним залізом голову. Страшно, незрозуміло закрутилась земля її почала перевертатись набік.

Мов соломину, викинуло Павла з сідла. Перелітаючи через голову Гнідка, важко ударився об землю.

І зразу настала ніч.

Розділ дев'ятий

У спрута око пукате, завбільшки з котячу голову, тьмяно-червоне, середина зелена, горить-міниться живим світлом. Спрут ворушиться десятками мацаків, вони,

немов клубок гадюк, звиваються, огидно шарудячи лускою шкіри. Спрут посувається. Він бачить його майже біля самісіньких очей. Мацаки поповзли по тілу, вони холодні й жалять, як кропива. Спрут простягає жало, воно впивається, як п'явка, в голову і, конвульсійно звиваючись, всмоктує в себе його кров. Він почуває, як кров переливається з його тіла в розбухлий тулуб спрута. А жало ссе, ссе, і там, де воно вп'ялося в голову, нестерпно болить.

Десь далеко-далеко чути людські голоси:

— Який у нього зараз пульс?

І ще тихше відповідає другий голос, жіночий:

— Пульс у нього сто тридцять вісім. Температура тридцять дев'ять і п'ять. Весь час марить.

Спрут зник, але біль від жала лишився. Павло почуває: чиїсь пальці торкаються його руки вище кисті. Він силкується розплющити очі, але повіки такі важкі, що немає сили їх розтулити. Чому так жарко? Мати, мабуть, витопила в печі. І знову десь гомонять люди:

— Пульс зараз сто двадцять два.

Він силкується розплющити повіки. А всередині вогонь. Душно.

Пити, як хочеться пити! Ось він зараз устане, нап'ється. Але чому ж він не встає? Тільки хотів ворухнутись, та тіло чуже, неслухняне, не його тіло. Мати зараз принесе води. Він їй каже: «Я хочу води». Щось біля нього ворушиться. Чи не спрут підкрадається знову? Ось він, ось червоний блиск його ока...

Здалеку чути тихий голос:

— Фросю, принесіть води!

«Чиє це ім'я? —намагається пригадати Павло, але від зробленого зусилля пірнає в пітьму. Виринув звідти і знову згадав: — Хочу пити».

Чує голоси:

— Він, здається, опритомнює.

І ще виразніше, ближче ніжний голос:

— Ви хочете пити, хворий?

«Невже я хворий, чи це не до мене говорять? А й справді, я хворію на тиф, он воно що». І втретє намагається розплющити повіки. Нарешті щастить. Крізь вузьку щілинку розплющеного ока перше, що відчув,— це червона куля над головою, але її затуляє щось темне; це темне нахиляється до нього, і губи відчувають твердий край склянки і воду, життєдайну воду. Вогонь усередині гасне.

Прошепотів задоволено:

— Ось тепер добре.

— Хворий, ви мене бачите?

Це питає оте темне, що стоїть над ним, і, вже засинаючи, устиг відповісти:

— Не бачу, а чую...

— Хто б міг сказати, що він виживе? А він, дивіться, видряпався в життя. На диво міцний організм. Ви, Ніно Володимирівно, можете пишатися. Ви його справді виходили.

І голос жіночий, хвилюючись:

— О, я дуже рада!

Після тринадцятиденної непритомності Корчагін прийшов до пам'яті.

Молоде тіло не схотіло вмерти, і сили поволі повертались до нього. Це було друге народження, усе здавалося новим, незвичайним. Тільки голова непереборним тягарем лежала нерухомо в гіпсовій коробці, і не було сили зрушити її з місця. Та повернулось відчуття тіла, і вже ворушилися пальці рук.

Ніна Володимирівна, молодший лікар клінічного військового госпіталю, перегортала біля маленького столика у своїй квадратній кімнаті грубий, у бузковій палітурці зошит. У ньому дрібним косим почерком коротко було занотовано:

«26 серпня 1920 року.

Сьогодні до нас із санітарного поїзда привезли групу тяжкопоранених. На ліжку в кутку біля вікна поклали червоноармійця з розбитою головою. Йому лише сімнадцять років. Мені передали пачку його документів, знайдених у кишенях і вкладених у конверт разом з лікарськими записами. Його прізвище Корчагін, Павло Андрійович. Там були: потертий квиток № 967 Комуністичної спілки молоді України, пошарпана червоноармійська книжка й виписка з наказу по полку. В ній зазначено, що червоноармійцеві Корчагіну за бойове виконання розвідки оголошується подяка. І записка, написана, мабуть, рукою власника:

«Прошу товаришів на випадок моєї смерті написати моїм родичам: місто Шепетівка, депо, слюсареві Артему Корчагіну».

Поранений не приходить до пам'яті від часу удару осколком, з 19 серпня. Завтра його оглядатиме Анатолій Степанович.

27 серпня.

Сьогодні оглядали рану Корчагіна. Вона дуже глибока, пробито черепну коробку, від цього паралізовано весь правий бік голови. У правому оці крововилив. Око набрякло.

Анатолій Степанович хотів вийняти око, щоб уникнути запалення, але я умовила його не робити цього, поки є надія на зменшення пухлини. Він згодився.

Мною керувало виключно естетичне почуття. Якщо юнак виживе, навіщо його калічити, виймаючи око?

Поранений весь час марить, кидається, біля нього доводиться повсякчас чергувати. Я приділяю йому багато часу. Мені дуже шкода його юності, і я хочу відвоювати його у смерті, якщо мені пощастить.

Учора я пробула кілька годин у палаті після зміни; він найтяжчий. Прислухаюся до його марення. Часом він марить, немов оповідає. Я довідуюсь багато про що з його життя, але часом він жахливо лається. Лайка ця страшна. Мені чомусь боляче чути від нього таку жахливу лайку. Анатолій Степанович каже, що він не виживе. Старий бубонить сердито: «Я не розумію, як це можна майже дітей приймати до армії? Це обурливо».

30 серпня.

Корчагін і досі не опритомнів. Він лежить в окремій палаті, там лежать ті, що вмирають. Біля нього, майже не відходячи, сидить санітарка Фрося. Вона, виявляється, знає його. Вони колись давно працювали разом. З якою теплою увагою вона ставиться до цього хворого! Тепер і я почуваю, що його становище безнадійне.

2 вересня.

Одинадцята година вечора. Сьогодні у мене знаменний день. Мій хворий, Корчагін, опритомнів, ожив. Перевал пройдено. Останні два дні я не ходила додому.

Зараз не можу висловити своєї радості, що врятовано ще одного. В нашій палаті на одну смерть менше. У моїй важкій роботі найрадісніше — це одужання хворих. Вони звикають до мене, як діти.

Їхня приязнь щира й проста, і, коли розлучаємось, я часом навіть плачу. Це трохи смішно, але це правда.

10 вересня.

Я написала сьогодні першого листа від Корчагіна до родичів. Він пише, що легко поранений, незабаром виду-

жає і приїде; він утратив багато крові, білий, як вата, ще дуже кволий.

14 вересня.

Корчагін уперше всміхнувся. Усмішка в нього гарна. А завжди він суворий не по літах. Видужує з дивовижною швидкістю. З Фросею вони друзі. Я її часто бачу біля його ліжка. Вона йому, мабуть, розповіла про мене, звичайно, перехвалила, і хворий зустрічає мій прихід ледве помітною усмішкою. Вчора він спитав:

— Чого це у вас, лікарю, на руці чорні плями?

Я промовчала, що то сліди його пальців, якими він до болю стискав мою руку під час марення.

17 вересня.

Рана на лобі Корчагіна має непоганий вигляд. Нас, лікарів, вражає те справді безмежне терпіння, з яким поранений витримує перев'язки.

Завжди в таких випадках багато стогону й вередувань. А цей мовчить і, коли змазують йодом роз'ятрену рану, натягається, як струна. Часто непритомніє, але взагалі за весь період — ні разу не стогнав.

Уже всі знають: якщо Корчагін стогне, значить, знепритомнів. Звідки у нього така впертість? Не знаю.

21 вересня.

Корчагіна вперше вивезли в колясці на великий балкон госпіталю. Як він дивився в сад, з якою пожадливістю дихав свіжим повітрям! В його закутаній марлею голові відтулене тільки одне око. Це око — блискуче, рухливе — дивилося на світ, ніби вперше його бачило.

26 вересня.

Сьогодні мене викликали вниз до приймальної, там мене зустріли двоє дівчат. Одна з них дуже вродлива. Вони просили побачення з Корчагіним. Їхні прізвища: Тоня Туманова й Тетяна Бурановська. Ім'я Тоні мені відоме. Його часом у маренні називав Корчагін. Я дозволила побачення.

8 жовтня.

Корчагін уперше сам гуляє по саду. Він уже не раз питав мене, коли може виписатись. Я відповіла, що незабаром. Обидві подруги приходять до хворого кожного

прийомного дня. Я знаю, чому він не стогнав і взагалі не стогне. На моє запитання він відповів:

— Читайте роман «Овід», тоді знатимете.

14 жовтня.

Корчагін виписався. Ми попрощалися з ним дуже тепло. Пов'язку з ока знято, лишилась тільки на лобі. Око осліпло, але зовні має вигляд нормальний. Мені було дуже сумно розлучатися з цим хорошим товаришем.

Так завжди: одужують і покидають нас, щоб, можливо, більше не зустрітись. Прощаючись, сказав:

— Краще б я осліп на ліве,— як же я стрілятиму тепер?

Він ще думає про фронт».

Перший час після лазарету Павло жив у Бурановського, де спинилась Тоня.

Він зразу спробував залучити Тоню до спільної роботи. Запросив її на міські збори комсомолу. Тоня погодилась, та, коли вийшла з кімнати, де одягалась, Павло закусив губи. Вона була вбрана дуже вишукано, навмисне витончено, і він не наважувався вести її до своєї братви.

Тоді ж сталася перша сутичка. На його запитання, навіщо вона так одяглася, дівчина образилась:

— Я ніколи не підробляюсь під загальний тон; якщо тобі незручно йти зі мною, то я зостануся.

Тоді ж у клубі йому було важко бачити її пишно вбраною поміж вилинялими гімнастерками й кофточками. Молодь прийняла Тоню як чужу. Вона, почуваючи це, дивилась на всіх зневажливо й задирливо.

Павла відкликав убік секретар комсомолу вантажної пристані, плечистий хлопець у грубій брезентовій сорочці, вантажник Панкратов. Недоброзичливо глянув на Павла, зиркнувши скоса на Тоню, сказав:

— Це ти, чи що, привів сюди оцю кралю?

— Так, я,— твердо відповів йому Корчагін.

— Та-ак... — сказав протягом Панкратов. — Зовнішність у неї для нас не підходяща, на буржуазію скидається. Як її пропустили сюди?

Павлові застукало в скронях.

— Це моя товаришка, і я привів її сюди. Розумієш? Вона людина нам не ворожа, тільки от у неї щодо вбрання — то це правда, та не завжди ж по одягу ярлик треба наліплювати. Я теж розумію, кого сюди привести можна, і націлятися, товаришу, нічого.

Він хотів сказати ще щось грубе, але стримався, розуміючи, що Панкратов висловлює загальну думку, і все своє обурення переніс на Тоню.

«Я ж їй казав! Якому дідькові потрібен отой форс?»

Цей вечір був початком розвалу дружби. З почуттям прикрості і здивування спостерігав Павло, як ламається така, здавалося, міцна дружба.

Минуло ще кілька днів, і кожна зустріч, кожна розмова вносила дедалі більшу відчуженість і глуху ворожість в їхні взаємини. Дешевий індивідуалізм Тоні ставав нестерпний Павлові.

Неминучість розриву була зрозуміла для обох.

Сьогодні вони прийшли до вsteленого вмерлим бурим листям Купецького саду, щоб сказати одне одному останнє слово. Стояли біля балюстради над кручею; внизу сірою масою води поблискував Дніпро; проти води, з-за громаддя мосту випливав буксирний пароплав, стомлено ляпаючи по воді крильми коліс, тягнучи за собою дві пузаті баржі. Вечірнє сонце забарвлювало золотими мазками Труханів острів і яскравим полум'ям шибки будиночків.

Тоня дивилася на золоте проміння й промовила з глибоким смутком:

— Невже наша дружба згасне, як згасає зараз сонце?

Він дивився на неї не відриваючись; міцно зсунувши брови, тихо відповів:

— Тоню, ми вже говорили про це. Ти, звичайно, знаєш, що я тебе любив, і зараз ще любов моя може повернутись, але для цього ти повинна бути з нами. Я тепер не той Павлуша, що був раніше. І я поганим буду тобі чоловіком, якщо ти вважаєш, що я повинен належати насамперед тобі, а потім партії. А я належатиму передусім партії, а потім тобі й решті рідні.

Тоня тужно дивилася на синяву ріки, і очі її наповнилися слізьми.

Павло дивився на її знайомий профіль, на густе каштанове волосся, і до серця підступила хвиля жалю до дівчини, колись такої дорогої і близької.

Він обережно поклав свою руку їй на плече.

— Покинь усе, що тебе зв'язує. Ходім до нас. Будемо разом добивати панів. У нас є багато хороших дівчат, разом з нами вони несуть увесь тягар запеклої боротьби, разом з нами переборюють усі труднощі. Вони, може, не такі освічені, як ти, але чому, чому ти не хочеш бути з нами? Ти кажеш, що тебе Чужанін силою узяти хотів,

але ж то виродок, а не боєць. Кажеш, зустріли тебе недоброзичливо, а навіщо ж ти одяглася, наче на буржуйський бал? Гордість переважила — не буду, мовляв, пристосовуватися до брудних гімнастерок. Ти знайшла в собі сміливість полюбити робітника, а полюбити ідею не можеш. Мені шкода з тобою розлучатись, і хотілося б добре згадувати тебе.

Він замовк.

Другого дня на вулиці Павло побачив наказ за підписом голови губернської Чека Жухрая. Серце в нього заколотилось. Насилу добився він до матроса — не пускали. Таку «волинку» завів, що вартові хотіли було заарештувати. Проте добився.

Зустрілися з Федором добре. Руку Федорові відбило снарядом. Тут же домовились про роботу.

— Будемо з тобою контру тут душити, поки на фронт у тебе сили немає. Завтра ж і приходь,— сказав Жухрай.

Боротьба з білополяками закінчилася. Червоні армії, що були майже під стінами Варшави, витративши всі матеріальні й фізичні сили, одірвані від своїх баз, не змогли здобути останнього рубежу і відійшли назад. Сталося «чудо на Віслі», як поляки називають відхід червоних од Варшави. Білопанська Польща лишилася жити. Мрію про Польську Радянську Соціалістичну Республіку поки що не пощастило здійснити.

Країна, залита кров'ю, потребувала перепочинку.

Павлові не довелося побачитись із своїми, бо місто Шепетівку знов зайняли білополяки і воно стало тимчасовою межею фронту. Відбувалися мирні переговори. Дні і ночі Павло проводив у Надзвичайній комісії, виконуючи різні доручення. Жив він у Федоровій кімнаті. Довідавшись про те, що містечко зайняли поляки, Павло засумував:

— Що ж, Федоре, виходить, мати за кордоном залишиться, якщо замирення на цьому кінчиться?

Та Федір заспокоював його:

— Напевне, кордон через Горинь по річці піде. Отож місто за нами лишиться. Незабаром дізнаємось.

З польського фронту дивізії переводили на південь. Користуючись передишкою, з Криму виповз Врангель. В той час, коли республіка напружувала всі сили на польському фронті, врангелівці просунулися з півдня на північ, понад Дніпром, пробираючись до Катеринославської губернії.

Для ліквідації цього останнього контрреволюційного

кубла, користуючись закінченням війни з поляками, країна кинула на Крим свої армії.

Через Київ на південь проходили ешелони, вантажені людьми, возами, кухнями, гарматами. В дільничній транспортній Чека йшла гарячкова робота. Весь цей потік ешелонів створював «пробки», і тоді вокзали забивалися вкрай і рух зривався, бо не було жодної вільної колії. А апарати викидали смужечки стрічок з ультимативними телеграмами. В них наказувалось звільнити шлях отакій-то дивізії. Повзли безкраї смужечки, покраплені рисочками стрічки, і в кожній з них було «поза всякою чергою... порядком бойового наказу... негайно звільнити шлях...». І майже в кожній з них згадувалось, що за невиконання винні будуть віддані до суду революційного військового трибуналу.

А відповідальною за «пробки» була УТЧК [1].

Сюди вбігали командири частин і, вимахуючи наганами, вимагали негайного просування їхніх ешелонів уперед згідно з такою-то телеграмою командарма за отаким-то номером.

Ніхто з них не хотів слухати, що це зробити неможливо. «Умри, а пропускай уперед!» І починалася страшна лайка. В особливо складних випадках терміново викликали Жухрая. І тоді розпалені люди, ладні от-от постріляти одне одного, стихали.

Залізна постать Жухрая, холодно-спокійна, і твердий голос, що не припускав заперечень, примушували ховати в кобури повитягувані нагани.

Павло виходив з кімнати на перон з колючим болем у голові. Тяжко впливала на нерви чекістська робота.

Одного разу на поїзній платформі, повній гарматних зарядних ящиків, Павло побачив Сергійка. Бруззжак упав на нього з платформи, мало не звалив на землю й міцно стискав в обіймах.

— Павко! Чортяко, я тебе одразу впізнав.

Друзі не знали, про що питати один одного, про що розповідати. Адже так багато пережито за цей час. Питали і, не дожидаючи відповіді, розповідали самі. І не почули гудків. Тільки тоді, коли поволі поповзли вагони, розірвали обійми.

Що було робити? Зустріч обірвалася, поїзд ішов щодалі швидше. І щоб не відстати, Сергійко, востаннє крикнувши щось другові, побіг уздовж перону, чіпляючись за

---

[1] УТЧК (ДТНК) — дільнична транспортна надзвичайна комісія.

відчинені двері теплушки; його підхопили кілька рук, втягли всередину. А Павло стояв і дивився вслід і тільки тепер згадав, що Сергійко не знає про загибель Валі. Сергійко ж не був у рідному місті. А він, Павло, вражений зустріччю, не сказав йому цього.

«Нехай їде спокійно, добре, що не знає»,— думав Павло. Він не знав, що бачить друга востаннє. І Сергій, стоячи на даху вагона, підставляючи під натиск осіннього вітру груди, не знав, що їде назустріч смерті.

— Сядь, Сергійку,— умовляв його Дорошенко, червоноармієць з прогорілою на спині шинелею.

— Байдуже, ми з вітром друзі. Нехай провіває,— відповів сміючись Сергійко.

І через тиждень загинув у першому бою в осінньому українському степу.

Здалеку примчала сліпа куля.

Здригнувсь від удару. Ступив назустріч пекучому болю, що розтяв груди, похитнувся, не закричав, обняв повітря, міцно притиснув до грудей руки і, нахилившись, немов готувався до стрибка, ударився об землю раптом обважнілим тілом, і в степову безвість втупилися нерухомо блакитні очі його.

Нервова робота в ЧК позначилася на незміцнілому здоров'ї Павла. Частішими стали контузійні болі, і, нарешті, після двох безсонних ночей він знепритомнів.

Тоді хлопець звернувся до Жухрая:

— Як ти гадаєш, Федоре, чи правильно буде, якщо я перейду на іншу роботу? У мене велике бажання йти в головні майстерні, за своєю професією, а то я почуваю, що в мене гайка тут слабка. Мені в комісії сказали, що я до військової служби непридатний. Але тут гірше від фронту. Ось оці два дні, коли ліквідували банду Сутиря, мене зовсім підрізали. Я мушу відпочити від перестрілок. Ти, Федоре, розумієш, що з мене поганий чекіст, якщо я на ногах ледве тримаюсь.

Жухрай занепокоєно подивився на Павла.

— Вигляд у тебе справді поганий. Треба було ще раніше тебе звільнити, але це я винен, за роботою не додивився.

Внаслідок цієї розмови Павло опинився в губкомолі [1] з папірцем, в якому писалося, що він, Корчагін, направляється в розпорядження комітету.

---

[1] Губкомол — губернський комітет комсомолу.

Метушливий хлопчина в кепці, хвацько насунутій аж на ніс, стрельнувши очима по папірцю, весело підморгнув Павлові:

— З ЧК? Приємна установа. Будь ласка, ми тобі робітку враз зладимо. У нас на хлопців голодуха. Куди тебе? В губпродком [1] хочеш? Ні? Не треба. На пристані в агітбазу поїдеш? Ні? Це даремно. Хороша посада, ударна пайка.

Павло перебив хлопчину:

— Я на залізницю, в головні майстерні хочу.

Той здивовано глянув на нього.

— В головні майстерні? Гм... туди нам людей не треба. Одне слово, іди до Устинович. Вона тебе десь влаштує.

Після короткої розмови з смуглявою дівчиною було вирішено: Павло йде секретарем комсомольського колективу в майстерні без відриву від виробництва.

А в цей час біля воріт Криму, на вузенькому перешийку півострова, коло стародавніх рубежів, що відокремлювали колись кримських татар од запорозьких куренів, стояла оновлена й страшна своїми укріпленнями білогвардійська твердиня — Перекоп.

По той бік Перекопу, в Криму, почуваючи себе в цілковитій безпеці, захлинався у винному чаду загнаний сюди з усіх кінців країни приречений до загибелі старий світ.

І осінньої вогкої ночі десятки тисяч синів трудового народу ввійшли в холодну воду протоки, щоб за ніч перейти Сиваш і вдарити в спину ворогові, який закопався в укріпленнях. Серед тисяч інших ішов і Жаркий Іван, обережно несучи на голові свій кулемет.

І коли на світанку закипів у шаленій гарячці Перекоп, коли просто в лоб кинулись через дротяні загорожі тисячі, в тилу у білих, на Литовському півострові, вибирались на берег перші колони, що перейшла Сиваш. І одним з перших, що виповзли на берег, був Жаркий.

Спалахнув нечувано запеклий бій. Кіннота білих кидалась у дикому, звірячому пориві на людей, які виповзали з води. Кулемет Жаркого бризкав смертю, не зупиняючись ані на мить. І лягали купи людей і коней під свинцевим дощем. З гарячковою швидкістю закладав Жаркий усе нові диски.

Перекоп клекотав сотнями гармат. Здавалося, сама земля провалилася в безодню, і, розтинаючи з диким ви-

---

[1] Губпродком — губернський продовольчий комітет.

щанням небо, металися, несучи смерть, тисячі снарядів, розсипаючись на дрібні скалки. Земля, розрита, поранена, летіла вгору, чорними брилами затуляючи сонце.

Голова гадини була розчавлена, і до Криму ринув червоний потік, ринули страшні в своєму останньому ударі дивізії 1-ї Кінної. Охоплені моторошним страхом, білогвардійці в паніці дерлися на пароплави.

Республіка прикріпляла до пошарпаних гімнастерок, там, де б'ється серце, золоті кружечки орденів Червоного Прапора, і серед них була гімнастерка кулеметника-комсомольця Жаркого Івана.

Мир з поляками був укладений, і маленьке місто, як і сподівався Жухрай, лишилось за Радянською Україною. Кордоном стала річка за тридцять п'ять кілометрів од міста. В грудні 1920 року, незабутнього ранку, під'їжджав Павло до знайомих місць.

Вийшов на запорошений снігом перон, мимохідь зиркнув на вивіску «Шепетівка 1-ша», завернув одразу ліворуч, у депо. Спитав Артема, але слюсаря не було. Запнув щільніше шинель і швидко пішов через ліс до міста.

Марія Яківна обернулася на стук у двері, запрошуючи ввійти. І коли в двері просунулась людина, запорошена снігом, упізнала рідне обличчя сина, схопилась руками за серце, не могла говорити від радості незмірної.

Пригорнулася всім худеньким тілом до синових грудей і, вкриваючи незліченними поцілунками його обличчя, плакала щасливими сльозами.

А Павло, обіймаючи її, дивився на змучене тугою і чеканням материне обличчя з борозенками зморшок і нічого не говорив, дожидаючи, поки вона заспокоїться.

Щастя знову засяяло в очах змученої жінки, і мати всі ці дні не могла наговоритись, надивитись на сина, побачити якого вона вже й не сподівалась. Радість її була безмежна, коли днів через три вночі додому прийшов і Артем з похідною торбою за плечима.

До маленької квартирки Корчагіних поверталися її пожильці. Після тяжких злигоднів і боротьби зійшлися брати, не загинувши...

— Що ж ви робитимете тепер? — питала Марія Яківна синів.

— Знову за підшипники візьмемось, матусю,— відповів Артем.

А Павло, пробувши два тижні вдома, їхав назад до Києва, де на нього чекала робота.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

Північ. Уже давно прогуркотів своїм розбитим тулубом останній трамвай. Місяць осяяв підвіконня неживим світлом. Голубуватим серпанком ліг промінь його на ліжко, віддаючи напівтемряві решту кімнати. В кутку на столі — кружальце світла з-під абажура настільної лампи.

Рита низько схилилась над грубим зошитом — своїм щоденником.

«24 травня»,— начеркав гострий кінчик її олівця.

«Я знову намагаюся записати свої враження. Знову порожнє місце. Півтора місяця минуло, і не записано й слова. Доводиться погодитись на цей уривок.

Де ж брати часу для щоденника? От зараз ніч, а я пишу. Тікає сон. Їде на роботу в ЦК товариш Сегал. Ця звістка всіх нас засмутила. Прекрасна людина наш Лазар Олександрович. Тепер тільки розумію, яким багатством була для всіх нас дружба з ним. Звичайно, після від'їзду Сегала розвалиться гурток діамату. Вчора були до пізньої ночі в нього, перевіряли досягнення наших «підшефних». Прийшов секретар губкомолу Яким, противний завобліку Туфта. Не терплю цього всезнайка! Сегал сяяв. Його учень Корчагін блискуче зрізав Туфту з історії партії. Так, ці два місяці не минули марно. Не шкода сил, якщо вони дають такі наслідки. Жухрай, кажуть, переходить на роботу до Особливого відділу військового округу. Чому це, не знаю.

Лазар Олександрович передав мені свого учня.

— Докінчуйте почате,— сказав він,— не зупиняйтесь на півдорозі. І вам, Рито, і йому є чого одне в одного повчитися. Юнак ще не зовсім звільнився від стихійності. Живе почуттями, які в ньому вирують, і вир цих почуттів збиває його вбік. Наскільки я вас знаю, Рито, ви будете найбільш підходящим для нього керівником. Бажаю вам успіху. Не забувайте писати мені в Москву,— говорив мені Сегал на прощання.

Сьогодні з ЦК прислали нового секретаря Солом'янського райкому, Жаркого. Я його знаю по армії.

Завтра Дмитро приведе Корчагіна. Опишу Дубаву. Середній на зріст. Дужий, мускулистий. У комсомолі він з вісімнадцятого, в партії з двадцятого. Це один з трьох виключених з губкомолу за належність до «робітничої опозиції» [1]. Навчання з ним було нелегке. Щодня він зривав план, закидаючи мене запитаннями, відвертаючи од теми.

Між Юреневою, моєю другою ученицею, і Дубавою часто виникали суперечки. Першого ж вечора, оглянувши Ольгу з голови до ніг, він зауважив:

— У тебе неповне обмундирування, стара. Потрібні штани шкіряні, остроги, будьонівка й шабля, а то ні риба ні рак.

Ольга не змовчала, і мені довелось їх розбороняти. Дубава, здається, друг Корчагіна. На сьогодні досить. Спати».

Жара змучила землю. Неймовірно розпекло залізні поручні надвокзального мосту. На міст сходили мляві, знеможені спекою люди. Це не були пасажири. Мостом ішли переважно з Залізничного району до міста.

З верхньої сходинки Павло побачив Риту. Вона прийшла на поїзд раніше від нього й дивилася на людей, що сходили вниз.

Кроків за три, збоку від Устинович, Корчагін зупинився. Вона не помічала його. Павло оглядав її з якоюсь дивною цікавістю. Рита була в смугастій блузці, у синій недовгій спідниці з простої тканини, куртка з м'якого хрому була перекинута через плече. Шапка неслухняного волосся облямовувала засмагле обличчя. Вона стояла, трохи відкинувши назад голову і мружачись від яскравого світла. Вперше Корчагін дивився на свого друга й учителя такими очима, і вперше йому спало на думку, що Рита не тільки член бюро губкому, а... І, спіймавши себе на таких «грішних» думках, роздосадуваний, озвався до неї:

— Я вже цілу годину дивлюся на тебе, а ти мене не бачиш. Час іти, поїзд уже стоїть.

---

[1] «Робітнича опозиція» — антипартійна, анархо-синдикалістська група в РКП(б), що виникла 1920 року і активізувала свою антипартійну діяльність в період дискусії про профспілки (1920—1921). На X з'їзді партії «робітнича опозиція» дістала рішучу відсіч.

Вони підійшли до службового проходу на перон.

Учора губком призначив Риту своїм представником на одну з повітових конференцій. На допомогу їй дали Корчагіна. Сьогодні їм треба сісти в поїзд, хоч це було дуже нелегким завданням. Вокзал у години відходу нечастих поїздів перебував під владою всемогутньої посадочної п'ятірки, без перепустки посадкому ніхто не мав права вийти на перон. Усі входи й виходи займав охоронний загін комісії. Поїзд, вкрай набитий людьми, міг узяти лише десяту частину тих, що намагалися виїхати. Ніхто не хотів лишатися, чекати кілька днів випадкового поїзда. Тисячі людей штурмували проходи, намагаючись прорватися до неприступних зелених вагонів. Вокзал у ті дні переживав справжню облогу, і часом доходило й до рукопашної.

Павло й Рита марно намагалися вийти на перон.

Знаючи всі ходи й виходи, Павло провів свою супутницю через багажну. Насилу дісталися вони до вагона № 4.

Біля дверей вагона, стримуючи густий натовп, стояв розпарений спекою чекіст, повторюючи всоте:

— Кажу вам, вагон переповнений, а на буфери й на дах, згідно з наказом, нікого не пустимо.

На нього напосідали розлючені люди, тикаючи в ніс квитками посадкому, виданими на четвертий номер. Злослива лайка, крики, штовханина перед кожним вагоном.

Павло бачив, що сісти звичайним способом на цей поїзд не пощастить, але їхати треба було неодмінно, інакше зривалась конференція.

Відкликавши Риту вбік, познайомив її з своїм планом дій: він пролізе у вагон, відчинить вікно і втягне крізь нього Риту. Інакше нічого не вийде.

— Дай мені свою куртку, вона краща за всякий мандат.

Павло взяв у неї кожанку й одягнув, переклав у кишеню куртки свій наган, навмисне виставивши рукоятку з шнуром назовні. Лишивши торбинку з харчами біля ніг Рити, пішов до вагона. Безцеремонно розштовхавши пасажирів, узявся рукою за поручень.

— Ей, товаришу, куди?

Павло оглянувся на кремезного чекіста.

— Я з Особливого відділу округу. Ось зараз перевіримо, чи всіх у вас посаджено з квитками посадкому,— сказав Павло тоном, який не лишав сумнівів щодо його повноважень.

Чекіст глянув на його кипленю, витер рукавом піт з чола і сказав байдужим тоном:

— То що ж, перевіряй, якщо влізеш.

Орудуючи руками, плечима, подекуди й кулаками, залазячи на чужі плечі, підтягуючись на руках, хапаючись за верхні полиці, вислухуючи безугавну лайку, Павло таки протовпився всередину вагона.

— Куди тебе чорти несуть, бодай тп був тричі проклятий! — кричала на нього огрядна тітка, коли він, злазячи згори, наступив їй на коліно. Тітка вмостилася своєю семипудовою тушею на край нижньої полиці, тримаючи між ногами бідон на олію. Такі бідони, ящики, лантухи й кошики стояли на всіх полицях. У вагоні нічим було й дихнути.

На тітчину лайку Павло відповів запитанням:

— Ваш посадковий квиток, громадянко?

— Чого? — визвірилася та на непроханого контролера.

З верхньої полиці звісилася чиясь «блатна» довбешка й загула контрабасом:

— Васько, що ото за фрукт тут об'явився? Дай йому путівку на «євбаз».

Просто над головою Корчагіна з'явилося те, що, очевидно, звалося Васьком.

Здоровенний паруб'яга з волосатими грудьми втупився в Корчагіна бичачими очима.

— Чого до жінки прискіпуєшся? Який тобі квиток?

З бічної полиці звисали чотири пари ніг. Власники цих ніг сиділи обнявшись, енергійно лускаючи насіння. Тут, певно, їхала тепла компанія бувальців-мішечників, завзятих залізничних мародерів. Не було часу зв'язуватися з ними. Треба було посадити в вагон Риту.

— Чий це ящик? — спитав він у літнього залізничника, показуючи на дерев'яну коробку біля вікна.

— Та он тієї дівулі,— показав той на товсті ноги в коричневих панчохах.

Треба було відчинити вікно. Ящик заважав. Покласти його було нікуди.

Взявши ящик на руки, Павло подав його хазяйці, що сиділа на верхній полиці.

— Потримайте, громадянко, хвилинку, я відчиню вікно.

— Ти чого чужі речі чіпаєш! — заверещала плосконоса дівуля, коли він поставив їй на коліна ящик.— Мотько, чого оцей громадянин бучу тут збиває? — звернулася вона по допомогу до свого сусіда. Той, не злазячи з полиці, штовхнув Павла в спину ногою, взутою в сандалю.

— Ей ти, гнидо водяна! Катай звідси, поки я тобі компостер не поставив!

Павло мовчки стерпів штурхан у спину. Закусивши губу, відчиняв вікно.

— Товаришу, відсунься трошки,— попросив він залізничника.

Звільняючи місце, відсунув чийсь бідон і став упритул до вікна. Рита була біля вагона, швидко подала йому торбинку. Кинувши торбинку на коліна тітці з бідоном, Павло нахилився вниз і, вхопивши Риту за руки, потяг її до себе. Не встиг червоноармієць охоронзагону помітити це порушення правил і перешкодити йому, як Рита була вже у вагоні. Неповороткому червоноармійцеві нічого не лишилося, як вилаятись і відійти од вікна. Появу Рити у вагоні вся мішечна компанія зустріла таким галасом, що Рита зніяковіла й занепокоїлася. Їй ніде було стати, і вона вмостилась на краєчку нижньої полиці, тримаючись за поручень верхньої. З усіх боків лунала лайка. Згори контрабас гримнув:

— От гад, сам уліз і дівку за собою тягне!

А хтось невидимий згори писнув:

— Мотько, засвіти йому межи очі!

Дівуля намірялася поставити дерев'яний ящик на голову Корчагіну. Навколо були чужі, огидні обличчя. Павло пошкодував, що Рита тут, але треба було якось улаштовуватись.

— Громадянине, заберіть свої мішки з проходу, тут товаришка стане,— звернувся він до того, що звався Мотькою, але у відповідь почув таку цинічну фразу, від якої увесь спалахнув. Над правою бровою часто й боляче закололо.

— Зажди, падлюко, ти мені ще відповіси за це,— ледве стримуючись, сказав він хуліганові, але зразу ж його вдарили згори ногою по голові.

— Васько, підсвіти йому ще! — улюлюкали з усіх боків.

Все, що довго стримував у собі Павло, враз прорвалося, і, як завжди в такі моменти, рухи стали швидкі й рвучкі.

— Що ж це ви, гадюччя спекулянтське, знущатись будете? — Підтягуючись на руках, як на пружинах, Павло виліз на другу полицю і щосили вдарив Мотьку кулаком по нахабній пиці. Вдарив з такою силою, що спекулянт упав у прохід на чиїсь голови.

— Злазьте з полиці, гади, а то перестріляю, як собак! — люто кричав Корчагін, вимахуючи наганом перед носами тих чотирьох.

Справа оберталась зовсім на інше. Рита пильно стежила за всім, готова стріляти в кожного, хто спробував би схопити Корчагіна. Верхня полиця швидко була звільнена. «Блатна» довбешка кваппливо евакуювалась до суміжного купе вагона.

Посадивши Риту на вільну полицю, він пошепки сказав їй:

— Ти сиди тут, а я поквитаюся з отими.

Рита спинила його.

— Невже ти ще битимешся?

— Ні, я зараз повернуся,— заспокоїв він.

Павло знову відчинив вікно і крізь нього вибрався на перон. За кілька хвилин він уже був біля столу перед УТЧК Бурмейстером — давнім своїм начальником. Латиш, вислухавши його, дав розпорядження звільнити весь вагон, перевірити в усіх документи.

— Я ж казав, поїзди подаються під посадку вже з мішечниками,— бурчав Бурмейстер.

Загін, що складався з десятка чекістів, витрушував вагон. Павло за давньою звичкою допомагав перевіряти весь поїзд. Залишивши ЧК, він не порвав зв'язку з своїми друзями, а, бувши секретарем молодіжного колективу, послав на роботу до УТЧК чимало кращих комсомольців. Закінчивши перевірку, Павло повернувся до Рити. Вагон заповнили нові пасажири — командировані й червоноармійці.

На третьому ярусі в кутку лишилося тільки місце для Рити, все інше було закидано паками газет.

— Нічого, якось умістимося,— сказала Рита.

Поїзд рушив.

За вікном пропливла тітка, що сиділа на купі мішків.

— Манько, де мій бідон? — долинув її крик.

Сидячи на вузенькій полиці, відгороджені паками від сусідів, Рита й Павло уминали хліб з яблуками, весело згадуючи недавній, не зовсім веселий епізод.

Поїзд ішов поволі. Перевантажені, розхитані вагони, рипплячи й потріскуючи сухими кузовами, здригалися на стиках.

Вечір глянув у вагон густою синявою. За ним ніч запнула чорнотою відчинені вікна. Темно у вагоні.

Рита, стомлена, задрімала, поклавши голову на торбинку. Павло сидів на краю полиці, звісивши ноги, і ку-

рив. Він теж стомився, але ніде було лягти. З вікна повівало свіжістю ночі. Від поштовху Рита прокинулась. Вона помітила вогник Павлової цигарки. «Він так до ранку просидіти може. Звісно, не хоче мене турбувати»,— подумала Рита.

— Товаришу Корчагін! Киньте буржуазні умовності, лягайте-но відпочивати,— жартівливо сказала вона.

Павло ліг поруч неї і з насолодою простяг затерплі ноги.

— Завтра нам роботи сила-силенна. Спи, забіяко! — Її рука довірливо обійняла друга, і біля щоки він відчув дотик її волосся.

Для нього Рита була недоторканна. Вона була його другом і товаришкою в боротьбі за спільну мету, його політкерівником, і все ж вона була жінкою. Він відчув це вперше біля моста, і от чому його так хвилюють її обійми. Павло чув глибоке рівне дихання, десь зовсім близько її губи. Від близькості виникло непоборне бажання знайти ці губи. Напружуючи волю, вгамував це бажання.

Рита, немовби вгадуючи його почуття, всміхнулась у пітьмі. Вона вже пережила й радість пристрасті, й біль утрати. Двом більшовикам віддала вона своє кохання. І обох забрали в неї білогвардійські кулі. Один — мужній велетень, комбриг, другий — юнак з ясними очима.

Скоро перестукування коліс заколисало Павла. Аж уранці його збудив гудок паровоза.

Пізно почала повертатись до своєї кімнати Рита. У зошиті, який вона рідко розгортала, з'явилося ще кілька коротких записів:

«11 серпня.

Закінчили губконференцію. Яким, Михайло й інші поїхали до Харкова на всеукраїнську. На мене навалилася вся техніка. Дубава й Павло одержали мандати до губкому. Відколи Дмитра послали секретарем Печерського райкомолу, він не приходить більше вечорами на навчання. Завалили його роботою. Павло ще намагається вчитись, але то я не маю часу, то його пошлють кудись. У зв'язку з напруженим становищем на залізниці у них повсякчасна мобілізація. Жаркий був учора в мене, незадоволений, що ми забрали в нього хлопців; каже, що вони йому самому до зарізу потрібні.

23 серпня.

Сьогодні йду коридором, дивлюся — стоять біля дверей керівництва справами Панкратов, Корчагін і ще незнайомий. Підходжу. Чую — Павло розповідає: «Та там такі типи сидять — кулі не шкода. Ви,— каже,— не маєте права втручатись у наші розпорядження. Тут хазяїн Залізничний ліском, а не якийсь там комсомол. А пика, братки, в нього... От де засіли паразити!» І я почула добірні матюки. Панкратов, помітивши мене, штовхнув Павла. Той обернувся і, побачивши мене, зблід. Не дивлячись мені у вічі, зразу ж вийшов. Я його тепер у себе довго не побачу. Адже він знає, що я нікому не прощаю лайки.

27 серпня.

Було закрите бюро. Становище ускладнюється. Не можу поки що повністю все записати — не можна. Яким приїхав з повіту похмурий. Вчора біля Тетерева знову пустили під укіс продмаршрут. Здається, кину записувати, все якось уривками. Чекаю Корчагіна. Бачила його — створюють з Жарким комуну з п'ятьох».

Удень в майстернях Павла викликали до телефону. Рита повідомила про вільний вечір і про незакінчену пробку теми: причини розгрому Паризької комуни.

Увечері, підходячи до під'їзду будинку на Кругло-Університетській, Павло подивився вгору. Вікно Рити освітлене. Збіг по сходах, як завжди, стукнув кулаком у двері і, не чекаючи відповіді, увійшов.

На ліжку, на яке ніхто з хлопців не мав права навіть сісти, лежав чоловік у військовому. Револьвер, похідна сумка й кашкет із зіркою лежали на столі. Біля чоловіка, міцно обійнявши його, сиділа Рита. Вони про щось жваво розмовляли... Рита повернула до Павла своє радісне обличчя.

Визволяючись з обіймів, військовий підвівся.

— Знайомтесь,— сказала Рита, вітаючись з Павлом,— це...

— Давид Устинович,— просто сказав за неї військовий, міцно потискуючи руку Корчагіну.

— Упав, як грім з ясного неба,— сміялася Рита.

Корчагін у відповідь холодно потиснув руку. Промайнула кремневою іскрою в очах невимовна образа. Встиг помітити на рукаві у Давида чотири квадрати.

Рита хотіла щось сказати — Корчагін перебив її.

— Я забіг до тебе сказати, що сьогодні працюю по

розвантаженню дров на пристанях. Щоб не чекала... А в тебе саме гість. Ну, я пішов, хлопці внизу чекають.

Павло зник за дверима так само раптово, як і з'явився. Продріботіли на сходах швидкі кроки. Глухо внизу грюкнули двері. Стихло.

— З ним щось негаразд,— непевно відповіла Рита на здивований погляд Давида.

...Внизу, під мостом, глибоко зітхнув паровоз, викинувши з могутніх грудей рій золотих світлячків. У грайливому танці злетіли вони вгору і погасли в диму.

Спершись на поручні, Павло дивився на мерехтіння різнобарвних огнів сигнальних ліхтариків на стрілках. Заплющив очі.

«Все ж незрозуміло, товаришу Корчагін: чому вам так боляче від того, що в Рити, як виявилось, є чоловік? Хіба коли-небудь вона казала, що його немає? Ну, а хоч би й казала, то що з того? Чому це раптом так заїло? А ви ж вважали, товаришу любий, що, крім ідейної дружби, нічого немає... Як же це ви прогавили? Га? — іронічно допитував себе Корчагін.— А що коли це не чоловік? Давид Устинович може бути й брат, і дядько... Тоді ти, чудило, даремно на людину визвірився. Така ж ти, мабуть, сволота, як і перший-ліпший чоловік. Щодо брата — це можна довідатись. Ну, нехай це буде брат або дядько, так що ж ти їй скажеш про це? Ні, ти не підеш до неї більше!»

Думки урвав рев гудка.

«Пізно, час додому, годі муру розводити».

На Солом'янці (так звався робітничий залізничний район) п'ятеро створили маленьку комуну. Це були Жаркий, Павло, веселий білявий чех Клавічек, Окунєв Микола — секретар депівської комси [1], Стьопа Артюхін — агент залізничної ЧК, недавно ще котельник середнього ремонту.

Дістали кімнату. Три дні після роботи мазали, білили, мили. Так жваво бігали з відрами, що сусідам привиділася пожежа. Змайстрували ліжка, матраци з мішків понабивали в парку кленовим листям, і на четвертий день прикрашена портретом Петровського й величезною картою сяяла кімната ще незайманою чистотою.

Між двома вікнами поличка з купою книжок. Два ящики, оббиті картоном,— це стільці. Більший ящик — шафа. Посеред кімнати величезний більярд без сукна,

[1] Комса — дружньо-пестлива назва комсомолу в ті роки.

принесений сюди на плечах з комунгоспу. Вдень — це стіл, вночі — ліжко Клавічека. Позносили сюди своє майно. Хазяйновитий Клавічек склав опис усього добра комуни й хотів прибити його до стіни, та після одностайного протесту відмовився від нього. Все стало в кімнаті спільним. Платня, пайки і випадкові посилки — все ділили нарівно. Особистою власністю лишилася тільки зброя. Комунари одностайно вирішили: член комуни, який порушив закон про скасування власності й не справдив довір'я товаришів, виключається з комуни. Окунєв і Клавічек домоглися, щоб додати: і виселяється.

На відкриття комуни зібрався весь актив районної комси. В сусідньому дворі позичили здоровенний самоварище і на чай витратили весь запас сахарину, а кінчивши з самоваром, гримнули хором:

Слезами залит мир безбрежный,
Вся наша жизнь — тяжелый труд,
Но день настанет неизбежный...

Таля з тютюнової фабрики диригує. Червона косинка трохи зсунута набік, очі — як у пустотливого хлопчиська. Зблизька в них вдивлятися нікому ще не щастило. Звабливо сміється Таля Лагутіна. Крізь світанок юності дивиться ця картонажниця на світ з вісімнадцятої сходинки. Злітає вгору її рука, і приспів, як сигнал фанфари:

Лейся вдаль, наш напев, мчись кругом —
Над миром наше знамя реет,
Оно горит и ярко рдеет,
То наша кровь горит огнем...

Розійшлися пізно, збудивши мовчазні вулиці перегуком голосів.

Жаркий простяг руку до телефону.

— Тихше, товариші, нічого не чути! — крикнув він голосистій комсі, що набилася в кімнату відсекра [1].

Голоси знизили на два тони.

— Я слухаю. А, це ти! Так, так, зараз. Порядок денний? Той самий — доставка дров з пристаней. Що? Ні, нікуди не послали. Тут. Покликати? Гаразд.

Жаркий кивнув пальцем на Корчагіна.

— Тебе товаришка Устинович, — І передав йому трубку.

---

[1] Відсекр — відповідальний секретар.

— Я гадала, що тебе немає. У мене випадково вільний вечір. Приходь. Брат проїздом заїхав, ми з ним два роки не бачились.

Брат!

Павло не чув її слів. Пригадалися і той вечір, і те, про що вирішив тоді ж уночі на мосту. Так, треба піти до неї сьогодні й спалити містки. Любов завдає багато турбот і болю. Хіба тепер час говорити про неї?

Голос у трубці:

— Ти не чуєш мене?

— Ні, ні, я слухаю. Добре. Так, після бюро.

Поклав трубку.

Він прямо дивився їй у вічі і, стискаючи край дубового стола, сказав:

— Я, мабуть, не зможу надалі приходити до тебе.

Сказав і побачив, як швидко підвелися густі вії. Олівець її спинив свій біг по паперу й нерухомо ліг на розгорнутому зошиті.

— Чому?

— Дедалі важче стає викроювати час. Сама знаєш, дні у нас пішли важкенькі. Шкода, але доводиться відкласти...

Прислухався до останніх слів і відчув їх непевність.

«Навіщо ти крутиш хвостом? Не маєш, виходить, мужності вдарити по серцю кулаком!»

І Павло рішуче вів далі:

— Крім того, давно хотів тобі сказати: я тебе погано розумію. От коли я у Сегала навчався, у мене в голові все лишалося, а з тобою в мене ніяк не виходить. Від тебе щоразу до Токарєва ходив, щоб краще розібратись. Макітра моя не варить. Тобі треба взяти когось головатішого.

І одвернувся від її пильного погляду.

Позбавляючи себе змоги вернутись до дівчини, вперто докінчив:

— І от виходить, що нам з тобою не можна часу марнувати.

Устав, обережно відсунув ногою стілець і подивився згори вниз на схилену голову, на зблідле при світлі лампи обличчя. Надів кашкет.

— Що ж, прощай, товаришко Рито. Шкода, що я тобі стільки днів голову морочив. Треба було зразу сказати. Це вже я винен.

Рита механічно подала йому руку і, вражена його несподіваною холодністю, змогла тільки вимовити:

— Твоєї провини тут немає, Павле. Якщо я не змогла підійти до тебе й бути зрозумілою, то я заробила сьогоднішнє.

Важко переступали ноги. Без стуку причинив двері. Біля під'їзду затримався — можна ще вернутись, розповісти... Навіщо? На те, щоб дістати удар в обличчя зневажливим словом і знов опинитися тут, біля під'їзду? Ні!

У тупиках росли кладовища порозхитуваних вагонів і холодних паровозів. Вітер крутив дрібну тирсу на порожніх дров'яних складах.

А навколо міста лісовими стежками, глибокими байраками хижим звіром ходила банда Орлика. Удень пересиджувала вона в навколишніх хуторах, по лісових багатих пасіках, а вночі виповзала на залізничні колії, розривала їх пазурами і, закінчивши страшну роботу, зникала в своєму лігві.

І часто падали під укіс стальні коні. Розбивались на тріски коробки-вагони, розплющувало сонних людей і мішалося з кров'ю й землею дороге зерно.

Налітала банда на тихі волосні містечка. Злякано кудкудакаючи, розбігалися з вулиці кури. Розлягався раптовий постріл. Тріскотіла, як сухий хмиз під ногами, недовга перестрілка коло білого будиночка волради. Бандити гасали по селу на відгодованих конях і рубали схоплених людей. Рубали з присвистом, як рубають дрова. Рідко стріляли — шкодували набої.

Так само швидко зникали, як і з'являлися. Всюди мала банда свої очі, свої вуха. Ці очі свердлили білий волрадівський будиночок, підглядали за ним з попівського подвір'я і з добрячої куркульської хати. І туди, в лісову гущавину, тяглися незримі нитки. Туди йшли набої, шматки свіжої свинини, пляшки сизуватого «перваку» і ще те, що переказувалося нишком на вухо меншим отаманам, а потім через найскладнішу сітку — самому Орлику.

Банда мала якихось дві-три сотні шибайголів, але спіймати її не щастило. Поділившись на кілька частин, банда оперувала в двох-трьох повітах одразу. Намацати всіх не можна було. Бандит уночі, а вдень мирний селянин порався у себе в дворі, підкладаючи корм коневі, і всміхаючись посмоктував свою люльку біля воріт, проводжаючи зневажливим поглядом кавалерійські роз'їзди.

Втративши спокій і сон, літав із своїм полком по трьох повітах Олександр Пузиревський. Невтомний у своїй

наполегливості переслідувача, наздоганяв часом бандитський хвіст.

А через місяць Орлик вивів свої ватаги з двох повітів. Закрутився у вузькому кільці.

Життя в місті йшло, як і завжди. На п'ятьох базарах комашилися в гомоні людські юрби. Панували тут два прагнення: одне — здерти якнайбільше, друге — дати якнайменше. Тут орудувала на всі свої сили і здібності найрізноманітніша шахрайня. Як блохи, метушилися сотні спритних людців з очима, в яких можна було прочитати все, крім совісті. Тут, як на гнойовищі, збиралися всі покидьки міста з єдиним бажанням обдурити сіренького новачка. Поїзди, що приходили зрідка, викидали з своєї утроби купи нав'юченого мішками люду. Весь цей люд простував до базарів.

Увечері порожніли базари і здичавілими здавалися торгові провулки, чорні ряди рундуків і крамниць.

Не кожен сміливець наважиться вночі зайти у цей мертвий квартал, де за кожною яткою — німа загроза. І частенько вночі ударить, немов молотком по блясі, револьверний постріл, захлинеться кров'ю чиясь горлянка. А поки сюди дістанеться купка міліціонерів з суміжних постів (поодинці не ходили), то, крім скарлюченого трупа, вже нікого не знайти. Шпана вже далеко від «мокрого» місця, а зчинений галас здув вітром усіх нічних пожильців базарного кварталу. Тут-таки навпроти — кіно «Оріон». Вулиця і тротуар осяяні електричним світлом. Юрмляться люди.

А в залі тріскотів кіноапарат. На екрані вбивали одне одного нещасливі коханці, і дико вили глядачі, коли обривалася картина. В центрі й на околицях життя, здавалося, не виходило з прокладеного річища, і навіть там, де був мозок революційної влади — в губкомі,— все йшло звичайним порядком. Та це був лише зовнішній спокій.

У місті назрівала буря.

Про її наближення знали багато з тих, що входили до міста з усіх кінців, абияк ховаючи бойову гвинтівку під селянською «свиткою». Знали й ті, хто, удаючи мішечників, приїжджали на дахах поїздів і прямували не на базар, а несли свої мішки до записаних у своїй пам'яті вулиць і будинків.

Якщо ці знали, то робітничі квартали, навіть більшовики, не догадувалися про наближення грози.

Було в місті лише п'ятеро більшовиків, які знали про всі ці готування.

Рештки петлюрівщини, загнані Червоною Армією до білої Польщі, в тісному співробітництві з іноземними місіями у Варшаві мали взяти участь у повстанні, яке готувалося.

З решток петлюрівських полків таємно формувалася рейдова група.

У Шепетівці центральний повстанський комітет теж мав свою організацію. До неї ввійшло сорок сім чоловік, з яких більшість — активні контрреволюціонери в минулому, довірливо залишені місцевою ЧК на волі.

Керували організацією піп Василь, прапорщик Вінник, петлюрівський офіцер Кузьменко. А попівни, брат і батько Вінників та Самотия, що затесався в діловоди виконкому, провадили розвідку.

В ніч повстання вирішено було закидати прикордонний Особливий відділ ручними гранатами, повипускати заарештованих і, якщо пощастить, захопити вокзал.

У великому місті — центрі майбутнього повстання — в щонайсуворішій конспірації зосереджувалися офіцерські сили, а до приміських лісів стягалися бандитські зграї. Звідси розсилалися перевірені «зубри» до Румунії і до самого Петлюри.

Матрос в Особливому відділі округу не спав ані хвилини вже шосту ніч. Він був одним з тих більшовиків, які знали все. Федір Жухрай почував себе як людина, що вистежила хижака, вже готового до стрибка.

Не можна крикнути, вдарити на сполох. Хижий звір повинен бути вбитий. Лише тоді можна буде спокійно працювати, не оглядаючись на кожен кущ. Звіра не можна сполохати. Тут, у цій смертельній боротьбі, дає перемогу тільки витриманість бійця і твердість його руки.

Надходили строки.

Десь тут, у місті, в лабіринті явок і конспірацій, вирішили: завтра вночі.

Ті п'ятеро більшовиків, що знали про все, упередили. Ні, сьогодні вночі.

Увечері з депо тихо, без гудків вийшов бронепоїзд, і так само тихо зачинилися за ним величезні ворота депо.

Прямі дроти поспішали передати шифровані телеграми, і всюди, куди прилітали вони, вартові республіки, забуваючи про сон, знешкоджували осині гнізда.

Жаркого викликав до телефону Яким.

— Збори осередків забезпечені? Так? Добре. Сам зараз приїжджай з секретарем райкомпарту на нараду. Справа з дровами гірша, ніж ми гадали. Приїдеш — поговоримо,— слухав Жаркий тверду скоромовку Якима.

— Ну, ми всі скоро через оті дрова збожеволіємо,— пробубонів він, кладучи трубку.

Обидва секретарі вийшли з автомобіля, яким їх примчав Літке. Зійшовши на другий поверх, вони відразу зрозуміли, що справа не в дровах.

На столі керсправами стояв «максим», біля нього орудували кулеметники з ЧОНу[1]. У коридорах — мовчазні вартові з міськактиву партії та комсомолу. За широкими дверима кабінету секретаря губкому закінчувалось екстрене засідання бюро губкому партії.

Крізь квартирку з вулиці йшли дроти до двох польових телефонів.

Притишені розмови. Жаркий знайшов у кімнаті Якима, Риту й Михайла. Не відразу впізнав Школенка в довгополій шинелі під поясом, з портупеєю і кобурою нагана. Рита, як тоді, коли вона була політкерівником роти,— в червоноармійському шоломі, в захисній спідниці, поверх кожанки ремінь до важкого маузера.

— Як усе це треба розуміти?— здивовано спитав її Жаркий.

— Пробна тривога, Ваню. Зараз поїдемо до вас у район. Збір за тривогою у п'ятій піхотній школі. Просто з зборів осередків товариші рушають туди. Головне — це зробити все непомітно,— казала Рита Жаркому.

Тихо в Кадетському гаю.

Високі мовчазні дуби — столітні велетні. Заснулий став, укритий лататтям і водяною кропивою, широкі зарослі алеї. Серед гаю, за високим білим муром,— будинки кадетського корпусу. Тепер тут п'ята піхотна школа червоних командирів. Пізній вечір. Верхній поверх не освітлено. Зовні тут усе спокійно. Кожен, проходячи тут, подумає, що за цим муром сплять. А чому ж тоді відчинено чавунні ворота і що воно ото, схоже на двох величезних жаб, біля воріт? Та люди, що йшли сюди з усіх кінців Залізничного району, знали, що в школі не можуть спати, коли оголошено нічну тривогу. Сюди йшли просто з зборів осередків, після короткого повідомлення; йшли не розмовляючи, поодинці й парами, але не більше як по троє; йшли люди, в кишенях яких неодмінно лежала кни-

[1] ЧОН (ЧОП) — частини особливого призначення.

жечка з заголовком: «Комуністична партія більшовиків» або «Комуністична спілка молоді України». За чавунні ворота можна було ввійти, тільки показавши таку книжечку.

В яскраво освітленій актовій залі вже багато людей. Вікна завішено брезентом. Зібрані тут більшовики, жартуючи з цих умовностей тривоги, спокійно покурювали «козячі ніжки». Ніхто ніякого неспокою не відчував. Просто так збирають, про всякий випадок, щоб почувалася дисципліна частин особливого призначення. Але досвідчені фронтовики, заходячи на подвір'я школи, відчували щось не зовсім схоже на умовну тривогу. Занадто вже тихо робилося все. Мовчки шикувалися під напівшепіт команди взводи курсантів. На руках виносили кулемети, і зовні жодного вогника в усіх корпусах.

— Щось серйозне має бути, Митяю? — тихо спитав Корчагін, підходячи до Дубави.

Митяй сидів на підвіконні поруч з незнайомою дівчиною. Корчагін мимохідь бачив її позавчора у Жаркого.

Дубава жартома поплескав Павла по плечу.

— Кажеш, душа в п'яти сховалась? Нічого, ми вас навчимо воювати. А ти з нею не знайомий? — кивнув він на дівчину.— Звуть Анною, прізвища не знаю, а чин її — завідувачка агітаційної бази.

Дівчина, слухаючи, як Дубава жартома її рекомендував, оглядала Корчагіна. Поправила пасмо волосся, що вибилося з-під бузкової косинки.

Зустрілася очима з Корчагіним — кілька секунд тривало мовчазне змагання. Очі її, синяво-чорні, завзято іскрилися. Пухнасті вії. Павло перевів погляд на Дубаву. Відчувши, що червоніє, незадоволено насупився.

— Хто ж кого з вас агітує? — силкуючись усміхнутись, спитав Павло.

В залі почувся шум. Михайло Школенко, ставши на стілець, крикнув:

— Комунари першої роти, шикуватися в цій залі! Швидше, швидше, товариші!

До зали входили Жухрай, голова губвиконкому і Яким. Вони щойно приїхали.

В залі повно людей, вишикуваних в ряди.

Голова губвиконкому став на площадку навчального кулемета і, підвівши руку, почав говорити:

— Товариші, ми зібрали вас сюди для серйозної і відповідальної справи. Зараз можна сказати те, чого не можна було сказати ще вчора, бо це було глибокою військовою таємницею. Завтра вночі в місті, як і по всій Україні,

повинно спалахнути контрреволюційне повстання. Місто переповнене офіцернею. Довкола міста концентруються бандитські зграї. Частина змовників пролізла до бронедивізіону і працює там шоферами. Але Надзвичайна комісія викрила змову, і ми зараз ставимо до зброї всю парторганізацію і комсомол. Спільно з випробуваними частинами з курсантів і загонів ЧК діятимуть перший і другий комуністичні батальйони. Курсанти вже вирушили, тепер ваша черга, товариші. За п'ятнадцять хвилин одержати зброю і вишикуватись. Операцією керуватиме товариш Жухрай. Від нього командири дістануть точні вказівки. Я вважаю, що не треба вказувати комуністичному батальйонові на серйозність моменту. Завтрашньому заколотові ми повинні запобігти сьогодні.

За чверть години озброєний батальйон вишикувався на подвір'ї школи.

Жухрай обвів поглядом нерухомі ряди батальйону.

За три кроки попереду строю двоє в ременях: комбат Міняйло — велетень, уральський ливарник, і поруч — комісар Яким. Ліворуч — взводи першої роти. За два кроки попереду двоє: комроти Школенко і політкерівник Устинович. За їхніми спинами — мовчазні лави комуністичного батальйону. Триста багнетів.

Федір подав знак.

— Час вирушати!

Ішли триста безлюдними вулицями.

Місто спало.

На Львівській, проти Дикої вулиці, батальйон спинився. Тут він мав почати діяти.

Нечутно оточували квартали. Штаб розташувався на сходах магазину.

Згори Львівською вулицею, з центру освітивши шосе прожектором, скотився автомобіль. Біля штабу загальмував.

Літке цього разу привіз свого батька. Комендант зіскочив на брук і кинув кілька уривчастих фраз синові латиською мовою. Машина рвонула вперед і вмить зникла за рогом Дмитрівської. Гуго Літке напружує зір. Руки злилися з стерном — праворуч — ліворуч.

Ага, ось де придалася його, Літке, одчайдушна їзда! Нікому на думку не спаде приварити йому дві ночі арешту за божевільні віражі.

І Гуго гасав вулицями, як метеор.

Жухрай, якого молодий Літке перевіз за одну мить

з одного кінця міста в другий, не міг не висловити своєї похвали:

— Якщо ти, Гуго, отак їздивши, сьогодні нікого не заженеш на той світ, завтра одержиш золотий годинник.

Гуго був радий безмірно.

— А я думаль — доба десять арешту діставаль за віраж...

Перші удари були спрямовані на штаб-квартиру змовників. До Особливого відділу були доставлені перші заарештовані, а також забрані документи.

На Дикій вулиці, у провулку з такою ж дивною назвою, в будинку № 11, жив хтось на прізвище Цюрберт. За даними ЧК, він відігравав неабияку роль у білій змові. У нього зберігалися списки офіцерських загонів, які мали оперувати в районі Подолу.

Сам Літке приїхав на Дику, щоб заарештувати Цюрберта. У квартирі з вікнами в сад, відокремленій стіною від колишнього жіночого монастиря, Цюрберта не знайшли. Він того дня, як сказали сусіди, не повернувся. Зроблено було трус. Разом з ящиком ручних гранат знайшли списки й адреси. Наказавши влаштувати засідку, Літке на хвилину затримався біля стола, переглядаючи знайдені матеріали.

Вартовим у саду стояв молодий курсант. Йому видно освітлене вікно. Неприємно стояти тут самому в кутку. Трохи моторошно. Йому наказано наглядати за стіною. Але звідси далеко до заспокійливого світла вікна. А тут іще чортів місяць так рідко світить. У темряві кущі здаються живими. Курсант шпиряє багнетом навколо — нікого.

«Навіщо мене поставили тут? Однаково ж на стіну ніхто не злізе — висока. Хіба підійти до вікна, подивитись?» — подумав курсант. Ще раз оглянувши гребінь стіни, вийшов з кутка, де тхнуло цвіллю. Зупинився на мить біля вікна. Літке швидко збирав папери й готувався вийти з кімнати. В цю мить на гребені стіни з'явилася тінь. Людині з гребеня видно вартового біля вікна й того, другого, в кімнаті. З котячою спритністю тінь перелізла на дерево, потім на землю. По-котячому підкралася до жертви, замахнулася — і впав курсант. Аж по держак устромлено йому в шию лезо морського кортика.

Постріл у саду вдарив струмом по людях, що оточили квартал.

Гупаючи чобітьми, до будинку бігло шестеро.

Упавши скривавленою головою на стіл, сидів у кріслі

мертвий Літке. Шибка у вікні розбита. Документів ворог так і не здобув.

Біля монастирської стіни заспішили постріли. Це вбивця, скочивши на вулицю, кинувся бігти на лук'янівські пустирі, відстрілюючись. Не втік: наздогнала чиясь куля.

Цілу ніч тривали масові труси. Сотні не прописаних у домових книгах людей з підозрілими документами і зброєю були відправлені до ЧК. Там працювала комісія, яка сортувала їх.

У деяких місцях змовники чинили збройний опір. На Жилянській вулиці під час трусу в одному будинку був убитий Лебедєв Антоша.

Солом'янський батальйон втратив цієї ночі п'ятьох, а в ЧК не стало Яна Літке, старого більшовика, вірного вартового республіки.

Повстання було знешкоджено.

Тієї ж ночі в Шепетівці взяли попа Василя з дочками й решту братії.

Ущухла тривога.

Але новий ворог загрожував місту — параліч на сталевих коліях, а за ним голод і холод.

Хліб і дрова вирішували все.

Розділ другий

Федір, замислившись, витяг з рота коротеньку люльку і обережно торкнув пальцями горбочок попелу. Люлька погасла.

Сивий дим від десятка цигарок клубочився хмарою нижче матових плафонів, над кріслом голови губвиконкому. Немов у легкому тумані, видно обличчя тих, що сидять за столом у кутку кабінету.

Поруч з головою губвиконкому навалився грудьми на стіл Токарєв. Старий сердито скуб свою борідку, часом зиркав скоса на низькорослого лисого чоловіка, високий тенорок якого петляв багатослівними, порожніми, ніби випите яйце, фразами.

Яким перехопив косий погляд слюсаря, і пригадалося дитинство: був у них у господі забіяка-півень «Вибий око». Він отак само поглядав, перш ніж наскочити.

Другу годину тривало засідання губвиконкому. Лисий чоловік був головою залізничного лісового комітету.

Перебираючи прудкими пальцями купу паперів, лисий торохтів:

— ...І от саме ці об'єктивні причини не дають змоги виконати ухвалу губкому й правління залізниці. Повторюю: і через місяць ми не зможемо дати більше як чотириста кубометрів дров. Ну, а завдання в сто вісімдесят тисяч кубометрів — це...— лисий підшукував слово,— утопія! — сказав і стулив маленький ротик ображеною зморшкою губ.

Мовчанка здавалася довгою.

Федір стукав нігтем по люльці, вибиваючи попіл. Токарєв зламав мовчанку гортанним перекотом баса:

— Тут і жувати нема чого. У Заллiскомі дров не було, немає, і надалі не сподівайтеся... Так, чи що?

Лисий здвигнув плечем.

— Пробачте, товаришу, дрова ми заготували, але відсутність гужового транспорту...— Чоловік поперхнувся, витер картатою хусткою поліровану потилицю і, довго не потрапляючи рукою в кишеню, нервово запхнув хустку під портфель.

— Що ж ви зробили, щоб доставити дрова? Адже від часу арешту керівних спеціалістів, причетних до змови, минуло багато днів,— сказав з кутка Депеко.

Лисий обернувся до нього:

— Я тричі повідомляв правління залізниці про неможливість без транспорту...

Токарєв спинив його.

— Це ми вже чули,— уїдливо хмикнув слюсар, кольнувши лисого ворожим поглядом.— Ви нас за дурнів вважаєте, чи як?

Від цього запитання у лисого по спині пробіг холод.

— Я за дії контрреволюціонерів не відповідаю,— вже тихо промовив лисий.

— Але ж ви знали, що роботи проводять далеко від залізниці? — спитав Яким.

— Чув, та я не міг указувати начальству на непормальності на чужій дільниці.

— Скільки у вас службовців? — спитав лисого голова ради профспілок.

— Щось із двісті.

— По кубометру на дармоїда на рік! — люто сплюнув Токарєв.

— Ми всьому Заллiскому даємо ударні пайки, одриваємо від робітників, а ви що робите? Куди ви поділи два вагони борошна, що його вам дали для робітників? — питав далі голова ради профспілок.

Лисого засипали з усіх боків гострими запитаннями,

а він одбивався від них, як од напосідливих кредиторів, що вимагають сплати по векселях.

В'юном вислизав від прямої відповіді, але очі бігали сюди-туди. Нутром почував наближення небезпеки. З полохливою нервозністю хотів тільки одного: швидше піти звідси туди, де чекає його до смачної вечері не стара ще дружина, коротаючи вечір за романом Поль де Кока.

Прислухаючись до відповідей лисого, Федір писав у блокноті: «Я гадаю, цього чоловіка треба перевірити глибше: тут не просто невміння працювати. У мене вже дещо є про нього... Облишмо розмови з ним, нехай забирається геть, і візьмімось до діла».

Голова губвиконкому прочитав передану йому записку й кивнув Федорові.

Жухрай підвівся й вийшов у прихожу до телефону. Коли він повернувся, голова губвиконкому читав кінець резолюції:

— «...зняти керівництво Заллісному за явний саботаж. Справу про розробки передати до слідчих органів».

Лисий сподівався гіршого. Щоправда, зняття з роботи за саботаж ставить під сумнів його благонадійність, але це дрібниця, а справа про Боярку — та за це він спокійний, це не на його дільниці. «Тьху, чорт, мені здалося, що вони докопалися до чогось...»

Збираючи в портфель папери, вже майже заспокоєний, сказав:

— Що ж, я безпартійний спеціаліст, і ви маєте право мені не довіряти. Але моє сумління чисте. Якщо я не зробив, то, значить, не міг.

Йому ніхто не відповів. Лисий вийшов, квапливо збіг по сходах і з полегкістю відчинив двері на вулицю.

— Ваше прізвище, громадянине? — спитав його чоловік у шинелі.

З похололим серцем лисий пробелькотів:

— Чер...вінський...

У кабінеті голови губвиконкому, коли вийшла чужа людина, над великим столом тісно скупчилися тринадцятеро.

— Ось бачите...— натиснув пальцем розгорнуту карту Жухрай.— Ось станція Боярка, за шість верст — лісорозробки. Тут складено в штабелі двісті десять тисяч кубометрів дров. Вісім місяців працювала трудармія, витрачено силу-силенну праці, а внаслідок — зрада, залізниця й місто без дров. Їх треба підвозити за шість верст до станції. Для цього потрібно не менше як п'ять тисяч підвід

протягом цілого місяця, і то при умові, що робитимуть по два кінці на день. До найближчого села — п'ятнадцять верст. До того ж у цих місцях вештається Орлик із своєю бандою... Розумієте, що це значить?.. Дивіться, за планом лісорозробки мали початись ось тут і йти до вокзалу, а оті негідники повели їх у глиб лісу. Розрахунок певний: не зможемо підвезти заготовлені дрова до залізниці. І справді, нам і сотні підвід не дістати. Ось звідки вони нас ударили!.. Це не менше за повстанком.

Стиснутий кулак Жухрая важко ліг на вощений папір.

Кожному з тринадцятьох виразно уявлялося те страхіття, яке насувалось і про яке Жухрай не сказав. Зима на порозі. Лікарні, школи, установи й сотні тисяч людей у пазурах холоду, а на вокзалах — людський мурашник, і поїзд один раз на тиждень.

Кожен глибоко замислився.

Федір розтулив кулак.

— Є один вихід, товариші: збудувати протягом трьох місяців вузькоколійку від станції до лісорозробок — шість верст — з таким розрахунком, щоб уже через півтора місяця вона дійшла до початку зрубу. Я цією справою займаюся вже тиждень. Для цього потрібно,— голос Жухрая у пересохлому горлі зарипів,— триста п'ятдесят робітників і два інженери. Рейки й сім паровозів є в Пущі-Водиці. Їх там комса повідшукувала на складах. Звідти до міста хотіли перед війною вузькоколійку прокласти. Але в Боярці робітникам ніде жити, одна руїна — школа лісова. Робітників доведеться посилати партіями на два тижні, більше не витримають. Дамо туди комсомольців, Якиме? — І, не чекаючи відповіді, вів далі: — Комсомол дасть туди все, що тільки зможе: по-перше, солом'янську організацію і частину з міста. Завдання дуже важке, та якщо молоді розповісти, що це врятує місто й залізницю, вона зробить.

Начальник залізниці недовірливо похитав головою.

— Навряд чи вийде що з цього. На голому місці шість верст прокласти в теперішніх умовах: осінь, дощі, потім морози,— стомлено сказав він.

Жухрай, не повертаючи до нього голови, відрізав:

— За розробкою треба було дивитися тобі краще, Андрію Васильовичу. Під'їзну колію ми збудуємо. Не замерзати ж склавши руки.

Навантажено останні ящики з інструментами. Поїзна бригада розійшлася на місця. Мрячив дощик. З блискучої

від води тужурки Рити збігали скляними крупинками дощові краплі.

Прощаючись з Токарєвим, Рита міцно потиснула йому руку й тихо сказала:

— Бажаємо удачі.

Старий тепло подивився на неї з-під сивих брів.

— Завдали нам мороки, холера їм у печінки! — буркнув він, відповідаючи вголос на свої думки.— Ви тут наглядайте. Якщо у нас там щось загальмується,— натисніть де слід. Бо ж без тяганини та погань працювати не може. Ну, час сідати, донечко.

Старий щільно запнув піджак. В останній момент Рита немов ненавмисне спитала:

— А хіба Корчагін не їде з вами? Його поміж товаришами не видно.

— Він з техкерівником учора дрезиною поїхав приготувати дещо до нашого приїзду.

Через перон до них поспішно йшли Жаркий, Дубава, а з ними, у недбало накинутому жакеті, з погаслою цигаркою між тонкими пальцями, Анна Борхарт.

Придивляючись до них, Рита задала останнє запитання:

— Як ваше навчання з Корчагіним?

Токарєв здивовано глянув на неї.

— Яке навчання, адже хлопець під твоєю опікою? Він мені не раз говорив про тебе. Не нахвалиться.

Рита недовірливо прислухалася до його слів.

— А чи так це, товаришу Токарєв? Він же від мене до тебе ходив перевчатися.

Старий засміявся:

— До мене?.. Я його у вічі не бачив.

Паровоз заревів. Клавічек з вагона гукав:

— Товаришко Устинович, відпускай нам батька, не можна ж так! Що ми без нього робитимемо?

Чех ще хотів щось сказати, але, помітивши тих трьох, що підійшли, замовк. В якусь мить побачив неспокійний блиск очей Анни, з сумом спіймав її прощальну усмішку до Дубави і рвучко відійшов од вікна.

Періщив в обличчя осінній дощ. Низько пливли над землею темно-сірі, набряклі вологою хмари. Пізня осінь оголила лісові полчища, похмуро стояли старі граби, ховаючи зморшки кори під бурим мохом. Нещадна осінь зірвала їхнє пишне вбрання, і стояли вони голі й обшарпані.

Самотньо серед лісу притулилась маленька станція. Від кам'яної вантажної платформи простяглась до лісу смуга розкопаної землі. Як комашня, обліпили її люди.

Огидно чвакала під чобітьми липка глина. Люди завзято длубалися біля насипу. Глухо бряжчали ломи, шкребли каміння лопати.

А дощ мрячив, немов крізь густе сито, і холодні краплі проходили крізь одяг. Дощ змивав працю людей. Густою кашею сповзала глина з насипу.

Одяг, вимоклий до останнього рубця, важкий і холодний, та люди лишали роботу пізно ввечері. І смуга скопаної і розворушеної землі щодень далі заглиблювалася в ліс.

Недалеко від станції похмуро згорбився кам'яний кістяк будівлі. Все, що можна було вирвати з м'ясом, зняти або знищити, давно вже загребла рука мародера. Замість вікон і дверей — діри; замість пічних дверцят — чорні пробоїни. Крізь дірки обідраного даху видно ребра кроков.

Незайманою лишалася тільки бетонна підлога в чотирьох просторих кімнатах. На неї увечері лягло чотириста чоловік в одязі, промоклому до рубця й обліпленому грязюкою. Люди викручували біля дверей одяг, з нього текли брудні струмки. Добірними матюками крили вони розпроклятий дощ і грязюку. Щільними рядами лягали на бетонну, трохи притрушену соломою підлогу. Люди намагалися зігріти одне одного. Одяг парував, але не висихав. А крізь мішки на віконних рамах текла на підлогу вода. Рясний дощ сіявся на рештки бляхи на даху, а в щілинисті двері задував вітер.

Вранці пили чай у старому бараці, де була кухня, і йшли до насипу. В обід їли остогидлу своєю одноманітністю пісну сочевицю і півтора фунта чорного, як антрацит, хліба.

Це було все, що могло дати місто.

Техкерівник — сухий високий старик з двома глибокими зморшками на щоках — Валеріан Никодимович Патошкін і технік Вакуленко — кремезний, з м'ясистим носом на грубо скраяному обличчі — помістилися в квартирі начальника станції.

Токарєв ночував у комірчині станційного чекіста Халяви, коротконогого, рухливого, як ртуть.

Будівельний загін з лютою впертістю терпів скруту. Насип дедалі більше заглиблювався в ліс.

У загоні було вже дев'ять дезертирів. За кілька днів утекло ще п'ятеро.

Першого удару будівництво зазнало на другому тижні: з вечірнім поїздом не прибув з міста хліб.

Дубава збудив Токарєва і сказав йому про це.

Секретар партколективу, спустивши на підлогу волохаті ноги, люто шкрябав у себе під пахвами.

— Починаються фокуси! — буркнув він собі під ніс, швидко одягаючись.

До кімнати вкотився кругленький Халява.

— Катай до телефону і достукайся до Особливого відділу,— наказав йому Токарєв.— А ти нікому про хліб ані звуку,— попередив він Дубаву.

Після півгодинної лайки з лінійними телефоністками напосідливий Халява добився зв'язку з заступником начальника Особливого відділу Жухраєм. Слухаючи його лайку, Токарєв нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Що? Хліба не привезли? Я зараз довідаюсь, хто це зробив,— погрозливо загудів у трубку Жухрай.

— Ти мені скажи, чим ми завтра людей годуватимемо? — сердито кричав у трубку Токарєв.

Жухрай, певно, щось обмірковував. Після довгої паузи секретар партколективу почув:

— Хліб приставимо вночі. Я пошлю з машиною Літке, він дорогу знає. На ранок хліб у вас буде.

Удосвіта до станції підійшла заляпана грязюкою машина, навантажена мішками з хлібом. З неї стомлено виліз блідий від безсонної ночі Літке-син.

Боротьба за будівництво загострювалась. З правління залізниці повідомили: немає шпал. У місті не могли знайти засобів перевезти рейки й паровозики на будівництво, і самі паровозики, виявилося, потребували значного ремонту. Перша партія закінчувала роботу, але заміни не було, а затримувати виснажених украй людей не було змоги.

В старому бараку до пізньої ночі при світлі каганця радився актив.

Уранці до міста поїхали Токарєв, Дубава, Клавічек, взявши ще шістьох для ремонту паровозів і доставки рейок. Клавічека, як пекаря за професією, посилали контролером до відділу постачання, а решту — до Пущі-Водиці.

А дощ не вщухав.

Корчагін насилу витяг з липкої глини ногу і, відчувши гострий холод у ступні, зрозумів, що гнила підошва чобота зовсім відпала. Від самого приїзду сюди він мучився через подерті чоботи, завжди вогкі й повні болота;

а зараз одна підошва зовсім відірвалася, і гола нога ступала в гостро-холодну глиняну кашу. Чобіт виводив його з ладу. Витягши з грязюки рештки підошви, Павло з розпачем глянув на неї і зламав дане собі слово не лаятись. З рештками чобота пішов до барака. Сів біля похідної кухні, розмотав замазану грязюкою онучу й поставив до грубки заклякну від холоду ногу.

На кухонному столі різала буряки Одарка, дружина колійного сторожа, що її взяв кухар за помічницю. Природа наділила не стару ще сторожиху усім доволі: почоловічому широка в плечах, з богатирськими грудьми, з крутими, могутніми стегнами, вона вміло орудувала ножем, і на столі швидко росла купа накришених овочів.

Одарка кинула на Павла недбалий погляд і недоброзичливо спитала:

— Чи не до обіду мостишся? Зарано трішки. Від роботи, хлопче, мабуть, тікаєш. Куди ти ото з ногами лізеш? Тут-бо кухня, а не лазня,— напосідала вона на Корчагіна.

Ввійшов уже немолодий кухар.

— Чобіт порвався зовсім,— пояснив свою присутність на кухні Павло.

Кухар подивився на чобіт і кивнув на Одарку:

— У неї чоловік наполовину швець, він вам може пособити, а то без взуття погибель.

Слухаючи кухаря, Одарка придивилася до Павла і трохи зніяковіла.

— А я вас за ледаря мала,— призналася вона.

Павло вибачливо всміхнувся. Одарка оком знавця оглянула чобіт.

— Латати його мій чоловік не буде,— нема чого, а щоб ногу не скалічити, я принесу вам стару калошу, на горищі у нас така валяється. Де ж це видано, отак мучитись! Не сьогодні-завтра мороз ударить, пропадете,— вже співчутливо говорила Одарка і, поклавши ніж, вийшла.

Невдовзі вона повернулася з глибокою калошею і полотняною шматиною. Коли загорнуту в полотно й зігріту ногу було взуто в теплу калошу, Павло з мовчазною вдячністю глянув на сторожиху.

Токарєв приїхав з міста роздратований, зібрав у кімнаті Халяви актив і розповів йому невеселі новини.

— Всюди затори. Хоч куди кинешся, скрізь колеса крутять і все на одному місці. Мало ми, мабуть, білих гусей виловили, на наш вік їх вистачить,— доповідає старий.— Я, друзі мої, скажу одверто: діло ні к чорту. Дру-

гої зміни ще не зібрали, а скільки пришлють,— невідомо. Мороз не за горами. До нього хоч умри, а треба пройти болото, бо потім землю й зубами не вгризеш. Так от, друзі, у місті візьмуть у «штос» усіх, хто там крутить, а нам тут треба подвоїти натиск. П'ять разів здохнути, а колію збудувати треба. Які ж тоді з нас і більшовики будуть — сама слизота,— говорив Токарєв не звичним для нього хрипкуватим баском, а напружено-сталевим голосом. Блискучі з-під насуплених брів очі його промовляли про рішучість і впертість.

— Сьогодні ж проведемо закриті збори, розтлумачимо своїм, і всі завтра на роботу. Вранці безпартійних відпускаємо, а самі лишаємось. Ось ухвала губкому,— передав він Панкратову згорнутий учетверо аркуш паперу.

Через плече вантажника Корчагін прочитав:

«Вважати за потрібне лишити на будівництві всіх членів комсомолу, дозволивши замінити їх не раніше першої подачі дров.

За секретаря губкомолу *Р. Устинович*».

У тісному бараку ніде ступити. Сто двадцять чоловік заповнили його. Стояли попід стінами, повилазили на столи й навіть зайшли на кухню.

Відкривав збори Панкратов. Токарєв промовляв недовго, але кінець його промови підрізав усіх:

— Завтра комуністи й комсомольці до міста не поїдуть.

Рука старого підкреслила в повітрі всю непорушність ухвали. Цим жестом він розвіяв усі надії повернутись до міста, до своїх, вибратись з цієї грязюки. В першу хвилину нічого не можна було зрозуміти за вигуками. Від руху тіл неспокійно заблимав підсліпуватий каганець. Пітьма ховала обличчя. Гомін голосів наростав. Дехто говорив мрійно про «затишок домівки», інші обурювалися, кричали про втому. Більшість мовчала. І тільки один заявив про дезертирство. Роздратований голос його з кутка кидав вперемішку з лайкою:

— К чортовій матері! Я й на день більше не лишуся тут! Людей на каторгу засилають, так то ж хоч за злочин. А нас за віщо? Тримали нас два тижні — досить. Дурних більше немає. Хай той, хто ухвалював, сам їде й будує. Хто хоче, хай длубається в цій грязюці, а в мене одне життя. Я завтра їду звідси.

Окунєв, за спиною якого стояв крикун, засвітив сірника, щоб побачити дезертира. Сірник на мить вихопив з пітьми скривлене в лютій гримасі обличчя й розкритий рот. Окунєв упізнав: син бухгалтера з губпродкому.

— Чого придивляєшся? Я не криюся, не злодій.

Сірник погас. Панкратов підвівся на весь зріст.

— Хто це там розбрехався? Кому це партійне завдання — каторга? — глухо заговорив він, обводячи важким поглядом тих, що стояли поблизу.— Братва, нам до міста ніяк не можна, наше місце тут. Якщо ми звідси накиваємо п'ятами, люди замерзатимуть. Братва, що швидше ми кінчимо, то швидше повернемося, а тікати звідси, як тут одна зануда хоче, нам не дозволяє наша ідея й дисципліна.

Вантажник не любив довгих промов, але й цю, коротку, перебив знову той самий голос:

— А безпартійні їдуть?

— Так,— відрубав Панкратов.

До стола проштовхався хлопець у короткому міському пальті. Метеликом злетів над столом маленький квиток, ударився в груди Панкратова і, відскочивши на стіл, став на ребро.

— Ось квиток, заберіть, будь ласка, через цей клаптик картону не наложу здоров'ям!

Кінець фрази заглушили голоси, що залунали по бараку:

— Чим кидаєшся!

— Ах ти, шкуро продажна!

— До комсомолу проліз, на тепле місце вціляв!

— Жени його звідси!

— Ми тебе погріємо, воша тифозна!

Той, що кинув квиток, нахиливши голову, подався до виходу. Його пропускали, відступаючи, мов перед зачумілим. Рипнули двері й зачинились за ним.

Панкратов стиснув пальцями кинутий квиток і сунув його в огонь каганця. Картон зайнявся, скручуючись в обгорілу дудочку.

У лісі пролунав постріл. Від похилого барака в темряву лісу пірнув кінь і вершник. Із школи й барака вибігали люди. Хтось випадково натрапив на дощечку з фанери, застромлену в щілину дверей. Засвітили сірник. Затуляючи полами одягу од вітру вогник, прочитали:

> «Забирайтесь усі із станції туди, звідки прийшли. Хто залишиться, тому кулю в лоб. Переб'ємо всіх до одного, нікого милувати не будемо. Термін вам даю до завтрашньої ночі».

І підписано:

«Отаман Часник».

Часник був з Орликової банди.

У кімнаті Рити на столі розгорнутий щоденник.

«2 грудня.

Вранці випав перший сніг. Цупкий мороз.

На сходах зустрілися з Вячеславом Ольшинським. Ішли разом.

— Я завжди милуюся з першого снігу. А мороз який, га! Чудово, правда ж?— сказав Ольшинський.

Я згадала про Боярку і відповіла йому, що мороз і сніг мене аж ніяк не тішать, навпаки, засмучують. Розповіла, чому саме.

— Це суб'єктивно. Якщо ваші думки продовжити, то треба буде визнати недозволеними сміх і взагалі вияв життєрадісності під час, скажімо, війни. Але в житті цього не буває. Трагедії там, де смужка фронту. Там відчування життя пригнічує близькість смерті. Та навіть і там сміються. А далі від фронту життя таке саме: сміх, сльози, горе й радість, жадання видовищ і насолод, хвилювання, любов...

У словах Ольшинського важко відрізнити іронію. Ольшинський — уповноважений Наркомзаксправ. У партії з 1917 року. Одягнений по-європейському, завжди чисто виголений, трохи надушений. Живе в нашому будинку, в квартирі Сегала. Вечорами заходить до мене. З ним цікаво розмовляти, знає Захід, довго жив у Парижі, але я гадаю, що ми не станемо добрими друзями. Причина тому: в мені він бачить насамперед жінку і тільки потім товариша по партії. Щоправда, він не маскує своїх бажань і думок — він має досить мужності, щоб говорити правду, і його бажання не грубі. Він уміє робити їх красивими. Але він мені не подобається.

Грубувата простота Жухрая мені значно ближча, ніж європейський лоск Ольшинського.

З Боярки одержуємо короткі повідомлення. Щодня сотня сажнів прокладки. Шпали кладуть просто на мерзлу землю, в прорубані для них гнізда. Там лише двісті сорок чоловік. Половина другої зміни розбіглася. Умови справді важкі. Як вони там працюватимуть на морозі?.. Дубава вже тиждень там. У Пущі-Водиці з восьми паровозів склали п'ять. До решти немає частин.

Проти Дмитра Управління трамвая розпочало кримінальну справу: він із своєю бригадою силоміць затримав усі трамвайні платформи, що йшли з Пущі-Водиці до міста. Висадивши пасажирів, він навантажив платформи рейками для вузькоколійки. Привезли дев'ятнадцять плат-

форм міською лінією до вокзалу. Трамвайники щосили допомагали.

На вокзалі рештки солом'янської комсомолії за ніч навантажили, а Дмитро з своїми повіз рейки до Боярки.

Яким відмовився ставити на бюро питання про Дубаву. Нам Дмитро розповів про неподобну тяганину і бюрократизм в Управлінні трамвая. Там рішуче відмовилися дати більше двох платформ.

Туфта повчав Дубаву:

— Треба покинути партизанські вихватки, тепер за це в тюрмі насидишся. Наче не можна договоритись і обійтись без збройного загарбання?

Я ще не бачила Дубаву таким лютим.

— Чому ж ти, паперова душа, не договорився? Сидить тут, п'явка чорнильна, і язиком плеще. Мені без рейок на Боярці пику наб'ють. А тебе, щоб ти тут під ногами не плутався, на будівництво треба відіслати, Токарєву на пересушку!— гримів Дмитро на весь губком.

Туфта написав на Дубаву заяву, але Яким, попросивши мене вийти, розмовляв з ним хвилин десять. Туфта вискочив від Якима червоний і лихий.

3 грудня.

У губкомі нова справа, вже з Трансчека. Панкратов, Окунєв і ще кілька товаришів приїхали на станцію Мотовилівка й повиймали з порожніх будівель двері й віконні рами. Коли вони вантажили все це в робочий поїзд, їх намагався заарештувати станційний чекіст. Вони його обеззброїли і тільки тоді, коли рушив поїзд, повернули йому револьвер, повитягавши з нього набої. Двері й вікна вивезли. А Токарєва матеріальний відділ залізниці звинувачує в самочинному одержанні з боярського складу двадцяти пудів цвяхів. Він віддав їх селянам за те, що ті вивозили з лісорозробки довгі поліна, які вони кладуть замість шпал.

Я говорила з товаришем Жухраєм про ці справи. Він сміється: «Всі ці справи ми поламаємо».

На будівництві становище вкрай напружене, і кожен день дорогий. З найменшого приводу доводиться натискати. Раз у раз тягнемо до губкому тих, що гальмують. Товариші на будівництві дедалі частіше виходять за рамки формалістики.

Ольшинський приніс мені невеличку електричну пічку. Ми з Олею Юренєвою гріємо над нею руки. Але в кімнаті від неї не теплішає. Як воно там, у лісі, мине ця

ніч? Ольга розповідає: в лікарні дуже холодно, і хворі не вилазять з-під ковдр. Палять через два дні.

Ні, товаришу Ольшинський, трагедія на фронті стає трагедією в тилу!

4 грудня.

Цілу ніч сипав сніг. У Боярці, пишуть, усе закидав. Робота стала. Розчищають колію. Сьогодні губком ухвалив: будівництво першої черги, до межі, лісорозробки, закінчити не пізніше 1 січня 1922 року. Коли сповістили про це Боярку, Токарєв, кажуть, відповів: «Якщо не передохнемо, то виконаємо».

Про Корчагіна нічого не чути. Дивно, що на нього немає «справи» на зразок панкратовської. Я досі не знаю, чому він не хоче зі мною зустрічатися.

5 грудня.

Вчора банда обстріляла будівництво».

Коні обережно ставлять ноги у м'який, пухкий сніг. Зрідка ворухнеться під снігом притиснута до землі копитом гілка, трісне — тоді схропне кінь. Кинеться вбік, але, діставши обрізом по прищулених вухах, переходить у галоп, наздоганяючи передніх.

З десяток вершників переїхало через горбистий кряж, в який уперлася смуга чорної, ще не вкритої снігом землі.

Тут вершники спинили коней. Брязнули, зіткнувшись, стремена. Шумно струсонув усім тілом спітнілий від далекого пробігу жеребець.

— Їх до біса наїхало сюди,— промовив передній вершник.— Ось ми їм холоду наженемо. Батько сказав, щоб цієї сарани тут завтра не було, бо вже видно, що до дров сволота майстрова добереться...

До станції під'їжджали один по одному, понад вузькоколійкою. Помалу під'їхали до галявини біля старої школи; не виїжджаючи на галявину, лишились за деревами.

Залп розітнув тишу темної ночі. Білкою шугнула вниз снігова грудка з гілки сріблястої при місячному сяйві берези. А між деревами кресали іскри куці обрізи, колупали кулі сипучу штукатурку, жалісно дзенькали пробиті шибки привезених Панкратовим вікон.

Залп зірвав людей з бетонної підлоги, поставив їх на ноги, а коли залітали по кімнатах моторошні цвіркуни, страх повалив людей назад на підлогу.

Падали один на одного.

— Ти куди?— Дубава вхопив Павла за шинелю.

— Надвір.

— Лягай, ідіот! Укладуть на місці, тільки виткнись,— уривчасто шепотів Дмитро.

Вони лежали в кімнаті поруч, біля самих дверей. Дубава припав до підлоги, простягши в напрямі до дверей руку з револьвером. Корчагін сидів навпочіпки, нервово обмацуючи пальцями патронні гнізда в барабані нагана. В них п'ять патронів. Намацавши порожні гнізда, обернув барабан.

Стрілянина припинилася. Раптова тиша здивувала.

— Хлопці, у кого є зброя, збирайтеся сюди,— пошепки командував Дубава.

Корчагін обережно відчинив двері. На галявині нікого. Поволі кружляючи, падали сніжинки.

А в лісі десятеро вершників чимдуж поганяли коней.

В обід з міста примчала автодрезина. З неї вийшли Жухрай і Яким. Їх зустріли Токарєв і Халява. З дрезини зняли й поставили на перон кулемет «максим», кілька коробок з кулеметними стрічками та два десятки гвинтівок.

До місця робіт ішли поспішаючи. Поли Федорової шинелі креслили на снігу зигзаги. Хода в нього ведмежа, перевальцем — ще й досі не відвик, ставить ноги циркулем, немов під ним гойдлива палуба міноносця. Токарєву весь час доводилось бігти за своїми супутниками: високий Яким ішов у ногу з Федором.

— Наскок банди — це ще півлиха. Тут ось нам косогір упоперек дороги ліг. Нанесло на нашу голову, чорти б його взяли! Багато землі виймати доведеться.

Старий зупинився, повернувся спиною до вітру, закурив, тримаючи долоні човником, і, дмухнувши димком раз і вдруге, наздогнав товаришів. Яким, дожидаючи його, зупинився. Жухрай, не притишуючи ходи, йшов далі.

Яким спитав Токарєва:

— Чи вистачить у вас сил вчасно збудувати під'їзну колію?

Токарєв відповів не зразу.

— Знаєш, синку,— сказав він нарешті,— якщо говорити взагалі, то збудувати не можна, але не збудувати теж не можна. От звідси й виходить.

Вони наздогнали Федора й пішли поруч. Слюсар заговорив схвильовано:

— Отут-то й починається оте саме «але». Адже тільки двоє нас тут — Патошкін та я — знаємо, що збудувати в таких собачих умовах, з таким устаткуванням і кількістю робочої сили неможливо. Та зате всі до одного знають, що не збудувати — не можна. І от чому я зміг сказати: «Якщо не позамерзаємо, то буде зроблено». Самі подивіться: другий місяць, як тут длубаємось, четверту зміну доробляємо, а основний склад — без перепочинку, тільки молодістю і тримається. А половина ж з них застуджена. Подивишся на цих хлопців, так серце кров'ю обливається. Ціни їм немає... Не одного з них покладе в труну оця клята прірва.

За кілометр від станції кінчалася цілком готова вузькоколійка.

Далі, кілометра півтора, на вирівняному полотні лежали вкопані в землю довгі колоди, немов повалений вітром частокіл. Це шпали. Ще далі, аж до косогору, йшла рівна дорога.

Тут працювала перша будівельна група Панкратова. Сорок чоловік укладали шпали. Рудобородий селянин у новеньких личаках не кваплячись стягав з саней колоди й кидав їх на полотно залізниці. Кілька таких самих саней розвантажували трохи далі. Дві довгі залізні штанги лежали на землі. Це була форма рейок, під них рівняли шпали. Для трамбування землі використовували сокири, ломи, лопати.

Копітка й повільна справа — укладання шпал. Міцно й стійко повинні лежати в землі шпали і так, щоб рейка спиралась однаково на кожну з них.

Техніку укладання знав тільки один старий, без єдиної сивої волосини в свої п'ятдесят чотири роки, із смолисто-чорною, надвоє розчесаною бородою,— колійний десятник Лагутін. Він добровільно працював четверту зміну, терпів з молоддю всі злигодні й здобув у загоні загальну повагу. Цей безпартійний (Талин батько) завжди сидів на почесному місці на всіх партійних нарадах. Пишаючись з цього, старий дав слово не кидати будівництво.

— Ну як же мені вас кидати, скажіть, будь ласка? Наплутаєте без мене з укладанням, тут око потрібне, практика. А що вже я тих шпал по Расєї повкладав на своєму віку...— добродушно казав він при кожній зміні — і залишався.

Патошкін йому довіряв і на його дільницю заглядав не часто. Коли підійшли троє приїжджих, Панкратов, спітнілий і розчервонілий, рубав сокирою гніздо для шпали.

Яким насилу впізнав вантажника. Панкратов схуд, гостріше позначилися його широкі вилиці, а погано вмите обличчя ніби потемніло й змарніло.

— А, губернія приїхала!— промовив він і подав Якимові гарячу вогку руку.

Стук лопат затих. Яким бачив навколо бліді обличчя. Скинуті шинелі й кожушки валялися тут-таки, просто па снігу.

Поговоривши з Лагутіним, Токарєв забрав Панкратова й повів прибулих до виїмки. Вантажник ішов поруч з Федором.

— Розкажи мені, Панкратов, як там у вас із чекістом вийшло, у Мотовилівці? Як ти вважаєш, чи не перегнули ви трохи з роззброєнням, га?— серйозно спитав Федір мовчазного вантажника.

Панкратов зніяковіло всміхнувся.

— Ми його обеззброїли з його згоди, він нас сам просив. Адже він наш хлопчина. Ми йому розповіли все як є, він і каже: «Я, хлопці, не маю права дозволити вам забрати вікна й двері. Є наказ товариша Дзержинського, що забороняє розтягати залізничне майно. Тут начальник станції зі мною на ножах: краде, паскуда, а я заважаю. Відпущу вас — він неодмінно на мене напише по службі, і мене до Ревтрибуналу. А ви мене обеззбройте і катайте. І якщо начальник станції не повідомить, то на тому й скінчиться». Ми так і зробили. Не собі ж двері й вікна везли!

Помітивши іскорку сміху в очах Жухрая, Панкратов додав:

— Нехай уже нам нагорить, а хлопця ви не чіпайте, товаришу Жухрай.

— Все це ліквідовано. Надалі такого чинити не можна — це підриває дисципліну. У нас є досить сили, щоб розбивати бюрократизм організованим порядком. Гаразд, поговоримо про важливіше.— І Федір почав розпитувати про подробиці наскоку.

За чотири з половиною кілометри від станції люто вгризалися в землю лопати. Люди різали косогір, що перетяв їм дорогу.

А обабіч стояло семеро озброєних карабіном Халяви та револьверами Корчагіна, Панкратова, Дубави й Хомутова. Це була вся зброя загону.

Патошкін сидів на схилі, заносячи цифри до записної книжки. Інженер лишився сам. Вакуленко, вирішивши, що суд за дезертирство краще, ніж смерть від кулі бандита, вранці втік до міста.

— На виїмку піде у нас півмісяця, земля мерзла,— неголосно сказав Патошкін вайлуватому, завжди похмурому, скупому на слова Хомутову, що стояв перед ним.

— Нам усього дають на колію двадцять п'ять днів, а ви на виїмку п'ятнадцять кладете,— відповів йому Хомутов, сердито захоплюючи губою кінчик вуса.

— Цей строк нереальний, щоправда, я на своєму віку ніколи не бував у такій обстановці і з такими людьми, як оці. Я можу й помилитися, це вже двічі зо мною бувало.

У цей час Жухрай, Яким і Панкратов підходили до виїмки. На косогорі їх помітили.

— Дивись, хто це?— показуючи пальцем під косогір, штовхнув Корчагіна ліктем косоокий хлопець у старому, подертому на ліктях светрі, Петька Трофімов, болторіз із майстерень. В ту ж мить Корчагін, не пускаючи з рук лопати, побіг з гори. Очі його під козирком шолома тепло всміхались, і Федір довше ніж іншим тиснув йому руку.

— Здоров, Павле. От і впізнай його в такому різномастому обмундируванні.

Панкратов криво усміхнувся:

— Нічогенька собі комбінація з п'яти пальців, і всі п'ять повилазили. До того ж у нього дезертири шинель украли. У них з Окуневим комуна: той Павлові свій піджачок віддав. Нічого, Павлуша хлопець теплий. Тиждень на бетоні погріється, солома майже не допомагає, а потім «зіграє в ящик»,— невесело говорив Якимові вантажник.

Чорнобривий, трохи кирпатий Окунєв, мружачи лукаві очі, заперечив:

— Ми Павлуші пропасти не дамо. Голоснемо — і на кухню його в кухарі, до Одарки в резерв. Там він, якщо дурний не буде, і поживиться, і погріється — хоч коло печі, хоч коло Одарки.

Дружний сміх укрив його слова.

Того дня сміялися вперше.

Федір оглянув косогір, з'їздив з Токаревим і Патошкіним саньми до лісорозробки й повернувся назад. На косо-

горі так само завзято копали землю. Федір дивився на мигтіння лопат, на зігнуті в напруженому зусиллі спини й тихо сказав Якимові:

— Мітинг не потрібний. Агітувати тут нікого. Правду ти, Токарєв, сказав, що їм ціни немає. Ось де сталь гартується!

Очі Жухрая з захопленням і суворою любовною гордістю дивилися на землекопів. Адже ще так недавно частина цих землекопів щетинилася сталлю багнетів уночі напередодні заколоту. А зараз вони пройняті єдиним бажанням — довести сталеві жили рейок до заповітних дров'яних багатств — джерела тепла й життя.

Патошкін ввічливо, але переконливо доводив Федорові, що неможливо прокопати виїмку раніш як за два тижні. Федір слухав його розрахунки й нишком щось обмірковував.

— Зніміть людей з косогору, прокладайте колію далі, а горб ми подолаємо інакше.

На станції Жухрай довго сидів біля телефону. Халява вартував біля дверей. Він чув за спиною глухий бас Федора:

— Подзвони зараз же від мого імені начштаокру [1], хай негайно переведуть полк Пузиревського в сектор будівництва. Треба очистити район від банд. Вишліть з бази бронепоїзд з підривниками. Про решту я сам дам розпорядження. Повернуся вночі. Вишліть на вокзал на дванадцяту годину Літке з машиною.

В бараку після короткої промови Якима заговорив Жухрай. У товариській розмові непомітно минула година. Федір говорив будівельникам, що не можна ламати строк закінчення будівництва, призначений на перше січня.

— Ми переводимо будівництво на воєнний стан. Комуністи зводяться в роту ЧОН. Командиром роти призначається товариш Дубава. Всі шість будівельних груп дістають певні завдання. Роботи, що лишилися на укладанні колії, поділяються на шість рівних частин. Кожна група одержує свою частину. До першого січня всі роботи мають бути закінчені. Група, що закінчить роботу раніше, дістає право на відпочинок і від'їзд до міста. Крім цього, президія губвиконкому порушить клопотання перед ВУЦВК [2] про нагородження орденом Червоного Прапора найкращого робітника цієї групи.

---

[1] Начштаокр — начальник штабу округи.

[2] ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

Начальниками будівельних груп були затверджені: першої — товариш Панкратов, другої — товариш Дубава, третьої — товариш Хомутов, четвертої — товариш Лагутін, п'ятої — товариш Корчагін, шостої — товариш Окунєв.

— Начальником будівництва,— закінчував свою промову Жухрай,— його ідейним керівником і організатором лишається беззмінно Антін Никифорович Токарєв.

Немов зграя птахів злетіла — заплескали руки, усміхнулися суворі обличчя, і дружньо-жартівлива остання фраза серйозної людини розрядила тривалу увагу вибухом сміху.

Чоловік з двадцять юрбою проводжали Якима й Федора до автодрезини.

Прощаючись з Корчагіним і дивлячись на його засипану снігом калошу, Федір сказав неголосно:

— Чоботи пришлю. Ти ніг ще не повідморожував?

— Щось схоже на те, припухати почали,— відповів Павло і, згадавши давнє своє прохання, узяв Федора за рукав:— Ти мені трохи патронів до нагана даси? У мене надійних тільки три.

Жухрай з жалем похитав головою, але, побачивши смуток в очах Павла, не роздумуючи, відстебнув свій маузер.

— Ось тобі мій подарунок.

Павло не зразу повірив, що йому дарують річ, про яку він так давно мріяв, але Жухрай почепив на його плече ремінь.

— Бери, бери! Я ж знаю, що в тебе на нього давно очі горять. Тільки ти обережно з ним, своїх не перестріляй. Ось тобі ще три повні обойми до нього.

На Павла всі дивилися відверто заздрісними поглядами. Хтось крикнув:

— Павко, давай мінятись на чоботи з кожухом на додачу!

Панкратов сміючись штовхнув Павла в спину:

— Міняй, чортяко, на валянці. Однаково в калоші не доживеш до різдва.

Поставивши ногу на приступку дрезини, Жухрай писав дозвіл на подарований револьвер.

Рано-вранці, глухо цокаючи на стрілках, до станції підійшов бронепоїзд. Пишним султаном виривалася біла, як лебединий пух, пара, тут же зникаючи в морозяному чистому повітрі. З броньованих коробок виходили зашиті в

шкіру люди. За кілька годин троє підривників з бронепоїзда глибоко забили в косогір дві величезні сталеві, як гарбузи, болванки, провели від них довгі шнури й дали сигнальний постріл. Від страшного тепер косогору в усі боки побігли люди. Од сірника кінець шнура спалахнув фосфоричним вогником.

Сотням людей на мить защеміли серця. Одна-дві хвилини нудного чекання — і... здригнулася земля, страшна сила розкидала вершину горба, жбурнувши в небо величезні брили землі. Другий вибух ще дужчий за перший. Страшний гуркіт пролунав у лісовій гущавині, наповнюючи її хаосом звуків од розірваного на шматки косогору.

Там, де щойно був бугор, заяла глибока яма і на десятки метрів навколо цукрово-білий сніг засипала розворушена земля.

У заглибину, що утворилась від вибуху, кинулися люди з кайлами й лопатами.

Після від'їзду Жухрая на будівництві розгорнулося завзяте змагання — боротьба за першість.

Ще задовго до світанку Корчагін тихо, нікого не будячи, устав і, ледве переступаючи задубілими на холодній підлозі ногами, подався на кухню. Закип'ятивши в баку воду для чаю, повернувся й побудив усю свою групу.

Коли прокинувся весь загін, надворі вже було видно.

В бараку під час ранішнього чаю до столу, де сидів Дубава з своїми арсенальцями, протовпився Панкратов.

— Бачив, Митяю, Павка свою братву вдосвіта на ноги підняв. Мабуть, сажнів з десять уже вклали. Хлопці кажуть, що він своїх з головмайстерень так накрутив, що ті вирішили двадцять п'ятого закінчити свою ділянку. Всім нам хоче носа втерти. Та це, пробачте, ми ще подивимось! — обурено говорив він Дубаві.

Митяй кисло всміхнувся. Він прекрасно розумів, чому вчинок групи з головних майстерень так вразив секретаря колективу річкового порту. Та й його, Дубаву, дружок Павлушка підчепив: не сказавши ані слова, кинув виклик усьому загонові.

— Дружба дружбою, а тютюнець кожному свій — тут «хто кого»,— сказав Панкратов.

Десь опівдні енергійну роботу групи Корчагіна було несподівано припинено. Вартовий, що стояв біля складених у піраміду гвинтівок, помітив між деревами групу кінних і дав тривожний постріл.

— До зброї, братва! Банда! — крикнув Павка і, жбур-

нувши лопату, кинувся до дерева, на якому висів його маузер.

Похапавши зброю, група залягла просто в сніг понад дорогою. Передні вершники замахали шапками. Один з них крикнув:

— Стій, товариші! Свої!

Півсотні кінних у будьонівках з червоними зірками під'їжджали дорогою.

Виявилось, що будівництво прибув провідати взвод полку Пузиревського. Павло звернув увагу на обрубане вухо командирової кобили. Красива сіра тварина з білою лисиною на лобі не стояла на місці, басувала під вершником. Вона злякано позадкувала, коли Павло, кинувшись до неї, схопив її за повід.

— Лиска, пустунка, бач, де ми з тобою зустрілися! Не взяла тебе куля, красуне моя одновуха.

Він ніжно обійняв тонку шию кобили і гладив рукою її тремтливі ніздрі. Командир пильно придивлявся до Павла і, впізнавши, здивовано ахнув:

— Та це ж Корчагін!.. Кобилу впізнав, а Середи недобачив. Здоров був, браточку!

У місті «натиснули на всі важелі». Це зразу позначилося на будівництві. Жаркий спустошив райком, виславши рештки організації до Боярки. На Солом'янці лишилися самі дівчата. У залізничному технікумі Жаркий таки домігся відрядження на будівництво нової групи студентів.

Повідомляючи про все це Якима, він напівжартома сказав:

— Лишився я з самим жіночим пролетаріатом. Посаджу Лагутіну замість себе. На дверях напишемо «Жінвідділ», і подамся я на Боярку. Незручно мені, знаєш, одному чоловікові, серед жінок крутитись. Поглядають на мене дівчатка підозріло. Мабуть, поміж собою гомонять, сороки: «Всіх порозсилав, а сам лишився, проноза», або й ще гірше щось. Прошу тебе дозволити мені виїхати.

Яким, сміючись, відмовив.

До Боярки прибували люди. Прибуло й шістдесят студентів-залізничників.

Жухрай добився в Управлінні залізниці, щоб до Боярки було послано чотири класні вагони для житла нововідрядженим робітникам.

Групу Дубави було знято з роботи й послано в Пущу-Водицю. Їй наказували приставити на будівництво паровозики й шістдесят п'ять вузькоколійних платформ. Ця робота зараховувалась як завдання на дільниці.

Перед від'їздом Дубава порадив Токарєву відкликати Клавічека на будівництво й дати йому новоутворену групу. Токарєв дав такий наказ, і гадки не маючи про справжню причину, що спонукала арсенальця згадати про існування чеха. А причиною була записка Анни, передана через прибулих солом'янців.

«Дмитре! — писала Анна.— Ми з Клавічеком відібрали вам купу літератури. Шлемо тобі і всім боярським штурмовикам свій палкий привіт. Які ви молодці! Бажаємо вам сил і енергії. Вчора із складів видали останні запаси дров. Клавічек просив передати вам привіт. Чудовий хлопець! Хліб для вас він пече сам. У пекарні нікому не довіряє. Сам сіє борошно, сам машиною місить тісто. Борошна десь добув доброго, і хліб у нього виходить чудовий, не зрівняти з тим, що одержую я. Увечері в мене збираються наші: Лагутіна, Артюхін, Клавічек і іноді Жаркий. Потроху посуваємо вперед навчання, але більше розмовляємо про все і про всіх, а найчастіше про вас. Дівчата обурені тим, що Токарєв відмовився допустити їх на будівництво. Вони запевняють, що витримають труднощі нарівні з усіма. Таля каже: «Одягнуся в усе батькове і з'явлюся до татка, нехай спробує мене звідти виставити».

Вона може таке зробити. Перекажи мій привіт чорноокому.

Анна».

Віхола насунула зразу. Небо запнули сірі низькі хмари. Густо пішов сніг. Увечері завив у димарях вітер, загув між деревами, ганяючись за метким сніговим вихором, погрозливо висвистував у лісі.

Цілу ніч бешкетувала і шаленіла хуртовина. Люди промерзли до кісток, хоч усю ніч палили груби: не тримали тепла станційні руїни.

Вранці загін, вирушивши на роботу, загрузав у глибокому снігу, а над деревами пломеніло сонце; і на синьо-блакитному небі — жодної хмарки.

Група Корчагіна розчищала від снігових заметів свою ділянку. Тільки тепер Павло відчув, як тяжко дошкуляє холод. Старий піджачок Окунєва не грів його, а в калошу набивався сніг. Він не раз губив її в кучугурах. А чобіт на другій нозі от-от мав зовсім розвалитися. Від спання на підлозі у нього набігли на шиї два величезні карбункули. Замість шарфа Токарєв дав йому свій рушник.

Худий, із запаленими очима, Павло люто шурхав широкою дерев'яною лопатою, відгортаючи сніг.

На станцію в цей час прийшов пасажирський поїзд. Його дотяг сюди паровоз, який ледве дихав; на тендері жодного поліна, в топці догоряли головешки.

— Дасте дров — поїдемо, а ні — переведіть поїзд на запасну колію, поки є чим рухати! — гукав машиніст начальникові станції.

Поїзд перевели на запасну колію. Засмучених пасажирів повідомили про причину зупинки. У набитих до краю вагонах заохкали і зачортихалися.

— Поговоріть із старим — он він іде по перону. Це начбудівництва. Він може наказати підвезти дрова до паровоза саньми. Вони їх замість шпал кладуть,— порадив начальник станції кондукторам. Ті пішли назустріч Токарєву.

— Дров дам, але не за спасибі. Адже це наш будівельний матеріал. У нас замети. В поїзді шістсот-сімсот пасажирів. Діти й жінки можуть лишитись у поїзді, а решті — лопати в руки — і до вечора відгортати сніг. За це матимуть дрова. Якщо відмовляться — нехай сидять до нового року,— сказав Токарєв кондукторам.

— Дивіться, хлопці, люду скільки чеше! Дивись, і жінки! — здивовано загомоніли за спиною Корчагіна.

Павло обернувся.

— Ось тобі сто чоловік, дай їм роботу і наглядай, щоб не сиділи,— сказав, підходячи, Токарєв.

Корчагін розподіляв роботу між прибулими. Якийсь високий чоловік, у форменій залізничній шинелі з хутряним коміром, у теплій каракулевій шапці, обурено крутив у руках лопату і, звертаючись до молодої жінки в котиковій шапочці з пухнастою китичкою, протестував.

— Я снігу не відгрібатиму, мене ніхто не має права примусити. Якщо мене попросять, я, як інженер-залізничник, зможу розпорядитись роботою, але відгортати сніг ні ти, ні я не повинні, це інструкцією не передбачається. Старий чинить протизаконно. Я його притягну до відповідальності. Хто тут десятник? — спитав він найближчого до нього робітника.

Підійшов Корчагін.

— Чому ви не працюєте, громадянине?

Чоловік зневажливо оглянув Корчагіна з голови до п'ят.

— А ви хто будете?

— Я робітник.

— Тоді мені нема про що з вами балакати. Пришліть до мене десятника чи хто тут у вас...

Корчагін спідлоба подивився на нього.

— Не хочете працювати — не треба. Без нашої помітки на проїзному квитку на поїзд не сядете. Такий наказ начбудівництва.

— А ви, громадянко, теж відмовляєтесь? — повернувся Павло до жінки й на мить остовпів: перед ним стояла Тоня Туманова.

Вона насилу впізнала в обідранці Корчагіна. У подертому, обшарпаному одязі й фантастичному взутті, з брудним рушником на шиї, з давно не вмиваним обличчям, стояв перед нею Павло. Тільки очі з таким самим, як колись, незгасним вогнем. Його очі. І от оцього обідранця, схожого на бродягу, вона ще так недавно любила. Як усе змінилося!

Вона з своїм чоловіком після недавнього весілля їде до великого міста, де він працює в правлінні залізниці на відповідальній посаді. І ось де їй довелося зустрітись з своїм юнацьким коханням. Їй навіть ніяково було подати йому руку. Що подумає Василь? Як неприємно, що Корчагін так занепав. Видно, далі копання землі кочегар у житті не просунувся.

Вона стояла розгублена, червоніючи від ніяковості. Залізничника розлютила нахабна, як йому здавалося, поведінка обідранця, який не відривав очей від його дружини. Він кинув на землю лопату й підійшов до Тоні.

— Ходімо, Тоню, я не можу спокійно дивитись на цього лаццароні.

Корчагін знав з роману «Джузеппе Гарібальді», хто такий лаццароні.

— Якщо я лаццароні, то ти просто недорізаний буржуй,— глухо відповів він залізничникові і, перевівши погляд на Тоню, сухо відрубав: — Беріть лопату, товаришко Туманова, і ставайте в ряд. Не беріть прикладу з отого відгодованого буйвола. Прошу пробачити, не знаю, ким він вам доводиться.

Павло непривітно всміхнувся, дивлячись на Тонині хутряні боти, і додав байдуже:

— Лишатись не раджу. Цими днями банда навідувалась.

Повернувся й пішов до своїх, шльопаючи калошею.

Останні слова вплинули й на залізничника.

Тоня умовила його лишитись працювати.

Увечері, закінчивши роботу, поверталися до станції. Тонин чоловік пішов уперед, поспішаючи захопити місця в поїзді. Тоня спинилась, пропускаючи робітників. Позаду всіх ішов, спираючись на лопату, стомлений Корчагін.

— Здрастуй, Павлушо. Я, признаюсь, не сподівалася побачити тебе таким. Невже ти у влади не заслужив нічого кращого, ніж копатись у землі? Я гадала, що ти давно вже комісар або щось подібне. Як це нещасливо в тебе життя склалося...— заговорила Тоня, ідучи поруч з ним.

Павло спинився, здивовано глянув на Тоню.

— Я теж не сподівався зустріти тебе такою... замаринованою,— знайшов, нарешті, Павло потрібне, досить м'яке слово.

У Тоні почервоніли кінчики вух.

— Ти й досі такий же нечема!

Корчагін скинув лопату на плече й пішов. Тільки пройшовши кілька кроків, відповів:

— Моя нечемність легша за вашу, товаришко Туманова, так би мовити, чемність. Про моє життя турбуватись нема чого, тут усе гаразд. А от у вас життя склалося гірше, ніж я сподівався. Років два тому ти була краща: не соромилася робітникові руку потиснути. А зараз від тебе нафталіном тхне. І скажу щиро, мені з тобою нема про що говорити.

Павло одержав листа від Артема. Брат писав, що незабаром має одружитись, і кликав Павку приїхати неодмінно.

Вітер вихопив з рук Корчагіна білий аркушик, і той голубом злетів угору. Не бути йому на весіллі. Про від'їзд годі й думати. Вже вчора ведмідь Панкратов випередив його групу й рушив уперед з такою швидкістю, що всі аж здивувалися. Вантажник ішов пробоєм до першості і, втративши свою звичайну врівноваженість, підбивав своїх «пристанських» на шалені темпи.

Патошкін спостерігав мовчазну запеклість будівельників. Здивовано потираючи скроні, питав себе: «Що це за люди? Що це за незрозуміла сила? Адже коли па годині простоїть хоча б днів із вісім, то ми дійдемо до лісорозробок. Виходить: вік живи, вік учись і на старість дурнем зостанешся. Ці люди своєю роботою ламають усі розрахунки й норми».

З міста приїхав Клавічек, привіз останню свою випічку хліба. Побачившись з Токаревим, він розшукав на роботі Корчагіна. Дружньо привіталися. Клавічек, усміхаю-

чись, витяг з мішка чудову жовту хутряну шведську куртку і, плеснувши долонею по еластичному хрому, сказав:

— Це тобі. Не відаєш, від кого?.. Хо! Ну й недотепа ж ти, хлопче! Це тобі товаришка Устинович посилає, щоб ти, дурню, не змерз. Куртку товариш Ольшинський їй подарував, вона з рук його взяла й мені передала — вези Корчагіну. Яким розповів їй, що ти в піджаку на морозі працюєш. Ольшинський трохи носом покрутив. «Я,— каже,— цьому товаришеві шинелю послати можу». А Рита сміялася: нічого, в куртці йому краще працювати! Ось візьми!

Павло здивовано подержав у руках копітовну річ і нерішуче натяг її на змерзле тіло. М'яке хутро швидко зігріло плечі й груди.

Рита записувала:

«20 грудня.

Зайшли віхоли. Сніг і вітер. Боярці майже досягли мети, але морози й віхола зупинили їх. Потопають у снігу. Копати мерзлу землю важко. Лишилося тільки три чверті кілометра, але найтяжчі.

Токарєв повідомляє: на будівництві з'явився тиф, троє захворіло.

22 грудня.

На пленум губкому з Боярки не приїхав ніхто. Бандити пустили під укіс ешелон з хлібом за сімнадцять кілометрів від Боярки. З наказу уповнаркомпроду весь будівельний загін переведено туди.

23 грудня.

До міста з Боярки привезли ще сім чоловік, хворих на тиф. Між ними Окунєв. Була на вокзалі. З буферів поїзда, що прибув з Харкова, знімали заледенілі трупи. В лікарнях холоднеча. Проклята віхола! Коли вона кінчиться?

24 грудня.

Тільки що від Жухрая. Виявляється, звістка правдива: Орлик учора вночі всією своєю бандою наскочив на Боярку. Дві години між бандою й нашими тривав бій. Банда перервала сполучення, і тільки сьогодні вранці Жухраю пощастило одержати точні відомості. Банда дістала відсіч. Токарєва поранено в груди навиліт. Його привезуть сьогодні. Зарубано на смерть Франца Клавічека, що був тієї ночі начальником варти. Це він помітив

банду й зняв тривогу, але, відстрілюючись од бандитів, не встиг добігти до школи й був зарубаний. У будівельному загоні поранено одинадцятьох. Зараз там бронепоїзд і два ескадрони кавалерії.

Начальником будівництва став Панкратов. Удень Пузиревський наздогнав частину банди в хуторі Глибокому й порубав усіх до одного. Частина безпартійних кадровиків, не чекаючи поїзда, пішла пішки по шпалах.

25 грудня.

Привезли Токарєва й інших поранених. Їх поклали в клінічний госпіталь. Лікарі обіцяли врятувати старого. Він непритомний. Життю інших небезпека не загрожує.

З Боярки губкомпарт і ми одержали телеграму: «У відповідь на бандитські напади ми, будівельники вузькоколійки, зібравшись на цьому мітингу, разом з командою бронепоїзда «За владу Рад» і червоноармійцями кавполку запевняємо вас, що, незважаючи на всі перешкоди, дамо місту дрова до першого січня. Напруживши всі сили, стаємо до роботи. Хай живе Комуністична партія, що послала нас! Голова мітингу Корчагін. Секретар Берзін».

На Солом'янці з військовими почестями поховали Клавічека».

Дорогоцінні дрова вже близько. Але до них посувались нестерпно повільно: щодня тиф виривав десятки потрібних рук.

Хитаючись, як п'яний, повертався до станції Корчагін. Ноги підгиналися. Він давно вже ходив з підвищеною температурою, але сьогодні гарячка, що охопила його, почувалася дужче, ніж звичайно.

Черевний тиф, який знекровив загін, добрався й до Павла. Проте дуже тіло його чинило опір, і п'ять днів він знаходив сили підводитись з устеленої соломою бетонної підлоги і йти разом з усіма на роботу. Не врятувала його й тепла куртка та прислані Федором валянці, узуті на обморожені вже ноги.

За кожним кроком щось боляче кололо в грудях, дрібно цокотіли зуби, туманіло в очах, і дерева, здавалося, кружляли, як химерна карусель.

Ледве додибав до станції. Незвичайний шум вразив його. Придивився: довгий ешелон простягся на всю станцію. На платформах стояли паровозики, лежали рейки, шпали — їх розвантажували люди, що прибули з поїздом. Він ступив ще кілька кроків і втратив рівновагу. Ледве

відчув, як ударився головою об землю. Сніг приємним холодом припік гарячу щоку.

Знайшли його через кілька годин. Принесли в барак. Корчагін важко дихав і нікого не впізнавав. Викликаний з бронепоїзда фельдшер заявив: «Крупозне запалення легенів і черевний тиф. Температура 41,5. Про запалені суглоби й пухлини на шиї можна не згадувати — дрібниці. Перших двох цілком досить, щоб спровадити його на той світ».

Панкратов і Дубава, який саме приїхав, робили все можливе, щоб урятувати Павла.

Землякові Корчагіна — Альоші Коханському — було доручено відвезти хворого до рідного міста.

Тільки з допомогою всієї корчагінської групи і, головне, під натиском Халяви пощастило Панкратову й Дубаві посадити непритомного Корчагіна й Альошу в набитий до краю вагон. Їх не пускали, боячись зарази висипного тифу, чинили опір, погрожували викинути тифозного в дорозі.

Халява, вимахуючи наганом перед носом тих, що не давали посадити у вагон хворого, кричав:

— Хворий не заразний! Він поїде, хоч би для цього нам усіх вас довелося повикидати! Пам'ятайте, шкурники, якщо хтось його хоч пальцем торкне,— я повідомлю по лінії: всіх поскидаємо з поїзда й посадовимо за грати. Ось тобі, Альошо, Павчин маузер, бий без жалю кожного, хто його надумає скидати,— додав Халява для острашки.

Поїзд рушив. На спорожнілому пероні Панкратов підійшов до Дубави.

— Як ти гадаєш, чи виживе?

І не дістав відповіді.

— Ходімо, Митяю, як буде, так і буде. Нам тепер відповідати за все. Паровози, мабуть, уночі скочувати доведеться, а вранці спробуємо їх розігріти.

Халява дзвонив по всій лінії своїм друзям-чекістам. Він палко просив їх не дозволити пасажирам висадити хворого Корчагіна і, тільки діставши тверду обіцянку «не дозволити», пішов спати.

На вузловій залізничній станції з пасажирського поїзда просто на перон витягли труп померлого в одному з вагонів невідомого молодого білявого хлопця. Хто він і від чого помер — ніхто не знав. Станційні чекісти, пам'ятаючи прохання Халяви, побігли до вагона, щоб заборонити це робити, але, переконавшись, що хлопець уже

помер, наказали забрати труп до трупного покою евакоприймача.

Халяві зразу ж подзвонили в Боярку, повідомляючи про смерть того, чиїм життям він так опікувався.

Коротка телеграма з Боярки повідомляла губком про загибель Корчагіна.

Альоша Коханський привіз хворого Корчагіна родичам, і самого його звалив жаркий тиф.

«*9 січня.*

Чому так тяжко? Перш ніж сісти до стола, я плакала. Хто міг думати, що й Рита може ридати, та ще так болісно! Хіба сльози завжди ознака легкодухості? Сьогодні причина їх — пекуче горе. Чому ж воно прийшло? Чому горе прийшло сьогодні, в день великої перемоги, коли жах холоду переможено, коли залізничні станції завантажені коштовним паливом, коли я тільки-но була на святі перемоги, на поширеному пленумі міськради, де вшановували героїв-переможців? Це перемога, але за неї двоє віддали своє життя: Клавічек і Корчагін.

Загибель Павла відкрила мені істину: він мені дорожчий, ніж я думала.

На цьому уриваю записи. Не знаю, чи повернусь коли до нових. Завтра пишу до Харкова про згоду працювати в ЦК комсомолу України».

Розділ третій

Молодість перемогла. Тиф не вбив Корчагіна. Павло учетверте перейшов смертний рубіж і повернувся до життя. Тільки через місяць, худий і блідий, підвівся він на нетверді ноги і, тримаючись за стіни, спробував пройти по кімнаті. Підтримуваний матір'ю, він дійшов до вікна і довго дивився на дорогу. Виблискували калюжки талого снігу. Надворі була перша передвесняна відлига.

Просто перед вікном, на гілці вишні, стрибав сіропузий горобець, неспокійно поглядаючи злодійкуватими очима на Павла.

— Що, пережили зиму з тобою? — тихо промовив Павло, постукавши у вікно пальцем.

Мати злякано подивилась на нього.

— Ти до кого ото?

— Це я до горобця... Полетів, пройдисвіт,— і безсило усміхнувся.

Весна була в повному розпалі. Корчагін почав думати про повернення до міста. Він досить зміцнів, щоб ходити, але в його організмі коїлося щось непевне. Одного разу, коли Павло гуляв у садку, його раптом звалив на землю гострий біль у хребті. Через силу додибав до кімнати. На другий день його уважно оглядав лікар. Намацавши у хребті глибоку западину, здивовано хмикнув:

— Звідки у вас це?

— Це, лікарю, слід від каменя з бруку. Під містом Ровно тридюймівкою ззаду по шосе колупнули...

— Як же ви ходили? Вам це не заважало?

— Ні. Тоді полежав годин зо дві — і на коня. Ось тільки зараз уперше нагадало.

Лікар, насупившись, оглядав западину.

— Це, любий мій, препогана штука. Хребет не любить таких ударів. Будемо сподіватись, що надалі він про себе не заявить. Одягніться, товаришу Корчагін.

І він співчутливо і з неприхованим жалем дивився на свого пацієнта.

Артем жив у родині своєї дружини, непоказної молодиці Стехи. Родина була незаможна селянська. Павло одного разу зайшов до Артема. На маленькому брудному подвір'ячку бігав замурзаний косоокий хлопчик. Побачивши Павла, він безцеремонно уп'явся в нього оченятами і, зосереджено колупаючи в носі пальцем, спитав:

— Чого тобі треба? Може, ти красти прийшов? Іди краще геть, бо в нас мати сердита!

У старій низькій хатинці відчинилося малесеньке віконце, і Артем покликав:

— Заходь, Павлушо!

Біля печі поралася з рогачем бабуся з пожовклим, немов пергамент, обличчям. Вона неприязно зиркнула на Павла і, пропустивши гостя, загримотіла чавунами.

Двоє дівчаток-підлітків з куцими кісками швидко позалазили на піч і з цікавістю дикунів виглядали звідти.

За столом сидів Артем трохи зніяковілий. Його одруження не схвалювали ні мати, ні брат. З діда-прадіда пролетар, Артем невідомо чому порвав свою трирічну дружбу з красунею Галею, донькою каменяра, робітницею-кравчихою, і пішов у «прийми» до сіренької Стехи, в родину з п'ятьох ротів, без єдиного робітника. Тут він після роботи в депо всю свою силу вкладав у плуг, відбудовуючи занепале господарство.

Артем знав, що Павло не схвалював його відходу, як він висловлювався, в «дрібнобуржуазну стихію», і тепер спостерігав, як сприймає брат усе, що його оточує тут.

Посиділи, сказавши один одному кілька малозначущих, звичайних при зустрічі слів, і Павло зібрався йти. Артем затримав його:

— Пожди, поїси з нами, зараз Стеха молока принесе. Значить, завтра їдеш? Кволий ти ще трохи, Павко.

До хати ввійшла Стеха, привіталася, покликала Артема на тік пособити щось перенести. Павло лишився сам із старою, не щедрою на слова. У вікно долинув церковний дзвін. Стара поставила кочергу й невдоволено забубоніла:

— Осподи сусе, за чортовою роботою і помолитись ніколи! — І, скинувши з шиї хустку, підійшла, поглядаючи на гостя, до покуті, заставленої потемнілими від часу похмурими образами святих. Склала пучкою три кощаві пальці, захрестилася.

— Отче наш, іже єси на небеси, да святиться ім'я твоє,— зашепотіла вона висохлими губами.

Надворі хлопчик з наскоку осідлав чорну висловуху свиню. Б'ючи її чимдуж босими ногами, вчепившись рученятами в щетину, кричав на тварину, що крутилася й рохкала:

— Но-о-о, пішла, поїхала! Тпру, басуєш!

Свиня бігала з хлопчиком по подвір'ю, намагаючись його скинути, та косоокий шибеник тримався міцно.

Стара облишила молитися і виглянула у вікно:

— Я тобі поїжджу, трасця твоєму батькові! Злізь із свині, холера тобі в бік, бодай ти провалилося, отаке скажене дитя!

Свині пощастило нарешті скинути вершника, і заспокоєна стара знов обернулася до ікон. Зробивши побожне обличчя, вона проказувала далі:

— Да прийде царствіє твоє...

У дверях з'явився заплаканий хлопчик. Рукавом утираючи забитого носа, схлипуючи від болю, він заскімлив:

— Мамко-о-о, дай вареника!

Стара розлючено повернулася.

— Помолитись не дасть, чорт косоокий. Я тебе, сучого сина, зараз нагодую!..— І вона схопила з лави батіг. Хлопчина вмить зник. У запічку дівчатка тихенько засміялись.

Стара втретє заходилася молитись.

Павло устав і вийшов, не діждавшись брата. Причиняючи хвіртку, помітив у крайньому віконці голову старої. Вона стежила за ним.

«Яка лиха година затягла сюди Артема? Тепер йому до смерті не виборсатись. Стеха дітей щороку народжуватиме. Закопається, як той жук у гноящі. Ще, чого доброго, депо покине,— думав засмучений Павло, йдучи безлюдною вулицею міста.— А я ж думав у політичне життя втягти його».

Він радів, що завтра поїде туди, до великого міста, де лишилися його друзі й дорогі його серцю люди. Велике місто вабило своєю міццю, життєвістю, метушнею невпинних людських потоків, гуркотом трамваїв і криком автомобільних сирен. А головне, вабило до величезних кам'яних корпусів, задимлених цехів, до машин, до тихого шарудіння шківів. Вабило туди, де в нестримному розгоні крутилися велетні маховики й пахло мастилом, до того, з чим поріднився. А тут, у тихому невеликому місті, блукаючи вулицями, Павло почував якусь пригніченість. Не дивувало, що це місто стало йому чуже і нудне. Неприємно навіть було виходити вдень гуляти. Проходячи повз балакучих кумась, що сиділи на ганках, Павло чув їхнє квапливе базікання:

— Дивіться, баби, звідки отой страхополох?

— Мабуть, беркульозний, сухоти в нього.

— А тужурка на ньому гарна, не інакше — крадена...

І багато іншого, від чого ставало бридко.

Давно вже відірвався корінням звідси. Стало ближче й рідніше велике місто. Братва, міцна й життерадісна, і праця.

Корчагін непомітно дійшов до соснового гаю і спинився на роздоріжжі. Праворуч — одгороджена від лісу високим загостреним частоколом похмура стара в'язниця, за нею білі корпуси лікарні.

Ось тут, на цьому просторому майдані, задихалися в зашморгах Валя і її товариші. Мовчки постояв він на тому місці, де була шибениця, потім пішов до кручі. Зійшов униз і опинився на братському кладовищі.

Чиїсь дбайливі руки прикрасили ряд могил вінками з ялини, обгородивши маленьке кладовище зеленою огорожею.

Над кручею височіли стрункі сосни. Зелений шовк молодої трави устелив схили яру.

Тут околиця міста. Тихо й сумно. Легкий лісовий шелест і весняна пріль відродженої землі. Тут мужньо вмирали брати, щоб життя стало прекрасним для тих, хто народився в злиднях, для тих, кому саме народження було початком рабства.

Павло поволі стягнув з голови кашкет, і смуток, великий смуток заполонив серце.

Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не палили ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле і щоб, умираючи, зміг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства. І треба поспішати жити. Адже безглузда хвороба або якийсь трагічний випадок можуть припинити його.

Сповнений цих думок, Корчагін пішов з братського кладовища.

Вдома мати, сумна, лагодила сина в дорогу. Поглядаючи на неї, Павло бачив: криється від нього із сльозьми.

— Може, зостанешся, Павлушо? Гірко мені на старість самій жити. Дітей скільки, а як тільки підростуть — розбіжаться. Що тебе до міста вабить? І тут жити можна. Чи, може, теж наглядів собі перепілку стрижену? Ніхто ж бо мені, старій, нічого не розкаже. Артем оженився — слова не сказав, а ти й поготів. Я тільки й бачу вас, коли покалічитеся,— тихенько казала мати, вкладаючи в чисту торбинку небагаті синові пожитки.

Павло взяв її за плечі, пригорнув до себе.

— Немає, матусю, перепілки! А чи знаєте ви, старенька, що птахи по породі подружку шукають? Що ж я, на вашу думку, перепел?

Примусив матір усміхнутись.

— Я, матусю, слово дав собі дівчат не голубити, доки в усьому світі буржуїв не доб'смо. Довгенько чекати, кажете? Ні, матусю, довго буржуй не втримається... Одна республіка стане для всіх людей, а вас, стареньких, котрі трудящі,— в Італію, країна така тепла понад морем стоїть. Зими там, матусю, ніколи немає. Оселимо вас у палацах буржуйських, і будете свої старі кісточки проти сонечка гріти. А ми буржуя кінчати в Америку поїдемо.

— Не дожити мені, синку, до твоєї казки... Отакий само завзятий твій дід був, у моряках плавав. Справжній розбишака, прости господи! Довоювався в севастопольську війну, що без ноги й руки додому повернувся. На груди йому два хрести почепили й два полтинники царські на стрічечках, а помер старий у страшенних злиднях. Непокірний був, ударив якесь начальство по голові ковіком, у в'язниці мало не рік просидів. Запроторили його туди,

і хрести не пособили. Подивлюсь я на тебе — не інакше як у діда вдався.

— Що ж ми, матусю, прощання таким невеселим робимо? Дайте мені гармонію, давно в руках не держав.

Схилив голову над перламутровими рядами ладів. Дивувалась мати з нових тонів його музики.

Грав не так, як колись. Немає одчайдушного завзяття, парубоцьких висвистів і завзятих переборів, тієї хмільної неугавності, що вславила молодого гармоніста Павку на все місто. Музика звучала мелодійно, не втрачаючи сили, стала якоюсь глибшою.

На вокзал прийшов сам.

Умовив матір лишитися дома: не хотів її сліз при прощанні.

У поїзд набилися всі нахрапом. Павло зайняв вільну полицю аж угорі і звідти спостерігав криклпвих і збуджених людей у проходах.

Усі так само тягли мішки й запихали їх під лави.

Коли поїзд рушив, трохи вгамувалися і, як то завжди буває в таких випадках, пожадливо заходилися їсти.

Павло швидко заснув.

Перший будинок, який він хотів відвідати, був у центрі міста, на Хрещатику. Поволі йшов угору по сходах. Усе навколо знайоме, нічого не змінилося. Ішов через міст, ковзаючи рукою по слизьких поручнях. Підійшов до спуску. Зупинився — на мосту нікого. В безкраїй височині ніч відкривала зачарованим очам величне видовище. Чорним оксамитом запинала пітьма обрій, нахиляючись, мерехтіла фосфоричним сяйвом зоряна безліч. А нижче, там, де зливалася на незримій грані з небосхилом земля, місто розсипало в пітьмі мільйони вогнів...

Назустріч Корчагіну по сходах ішло кілька чоловік. Різкі голоси захоплених суперечкою людей порушили нічну тишу, і Павло, відірвавши погляд од огнів міста, подався сходами вниз.

На Хрещатику, в бюро перепусток Особливого відділу округи, черговий комендант сказав Корчагіну, що Жухрая в місті вже давно немає.

Він довго і уважно розпитував Павла і, тільки переконавшись, що хлопець особисто знайомий з Жухраєм, розповів: Федора вже два місяці як відкликано на роботу в Ташкент, на Туркестанський фронт. Павла це так засмутило, що він не став навіть розпитувати про подроби-

ці, а мовчки повернувся й вийшов на вулицю. Втома навалилася на нього і змусила сісти на сходи під'їзду.

Пройшов трамвай, наповнюючи вулицю гуркотом і брязкотом. На тротуарах нескінченний людський потік. Гомінке місто: то щасливий сміх жінок, то уривки чоловічого басу, то тенор юнака, то хриплий голос старика. Людський потік безкраїй, хода завжди квaплива. Яскраво освітлені трамваї, спалахи автомобільних фар і пожежа електроламп довкола реклами сусіднього кіно. І скрізь люди наповнюють вулицю неугавним гомоном. Це вечір великого міста.

Шум і метушня проспекту скрадали гостроту досади, викликаної звісткою про від'їзд Федора. Куди йти? Повертатися на Солом'янку, де були друзі,— далеко. І сам собою зринув будинок на недалекій звідси Кругло-Університетській вулиці. Звичайно, він зараз піде туди. Адже після Федора першим товаришем, якого він хотів би бачити, була Рита. Там, у Якима або в Михайла, можна її заночувати.

Ще здалека нагорі у наріжному вікні побачив світло. Намагаючись бути спокійним, потяг до себе дубові двері. На площадці постояв кілька секунд. За дверима в кімнаті Рити чути голоси, хтось грав на гітарі.

«Ого, дозволено, виходить, і гітару? Режим пом'якшено»,— вирішив Корчагін і легенько стукнув кулаком у двері. Почуваючи, що хвилюється, прикусив зубами губу.

Двері відчинила незнайома жінка, молода, з кучериками на скронях. Запитливо оглянула Корчагіна.

— Вам кого?

Вона не зачиняла дверей, і швидкий погляд на незнайому обстановку вже підказав відповідь.

— Устинович можна бачити?

— Її немає, вона ще в січні виїхала до Харкова, а звідти, як я чула, до Москви.

— А товариш Яким тут живе чи теж виїхав?

— Товариша Якима теж немає. Він зараз секретар Одеського губкомолу.

Павлові нічого не лишалося, як повернути назад. Радість повернення до міста зів'яла.

Тепер треба було серйозно подумати про ночівлю.

— Отак по друзях ходити, ноги поб'єш і нікого не побачиш,— похмуро бубонів Корчагін, переборюючи досаду. Проте вирішив це раз спробувати щастя — знайти Панкратова. Вантажник жив поблизу пристані, і до нього було ближче, ніж на Солом'янку.

Зовсім стомлений, дійшов нарешті до квартири Панкратова і, стукаючи в колись фарбовані охрою двері, вирішив: «Якщо й цього немає, більше не блукатиму. Залізу десь під човен і переночую».

Двері відчинила старенька жінка у простенькій, зав'язаній під підборіддям хусточці,— мати Панкратова.

— Гнат удома, матусю?

— Щойно прийшов. А ви до нього?

Вона не впізнала Павла і, обернувшись назад, гукнула:

— Генько, тут до тебе!

Павло ввійшов з нею до кімнати, поклав на підлогу торбу. Панкратов, доїдаючи шматок, повернувся до нього з-за столу.

— Якщо до мене, сідай і розповідай, а я тим часом борщ наминатиму, а то від ранку на самій воді.— І Панкратов узяв у руку величезну дерев'яну ложку.

Павло сів збоку на проламаний стілець. Скинувши з голови кашкет, за давньою звичкою витер ним чоло.

«Невже я так змінився, що й Генька не впізнав мене?»

Панкратов спровадив ложок зо дві борщу в рот і, не почувши від гостя відповіді, повернув до нього голову.

— Ну, давай, що там у тебе?

Рука з шматком хліба зупинилась на півдорозі до рота. Панкратов розгублено закліпав очима.

— Е... пожди... Тьху ти, буза яка!

Побачивши його червоне від напруги обличчя, Корчагін не витримав і зареготав.

— Павко! Та ми ж тебе за пропащого вважали!.. Чекай! Як тебе звуть?

На крики Панкратова з суміжної кімнати вибігли старша сестра й мати. Усі втрьох нарешті пересвідчилися, що перед ними справжній Корчагін.

У домі вже давно спали, а Панкратов усе ще оповідав про події за чотири місяці.

— Ще взимку до Харкова поїхали Жаркий, Митяй і Михайло. І не куди-небудь, шибеники, а в Комуністичний університет. Ванько і Митяй — на підготовчий, Михайло — на перший. Нас чоловік з п'ятнадцять зібралося. Зопалу і я надряпав заяву. Треба, гадаю собі, в голові начинку підгустити, а то рідкувато. Але, розумієш, у комісії мене посадили на пісок.

Сердито посопівши, Панкратов оповідав далі:

— Спершу в мене все якнайкраще було. Всі статті підходять: парткиток є, стажу по комсі вистачає, щодо

положень та походжень нічого не закинеш, але як дійшло до політперевірки, тут у мене сталася неприємність.

Заївся я з одним товаришем з комісії. Підкидає він мені таке запитаннячко: «Скажіть, товаришу Панкратов, які знання ви маєте з філософії?» А знань же, розумієш, у мене ніяких не було. Але тут-таки згадав: був у нас один вантажник, гімназист, волоцюга. У вантажники з форсу пішов. Він нам розповідав якось: чорт його знає, коли в Греції були такі вчені, що багато про себе думали, звалися вони філософами. Один такий типчик, прізвища не пам'ятаю, кажись, Ідеоген, жив ціле життя в бочці і таке інше... Найкращим спецом з-поміж них вважався той, хто сорок разів доведе, що чорне — то біле, а біле — чорне. Одне слово, були вони брехуни. Так от, я гімназистове оповідання пригадав і подумав: «Об'їжджає мене з правого боку отой член комісії». А він хитренько па мене поглядає. Ну, я тут і рубонув: «Філософія,— кажу,— це самі брехеньки й омана. Я, товариші, цієї бузи вивчати не маю ніякої охоти. От історію партії — всією душею б радий». Узялися вони мене морочити, звідки, мовляв, у мене такі відомості про філософію. Тут я ще дещо додав з того, що казав колись гімназист, від чого вся комісія реготом зайшлася. Я розлютився: «Чого,— кажу,— ви з мене тут дурня робите?» За шапку — і додому.

Потім мене отой член комісії в губкомі зустрів і годин зо три зі мною розмовляв. Виявляється, що то гімназистик наплів. Виходить, що філософія — велике, мудре діло.

А от Дубава й Жаркий пройшли. Ну, Митяй хоч учився добре, а Жаркий — той недалеко від мене від'їхав. Не інакше як орден Васькові допоміг. Одне слово, лишився я ні з чим. Мене тут на пристанях господарством орудувати призначили. Заступаю начальника вантажної пристані. Раніше я, було, з ча́чами у суперечки встрявав у всяких справах молодіжних, а тепер самому доводиться керувати справою господарською. Часом і таке буває: ледар тобі на роботі трапиться або роззява недотепна, так тиснеш його і як начальник, і як секретар. Він уже мені очей не замилить, пробачте. Про себе потім. Про які новини я тобі ще не розповів? Про Якима знаєш, із старих у губкомі тільки Туфта на тому самому місці. Токарєв секретарює в райкомі партії на Солом'янці. У райкомолі Окунєв, твій комунник. Політосвітою — Таля. У майстернях па твоєму місці Цвєтаєв, я його мало знаю, на губкомі зустрічався; здається, хлопець не дурний, але гонористий. Якщо пам'ятаєш Борхарт Анну, вона теж на Солом'янці, завжінвідді-

лу райкомпарту. Про решту я вже тобі розповів. Отак-то, Павлушо, багато людей партія вчитись послала. В губрадпартшколі весь старий актив тепер сидить за книжкою. На той рік обіцяють і мене послати.

Поснули далеко за північ. Вранці, коли Корчагін прокинувся, Гната вже не було вдома, пішов на пристань. Дуся, сестра його, міцна дівчина, обличчям схожа на брата, частувала гостя чаєм, весело щебечучи про всякі дрібниці. Батько Панкратова, машиніст на пароплаві, був у від'їзді.

Корчагін зібрався йти. На прощання Дуся нагадала:

— Не забувайте, що ми чекаємо вас обідати.

У губкомі, як завжди, вирує життя. Вхідні двері не знають спочинку. В коридорах і в кімнаті багато людей; приглушено стукотять машинки за дверима кімнати керівництва справами.

Павло постояв у коридорі, придивляючись, чи не зустріне знайомого обличчя, і, не знайшовши нікого, увійшов до кімнати секретаря. За великим письмових столом сидів у синій косоворотці секретар губкому. Зустрів Корчагіна коротким поглядом і, не підводячи голови, продовжував писати.

Павло сів напроти й уважно розглядав заступника Якима.

— В якій справі? — спитав секретар у косоворотці, ставлячи крапку в кінці списаного аркуша.

Павло розповів йому свою історію.

— Треба, товаришу, воскресити мене в списках організації й відрядити в майстерні. Дай про це розпорядження.

Секретар відкинувся на спинку стільця. Відповів нерішуче:

— Поновимо, звичайно, про це й мови бути не може. Але в майстерні посилати тебе незручно, там уже працює Цвєтаєв, член губкому останнього скликання. Ми тебе використаємо в іншому місці.

Очі Корчагіна повужчали:

— Я до майстерень іду не для того, щоб заважати працювати Цвєтаєву. Я йду в цех за своєю спеціальністю, а не секретарем колективу, і, оскільки я ще фізично не зміцнів, прошу на іншу роботу не посилати.

Секретар погодився. Написав на папірці кілька слів.

— Передайте товаришеві Туфті, він усе влаштує.

В облікрозподілі Туфта давав прочухана своєму поміч-

никові — обліковцеві. З півхвилини Павло слухав їхню суперечку, та, побачивши, що вона заходить надовго, перебив лайливого завідувача:

— Потім доласшся з ним, Туфто. Ось тобі записка, давай оформимо мої документи.

Туфта довго дивився то на папірець, то на Корчагіна. Нарешті зрозумів.

— Е! Виходить, ти не вмер? Як же тепер бути? Тебе виключено із списків, я сам надіслав картку до ЦК. А крім того, ти ж не пройшов всеросійського перепису. Згідно з циркуляром ЦК комсомолу, всі, що не пройшли перепису, виключаються. Тому тобі лишається тільки вступити знову на загальних підставах,— промовив Туфта безапеляційним тоном.

Корчагін скривився.

— Ти все по-старому? Молодий хлопець, а гірший за старого пацюка з губархіву. Коли ти станеш людиною, Володько?

Туфта підскочив, немов його вкусила блоха.

— Прошу мені нотацій не читати, я відповідаю за свою роботу. Циркуляри пишуться не на те, щоб я їх порушував. А за образу, за «пацюка» притягну до відповідальності.

Останні слова Туфта промовив погрозливо і демонстративно присунув до себе купу пакетів непереглянутої пошти, всім виглядом своїм даючи зрозуміти, що розмову скінчено.

Павло поволі попростував до дверей, але, згадавши щось, вернувся до столу, взяв назад записку секретаря, що лежала перед Туфтою. Завоблікрозподілу стежив за Павлом. Злий і в'їдливий, цей молодий дідуган з великими настороженими вухами був бридкий і водночас смішний.

— Гаразд,— глузливо-спокійно сказав Корчагін.— Мені, звичайно, можна пришити «дезорганізацію статистики», але скажи мені: як ти примудряєшся притягати до відповідальності тих, хто взяв та й помер, не подавши про це спершу заяви? Адже це кожен може: схоче — захворіє, схоче — вмре, а циркуляра з цього приводу, напевно, немає.

— Го-го-го! — весело заіржав помічник Туфти, не витримавши нейтралітету.

Кінчик олівця в руці Туфти зламався. Він кинув його додолу, але не встиг відповісти своєму противникові. Голосно розмовляючи і сміючись, до кімнати втиснулись юр-

бою кілька чоловік. Між ними був Окунєв. Радісному здивуванню й розпитуванням не було краю. За кілька хвилин до кімнати ввійшла ще група молоді і з нею Юренєва. Вона довго розгублено, але радісно потискала Павлові руку.

Павла знову примусили розповідати все спочатку. Сердечна радість товаришів, справжня дружба й співчуття, міцні потиски рук, поплескування по спині, дошкульні й дружні, змусили забути про Туфту.

Наприкінці Корчагін розповів друзям і про свою розмову з Туфтою. Навколо почулись обурені вигуки. Ольга, нагородивши Туфту сповненим зневаги поглядом, пішла до кімнати секретаря.

— Ходімо до Нежданова! Він йому прочистить піддувало.— З цими словами Окунєв узяв Павла за плечі, і вони з юрбою товаришів пішли слідом за Ольгою.

— Його треба зняти й послати до Панкратова на пристань вантажником на рік. Адже Туфта — штампований бюрократ! — гарячкувала Ольга.

Секретар губкому поблажливо всміхався, слухаючи вимоги Окунєва, Ольги й інших зняти Туфту з облікрозподілу.

— Про поновлення Корчагіна нема чого й говорити, йому зараз же випишуть квиток,— заспокоював Ольгу Нежданов.— Я теж з вами згоден, що Туфта формаліст,— говорив він далі.— Це його основна хиба. Однак треба визнати, що він налагодив справу дуже непогано. Скрізь, де я працював, облік і статистика в комсомольських комітетах — непролазні хащі, і жодній цифрі вірити не можна. А в нашому облікрозподілі статистику поставлено добре. Ви самі знаєте, що Туфта часом просиджує у своєму відділі аж до ночі! І я так вважаю: зняти його можна завжди, та якщо замість нього сидітиме хлопець-друзяка, але нікчемний обліковець, то бюрократизму не буде, але й обліку не буде. Нехай працює. Я йому намилю голову як слід. Це вплине на якийсь час, а там побачимо.

— Гаразд, кат його бери,— погодився Окунєв.— Їдьмо, Павлушо, на Солом'янку. Сьогодні в нашому клубі збори активу. Ніхто ще про тебе не знає, і раптом: «Слово Корчагіну!» Молодець, Павлушо, що не вмер! Ну, яка тоді була б з тебе користь пролетаріатові? — жартуючи резюмував Окунєв, хапаючи в обійми Корчагіна й виштовхуючи його в коридор.

— Ольго, ти приїдеш?

— Неодмінно.

Панкратови не дочекалися Корчагіна на обід, не повернувся він і на ніч. Окунєв привіз свого друга до себе на квартиру. В будинку Ради у нього була окрема кімната. Нагодував чим зміг і, поклавши на столі перед Павлом купи газет і дві грубі книги протоколів засідань бюро райкомолу, порадив:

— Переглянь усю цю продукцію. Коли ти в тифі час марнував, тут чимало води збігло. Читай, знайомся з тим, що було й що є. Я надвечір прийду, і підемо в клуб, а втомишся — лягай і хропи.

Розтикавши по кишенях купу документів, довідок, відношень (портфель Окунєв принципіально ігнорував, і він лежав під ліжком), секретар райкомолу зробив прощальне коло по кімнаті й вийшов.

Увечері, коли він повернувся, підлога кімнати була закидана розгорнутими газетами, з-під ліжка витягнуто купу книжок. Частина з них була складена на столі. Павло сидів на ліжку й читав останні листи Центрального Комітету, які знайшов під подушкою друга.

— Що ти, розбишако, з моєї квартири зробив! — з удаваним обуренням закричав Окунєв.— Е, стривай, стривай, товаришу! Та ти ж бо секретні документи читаєш! От і пусти такого в хату!

Павло, всміхаючись, відклав листа набік.

— Тут якраз секрету нема, а от замість абажура на лампочці у тебе справді був документ, що не підлягає розголошенню. Він навіть підсмалився на крайках. Бачиш?

Окунєв узяв обгорілий аркушик і, глянувши на заголовок, ляснув себе долонею по лобі.

— А я його три дні шукав, бодай він провалився! Зник, як у воду впав! Тепер я пригадую: це Волинцев позавчора з нього абажур зробив, а потім сам же й шукав до сьомого поту.— Окунєв, дбайливо згорнувши аркушик, заховав його під матрац.— Потім дамо всьому лад,— заспокійливо сказав він.— Зараз під'їмо трохи — і до клубу. Сідай, Павлушо!

Окунєв витяг з кишені довгу тараню, загорнуту в газету, а з другої — два шматки хліба. Підсунув на край стола папір, простелив на вільному місці газету, взяв тараню за голову й почав бити нею об стіл.

Сидячи на столі й енергійно орудуючи щелепами, життєрадісний Окунєв розповідав Павлові новини, пересипаючи жартами ділову розмову.

У клубі Окунєв провів Корчагіна службовим ходом за лаштунки. В кутку просторої зали, праворуч від сцени, біля піаніно, в тісному колі залізничної комси сиділи Таля Лагутіна й Борхарт. Напроти Анни, похитуючись на стільці, розсівся Волинцев — комсомольський секретар депо, рум'яний, як серпневе яблуко, у виношеній до краю, колись чорній шкіряній тужурці. У Волинцева пшеничне волосся й такі ж брови.

Біля нього, недбало спершись ліктем на кришку піаніно, сидів Цвєтаєв — вродливий шатен з чітко окресленим розрізом губ. Комір його сорочки був розстебнутий.

Підходячи до компанії, Окунєв почув кінець фрази Анни:

— Дехто хоче всіляко ускладнити прийом нових товаришів. У Цвєтаєва це є, безперечно.

— Комсомол не заїжджий двір,— уперто, з грубуватою зневажливістю озвався Цвєтаєв.

— Подивіться, подивіться! Микола сьогодні сяє, мов начищений самовар! — крикнула Таля, побачивши Окунєва.

Окунєва втягли до гурту й закидали запитаннями:

— Де був?

— Давай починати.

Окунєв заспокійливо простяг уперед руку.

— Не гарячкуйте, браточки. Зараз прийде Токарєв, і почнемо.

— А ось і він,— сказала Анна.

Справді, до них ішов секретар райкомпарту. Окунєв побіг йому назустріч.

— Ходімо, старий, за лаштунки, я тобі одного твого знайомого покажу. Ото здивуєшся!

— А що там таке? — буркнув старий, пихкаючи цигаркою, але Окунєв уже тягнув його за руку.

...Дзвоник у руці Окунєва так одчайдушно дзеленчав, що навіть найзавзятіші балакуни поспішили припинити розмови.

За спиною Токарєва в розкішній рамці з зеленої хвої левина голова геніального творця «Комуністичного маніфесту».

Поки Окунєв відкривав збори, Токарєв дивився на Корчагіна, що стояв у проході лаштунків.

— Товариші! Перш ніж приступити до обговорення чергових завдань організації, тут поза чергою попросив

слова один товариш, і ми з Токаревим вважаємо, що йому слово треба дати.

З зали почулися схвальні вигуки. І Окунєв випалив:

— Слово для привітання надається Павці Корчагіну!

Із сотні людей у залі не менш як вісімдесят знали Корчагіна, і коли на краю рампи з'явилась знайома постать і високий блідий юнак заговорив, у залі його зустріли радісними вигуками й бурхливими оваціями.

— Дорогі товариші!

Голос Корчагіна рівний, але приховати хвилювання не пощастило.

— Сталося так, друзі, що я повернувся до вас і стаю на своє місце в строю. Я щасливий, що повернувся. Бачу тут багатьох моїх друзів. Я в Окунєва читав, що у нас на Солом'янці на третину побільшало браточків, що в майстернях і в депо тим, хто робив запальнички, прийшов край і що з паровозного кладовища тягнуть мерців у «капітальний». Це значить, що країна наша наново народжується й набирає сили. Є для чого жити на світі! Ну, хіба я міг в такий час умерти! — І очі Корчагіна засяяли в щасливій усмішці.

Під вигуки привітань Корчагін зійшов у залу, простуючи до місця, де сиділи Борхарт і Таля. Нашвидку потиснув кілька рук. Друзі посунулися, і Корчагін сів. На його руку лягла рука Талі й міцно-міцно потиснула її.

Очі Анни широко розкриті, ледве помітно здригаються вії, і в погляді її здивування і привіт.

Минали дні. Їх не можна було назвати буднями. Кожен день приносив щось нове, і, розподіляючи вранці свій час, Корчагін з жалем відзначав, що часу в дні мало й щось із задуманого лишається недоробленим.

Павло оселився в Окунєва. Працював у майстернях помічником електромонтера.

Павло довго сперечався з Миколою, поки умовив його згодитись на тимчасовий відхід од керівної роботи.

— У нас людей не вистачає, а ти хочеш відсиджуватись у холодку в цеху. Ти мені про хворобу не кажи, я й сам після тифу місяць з ціпком до райкому ходив. Я ж тебе, Павко, знаю, тут — не те. Ти мені скажи про самий корінь,— напосідав на нього Окунєв.

— Корінь, Колю, є: хочу вчитись.

Окунєв переможно заричав:

— А-а! Он воно що! Ти хочеш, а я, на твою думку, ні? Це, братику, егоїзм. Ми, виходить, будемо колесо

крутити, а ти — вчитися. Ні, голубе, завтра ж підеш до оргінстру [1].

Та після довгої дискусії Окунєв здався.

— Два місяці не чіпатиму. Знай мою добрість. Але ти з Цвєтаєвим не зможеш працювати, бо він занадто високої про себе думки.

Повернення Корчагіна до майстерень Цвєтаєв зустрів насторожено. Він був певний, що з появою Корчагіна почнеться боротьба за керівництво, і, хворобливо самолюбний, готувався до відсічі. Але в перші ж дні він побачив, що помилився. Довідавшись про намір бюро колективу ввести його до свого складу, Корчагін сам прийшов у кімнату відсекра і, посилаючись на домовленість з Окунєвим, переконав зняти це питання з порядку денного. У цеховому осередку комсомолу Корчагін узяв на себе гурток політграмоти, але роботи в бюро не домагався. І все ж, незважаючи на офіційний відхід од керівництва, вплив Павла позначався на всій роботі колективу. Непомітно, по-товариському, він не раз виводив Цвєтаєва із скрутного становища.

Якось, увійшовши до цеху, Цвєтаєв здивовано побачив, що увесь молодіжний осередок і десятків зо три безпартійних хлопців мили вікна, чистили машини, зскрібали з них багатолітній бруд, витягали на подвір'я брухт і мотлох. Павло завзято тер величезною шваброю залиту мазутом масну цементову підлогу.

— Чого це ви надумали чепуритися? — спантеличено запитав Павла Цвєтаєв.

— Не хочемо працювати в бруді. Тут двадцять років ніхто не мив, а ми за тиждень зробимо цех новим,— коротко відповів йому Корчагін.

Цвєтаєв, знизавши плечима, вийшов.

Електротехніки не спинилися на цьому і взялися за подвір'я. На великому подвір'ї здавна скидали всякий мотлох. Чого там тільки не було! Сотні вагонних скатів, цілі гори іржавого заліза, рейки, буфери, букси — кілька тисяч тонн металу іржавіло просто неба. Але наступ на цей смітник припинила адміністрація:

— Є важливіші завдання, а з подвір'ям над нами не капотить.

Тоді електрики вимостили цеглою площадку біля входу до свого цеху, прикріпивши на ній дротяну сітку, щоб зчищати грязюку з взуття, і на цьому спинилися. Але

[1] Оргінстр — організаційно-інструкторський відділ.

всередині цеху ще прибирали вечорами після роботи. Коли через тиждень сюди зайшов головний інженер Стриж, весь цех сяяв світлом. Величезні вікна з залізними рамами, очищені від віковічної куряви, змішаної з мазутом, відкрили путь сонячному промінню, і воно, проходячи в машинну залу, яскраво виблискувало на начищених мідних частинах дизелів. Важкі частини машин були пофарбовані в зелений колір, і навіть на спицях коліс хтось дбайливо намалював жовті стрілки.

— М-мда...— здивувався Стриж.

У далекому кутку цеху кілька чоловік закінчували роботу. Стриж пройшов туди. Назустріч йому з банкою, повною розведеної фарби, йшов Корчагін.

— Почекайте, шановний,— спинив його інженер.— Те, що ви робите, я схвалюю. Але хто дав вам фарбу? Адже я заборонив без мого дозволу витрачати її — дефіцитний матеріал. Фарбування деталей паровоза важливіше за те, що ви робите.

— А фарбу ми добували з викинутих банок з-під фарби. Два дні морочилися над покидьками і нашкребли фунтів двадцять п'ять. Тут усе по закону, товаришу техкерівник.

Інженер ще раз хмикнув, але вже зніяковіло.

— Тоді, звичайно, робіть. М-мда... Все-таки цікаво... Чим пояснити отаке, як би це сказати, добровільне прагнення до чистоти цеху? Адже це ви зробили в неробочий час?

Корчагін почув у голосі техкерівника нотки щирого здивування.

— Звичайно. А ви як вважали?

— Так, але...

— От вам і «але», товаришу Стриж. Хто вам сказав, що більшовики дозволять цьому брудові спокійно лежати? Почекайте, ми цю справу розгорнемо ширше. Вам ще буде на що подивитись і з чого дивуватись.

І, обережно обминаючи інженера, щоб не мазнути його фарбою, Корчагін пішов до дверей.

Вечорами допізна Корчагін засиджувався в публічній бібліотеці. Він добре познайомився з усіма трьома бібліотекарками і, застосовуючи всі засоби пропаганди, дістав нарешті жадане право вільно переглядати книжки. Підставивши драбинку до величезних книжкових шаф, Павло годинами просиджував на ній, перегортаючи книжку за книжкою, шукаючи цікавого й потрібного. Книжки здебільшого були старі. Нова література скромно містила-

ся в одній невеличкій шафі. Тут були зібрані випадкові брошури періоду громадянської війни, «Капітал» Маркса, «Залізна п'ята» [1] і ще кілька книжок. Серед старих книжок Корчагін знайшов роман «Спартак» [2]. Прочитавши його за дві ночі, Павло переніс книжку до шафи й поставив поряд з купкою книжок М. Горького. Таке переставлення найбільш цікавих і близьких книжок тривало весь час.

Бібліотекарки цьому не заважали: їм було байдуже.

У комсомольському колективі одноманітний спокій був різко порушений незначною, як спершу здалося, подією: член бюро осередку середнього ремонту Костя Фідін, кирпатий, з поколупаним віспою обличчям, млявий хлопчина, свердлячи залізну плиту, зламав дороге американське свердло. Зламав через своє обурливе недбальство. Навіть гірше — майже навмисне. Сталося це вранці. Старший майстер середнього ремонту Ходоров загадав Кості просвердлити в плиті кілька дірок. Костя спершу відмовлявся, але під натиском майстра взяв плиту й почав свердлити. Ходорова в цеху не любили за надзвичайну вимогливість. Він колись був меншовиком. У громадському житті не брав ніякої участі, на комсомольців дивився скоса, але свою справу знав прекрасно і свої обов'язки виконував сумлінно. Майстер помітив, що Костя свердлить «на суху», не заливаючи свердло мастилом. Майстер швидко підійшов до свердлувального верстата й зупинив його.

— Чи ти осліп, чи вчора тільки прийшов сюди?! — закричав він на Костю, знаючи, що свердло неминуче вийде з ладу при такому поводженні з ним.

Та Костя вилаяв майстра і знову пустив верстат. Ходоров пішов скаржитись начальникові цеху, а Костя, не зупинивши верстата, побіг шукати маслянку, щоб до приходу адміністрації все було як слід. Поки він знайшов маслянку й повернувся, свердло вже поламалося. Начальник цеху подав рапорт про звільнення Фідіна. Бюро комсомольського осередку заступилося за Костю, посилаючись на те, що Ходоров затискує молодіжний актив. Адміністрація наполягала, і справа перейшла до бюро колективу. Звідси й почалося.

З п'яти членів бюро троє були за те, щоб Кості оголо-

[1] «Залізна п'ята» — роман американського письменника Джека Лондона.

[2] «Спартак» — роман італійського письменника Рафаело Джованьйолі.

сити догану й перевести його на іншу роботу. Між ними був і Цвєтаєв. А двоє взагалі не вважали Костю за винного.

Засідання бюро відбувалося в кімнаті Цвєтаєва. Тут стояв довгий стіл, застелений червоною матерією, кілька довгих лав і табуреток, власноручно зроблених хлопцями із столярної майстерні, на стінах портрети вождів, позаду стола на всю стіну розгорнутий прапор колективу.

Цвєтаєв був «звільнений працівник». Коваль за професією, він завдяки своїм здібностям за останні чотири місяці висунувся на керівну роботу в молодіжному колективі. Увійшов членом до бюро райкомолу й до складу губкому. Ковалював він на механічному заводі, у майстернях був новаком. З перших же днів він міцно прибрав віжки до рук. Самовпевнений і рішучий, Цвєтаєв зразу ж приглушив особисту ініціативу товаришів, за все брався сам і, не охопивши цілком роботи, починав картати своїх помічників за бездіяльність.

Навіть кімнату декорували під його особистим наглядом.

Цвєтаєв вів засідання, розсівшись в єдиному м'якому кріслі, принесеному сюди з червоного кутка. Засідання було закрите. Коли парторг Хомутов попросив слова, у двері, зачинені на гачок, хтось постукав. Цвєтаєв невдоволено зморщився. Стук повторився. Катюша Зеленова підійшла й відкинула гачок. За дверима стояв Корчагін. Катюша пропустила його.

Павло вже йшов до вільної лави, коли Цвєтаєв гукнув до нього:

— Корчагін! У нас зараз закрите бюро.

Щоки Павла зашарілися, і він поволі повернувся до стола.

— Я знаю це. Мене цікавить ваша думка про справу Кості. Я хочу поставити нове питання у зв'язку з цим. А ти хіба проти моєї присутності?

— Я не проти, але ж ти знаєш, що на закритих засіданнях бувають присутні тільки члени бюро. Коли багато людей, важко обговорювати. Та коли вже прийшов — сідай.

Такого ляпаса Павло діставав уперше. На чолі між бровами залягла зморшка.

— Навіщо такі формальності? — висловив своє невдоволення Хомутов, та Корчагін жестом спинив його й сів на табурет.— Я ось про що хотів сказати,— заговорив Хомутов.— Щодо Ходорова це вірно, він тримається осто-

рonь, але з дисципліною у нас негаразд. Якщо так усі комсомольці почнуть свердла трощити, нам нічим буде працювати. А вже безпартійний приклад і зовсім нікчемний. Я вважаю, що хлопцеві попередження треба дати.

Цвєтаєв не дав йому договорити й почав заперечувати. Прослухавши хвилин десять, Корчагін зрозумів установку бюро. Коли вже перейшли до голосування, він виступив з заявою. Цвєтаєв, перемігши себе, надав йому слово.

— Я хочу висловити вам, товариші, свою думку про Костину справу.

Голос Корчагіна був різкіший, ніж він того хотів.

— Костина справа — це сигнал, а головне не в Кості. Я вчора зібрав кілька цифр.— Павло витяг з кишені записну книжку. — Їх дав мені табельник. Послухайте уважно: двадцять три проценти комсомольців щодня запізнюються на роботу від п'яти до п'ятнадцяти хвилин. Це вже закон. Сімнадцять процентів комсомольців прогулюють від одного до двох днів на місяць систематично, тоді як безпартійна молодь має чотирнадцять процентів прогульників. Цифри дошкульніші за нагай. Я між іншим записав і ще дещо: серед партійців чотири проценти прогульників по одному дню на місяць, і спізнюються теж чотири проценти. Серед безпартійних дорослих одинадцять процентів прогульників по одному дню на місяць, спізнюється тринадцять процентів. Полом інструментів — дев'яносто процентів припадає на молодь, серед якої недавно прийнятих на роботу сім процентів. Звідси висновок: ми працюємо набагато гірше від партійців і дорослих робітників. Але це становище не всюди однакове. Кузні можна тільки позаздрити, в електриків задовільно, а у решти більш-менш рівно. Товариш Хомутов, на мою думку, сказав про дисципліну лише на чверть. Перед нами стоїть завдання — вирівняти ці зигзаги. Я не агітуватиму й не мітингуватиму, але ми повинні з усією люттю повстати проти безладдя і нехлюйства. Старі робітники одверто кажуть: на хазяїна краще працювали, на капіталіста працювали справніше, а тепер, коли ми самі стали господарями, цьому немає виправдання. І насамперед винен не так Костя чи хтось там інший, як ми з вами, бо ми не тільки не провадили як слід боротьби з цим лихом, а, навпаки, під тим чи іншим приводом захищали таких, як Костя.

Тут щойно говорили Самохін і Бутиляк, що Фідін свій хлопець. Як-то кажуть, «свій у дошку»: активіст, виконує навантаження. Ну, сколупнув свердло — подумаєш, біда

велика, з ким не трапляється. Зате хлопець наш, а майстер — чужак... Хоча з Ходоровим ніхто з нас роботи не провадить... Цей причепа має тридцять років робітничого стажу! Не будемо говорити про його політичну позицію. Зараз правда на його боці: він, чужак, береже державне майно, а ми нівечимо закордонний інструмент. Як це слід назвати? Я вважаю, що ми зараз завдамо першого удару і почнемо наступ на цій ділянці.

Пропоную: Фідіна, як ледаря, нехлюя й дезорганізатора виробництва, з комсомолу виключити. Про його справу написати в стінгазеті й одверто, не боячись ніяких балачок, вмістити оці ось цифри в передовій статті. У нас є сили, у нас є на кого спертися. Основна маса комсомольців — хороші виробничники. З них шістдесят чоловік пройшли через Боярку, а це — найпевніша школа. З їхньою допомогою і участю ми зигзаг цей зрівняємо. Тільки треба раз назавжди відкинути такий підхід до справи, який у нас тепер.

Завжди спокійний і мовчазний, Корчагін зараз промовляв запально й різко. Цвєтаєв уперше бачив електрика в його справжньому вигляді. Він розумів, що Павло говорить правильно, але погодитися з ним заважало те саме почуття настороженості. Він сприйняв виступ Корчагіна як гостру критику загального стану організації, як підрив його — Цвєтаєва — авторитету і вирішив розгромити монтера. Свої заперечення він просто почав з того, що обвинуватив Корчагіна, ніби той захищає меншовика Ходорова.

Три години тривала запальна дискусія. Пізно ввечері були підсумовані її наслідки: розбитий невблаганною логікою фактів і втративши більшість, яка перейшла на бік Корчагіна, Цвєтаєв зробив хибний крок — зламав демократію: перед вирішальним голосуванням він запропонував Корчагіну вийти з кімнати.

— Гаразд, я вийду, хоч це не робить тобі честі, Цвєтаєв. Я тільки попереджаю, що коли ти тут доможешся свого, завтра я виступлю на загальних зборах, і — я певен — там ти більшості не збереш. Ти, Цвєтаєв, неправий. Я вважаю, товаришу Хомутов, що ти повинен перенести це питання в партколектив ще до загальних зборів.

Цвєтаєв задирливо крикнув:

— Чим ти мене лякаєш? Без тебе дорогу туди знаю, ми й про тебе поговоримо. Якщо сам не працюєш, то іншим не заважай.

Зачинивши двері, Павло потер рукою гаряче чоло і пі-

шов через порожню контору до виходу. На вулиці дихнув на повні груди. Закуривши цигарку, попрямував до маленького будиночка на Батиєвій горі, де жив Токарєв.

Корчагін застав слюсаря за вечерею.

— Розповідай, послухаємо, що у вас там новенького. Одарко, принеси йому миску каші,— сказав Токарєв, садовлячи Павла до столу.

Одарка Хомівна, дружина Токарєва, на відміну від свого чоловіка, висока, огрядна, поставила перед Павлом тарілку пшоняної каші і, витираючи білим фартухом вогкі губи, сказала лагідно:

— Їж, голубе!

Раніше, коли Токарєв працював у майстернях, Корчагін частенько просиджував тут допізна, але тепер, повернувшись до міста, він був у старого вперше.

Слюсар уважно слухав Павла. Сам нічого не говорив, старанно орудував ложкою, стиха хмикаючи. Кінчивши з кашею, він витер хусткою вуса й відкашлявся.

— Ти, звичайно, маєш рацію. Нам давно час поставити цю справку як слід. Майстерні — основний колектив у районі, звідси треба починати. Значить, ви з Цвєтаєвим погризлися? Негаразд. Хлопець він козиристий, але ж ти умів з молоддю працювати? До речі, що ти в майстернях робиш?

— Я в цеху. Так, взагалі, скрізь ворушуся потроху. В себе в осередку веду гурток політграмоти.

— А в бюро що робиш?

Корчагін знітився.

— Я попервах, поки що сили було мало, та й підучитись мав на думці, офіційно в керівництві участі не беру.

— От тобі й маєш! — невдоволено промовив Токарєв.— Знаєш, синку, одне тебе від прочухана рятує — це незміцніле здоров'я. А зараз як, одужав трохи?

— Одужав.

— Ну так от, берись до діла по-справжньому. Нічого водичку цідити. Де це видано, щоб так, стоячи осторонь, можна було щось путяще зробити! Та тобі кожен скаже — уникаєш відповідальності, і тобі крити нічим. Завтра ти все це виправ, а я Окунєву намну чуба,— з ноткою невдоволення в голосі закінчив Токарєв.

— Ви його не чіпайте, батьку,— заступився Павло,— я сам просив не навантажувати.

Токарєв зневажливо свиснув.

— Просив, а він прислухався до тебе? Ну, гаразд, що

з вами, з комсою, поробиш... Ану, синку, почитай газети, як колись... Очі мої слабнуть.

Бюро партколективу схвалило думку більшості молодіжного бюро. Перед партійним і молодіжним колективами було поставлено важливе й важке завдання: особистою працею подати приклад трудової дисципліни. На бюро Цвєтаєва добре пробрали. Спершу він був наїжачився, але, притиснутий у куток виступом відсекра Лопахіна, літнього чоловіка, з жовто-блідим обличчям від туберкульозу, який палив його, Цвєтаєв здався й наполовину визнав свою помилку.

Другого дня в стінних газетах у майстернях з'явилися статті, що привернули увагу робітників. Їх читали вголос і палко обговорювали. Увечері, на незвичайно багатолюдних зборах молодіжного колективу, тільки й мови було, що про них.

Костю виключили, а до бюро колективу ввели нового товариша, нового політосвітника — Корчагіна.

Незвично тихо й уважно слухали Нежданова. А той говорив про нові завдання, про новий етап, у який вступали залізничні майстерні.

Після зборів Корчагін чекав на вулиці Цвєтаєва.

— Ходімо разом, нам є про що поговорити,— підійшов він до відсекра.

— Про що мова буде? — глухо спитав Цвєтаєв.

Павло взяв його під руку і, ступивши з ним кілька кроків, зупинився біля лави.

— Сядьмо на хвилинку.— І перший сів.

Вогник цигарки Цвєтаєва то спалахував, то примеркав.

— Скажи, Цвєтаєв, за віщо ти на мене зуб маєш?

Кілька хвилин мовчанки.

— Ось ти про що, а я думав — про діло! — Голос Цвєтаєва нерівний, удавано здивований.

Павло твердо поклав свою долоню на його коліно.

— Покинь, Митько, їздити на ресорах. Це так тільки дипломати викаблучуються. Ти от дай відповідь: чим я тобі не до смаку припав?

Цвєтаєв нетерпляче ворухнувся.

— Чого причепився? Який там зуб! Сам же пропонував тобі працювати. Відмовився, а тепер виходить, неначе я тебе відпихаю.

Павло не почув в його голосі щирості і, не скидаючи руки з коліна, заговорив хвилюючись:

— Не хочеш відповідати — я скажу. Ти гадаєш, я тобі дорогу перейду, гадаєш — місце відсекра мені сниться? Бо коли б не це, не було б суперечки за Костю. Такі взаємини всю роботу псують. Якби це заважало тільки нам двом, кат його бий — байдуже, думай, що хочеш. Але ми ж завтра разом працюватимемо. Що з того вийде? Ну, то слухай. Нам ділити нічого. Ми з тобою обидва робітники. Якщо тобі справа наша дорожча за все, ти даси мені п'ять і завтра ж почнемо жити по-дружньому. А якщо всю цю полову з голови не викинеш і підеш стежкою чвари, то за кожен огріх у ділі, який через це виникне, будемо битися жорстоко. Ось тобі рука, бери, поки це рука товариша.

З великим задоволенням відчув Корчагін на своїй долоні вузлуваті пальці Цвєтаєва.

Минув тиждень. У райкомпарті скінчилась робота. Ставало тихо у відділах. Але Токарєв іще не йшов. Старий сидів у кріслі, зосереджено читаючи свіжі матеріали. У двері постукали.

— Еге! — відповів Токарєв.

Увійшов Корчагін і поклав перед секретарем дві заповнені анкети.

— Що це?

— Це, батьку, ліквідація безвідповідальності. Гадаю, що час. Якщо й ви такої думки, то прошу вашої підтримки.

Токарєв глянув на заголовок, потім, кілька секунд подивившись на юнака, мовчки взяв перо в руки. І в графі, де були слова про партстаж тих, що рекомендують товариша Корчагіна Павла Андрійовича в кандидати РКП(б), твердо написав «1903 рік» і поряд свій немудрий підпис.

— На, синку. Вірю, що ніколи не зганьбиш мою сиву голову.

У кімнаті задушливо, і думка одна: швидше б туди, в каштанові алеї привокзальної Солом'янки.

— Кінчай, Павко, немає моїх сил більше,— обливаючись потом, благав Цвєтаєв. Катюша, а за нею й інші підтримали його. Корчагін згорнув книгу. Гурток кінчив свою роботу.

Коли всі враз підвелися, на стіні неспокійно дзенькнув старенький «ериксон». Силкуючись перекричати гомін у кімнаті, Цвєтаєв повів переговори.

Повісивши трубку, обернувся до Корчагіна.

— На вокзалі стоять два дипломатичні вагони польського консульства. У них погасло світло, поїзд за годину відходить, треба полагодити проводку. Візьми, Павле, скриньку з матеріалом і піди туди. Справа термінова.

Два блискучі вагони міжнародного сполучення стояли біля першого перону вокзалу. Салон-вагон з широкими вікнами був яскраво освітлений. Але суміжний з ним потопав у темряві.

Павло підійшов до розкішного пульмана і взявся рукою за поручень, збираючись увійти в вагон.

Од вокзальної стіни швидко відділився чоловік і взяв його за плече.

— Ви куди, громадянине?

Голос знайомий. Павло оглянувся. Шкіряна куртка, широкий козирок кашкета, тонкий з горбинкою ніс і насторожено-недовірливий погляд.

Артюхін тільки тепер упізнав Павла,— рука впала з плеча, вираз обличчя втратив сухість, але погляд запитливо зупинився на скриньці.

— Ти куди йшов?

Павло коротко пояснив. З-за вагона виринула друга постать.

— Зараз я викличу їхнього провідника.

В салон-вагоні, куди ввійшов Корчагін слідом за провідником, сиділо кілька чоловік, вишукано вбраних у дорожні костюми. За столом, застеленим шовковою з трояндами скатертиною, спиною до дверей сиділа жінка. Коли увійшов Корчагін, вона розмовляла з високим офіцером, що стояв перед нею. Як тільки увійшов монтер, розмова урвалася.

Швидко оглянувши проводи, що йшли від останньої лампи до коридора, і переконавшись, що вони не пошкоджені, Корчагін вийшов з салон-вагона, шукаючи пошкодження. За ним невідступно йшов гладючий, із шиєю боксера, провідник у формі, рясно обшитій великими мідними гудзиками з одноголовим орлом.

— Перейдімо в другий вагон, тут усе гаразд, акумулятор працює. Пошкодження, мабуть, там.

Провідник відімкнув двері, і вони зайшли в темний коридор.

Освітлюючи проводку електричним ліхтариком, Павло швидко знайшов місце короткого замикання. За кілька хвилин спалахнула перша лампочка в коридорі, освітивши його блідо-матовим світлом.

— Треба відчинити купе, там необхідно змінити лам-

пи, вони перегоріли,— звернувся до свого супутника Корчагін.

— Тоді слід покликати пані, у неї ключ.— І провідник, не схотівши лишати Корчагіна самого, повів його з собою.

До купе першою ввійшла жінка, за нею Корчагін. Провідник спинився в дверях, зайнявши весь прохід. Павлові впали в очі два гарні шкіряні чемодани в сітках, недбало кинуте на канапу шовкове манто, флакон духів і малесенька малахітова пудрениця на столику біля вікна. Жінка сіла в кутку канапи і, поправляючи своє волосся кольору льону, стежила за роботою монтера.

— Прошу в пані дозволу вийти на хвилину: пан майор хоче холодного пива,— улесливо сказав провідник, через силу згинаючи при поклоні свою волячу шию.

Жінка протягла співуче-манірно:

— Можете йти.

Розмовляли вони польською мовою.

Пасмо світла з коридора падало на плече жінці. Вишукана, з найтоншого ліонського шовку, пошита у першорядних паризьких майстрів сукня пані лишала голими її плечі й руки. У маленькому вушку, спалахуючи й сяючи, гойдався схожий на краплю діамант. Корчагін бачив тільки плече й руку жінки, немов виточені з слонової кістки. Обличчя було в тіні. Швидко орудуючи викруткою, Павло перемінив на стелі розетку, і за хвилину в купе спалахнуло світло. Лишалось оглянути другу електролампочку над канапою, де сиділа жінка.

— Мені треба перевірити цю лампочку,— сказав Корчагін, зупиняючись перед нею.

— Ах, я вам заважаю,— відповіла чистою російською мовою пані і легко підвелася з канапи, ставши майже поруч з Корчагіним. Тепер її було видно всю. Знайомі стрілчасті лінії брів і гордовито стулені губи. Сумніву бути не могло: перед ним стояла Неллі Лещинська. Дочка адвоката не могла не помітити його здивованого погляду. Та якщо Корчагін упізнав її, то Лещинська не звернула уваги, що вирослий за ці чотири роки монтер і є її неспокійний сусід.

Зневажливо зсунувши брови у відповідь на його здивування, вона пройшла до дверей купе й спинилася там, нетерпляче постукуючи носком лакованого черевичка. Павло заходився біля другої лампочки. Викрутивши її, подивився проти світла і несподівано для себе, а тим більше для Лещинської, спитав польською мовою:

— Віктор теж тут?

Питаючи, Корчагін не обернувся. Він не бачив Неллиного обличчя, але тривала мовчанка свідчила про її збентеженість.

— Хіба ви його знаєте?

— Ще й добре знаю. Ми ж бо з вами сусіди.— Павло повернувся до неї.

— Ви Павло, син...— Неллі затнулась.

— Куховарки,— підказав їй Корчагін.

— Як ви виросли! Пам'ятаю вас дикуном-хлопчиком. Неллі безцеремонно оглядала його з ніг до голови.

— А чому вас цікавить Віктор? Скільки я пам'ятаю, ви з ним ворогували,— сказала Неллі своїм співучим сопрано, сподіваючись розвіяти нудьгу несподіваною зустріччю.

Викрутка швидко загвинчувала в стіну шуруп.

— За Віктором лишився несплачений борг. Коли зустрінете його, перекажіть, що я не втрачаю надії розрахуватись.

— Скажіть, скільки він вам винен, я заплачу за нього.

Вона розуміла, про який «борг» казав Корчагін. Вона знала всю історію з петлюрівцями, але бажання подратувати «хлопа» підбурювало її поглузувати.

Корчагін промовчав.

— Скажіть, чи правда, що наш будинок пограбовано і руйнується? Мабуть, альтанка й клумби всі поперекидані?— сумно спитала Неллі.

— Будинок тепер наш, а не ваш, і руйнувати його нам немає рації.

Неллі саркастично всміхнулася.

— Ого, вас теж, видно, навчали! Та, між іншим, тут вагон польської місії, і в цьому купе я пані, а ви як були рабом, так і лишились. Ви й зараз працюєте, щоб у мене було світло, щоб мені було зручно читати ось на цій канапі. Раніше ваша мати прала нам білизну, а ви носили воду. Тепер ми знову зустрілися в такому ж самому становищі.

Вона казала це з переможною зловтішністю. Павло, зачищаючи ножем кінчик проводу, дивився на польку з неприхованим глумом.

— Я задля вас, громадяночко, іржавого цвяха не забив би, та якщо буржуї вигадали дипломатів, то ми марку тримаємо і голів їм не рубаємо, навіть не грубіянимо оце так, як ви.

Неллині щоки зашарілись.

— Що б ви зі мною зробили, якби вам пощастило здобути Варшаву? Теж порубали б на котлету чи взяли б собі за наложницю?

Вона стояла в дверях, граціозно вигнувшись; чутливі ніздрі, обізнані з кокаїном, здригалися. Над канапою спалахнуло світло. Павло випростався.

— Кому ви потрібні? Здохнете й без наших шабель від кокаїну. Я б тебе таку навіть як жінку не взяв!

Скрипнька в руках, два кроки від дверей. Неллі оступилася набік, і вже в кінці коридора він почув її придушене:

— Пшекльонтий большевік!

Другого дня ввечері, йдучи до бібліотеки, Корчагін зустрівся на вулиці з Катюшею. Затиснувши в кулачок рукав його блузи, Зеленова жартома заступила йому дорогу.

— Куди біжиш, політика й освіта?

— До бібліотеки, матусю, дай дорогу,— в тон їй відповів Корчагін, обережно взяв Катюшу за плечі й відсунув її на брук. Визволившись від його рук, Катюша пішла поруч.

— Слухай, Павлушо! Не все ж вчитися... Знаєш що? Ходімо на вечірку, у Зіни Гладиш сьогодні збираються товариші. Мене дівчата давно вже просили привести тебе. Ти ж бо в саму політику вдарився, невже тобі не хочеться розважитись, погуляти? Ну, не почитаєш сьогодні, твоїй же голові легше, — наполегливо умовляла його Катюша.

— Яка це вечірка? Що там робитимуть?

Катюша глузливо перекривила:

— Що робитимуть! Не богу ж молитимуться, а весело проведуть час — та й годі. Адже ти на баяні граєш? А я ні разу не чула. Ну, зроби мені ласку. У Зінчиного дядька баян є, та дядько грає погано. Тобою дівчата цікавляться, а ти над книжками сохнеш. Де це написано, щоб комсомольцеві розважатись не можна було? Ходімо, поки мені не набридло тебе умовляти, а то посварюся з тобою на місяць.

Зірката малярка Катя — хороша товаришка і непогана комсомолка. Корчагіну не хотілось образити дівчину, і він згодився, хоч було незвично й дикувато.

У квартирі паровозного машиніста Гладиша було людно й гомінко. Дорослі, щоб не заважати молоді, перейшли до другої кімнати, а у великій першій і на веранді, що

виходила у невеличкий садок, зібралося чоловік п'ятнадцять хлопців і дівчат. Коли Катюша провела Павла через садок на веранду, там уже йшла гра, так зване «годування голубів». Посеред веранди стояли два стільці спинками один до одного. На них, за викликом хазяйки, яка керувала грою, сіли хлопець і дівчина. Хазяйка гукала: «Годуйте голубів!» — і молоді люди, що сиділи одне до одного спинами, повертали назад голови, губи їх зустрічалися, і вони привселюдно цілувалися. Потім ішла гра в «перстень», у «листоношу», і кожна з них обов'язково була з поцілунками, причому в «листоноші», щоб уникнути громадського нагляду, поцілунки переносилися з освітленої веранди до кімнати, де на цей час гасили світло. Для тих, кого ці ігри не задовольняли, на круглому столику в кутку лежала купка карток «квіткового флірту». Сусідка Павла, що назвала себе Мурою, дівчина років шістнадцяти, граючи блакитними оченятами, подала йому картку й тихо сказала:

— Фіалка.

Кілька років тому Павло бачив такі вечірки, і якщо й не брав у них безпосередньої участі, то все ж вважав їх за нормальне явище. Але зараз, коли він назавжди одірвався від міщанського життя маленького міста, вечірка ця здалася йому чимось потворним і трохи чудним.

Як би там не було, а картка «флірту» була в нього в руці.

Проти «фіалки» він прочитав: «Ви мені дуже подобаєтесь».

Павло подивився на дівчину. Та зустріла його погляд, не зніяковівши.

— Чому?

Питання вийшло важкуватим. Відповідь Мура наготувала заздалегідь.

— Троянда,— подала вона йому другу картку.

Проти «троянди» стояло: «Ви мій ідеал». Корчагін повернувся до дівчини і, намагаючись пом'якшити тон, спитав:

— Навіщо ти отакими дурницями собі голову морочиш?

Мура зніяковіла й розгубилася.

— Хіба вам неприємне моє признання?— Її губи вередливо скривилися.

Корчагін лишив її запитання без відповіді. Але йому схотілося взнати, з ким він розмовляє. І він почав питати, а дівчина охоче відповідала. За кілька хвилин він уже знав, що вона вчиться в семирічці, що батько її — огля-

дач вагонів, що вона знає Корчагіна давно й хотіла з ним познайомитись.

— Як твоє прізвище?— спитав Корчагін.

— Волинцева Мура.

— Твій брат секретарем осередку депо?

— Так.

Тепер Корчагін знав, з ким має справу. Один з найактивніших комсомольців району, Волинцев, як видно, зовсім не звертав уваги на свою сестру, і вона росла сіренькою міщанкою. Останнім часом почала відвідувати вечірки у своїх подруг з поцілунками до нестями. Корчагіна вона кілька разів бачила у брата.

Зараз Мура відчула, що сусід не схвалює її поведінки, і коли її покликали «годувати голубів», вона, побачивши криву посмішку Корчагіна, рішуче відмовилася.

Посиділи ще кілька хвилин. Мура розповідала про себе. До них підійшла Зеленова.

— Принести баян, ти заграєш?— І, лукаво мружачи очі, дивилася на Муру:— Що, познайомилися?

Павло посадив Катюшу біля себе і, користуючись з того, що навколо сміялися й кричали, сказав їй:

— Я не гратиму, ми з Мурою зараз підемо звідси.

— Ого! Заїло, значить?— значуще протягла Зеленова.

— Атож, заїло. Ти скажи, крім нас з тобою тут ще є комсомольці? Чи тільки ми з тобою у «голуб'ятники» пошилися?

Катюша заспокійливо промовила:

— Вже покинули дурнів клеїти, зараз потанцюємо.

Корчагін підвівся.

— Гаразд, танцюй, стара, а ми з Волинцевою таки підемо.

Одного вечора Борхарт зайшла до Окунєва. У кімнаті сидів тільки сам Корчагін.

— Тобі дуже ніколи, Павле? Хочеш, підемо на пленум міськради? Удвох нам буде веселіше йти, та й повертатись доведеться пізно.

Корчагін швидко зібрався. Над його ліжком висів маузер, але він був надто важкий. Із шухляди стола він витяг браунінг Окунєва і поклав у кишеню. Лишив записку Окунєву. Ключ сховав в умовленому місці.

У театрі зустріли Панкратова й Ольгу. Сиділи всі вкупі, у перервах гуляли по майдану. Засідання, як і передбачала Анна, затяглося до пізньої ночі.

— Може, підемо до мене спати? Пізно вже, а йти далеко,— запропонувала Юренева.

— Ні, ми вже з ним умовились,— відповіла Анна. Панкратов і Ольга попрямували проспектом униз, а солом'янці пішли нагору.

Ніч була задушлива, темна. Місто спало. Тихими вулицями розходилися в усіх напрямках учасники пленуму. Їхні кроки й голоси поволі затихали. Павло й Анна швидко відходили од центральних вулиць. На порожньому базарі їх зупинив патруль. Перевіривши документи, пропустив. Перейшли бульвар і вийшли на неосвітлену безлюдну вулицю, прокладену через пустир. Завернули ліворуч і пішли по шосе, паралельно центральним залізничним складам. Це були довгі бетонні споруди, темні й похмурі. Анну мимоволі пойняв неспокій. Вона пильно вдивлялася в темряву, уривчасто і невлад відповідала Корчагіну. Коли виявилось, що підозріла тінь була всього лише телефонним стовпом, Борхарт засміялася й розповіла Корчагіну про свій стан. Узяла його під руку і, пригорнувшись плечем до його плеча, заспокоїлася.

— Мені двадцять третій рік, а неврастенія, як у бабусі. Ти можеш вважати мене за боягузку. Це буде невірно. Але сьогодні в мене особливо напружений стан. Ось зараз, коли я відчуваю тебе поруч, зникає тривога і мені навіть ніяково за всі ці страхи.

Спокій Павла, спалахування вогника його цигарки, що на мить освітлював частину його обличчя, мужній злам брів — усе це розігнало страх, навіяний чорнотою ночі, безлюдністю пустиря і почутою в театрі розповіддю про вчорашнє кошмарне вбивство на Подолі.

Склади лишилися позаду; поминули місток, перекинутий через річечку, і пішли привокзальним шосе до тунельного проїзду, що проходив унизу, під залізничними коліями, з'єднуючи цю частину міста з залізничним районом.

Вокзал лишився далеко праворуч. Проїзд проходив у тупик, за депо. Це були вже свої місця.

Угорі, де прокладено залізничні колії, іскрилися різнобарвні вогні на стрілках і семафорах, а біля депо, ідучи на нічний відпочинок, стомлено зітхав «маневрик».

Над входом у проїзд висів на іржавому гаку ліхтар, він тихо погойдувався од вітру, і жовто-каламутне світло його рухалося від однієї стіни тунелю до другої.

Кроків за десять перед входом у тунель, край самого шосе, стояв самотній будиночок. Два роки тому в нього

влучив важкий снаряд і, розтрощивши його всередині, обернув чільну стіну на руїни, і зараз він зяяв величезною дірою, немов жебрак при дорозі, виставляючи напоказ своє каліцтво. Видно було, як угорі по насипу пробіг поїзд.

— От ми майже й дома,— з полегкістю сказала Анна.

Павло непомітно спробував вивільнити свою руку. Підходячи до проїзду, мимоволі хотілося мати вільною руку, взяту в полон його подругою.

Але Анна руки не відпустила.

Поминули зруйнований будиночок.

Позаду розсипався дрібний тупіт ніг.

Корчагін шарпнув руку, але Анна, перелякавшись, притисла її до себе, і коли він з силою таки вирвав її, було вже пізно. Шию Павла охопив залізний затиск пальців, ривок убік — і Павла обернуто обличчям до нападника. Просто в зуби тицьнувся ствол парабелума, рука переповзла до горла і, скрутивши джгутом гімнастерку, витягшись на всю довжину, тримала його перед дулом, що поволі описувало дугу.

Мов заворожені, очі електрика стежили за цією дугою з нелюдським напруженням. Смерть зазирала в очі цяточкою дула, і не було сили, бракувало волі хоч на соту частку секунди одвести очі від дула. Чекав удару. Але пострілу не було, і широко розкриті очі побачили обличчя бандита. Великий череп, могутні щелепи, чорнота неголеної бороди й вусів, а очі під широким козирком кепки лишалися в тіні.

Краєм ока Корчагін помітив бліде, мов крейда, обличчя Анни, яку в ту ж мить потяг у провал будинку один з трьох. Ламаючи їй руки, звалив на землю. До нього кинулася ще одна тінь, Корчагін бачив тільки її відбиток на стіні тунелю. Позаду, в провалі будинку, точилася боротьба. Анна одчайдушно боронилася; її придушений крик урвав кашкет, що затулив їй рота. Головатого, який тримав у своїх руках Корчагіна і не хотів лишатися байдужим свідком насильства, як звіра, тягло до здобичі. Це, певно, був ватажок, і такий розподіл ролей йому не сподобався. Юнак, якого він тримав перед собою, був зовсім зелений, на вигляд «замухришка депівська». Страшним цей хлопчина не був анітрохи. «Тицьнути його в лоба шпалером разів зо два, зо три як слід і показати дорогу на пустирі — дремене, не оглядаючись, до самого міста». І він розтулив кулак.

— Чеши бігцем... Катай, звідки прийшов, а писнеш — куля в горлянку.

І головатий тицьнув Корчагіна в лоб стволом.

— Чеши,— хрипко видушив він і опустив униз парабелум, щоб не лякати кулею в спину.

Корчагін кинувся назад, перші два кроки боком, не спускаючи з очей головатого.

Бандит зрозумів, що юнак ще боїться дістати кулю, і обернувся до будинку.

Рука Корчагіна полізла в кишеню. «Тільки б устигнути, тільки б устигнути!» Круто повернувся і, простягши вперед витягнуту ліву руку, на мить спіймав кінцем дула головатого — вистрілив.

Бандит пізно зрозумів свою помилку. Куля вп'ялася йому в бік раніше, ніж він підніс руку.

Від удару його хитнуло до стіни тунелю, і, глухо завивши, чіпляючись рукою за бетон стіни, він повільно осідав на землю. З провалу будинку, вниз до яру, майнула тінь. Услід їй розлігся другий постріл Корчагіна. Друга тінь, зігнувшись, стрибками зникала в чорноті тунелю. Постріл. Обсипана грудками розкришеного кулею бетону, тінь кинулась вбік і пірнула в пітьму. Услід їй тричі розітнув тишу ночі браунінг. Біля стіни, звиваючись черв'яком, конав головатий.

На смерть перелякана Анна, підведена Корчагіним з землі, дивилася на скорченого бандита, майже не ймучи віри тому, що її врятовано.

Корчагін силоміць потяг її в темряву, назад до міста, ведучи геть від освітленого кола.

Вони бігли до вокзалу. А біля тунелю, на насипу, вже миттіли вогники, і важко охнув на колії тривожний постріл гвинтівки.

Коли нарешті дісталися до квартири Анни, десь на Батиєвій горі заспівали півні. Анна лягла на ліжко. Корчагін сів до стола. Він курив, зосереджено стежачи, як пливе вгору сіре пасмо диму... Щойно він убив четверту на своєму віку людину.

Чи існує взагалі мужність, яка виявляється завжди в своїй довершеній формі? Пригадуючи свої почуття й переживання, він признався собі, що перші секунди чорне око дула заледенило його серце. А хіба в тому, що дві тіні безкарно зникли, винна тільки сліпота правого ока й необхідність бити з лівої руки? Ні. На відстані в кілька кроків можна було стріляти влучніше, але та сама напру-

женість і квапливість, безперечна ознака розгубленості стали на перешкоді.

Світло настільної лампи падало на його голову, і Анна пильно дивилась на нього, не пропускаючи жодного руху м'язів на його обличчі. Втім, очі його були спокійні, і про напруженість думки свідчила тільки зморшка на чолі.

— Про що ти думаєш, Павле?

Його думки, сполохані запитанням, попливли, як дим, за освітлене півколо, і він сказав перше, що спало зараз на думку:

— Мені конче треба піти до комендатури. Треба про все це повідомити кого слід.

І неохоче, перемагаючи втому, підвівся.

Вона не зразу відпустила його руку — не хотілося лишатися самій. Провела до дверей і зачинила їх тільки тоді, коли Корчагін, що став їй тепер дорогим і близьким, пішов у ніч.

Прихід Корчагіна до комендатури з'ясував незрозуміле для залізничної охорони вбивство. Труп одразу впізнали — це був добре відомий карному розшукові Фімка Череп, грабіжник і вбивця, рецидивіст.

Про випадок коло тунелю на другий день знали всі. Ця подія викликала несподівану сутичку між Павлом і Цвєтаєвим.

В розпалі роботи до цеху увійшов Цвєтаєв, покликав Корчагіна і вивів його в коридор. Зупинившись у глухому закутку, хвилюючись і не знаючи, з чого почати, нарешті вимовив:

— Розкажи, що вчора було?

— Ти ж знаєш.

Цвєтаєв неспокійно повів плечима. Монтер не знав, що випадок коло тунелю зворушив Цвєтаєва дужче, ніж інших. Монтер не знав, що цей коваль, всупереч своїй зовнішній байдужості, був закоханий у Борхарт. Анна не тільки у нього викликала почуття симпатії, але у Цвєтаєва воно було складніше. Випадок коло тунелю, про який він щойно дізнався від Лагутіної, залишив в його свідомості болісне, нерозв'язане питання. Питання це він не міг поставити перед монтером прямо, але знати відповідь хотів. Якимось куточком свідомості він розумів егоїстичну дріб'язковість своєї тривоги, та в суперечливій боротьбі почуттів у ньому на цей раз перемогло примітивне, звіряче.

— Слухай, Корчагін,— заговорив він приглушено.— Розмова лишиться між нами. Я розумію, що ти не розповідаєш про це, щоб не мучити Анну, але на мене ти

можеш звіритися. Скажи, коли тебе бандит тримав, ті згвалтували Анну? — Наприкінці фрази Цвєтаєв не витримав і одвів очі вбік.

Корчагін почав трохи розуміти його. «Якби Анна була Цвєтаєву байдужа, він би так не хвилювався, а коли Анна йому дорога, то...» Павло образився на Анну.

— Для чого ти запитав?

Цвєтаєв пробелькотів щось невиразне і, почуваючи, що його зрозуміли, розгнівався:

— Чого ти ухиляєшся? Я тебе прошу відповісти, а ти мене допитувати починаєш.

— Ти Анну любиш?

Мовчання. Потім важко вимовлене Цвєтаєвим:

— Так.

Корчагін, ледве стримуючи гнів, повернувся і пішов по коридору, не оглядаючись.

Якось увечері Окунєв, зніяковіло потупцювавши біля приятелевого ліжка, сів на край і поклав руку на книжку, яку читав Павло.

— Знаєш, Павлушо, доведеться тобі розповісти одну історію. З одного боку, ніби дурниця, а з другого — зовсім навпаки. У мене з Талею Лагутіною вийшло непорозуміння. Спершу, бачиш, вона мені сподобалася.— Окунєв винувато почухав біля скроні, та, побачивши, що друг не сміється, посміливішав:— А потім у Талі... теж щось подібне. Одне слово, я всього цього тобі не розповідатиму, все видно й без ліхтаря. Вчора ми вирішили спробувати щастя — влаштувати наше життя на пару. Мені двадцять два роки, ми обоє маємо право голосувати. Я хочу створити життя з Талею на засадах рівності. Як ти на це?

Корчагін задумався.

— Що ж я можу відповісти, Колю? Ви обоє мої приятелі, родом з одного племені. Все інше теж спільне, а Таля дівчина особливо гарна... Все тут зрозуміло.

На другий день Корчагін переніс свої речі до хлопців у гуртожиток при депо, а за кілька днів у Анни відбулась товариська вечірка без їжі й питва — комуністична вечірка на честь співдружності Талі й Миколи. Це був вечір спогадів, читання уривків з найбільш хвилюючих книжок. Багато й гарно співали хором. Далеко було чути бойові пісні, а пізніше Катюша Зеленова й Волинцева принесли баян, і рокотання густих басів та срібний передзвін ладів заповнили кімнату. Того вечора Павка грав напрочуд добре, а коли, на подив усім, пішов у танець незграба

Панкратов, Павка забувся, і гармонія, втрачаючи новий стиль, шарпнула вогнем:

Ех, вулиця, вулиця!
Гад Денікін журиться,
Що сибірськая Чека
Розміняла Колчака...

Грала гармонія про минуле, про вогняні роки й про сьогоднішню дружбу, боротьбу й радість. Та коли гармонію було передано Волинцеву і слюсар рвонув жарке «яблучко», в нестримний танець пішов не хто інший, як електрик. Шаленої чечітки танцював Корчагін втрете і востаннє на своєму віку.

Розділ четвертий

Рубіж — це два стовпи. Вони стоять один проти одного мовчазні й ворожі, втілюючи в собі два світи. Один вистружений і відшліфований, пофарбований, як поліцейська будка, чорно-білою фарбою. Нагорі міцними цвяхами прибитий одноголовий хижак. Розпроставши крила, немов обхоплюючи пазурами смугастий стовп, люто вдивляється одноголовий стерв'ятник у металевий щит напроти, вигнутий дзьоб його простягся і напружився. За шість кроків напроти — другий стовп. Глибоко в землю закопано круглий витесаний дубовий стовп. На стовпі вилитий залізний щит, на ньому серп і молот. Між двома світами залягла безодня, хоч стовпи закопано на рівній землі. Перейти ці шість кроків не можна людині, не важачи життям.

Тут кордон.

Від Чорного моря на тисячі кілометрів до крайньої Півночі, до Льодовитого океану, вишикувався непорушний ряд мовчазних вартових радянських соціалістичних республік з великою емблемою праці на залізних щитах. Від того стовпа, на якому прибито пернатого хижака, починається кордон Радянської України й панської Польщі. В глибинних місцях загубилося невеличке містечко Берездів. За десять кілометрів від нього, проти польського містечка Корець,— кордон. Від містечка Славути до містечка Ганнополя район Н-ського прикордонного батальйону.

Біжать прикордонні стовпи по засніжених полях, пробираючись через лісові просіки, збігають у яри, вилазять

нагору, маячать на горбках і, добігши до річки, вдивляються з високого берега в заметені снігом рівнини чужого краю.

Мороз. Рипить під валянцями сніг. Від стовпа з серпом і молотом відокремлюється величезна постать у богатирському шоломі; важко переступаючи, обходить свою дільницю. Високий червоноармієць одягнутий у сіру з зеленими петлицями шинелю і валянці. Поверх шинелі — величезний кожух з широким коміром, а голову тепло охопив сукняний шолом. На руках кожушані рукавиці. Кожух довгий, аж до п'ят, у ньому тепло навіть у люту завірюху. Поверх кожуха на плечі — гвинтівка. Червоноармієць, загрібаючи кожухом сніг, іде вартовою стежкою, смачно вдихаючи димок махорочної закрутки. На радянському кордоні, в чистому полі, вартові стоять за кілометр один від одного, щоб оком видно було свого сусіда. На польському боці — двоє на кілометр.

Назустріч червоноармійцеві своєю вартовою стежкою іде польський жовнір. Він одягнений у грубі солдатські черевики, у сіро-зелений мундир і штани, а зверху чорна шинеля з двома рядами блискучих гудзиків. На голові кашкет-конфедератка. На кашкеті білий орел, на сукняних погонах орли, в петлицях на комірі орли, та від цього солдатові не тепліше. Лютий мороз пройняв його до кісток. Він тре задубілі вуха, стукає, ідучи, підбором об підбор, а руки в тонких рукавичках заклякли. Ні на хвилину поляк не може зупинитись: мороз одразу ж сковує його суглоби, і солдат весь час рухається, часом навіть підтюпцем підбігає. Вартові порівнялися, поляк повернувся й пішов паралельно з червоноармійцем.

Розмовляти на кордоні не можна, та коли навколо нікого й лише за кілометр попереду людські постаті — хто дізнається, чи йдуть оті двоє мовчки, чи порушують міжнародні закони.

Поляк хоче курити, та сірники забув у казармі, а вітерець, немов навмисне, доносить з радянського боку спокусливий запах махорки. Поляк покинув терти відморожене вухо й оглянувся назад: трапляється, кінний роз'їзд з вахмістром, а то й з паном поручиком, нишпорячи по кордону, зненацька вирине з-за горба, перевіряючи пости. Але довкола безлюдно. Сліпуче блищить на сонці сніг. У небі — жодної сніжинки.

— Товаришу, дай пшепаліць,— першим порушує святість закону поляк і, завдавши свою багатозарядну французьку гвинтівку з багнетом-шаблею за спину, через си-

лу витягає заклякдими пальцями з кишені шинелі пачку дешевих сигарет.

Червоноармієць чує прохання поляка, та польовий статут прикордонної служби забороняє бійцеві розмовляти з будь-ким із зарубіжників, до того ж він не все зрозумів з того, що сказав солдат. І він продовжує свою путь, твердо ставлячи ноги в теплих і м'яких валянцях на рипучий сніг.

— Товаришу більшовик, дай прикурити, кинь коробку сірників,— на цей раз уже російською мовою говорить поляк.

Червоноармієць придивляється до свого сусіда. «Мабуть, мороз пройняв «пана» до печінок. Хоч і буржуйський солдатисько, а житуха в нього дірява. Вигнали на отакенний мороз у самій шинельчині, от і стрибає, мов той заєць, а без курива так і зовсім нікуди». І червоноармієць не обертаючись кидає коробку з сірниками. Солдат ловить її на льоту і, часто ламаючи сірники, нарешті закурює. Коробка тим самим шляхом знову переходить кордон, і тоді червоноармієць ненароком порушує закон:

— Залиш у себе, в мене є.

Та з-за кордону чути:

— Ні, дякую, мені за цю коробку у в'язниці років зо два відсидіти довелося б.

Червоноармієць дивиться на коробку. На ній літак. Замість пропелера — міцний кулак і написано: «Ультиматум».

«А й справді, для них не підходить».

Солдат усе йде в один бік з ним. Йому самому нудно в безлюдному полі.

Ритмічно риплять сідла, рись коней заспокійливо рівномірна. На морді вороного жеребця, навколо ніздрів, на волоссі припав іній, кінське дихання білою парою тане в повітрі. Ряба кобила під комбатом красиво ставить ногу, сіпає грайливо повід, вигинаючи дугою тонку шию. На обох вершниках сірі, перетягнуті портупеями шинелі, на рукавах по три червоні квадрати, але у комбата Гаврилова петлиці зелені, а в його супутника — червоні. Гаврилов — прикордонник. Це його батальйон простяг свої пости на сімдесят кілометрів, він тут «хазяїн». Його супутник — гість із Берездова, військовий комісар батальйону ВВО [1] Корчагін.

---

[1] ВВО (ЗВН) — Загальне військове навчання, допризовна підготовка молоді.

Вночі падав сніг. Зараз він лежить, пухнастий і м'який, не зрушений ні копитом, ні людською ногою. Вершники виїхали з переліска й попрямували риссю по полю. Кроків за сорок убік знову два стовпи.

— Тпру-у!

Гаврилов туго натягає повід. Корчагін завертає вороного, щоб довідатись про причину зупинки. Гаврилов схилився з сідла й уважно розглядає дивний ланцюжок слідів на снігу, немов хтось простяг зубчасте коліщатко. Тут пройшло хитре звірятко, ставлячи ногу в ногу й заплутуючи свій слід вузлуватими петлями. Важко було зрозуміти, звідки йшов слід, але не звірячий слід примусив комбата зупинитись. За два кроки від ланцюжка — запорошені снігом інші сліди. Тут пройшла людина. Вона не заплутувала свого сліду, а йшла навпростець, до лісу, і слід показував виразно — людина йшла з Польщі. Комбат рушає коня, і слід приводить його до вартової стежки. На десяток кроків на польському боці видно відбитки ніг.

— Вночі хтось перейшов кордон,— пробурчав комбат.— Знову в третьому взводі проґавили, а в ранішньому зведенні нічого немає. Чорти! — Вуса у Гаврилова з сивиною, а іній від теплого дихання посріблив їх, і вони суворо звисли над губою.

Назустріч вершникам наближаються дві постаті. Одна маленька, чорна, з виблискуючим на сонці лезом французького багнета, друга величезна, в жовтому кожусі. Ряба кобила, почуваючи шенкелі, набирає ходу, і вершники швидко наближаються до людей, що йдуть їм назустріч. Червоноармієць поправляє ремінь на плечі й спльовує на сніг докурену цигарку.

— Добридень, товаришу! Як у вас тут на дільниці?— І комбат, майже не нахиляючись, бо червоноармієць високий, подає йому руку. Богатир похапцем стягає з руки рукавицю. Комбат вітається з постовим.

Поляк здалека спостерігає. Двоє червоних офіцерів (а три квадрати у більшовиків — це чин майора) вітаються з солдатом, як добрі приятелі. На мить уявляє собі, як би ото він подав руку своєму майорові Закржевському, і від цієї дурної думки мимоволі оглядається.

— Щойно прийняв пост, товаришу комбат,— відрапортував червоноармієць.

— Слід он там бачили?

— Ні, не бачив ще.

— Хто стояв уночі від другої до шостої?

— Суротенко, товаришу комбат.

— Ну добре, поглядайте ж пильніше.

І, вже збираючись від'їжджати, суворо попередив:

— Поменше з отими прогулюватись.

Коли коні йшли риссю по широкій дорозі, що простяглася між кордоном і містечком Берездовим, комбат розповідав:

— На кордоні пильнувати треба. Трохи прогавиш — гірко пошкодуєш. Служба у нас безсонна. Вдень через кордон проскочити не так легко, зате вночі пильнуй та пильнуй. Дивіться самі, товаришу Корчагін. На моїй дільниці чотири села надвоє розірвані. Тут дуже важко. Хоч як густо розставляй цеп, а на кожному весіллі або на святі з-за кордону вся рідня буває. Ще б пак не пройти — двадцять кроків хата від хати, а річечку курка пішки перейде. Не обходиться й без контрабанди. Щоправда, все це дрібниці. Принесе баба зо дві пляшки зубрівки польської сорокаградусної, та зате чимало великих контрабандистів, де орудують люди з добрими грішми. А ти знаєш, що поляки роблять? По всіх прикордонних селах повідкривали універсальні магазини: що хочеш, те й купиш. Звичайно, це зроблено не для своїх злиденних селян.

Корчагін з цікавістю слухав комбата. Прикордонне життя схоже на безперервну розвідку.

— Скажіть, товаришу Гаврилов, чи ж тільки самою контрабандою обмежується справа?

Комбат відповів похмуро:

— От у тому й річ!..

Маленьке містечко Берездів. Глухий провінціальний закуток, колишня єврейська межа осілості. Дві-три сотні будиночків, розкиданих абияк. Величезний базарний майдан, посеред майдану два десятки крамничок. Майдан брудний, повно гною. Оточували містечко селянські двори. В єврейському центрі по дорозі до різниці стара синагога. Нудьгою одгонить від цієї старої споруди. Щоправда, нарікати на безлюдність по суботах синагога не може, але це вже не те, що було колись, і життя рабинове зовсім не таке, як він хотів би. Щось, мабуть, дуже погане сталося дев'ятсот сімнадцятого року, коли навіть тут, у такій глушині, молодь ставиться до рабина без належної поваги. Щоправда, старі ще не споживають «трефного», але скільки хлопчаків їдять прокляту богом свинячу ковбасу! Тьху, гидко навіть і подумати! Ребе Борух сердито пхає ногою хазяйновиту свиню, що старанно розкопує

купу гною, шукаючи, чого поїсти. Так, він — рабин — не зовсім задоволений з того, що Берездів став районним центром. Понаїхало чортзна-звідки отих комуністів, і все крутять і крутять, і щодня нова неприємність. Учора він, ребе, побачив на воротях попового подвір'я нову вивіску:

«БЕРЕЗДІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ».

Сподіватись чогось доброго від цієї вивіски не можна. Пойнятий своїми думками, рабин не помітив, як нахопився на невеличку об'яву, наліплену на дверях його синагоги:

«Сьогодні в клубі скликаються відкриті збори трудящої молоді. З доповіддю виступає голова виконавчого комітету Лисицин і тимчасовий виконавець обов'язків секретаря райкомолу товариш Корчагін. Після зборів відбудеться концерт силами учнів дев'ятирічки».

Рабин люто зірвав папірець з дверей.

«Ось воно, починається!»

Містечкову церковку з двох боків охоплює великий сад попового подвір'я, а в саду старосвітський просторий будинок. Задушлива, нудна порожнеча кімнат, в яких жили піп з попадею, такі самі, як і будинок, старі й нудні, давно обридлі одне одному. Та де й ділася нудьга, як тільки ввійшли в будинок нові господарі. У великій залі, де побожні господарі тільки на храмові свята приймали гостей, тепер завжди людно. Попівський будинок став партійним комітетом Берездова. На дверях маленької кімнатки, праворуч від парадного ходу, крейдою написано: «Райкомсомол». Тут частину свого дня проводив Корчагін, що поєднував роботу військкома другого батальйону загального військового навчання з обов'язками секретаря щойно створеного райкому комсомолу.

Вісім місяців минуло від того дня, як гуляли вони на товариській вечірці в Анни. А здається, це було так недавно. Корчагін відклав набік купу паперів і, відкинувшись на спинку крісла, замислився...

Тихо в будинку. Пізня ніч, партком спорожнів. Недавно пішов Трофімов, секретар райкомпартії, і зараз Корчагін у будинку сам. Вікно заткане примхливими візерунками морозу. Гасова лампа на столі; гаряче натоплена груба. Корчагін пригадує недавнє. У серпні послав його колектив майстерень як організатора молоді з ремонтним поїздом до Катеринослава. І до глибокої осені

півтораста чоловік посувалися від станції до станції, розчищаючи їх від спадщини війни й розрухи, від горілих і розбитих вагонів. Пройшли вони від Синельникового до Пологів. Тут, у колишньому царстві бандита Махна, на кожному кроці сліди руїн і нищення. У Гуляйполі тиждень ремонтували кам'яну будівлю водокачки, нашивали залізні латки на пошматовані динамітом боки водяної цистерни. Не знався електрик на слюсарстві, але не одну тисячу іржавих гайок закрутили його руки, озброєні ключем.

Пізньої осені підійшов поїзд до рідних майстерень. Цехи прийняли назад у свої корпуси сто п'ятдесят пар рук...

Частіше стали бачити електрика в Анни. Загладилася зморшка на чолі, і не раз чути було його веселий сміх.

Знову братва мазутна слухала в гуртках його повісті про давноминулі роки боротьби. Про спроби бунтівливої, рабської сірячинної Русі повалити короновану потвору. Про повстання Стеньки Разіна й Пугачова.

Одного вечора, коли в Анни зібралося багато молоді, електрик несподівано позбувся однієї давньої нездорової спадщини. Він, що звик до тютюну майже змалку, сказав твердо й безповоротно:

— Я більше не курю.

Це сталося несподівано. Хтось почав суперечку про те, що звичка сильніша за людину, і як приклад навів куріння. Голоси поділилися. Електрик не встрявав у суперечку, але його підбила Таля, примусила говорити. Він сказав те, що думав:

— Людина керує звичкою, а не навпаки. Інакше до чого ж ми добалакаємося?

Цвєтаєв крикнув з кутка:

— Дзвінке слівце. Корчагін любить його. А от коли цьому форсові дати по шапці, то що ж виходить? Сам же він курить? Курить. Знає, що куріння ні до чого? Знає. А от кинути — кишка слабка. Недавно він у гуртках «культуру насаджував».— І, міняючи тон, Цвєтаєв спитав з холодною глумливою усмішкою: — Хай краще він скаже нам, як у нього з матом. Хто Павку знає, той скаже: матюжить не часто, але раз, та гаразд. Проповідь читати легше, ніж бути святим.

Запала мовчанка. Гострий тон Цвєтаєва неприємно вплинув на всіх. Електрик відповів не зразу. Поволі витяг з рота цигарку, зібгав і неголосно сказав.

— Я більше не курю.

Помовчавши, додав:

— Це я для себе і трохи для Димки. Копійка ціна тому, хто не може зламати поганої звички. За мною лишається лайка. Я, братва, не зовсім подолав цю ганьбу, але навіть Димка признається, що не часто чує мою лайку. Із словом легше прохопитись, аніж закурити цигарку, ось чому я не скажу зараз, що і з тим покінчив. А я таки й лайку угроблю.

Перед самісінькою зимою загатили річку дров'яні сплави, розбивало їх осінньою повінню, і гинуло паливо, пливло за водою. Солом'янка знов послала свої колективи, щоб урятувати лісові багатства.

Бажання не відстати від колективу примусило Корчагіна приховати від товаришів тяжку простуду, і коли через тиждень на берегах виросли штабелі дров, холодна вода й осіння вогкість збудили ворога, що дрімав у крові,— і Корчагін звалився в гарячці. Два тижні гострий ревматизм палив його тіло, а коли повернувся з лікарні, біля лещат міг працювати тільки сидячи «верхи». Майстер лише головою хитав. А через кілька днів об'єктивна комісія визнала його непрацездатним, і він одержав розрахунок і право на пенсію, від якої з обуренням відмовився.

З великим сумом покинув він свої майстерні. Спираючись на ціпок, посувався повільно і з тяжким болем. Писала не раз мати, просила навідати, і зараз він згадав про свою стареньку і її слова на прощання: «Бачу вас тільки тоді, коли покалічитеся».

У губкомі одержав скручені в дудочку дві особисті справи: комсомольську й партійну, і, майже ні з ким не прощаючись, щоб не роз'ятрювати горя, поїхав до матері. Два тижні старенька парила й розтирала його опухлі ноги, і за місяць він уже ходив без ціпка, а в грудях буяла радість, і присмерк знов обернувся на світанок. Поїзд привіз його до губернського центру. Через три дні в оргвідділі йому дали документ, з яким він був направлений до губвійськкомату для використання політпрацівником у формуванні військового навчання.

А ще через тиждень він приїхав сюди, до заметеного снігом містечка, як військкомбат 2. В окружному комітеті комсомолу дістав завдання зібрати розрізнених комсомольців і створити в новому районі організацію. Ось як оберталося життя.

Надворі спека. У відчинене вікно кабінету голови виконкому заглядає вишнева гілка. Сонце засвічує позолочений хрест на готичній дзвіниці костьолу, що стоїть через дорогу проти виконкому. У садочку перед вікном спритно шукають поживи ніжно-пухнаті, зелені, як і трава навколо, малесенькі гусенята виконкомівської сторожихи.

Голова виконкому дочитував щойно одержану депешу. По його обличчю промайнула тінь. Велика вузлувата рука залізла в пишну кучеряву чуприну та й прикипіла там.

Миколі Миколайовичу Лисицину, голові Берездівського виконкому, лише двадцять чотири роки, але ніхто з його співробітників і партійних працівників цього не знає. Він, великий і дужий чоловік, суворий і часом грізний, має вигляд тридцятип'ятилітнього. Міцне тіло, велика голова на могутніх в'язах, карі холодні, пильні очі, енергійна, різка лінія підборіддя. Сині рейтузи, сірий «бувалий у бувальцях» френч, на лівій нагрудній кишені орден Червоного Прапора.

До Жовтня Лисицин «командував» токарним верстатом на Тульському збройовому заводі, де його дід, батько й він майже змалку різали й точили залізо.

А з тієї осінньої ночі, коли вперше взяв у руки зброю, яку до того часу лише виробляв, закрутив Колю Лисицина вихор. Кидали його революція й партія з пожежі в пожежу. Від червоноармійця до бойового командира й комісара полку пройшов свою славну путь тульський зброяр.

Відійшли в минуле пожежі й гарматний гуркіт. Тепер Микола Лисицин тут, у прикордонному районі. Життя проходить мирно. До пізнього вечора просиджує він над зведеннями про врожайність, а ось оця депеша на мить воскрешає недавнє. Скупою телеграфною мовою попереджає депеша:

«*Цілком таємно.*

Голові Берездівського райвиконкому Лисицину.

На кордоні помічено посилене перекидання поляками великої банди, що зможе тероризувати прикордонні райони. Вживіть запобіжних заходів. Пропонується цінності фінвідділу переслати до округу, не затримуючи в себе податкових сум».

З вікна кабінету Лисицин бачить кожного, хто входить до райвиконкому. На ганку Корчагін. За хвилину стук у двері.

— Сідай, побалакаємо. — І Лисицин потискує руку Корчагіну.

Цілу годину голова райвиконкому не приймав нікого.

Коли Корчагін вийшов з кабінету, було вже опівдні. З саду вибігла маленька сестричка Лисицина Нюра. Павло знав її Анюткою. Сором'язлива й не по літах серйозна, дівчинка завжди, зустрічаючи Корчагіна, привітно всміхалася, і зараз вона невміло, по-дитячому привіталась, відкидаючи з лоба пасмо стриженого волосся.

— У Колі нікого немає? Його Марія Михайлівна давно чекає обідати,— сказала Нюра.

— Іди, Анютко, він сам.

На другий день, ще вдосвіта, до виконкому під'їхали три запряжені добрими кіньми підводи. Люди на них стиха розмовляли. З фінвідділу винесли кілька запечатаних мішків, поклали на підводи, і за кілька хвилин по шосе загуркотіли колеса. Підводи оточував загін під командою Корчагіна. Сорок кілометрів до окружного центру (з них двадцять п'ять лісом) пройдено щасливо: цінності перейшли в сейфи окрфінвідділу.

А через кілька днів з кордону до Берездова примчав кавалерист. Вершника й змиленого коня проводили спантеличені погляди містечкових зівак.

Біля воріт виконкому кавалерист мішком скотився на землю і, підтримуючи рукою шаблю, затупотів по сходах важкими чобітьми. Лисицин, насупившись, прийняв від нього пакет, розпечатав і на конверті написав розписку. Не даючи коневі перепочити, прикордонник скочив у сідло і, зразу ж переходячи учвал, помчав назад.

Ніхто не знав змісту пакета, крім голови райвиконкому, який щойно прочитав його. Але у містечкових обивателів якийсь собачий нюх. З трьох дрібних торговців двоє тут неодмінно дрібні контрабандисти, і цей промисел виробляє у них якесь інстинктивне вміння завбачати небезпеку.

Тротуаром до штабу батальйону ВВО швидко пройшли двоє. Один з них був Корчагін. Цього обивателі знають: він завжди озброєний. А от те, що секретар парткому Трофімов у портупеї з наганом,— це вже негаразд.

За кілька хвилин з штабу вибігло півтора десятка людей і, тримаючи гвинтівки з примкнутими багнетами, бігцем подалися до млина, що стояв на перехресті. Всі інші комуністи й комсомольці озброювались у парткомі. Промчав верхи в кубанці і з незмінним маузером при боці голова райвиконкому. Ясно — коїлося щось непевне, і великий майдан, і глухі завулки немов вимерли — жодної живої душі. В одну мить на дверях маленьких крамничок

з'явилися величезні середньовічні замки, позачинялися віконниці. І тільки безстрашні кури та розімлілі від спеки свині старанно перегортали купи гною.

На околиці в садках залягла застава. Звідси починаються лани й далеко видно рівну лінію шляху.

Повідомлення, одержане Лисициним, було коротке:

> «Сьогодні вночі в районі Піддубців з боєм прорвалася через кордон на радянську територію кінна банда, приблизно сто шабель з двома ручними кулеметами. Вживіть заходів. Слід банди губиться в Славутських лісах. Попереджаю: вдень через Березділ у погоні за бандою пройде сотня червоних козаків. Не сплутайте.
>
> Комбат окремого прикордонного *Гаврилов*».

Вже за годину на шляху до містечка з'явився вершник, а за кілометр позаду — кінна група. Корчагін пильно вдивлявся вперед. Вершник під'їжджав обережно, та застави в садах не помітив. Це був молодий червоноармієць з сьомого полку червоного козацтва. Розвідка була для нього новиною, і коли його раптово оточили люди, що висипали з садів на шлях, він, побачивши на гімнастерках значки КІМ, зніяковіло усміхнувся. Після недовгих переговорів він повернув коня й помчав до сотні, що йшла риссю. Застава пропустила червоних козаків і знову залягла в садах.

Минуло кілька тривожних днів. Лисицин одержав повідомлення, в якому говорилося, що бандитам не пощастило розгорнути диверсійні дії: переслідувана червоною кавалерією, банда змушена була спішно ретируватися за кордон.

Невеличка група більшовиків — дев'ятнадцять чоловік на весь район — напружено працювала над радянським будівництвом. Молодий, недавно організований район потребував створення всього наново. Близькість кордону тримала всіх у невсипущій пильності.

Перевибори Рад, боротьба з бандитами, культробота, боротьба з контрабандою, військово-партійна й комсомольська робота — ось коло, по якому від світанку й до пізньої ночі мчало життя Лисицина, Трофімова, Корчагіна й нечисленного зібраного ними активу.

З коня — до письмового стола, від стола — на майдан, де марширують, навчаючись, взводи молодняка; клуб, школа, два-три засідання, а вночі — кінь, маузер біля стегна і різке: «Стій, хто йде?», гуркіт коліс підводи, що тікає з закордонним крамом,— з оцього складалися дні й багато ночей військкомбата 2.

Райкомол Берездова — це Корчагін, Ліда Польових — вузькоока волжанка, завідувачка жінвідділу, і Розваліхін Женька — високий, вродливий, недавній гімназист, «молодий, та ранній», любитель небезпечних пригод, знавець Шерлока Холмса й Луї Буссенара. Працював Розваліхін керсправами райкомпартії, місяців чотири тому вступив до комсомолу, але поводився між комсомольцями, як «старий більшовик». Не було кого послати в Берездів, і після довгих вагань окружком послав Розваліхіна «політосвітом».

Сонце підбивалося до зеніту. Спека проходила у найзатишніші закутки, все живе поховалося в холодку, і навіть собаки позалазили під комори і лежали там, розімлілі від спеки, мляві й сонні. Здавалося, все живе покинуло село, і тільки в калюжі біля колодязя рохкала, розкошуючи в грязюці, свиня.

Корчагін одв'язав коня і, закусивши губу від болю в коліні, сів у сідло. Вчителька стояла на сходах школи, затуляючись долонею від сонця.

— До нової зустрічі, товаришу військком.— Усміхнулась.

Кінь нетерпляче тупнув ногою і, вигинаючи шию, потяг повід.

— До побачення, товаришко Ракитіна. Отже, вирішено: завтра ви проводите перший урок.

Кінь, відчуваючи послаблений повід, зразу рушає риссю. Тут до слуху Корчагіна долинули несамовиті зойки. Так кричать жінки на пожежі в селі. Цупкий повід круто повернув коня, і військком побачив, що від околиці задихаючись біжить молодиця. Вийшовши на середину вулиці, Ракитіна зупинила її. На порогах сусідніх хат з'явилися люди, здебільшого діди й баби. Працездатний люд увесь на полі.

— Ой, люди добрі, що там коїться! Ой, не можу, не можу!

Коли Корчагін прискочив до них, з усіх боків уже збігалися люди. Жінку обступили, шарпали за рукава білої сорочки, закидали зляканими запитаннями, але з плутаної її мови нічого не можна було зрозуміти. «Убили! Ріжуть на смерть!» — тільки й вигукувала вона. Якийсь дід із скуйовдженою бородою, підтримуючи руками полотняні штани, незграбно підстрибуючи, напосідав на молодицю:

— Не репетуй, мов навіжена! Де б'ють? За що б'ють? Та годі тобі верещати! Тьху, чорт!

— Наше село з піддубчанами б'ється... за межі! Піддубчани наших на смерть б'ють!

Усі зрозуміли лихо. Вулицею розляглося жіноче голосіння, люто закричали діди. І селом побігло, закрутилося по дворах, немов на сполох: «Піддубчани наших косами ріжуть за межі!» На вулиці з хат вискакували всі, хто міг ходити, і, озброївшись вилами, сокирами або просто ломакою з тину, бігли за околицю на ниви, де в кривавій бійці розв'язували свою щорічну суперечку за межі два села.

Корчагін так ударив коня, що той зразу перейшов учвал. Підохочуваний криком вершника, обганяючи людей, вороний рвонув уперед щодуху. Міцно прищуливши вуха й високо підкидаючи ноги, він біг дедалі швидше. На горбі вітряк, немов заступаючи шлях, розпростав свої руки-крила. Од вітряка праворуч, у низині біля річки,— луки. Ліворуч, скільки сягало око, простяглося житнє поле, то здіймаючись горбами, то збігаючи у видолинки. Пробігав вітер по стиглому житу, немов пестив його рукою. Яскраво червоніли маки край дороги. Було тут тихо й нестерпно жарко. Лише здалеку, внизу, відтіля, де сріблястою змійкою пригрілася проти сонця річка, долітали крики.

Униз, до лук, кінь мчав страшним алюром. «Зачепиться ногою — і йому й мені могила»,— промайнула в Павла думка. Але не можна було вже спинити коня, і, пригнувшись до його шиї, Павло слухав, як у вухах свистів вітер.

На луки примчав мов шалений. З тупою, звірячою люттю билися тут люди. Кілька чоловік лежали на землі, обливаючись кров'ю.

Кінь грудьми збив на землю одного бороданя, що біг з уламком кісся за молодим парубком із заюшеним кров'ю обличчям. Засмаглий дужий селянин місив поваленого на землю противника важкими чобітьми, старанно наміряючись ударити «під душу».

Корчагін налетів на людську юрбу всією вагою коня, розкидав у різні боки тих, що билися. Не даючи отямитись, люто крутив коня, наїжджав ним на озвірілих людей і, почуваючи, що розборонити це криваве людське місиво можна тільки такою ж дикістю й страхом, закричав несамовито:

— Розійдись, гади! Перестріляю, бандитські душі!

І, вихопивши з кобури маузер, бухнув поверх чийогось спотвореного люттю обличчя. Стрибок коня — постріл. Дехто, кидаючи коси, повернув назад. Отак, шалено скачучи конем по луках, не даючи змовкнути маузеру, військком досяг мети. Люди врозтіч розбігалися з лук,

тікаючи од відповідальності й од цієї страшної в своєму гніві людини з «холерською машинкою», що стріляє без угаву, людини, яка не знати звідки взялася.

Незабаром приїхав до Піддубців районний суд. Довго морочився нарсуддя, допитуючи свідків, але так і не виявив призвідників. Від бійки ніхто не вмер, поранені видужали. Наполегливо, з більшовицьким терпінням, намагався суддя розтлумачити селянам, що похмуро стояли перед ним, усю дикість і недозволеність вчиненої ними бійки.

— Межі винні, товаришу суддя, поплуталися наші межі! Через те й б'ємося щороку.

Декому відповісти все-таки довелося.

А через тиждень по луках ходила комісія, забивала кілочки в спірних місцях. Старий землемір, умиваючись потом, змучений спекою і довгим ходінням, скручуючи рулетку, казав Корчагіну:

— Тридцятий рік землю міряю, і скрізь і всюди межі — причина чвари. Подивіться на лінію поділу лук — це ж щось неймовірне! П'яний, і той рівніше ходить. А на нивах що? Нивка завширшки три кроки, одна на одну налазить, їх поділити — збожеволіти можна. І все це щороку і далі роздрібнюється. Відділився син од батька — нивка надвоє. Я вас запевняю, що через двадцять років з нив будуть вже самі межі й сіяти ніде буде. Адже й зараз під межами десять процентів землі гуляє.

Корчагін усміхнувся:

— Через двадцять років у нас жодної межі не залишиться, товаришу землемір.

Старий поблажливо подивився на свого співрозмовника.

— Це ви про комуністичне суспільство говорите? Ну, знаєте, це ще десь у далекому майбутньому.

— А про Будапівський колгосп ви знаєте?

— Ви он про що!

— Атож.

— У Будапівці я був... Але це ж виняток, товаришу Корчагін.

Комісія міряла. Два парубки забивали кілочки. А обабіч сіножаті стояли селяни й пильнували, щоб кілочки забивали на місці старої межі, ледве помітної по напівзогнилих паличках, які де-не-де витикалися з трави.

Стьобнувши пужалном ледачого корінника, візник обернувся до пасажирів і, охочий до розмов, оповідав:

— Хто його знає, як оці комсомоли у нас завелися.

Раніше цього не було. А почалося все, мабуть, від учительші, прізвище її Ракитіна, може, знаєте? Молода ще жіночка, а можна сказати — уредна. Вона жінок на селі всіх каламутить, насклика́є їх та й крутить каруселі, від цього самий клопіт виходить. Даси зопалу жінці ляпаса — без цього не можна,— раніше, було, втреться та й змовчить, а зараз її хоч не чіпай, бо крику не збудешся. Тут тобі і про народний суд можеш почути, а котра молодша — та й про розлучення скаже, і про всі закони тобі вичитає. А моя Ганка, така вже жінка зроду тиха, а й вона тепер у делегатки пошилася. Це, сказати б, за старшу, чи що, між жіноцтвом. І ходять до неї з усього села. Я спершу хотів був Ганку віжками погладити, а потім плюнув. Хай їм біс! Нехай гелгочуть. Жінка вона в мене справна й по господарству, і так взагалі.

Візник почухав волосаті груди, видні крізь проріз полотняної сорочки, і для порядку стьобнув корінника під черево. Возом їхали Розваліхін і Ліда. У Піддубцях в кожного з них була справа. Ліда хотіла провести нараду делегаток, а Розваліхін їхав налагоджувати роботу в осередку.

— А хіба вам комсомольці не подобаються? — жартома спитала Ліда візника.

Той поскуб борідку і не кваплячись відповів:

— Ні, чого ж... Змолоду потішитись можна. Виставу влаштувати або ще щось таке, я сам люблю на комедію подивитись, коли щось путяще. Ми спершу думали: бешкетувати почне молодь, аж воно навпаки вийшло. Від людей чули, що пиятства, хуліганства й іншого там такого у них не дозволяється. Вони більше до науки беруться. Тільки от до бога чіпляються й усе підбивають церкву під клуб забрати. Це вже даремно, старі за це скоса дивляться й на комсомольців зуб мають. А так — чого ж? Непорядок у них ось у чому: до себе приймають найзлиденнішу голоту, котрі в наймах або з господарством нікчемним. Хазяйських синів не допускають.

Підвода з'їхала з пагорка й підкотила до школи.

Сторожиха постелила приїжджим у себе, а сама пішла спати на сінник. Ліда і Розваліхін щойно прийшли із зборів, які затяглися. У хаті поночі. Скинувши черевики, Ліда забралась на ліжко і зразу ж заснула. Її збудив грубий дотик рук Розваліхіна, що не лишав ніяких сумнівів щодо своєї мети.

— Ти чого?

— Тихше, Лідко, чого репетуєш? Мені самому, розу-

мієш, нудно так ось лежати, ну його к чорту! Невже для тебе нема нічого цікавішого, як дрихнути?

— Прибери руки і геть зараз же з мого ліжка к чорту! — Ліда штовхнула його. Масну посмішку Розваліхіна вона й раніше не терпіла. Зараз Ліді хочеться сказати Розваліхіну щось образливе й глузливе, але її знемагає сон, і вона заплющує очі.

— Чого ти манірнишся? Подумаєш, яка інтелігентна поведінка. Ви часом не з інституту благородних дівиць? Ти вважаєш, що я так тобі й повірив? Не клей дурника. Якщо ти людина свідома, то спершу задовольни мою потребу, а потім спи, скільки тобі заманеться.

Вважаючи за зайве витрачати слова, він знову пересів з лави на ліжко і по-хазяйському вимогливо поклав свою руку на Лідине плече.

— Іди к чорту! — зразу прокинувшись, каже вона.— Слово честі, я завтра розповім Корчагіну.

Розваліхін схопив її за руку й зашепотів роздратовано:

— Плювати я хотів на твого Корчагіна, а ти не брикайся, а то все одно візьму.

Між ним і Лідою сталася коротка боротьба, і дзвінко в тиші хати чути ляпаси — один, другий... Розваліхін відлітає вбік. Ліда в темряві навмання біжить до дверей і, штовхнувши їх, вибігає надвір. Там вона стоїть, осяяна місячним світлом, не тямлячи себе від обурення.

— Іди в хату, дурепо! — злісно крикнув Розваліхін.

Він виносить свою постіль під повітку і залишається ночувати надворі. А Ліда, замкнувши двері на клямку, скручується калачиком на ліжку.

Вранці, коли поверталися додому, Женька сидів на возі поруч із старим візником і палив цигарки одну за одною.

«А ця недоторка і справді може нацвенькати Корчагіну. От ще лялька квашена! Хоч би зовні красуня, а то так, якесь непорозуміння. Треба з нею помиритись, бо може буза вийти. Корчагін і так косо дивиться на мене».

Розваліхін пересів до Ліди. Він прикинувся знніяковілим, очі його майже сумні, він верзе якісь плутані виправдання, він уже кається.

Розваліхін добився свого: вже біля околиці містечка Ліда обіцяє нікому про вчорашнє не розказувати.

Один по одному народжувались у прикордонних селах комсомольські осередки. Багато сил віддавали райкомоль-

ці цим першим паросткам комуністичного руху. Цілі дні проводили Корчагін і Ліда Польових у цих селах.

Розваліхін у села їздити не любив. Він не умів зблизитися з сільськими хлопцями, здобути їхнє довір'я, і тільки псував справу. А в Польових і Корчагіна це виходило просто й природно. Ліда збирала круг себе дівчат, знаходила собі подружок і вже не втрачала з ними зв'язку, непомітно зацікавлюючи дівчат життям і роботою комсомолу.

Корчагіна в районі знала вся молодь. Тисячу шістсот допризовників охоплював військовим навчанням другий батальйон ВВО. Ніколи ще гармонія не відігравала такої великої ролі в пропаганді, як тут, на сільських вечірках, на вулиці. Гармонія робила Корчагіна «своїм хлопцем», не одна стежка до комсомолу починалася для чубатих хлопців саме звідси, від співучої чарівниці гармонії, то пристрасної, що збуджує серце в завзятому темпі маршу, то лагідної і ніжної в сумних переливах українських пісень. Слухали гармонію, слухали й гармоніста — робітника, нині військкома й комсомольського «секретарщика». Співзвучно спліталися в серцях і пісні гармонії, і те, про що говорив молодий комісар. Залунали по селах нові пісні, з'явилися по хатах, крім псалтирів та сонників, інші книжки.

Скрутно стало контрабандистам, доводилося їм оглядатись не тільки на прикордонників: завелися в Радянської влади молоді приятелі і старанні помічники. Часом, охоплені бажанням самим затримати ворога, прикордонні осередки переходили межі дозволеного, і тоді Корчагін мусив рятувати своїх підшефних. Одного разу Гриць Хороводько, синьоокий секретар піддубецького осередку, гарячий на руку, завзятий суперечник, антирелігійник, довідавшись своїми особливими шляхами про те, що вночі до сільського мірошника привезуть контрабанду, підняв увесь осередок на ноги. Озброївшись навчальною гвинтівкою, двома багнетами, осередок на чолі з Грицем уночі обережно обложив млин, вигдядаючи звіра. Про контрабанду довідався прикордонний пост ДПУ[1] і викликав свою заставу. Вночі обидві сторони зіткнулися, і тільки завдяки витримці прикордонників комсу не перестріляли в сутичці. Хлопців тільки обеззброїли і, відвівши за чотири кілометри в сусіднє село, посадили під замок.

Корчагін в цей час був у Гаврилова. Вранці комбат

[1] ДПУ — Державне політичне управління.

повідомив його про щойно одержану звістку, і секретар райкому помчав визволяти хлопців.

Уповноважений ДПУ, посміюючись, розповів йому про нічну пригоду.

— Ми ось що зробимо, товаришу Корчагін. Хлопці вони гарні, ми їм справи пришивати не будемо. А щоб вони наших функцій не виконували надалі, ти нажени їм холоду.

Вартовий відчинив двері сарая, і одинадцятеро хлопців підвелися з землі і стояли зніяковілі, переступаючи з ноги на ногу.

— Ось подивіться на них,— сумно розвів руками уповноважений.— Наробили лиха, і мені доводиться відсилати їх до округу.

Тоді схвильовано заговорив Гриць:

— Товаришу Сахаров, що ж ми такого наробили? Ми ж для Радянської влади постаратися хотіли. Ми за цим куркулем давно наглядаємо, а ви нас замкнули, мов тих бандюків.— І він ображено відвернувся.

Після серйозних переговорів Корчагін і Сахаров, насилу дотримуючи тону, облишили «наганяти холод».

— Якщо ти візьмеш їх на поруки й обіцяєш нам, що вони на кордон більше не ходитимуть, а допомагатимуть інакше, то я відпущу їх, не покаравши,— звернувся Сахаров до Корчагіна.

— Гаразд, я за них відповідаю. Сподіваюсь, вони мене більше не підведуть.

До Піддубців осередок повертався з піснями. Інцидент лишився нерозголошений. Але мірошника незабаром таки застукали. На цей раз по закону.

Заможно живуть німці-колоністи на лісових хуторах Майдан-Вілли. За півкілометра одне від одного стоять міцні куркульські подвір'я; будинки з прибудовами, немов маленькі фортеці. В Майдан-Віллі ховала свої кінці банда Антонюка. Цей царський фельдфебель утворив з родичів бандитську сімірку і почав промишляти наганом по навколишніх шляхах, не спиняючись перед тим, щоб пускати кров, не гребуючи спекулянтом, але не пропускаючи й радянських працівників. Обертався Антонюк швидко. Сьогодні він рішив двох сільських кооператорів, завтра вже кілометрів за двадцять обеззброїв поштовика й обібрав його до останньої копійки. Змагався Антонюк із своїм колегою Гордієм, обидва були варті один одного, й обидва разом забирали в окружної міліції й ДПУ чи-

мало часу. Шастав Антонюк під самісіньким Берездовом. Стали небезпечними для проїзду шляхи до міста. Бандита важко було спіймати; він, як тільки йому ставало сутужно, подавався за кордон, пересиджував там і знову з'являвся, коли його найменше сподівалися. Щоразу, як надходила звістка про криваву вилазку цього невловимого звіра, Лисицин нервово кусав губи.

— Доки цей гад нам дошкулятиме? Діждеться, падло, що я сам за нього візьмуся,— цідив він крізь зціплені зуби. І двічі кидався голова виконкому по свіжому сліду бандита, захопивши з собою Корчагіна й ще трьох комуністів, але Антонюк зникав.

З округи прислали до Берездова загін для боротьби з бандитизмом. Командував ним франтовитий Філатов. Чванливий, як молодий півень, він не вважав за потрібне зареєструватись у голови виконкому, як того вимагали прикордонні правила, а повів свій загін до найближчого села Семаки. Прийшовши туди вночі, розмістився з загоном у першій від околиці хаті. Незнайомі озброєні люди, що так приховано діяли, привернули увагу комсомольця-сусіда, і той побіг до голови сільради. Нічого не знаючи про загін, голова подумав, що то банда, і до району помчав кінним посланцем комсомолець. Головотяпство Філатова мало не коштувало життя багатьом. Лисицин, довідавшись про «банду» вночі, одразу ж поставив на ноги міліцію і з десятком людей подався в Семаки. Підлетіли до двору, зіскочили з коней і через тини кинулись до хати. Вартовий на порозі, діставши рукояткою маузера по голові, мішком упав на землю, двері під важким ударом плеча Лисицина враз відчинилися, і в кімнату, ледве освітлену лампою, що висіла під стелею, вскочили люди. Закинувши назад руку, готовий до удару ручною гранатою, стискаючи маузер у другій, Лисицин заревів так, що забряжчали шибки:

— Здавайся, а то рознесу на шматки!

Ще секунда — і вони засиплють градом куль сонних людей, що посхоплювалися з долівки. Але страшний вигляд людини з гранатою підводить угору десятки рук. А за хвилину, коли бійців загону виганяють у самій білизні надвір, орден на френчі Лисицина розв'язує Філатову язик.

Лисицин люто спльовує і з невимовним презирством кидає:

— Йолоп!

Долинув до району відгомін німецької революції. Докотилась луна стрілянини на барикадах Гамбурга. На кордоні ставало неспокійно. У напруженому сподіванні перечитували газети, з Заходу віяли жовтневі вітри. До райкомолу посипалися заяви з проханням відрядити добровольцями до Червоної Армії. Корчагін довго переконував ходаків від осередків, що політика Радянської країни — це політика миру й що воювати вона поки що ні з ким із сусідів не збирається. Та це мало впливало. Щонеділі у містечку збиралися комсомольці всіх осередків, і у великому попівському саду відбувалися районні збори. Одного разу опівдні на просторе подвір'я райкому, додержуючи ладу в рядах, похідним маршем у повному складі прибув піддубецький осередок комсомолу. Корчагін помітив його у вікно й вийшов на ганок. Одинадцять хлопців з Хороводьком на чолі — у чоботях, з повними торбами за плечима — спинились біля входу.

— Що сталося, Грицю? — здивовано спитав Корчагін.

Та Хороводько зробив йому очима знак і ввійшов з Корчагіним до будинку. Коли Хороводька обступили Ліда, Розваліхін та ще двоє комсомольців, він зачинив двері і, серйозно насуплюючи вилинялі брови, повідомив:

— Це я, товариші, бойову перевірку роблю. Я сьогодні своїм заявив: з району прийшла телеграма, цілком секретна, звісно,— починається війна з німецькими буржуями, а незабаром почнеться й з панами. Так от з Москви наказ: усіх комсомольців — на фронт, а хто боїться, то нехай пише заяву,— його залишать удома. Наказав, щоб про війну ані слова, а щоб узяли по хлібині й по шматку сала, а в кого сала немає, так часнику або цибулі, і щоб за годину потай за селом зібралися, підемо до району, а звідти до округи і там одержимо зброю. Вплинуло це на хлопців добре. Вони мене туди-сюди розпитували, а я кажу — без балачок, та й годі! А хто відмовляється — пиши папірець. Похід добровільний. Розійшлися мої хлопці, а в мене серце стукає: а що як ніхто не прийде? Тоді розпускати мені осередок, а самому в інше місце подаватись. Сиджу я за селом і поглядаю. Ідуть по одному. Де в кого пика заплакана, проте і взнаки не дають. Усі десятеро прийшли, жодного дезертира. Ось він, піддубецький осередок! — захоплено докінчив Гриць, гордовито ударивши себе кулаком у груди.

А коли на нього напосілася обурена Польових, він дивився на неї, не розуміючи.

— Що ти мені кажеш? Та це ж найпевніша перевір-

ка! Тут тобі без обману кожного видно. Я їх для більшої певності хотів аж до округу вести, та притомилися хлопці. Нехай ідуть додому. Тільки ти, Корчагін, скажи їм промову неодмінно, а то як же воно? Без промови не виходить... Скажи, мовляв, мобілізацію скасовано, а їм за геройство честь і слава.

До окружного центру Корчагін їздив рідко. Ці поїздки забирали кілька днів, а робота вимагала щоденної присутності в районі. Зате до міста при кожній слушній нагоді подавався Розваліхін. Озброєний з голови до п'ят, в думці порівнюючи себе з одним з героїв Купера, він їздив залюбки. У лісі починав стріляти по воронах або меткій білці, спиняв поодиноких подорожніх і, як справжній слідчий, допитував: хто, звідки і куди простує. Поблизу міста Розваліхін роззброювався, гвинтівку ховав під сіно, револьвер у кишеню і до окружкому комсомолу заходив у звичайному своєму вигляді.

— Ну, що у вас у Берездові нового?

У кімнаті Федотова, секретаря окружкому, завжди повно людей. Усі говорять разом. Треба вміти працювати в такій обстановці, слухати зразу чотирьох, писати й відповідати п'ятому. Федотов зовсім молодий, але в нього партквиток з 1919 року. Тільки в ті буремні роки п'ятнадцятирічний міг стати членом партії.

На запитання Федотова Розваліхін відповів недбало:

— Всіх новин не перекажеш. Кручуся зрання до пізньої ночі. Всі дірки затуляти треба, адже на голому місці все робити доводиться. Знов утворив два нові осередки. Чого викликали? — І він діловито вмостився в кріслі.

Кримський, завідувач економвідділу, на хвилину відриваючись од купи паперів, оглядається.

— Ми Корчагіна викликали, а не тебе.

Розваліхін випускає з рота густу цівку тютюнового диму.

— Корчагін не любить їздити сюди, мені навіть і з цим доводиться морочитись... Взагалі добре деяким секретарям: нічогісінько не роблять, а на таких, як я, дурнях виїжджають. Корчагін як забереться на кордон, так його тижнів два-три й немає, а я везу всю роботу.

Розваліхін недвозначно натякав, що саме з нього був би справжній секретар райкомолу.

— Мені чогось не подобається цей хлюст,— одверто признався Федотов окружкомівцям, коли Розваліхін вийшов.

Виявилася ця розваліхінська крутня випадково. Якось до Федотова зайшов Лисицип узяти пошту. Кожен, хто приїжджав з району, забирав пошту для всіх. Федотов мав з Лисициним тривалу розмову, і Розваліхін був викритий.

— Але ти Корчагіна таки пришли, ми ж бо з ним тут майже незнайомі,— прощався з головою виконкому Федотов.

— Гаразд. Тільки умова: і не думайте його у нас забрати. Будемо категорично заперечувати.

Жовтневі свята цього року відзначено на кордоні з нечуваним піднесенням. Корчагіна було обрано на голову жовтневої комісії в прикордонних селах. Після мітингу в Піддубцях п'ятитисячна маса селян і селянок з трьох суміжних сіл, вишикувана в півкілометрову колону, з духовим оркестром і батальйоном ВВО на чолі, розгорнувши пурпурні полотнища прапорів, рушила за село до кордону. Додержуючи найсуворішого порядку й організованості, колона почала свій похід по радянській землі, понад прикордонними стовпами, прямуючи до сіл, поділених надвоє кордоном. Такого видовища поляки на кордоні ніколи не бачили. Попереду колони на конях комбат Гаврилов і Корчагін, позаду грім міді, шелест прапорів і пісні, пісні! Святково вбрана селянська молодь, веселощі, сільські дівчата, сріблясті переливи дівочого сміху, серйозні обличчя дорослих і урочисті — стариків. Далеко, скільки сягало око, тече ця людська річка, берег її — кордон — ні на крок від радянської землі, жодна нога не ступила на заборонену лінію. Корчагін пропускає повз себе людський потік. Комсомольські:

От тайги до британских морей
Красная Армия всех сильней! —

змінював дівочий хор:

Ой, на горі та й женці жнуть...

Радісною усмішкою вітали колону радянські вартові й розгублено-зніяковіло зустрічали польські. Похід понад кордоном, хоч про нього було заздалегідь попереджене польське командування, викликав, проте, на тім боці занепокоєння. Почали квапливо шастати роз'їзди польової жандармерії, вп'ятеро збільшили кількість вартових, а по байраках на всякий випадок були заховані резерви. Але колона йшла по своїй землі, шумлива й радісна, сповнюючи повітря звуками пісень.

На горбі польський вартовий. Розмірений крок колони. Розлягаються перші звуки маршу. Поляк скидає гвинтівку з плеча і, поставивши до ноги, робить «на караул». Корчагін почув виразно:

— Нех жиє комуна!

Очі солдата промовляють, що це проказав він. Павло не відриваючись дивиться на нього.

Друг! Під солдатською шинелею у нього б'ється співзвучне колоні серце, і Корчагін відповідає тихо по-польському:

— Привіт, товаришу!

Вартовий лишився позаду. Він пропускає колону, а рушниця все в тому ж положенні. Павло кілька разів обертався й дивився на цю чорну маленьку постать. Ось і другий поляк. Просиві вуса. З-під нікельованого обідця козирка конфедератки нерухомі, вилинялі очі. Корчагін, ще під впливом щойно почутого, перший сказав, немов до себе, по-польському:

— Добридень, товаришу!

І не дістав відповіді.

Гаврилов усміхнувся. Він, виявляється, все чув.

— Ти багато захотів,— каже він.— Крім солдатів звичайної піхоти, тут і піша жандармерія. Ти бачив у нього на рукаві шеврон? [1] Це жандарм.

Голова колони вже сходила з гори до села, поділеного кордоном надвоє. Радянська половина готувала гостям урочисту зустріч. Біля прикордонного містка, на березі маленької річки, зібралося все радянське село. Дівчата й парубки вишикувалися обабіч дороги. На польській половині дахи сараїв і хат обліпили люди, пильно придивляючись до того, що відбувалося по той бік річки. На порогах хат і біля тинів — юрми селян. Коли колона ввійшла в людський коридор, оркестр заграв «Інтернаціонал». На саморобній, прикрашеній зеленню трибуні і сиві старики, і молодь промовляли хвилюючі слова. Промовляв і Корчагін рідною українською мовою. Слова його перелітали кордон, і їх чути було на тім боці. Там вирішили не дозволяти, щоб ця промова запалювала чиїсь серця. По селу почав роз'їжджати жандармський загін і нагаями заганяти жителів до хат. Почулися постріли по дахах.

Вулиці спорожніли. Зникла з дахів зігнана пострілами молодь, а з радянського берега дивилися на все це й хмурилися. Зліз на трибуну підсаджений парубками дід-чабан і, сповнений обурення, схвильовано заговорив:

---

[1] Шеврон — нашивка з галунів.

— Добре дивіться, діти! Отак і нас били колись, а тепер на селі такого й не чути ніде, щоб влада нагаєм била селянина. Кінчили панів — кінчився й нагай по наших спинах. Бороніть, синки, цю владу міцно. Я старий, промовляти не вмію. А сказати хотів багато. Про все наше життя, що під царем ходили, як віл у ярмі, та так гірко за отих!..— Махнув кощавою рукою за річку і заплакав, як плачуть тільки малі діти й старі.

Після діда виступив Гриць Хороводько. І, слухаючи його гнівну промову, Гаврилов повернув коня, придивляючись — чи не записує її хтось на тому березі. Та берег був безлюдний, навіть вартового від моста забрали.

— Мабуть, обійдеться без ноти Наркомзаксправу,— пожартував він.

Дощовитої осінньої ночі, коли кінчився листопад, перестав кривавити слідом бандит Антонюк і ті семеро, що з ним. Впіймалося вовче кодло на весіллі у багатого колоніста в Майдан-Віллі. Застукали його там хролинські комунари.

Бабські язики донесли звістку про цих гостей на колоністовому весіллі. Вмить зібрались осередківці, усього дванадцятеро, озброєні чим прийдеться. На підводах доїхали до хутора Майдан-Вілла, а до Берездова скільки духу помчав посланець. У Семаках нахопився посланець на загін Філатова, і той риссю кинувся із своїми по гарячому сліду. Оточили хутір хролинські комунари, і почалася в них рушнична розмова з Антонюковою компанією. Засів Антонюк із своїми в маленькому флігелі й поливав свинцем кожного, хто потрапляв на мушку. Рвонув був пробоєм, та загнали його хроличани назад у флігель, простреливши одного з сімох кулею. Не раз потрапляв Антонюк у таку халепу й завжди виходив цілий: визволяли ручні гранати й ніч. Може, втік би й цього разу, комунари вже втратили в перестрілці двох, та встиг примчати на хутір Філатов. Антонюк зрозумів, що ускочив, і на цей раз без виходу. До ранку огризався свинцем з усіх вікон флігеля, а на світанку його взяли. Із сімох не здався жоден. Кінець вовчого кодла коштував чотири життя. З них три віддав молодий хролинський осередок комсомолу.

Корчагінський батальйон був викликаний на осінні маневри територіальних частин. Сорок кілометрів до таборів територіальної дивізії батальйон пройшов за один

день у зливу, почавши свій перехід рано-вранці й закінчивши його пізно ввечері. Комбат Гусєв і його комісар зробили цей перехід на конях. Вісімсот допризовників, ледве дійшовши до казарм, повалилися спати. Штаб територіальної дивізії спізнився викликати батальйон; вранці вже починалися маневри. Новоприбулий батальйон треба було оглянути. Його вишикували на плацу. Трохи згодом з штабу дивізії прискакало кілька кавалеристів. Батальйон, що вже одержав обмундирування й гвинтівки, не можна було впізнати. І Гусєв — бойовий командир, і Корчагін — обидва віддали своєму батальйонові багато сил, часу, були спокійні за доручену їм частину. Коли офіційний огляд був закінчений і батальйон довів свою здатність маневрувати й перестроюватись, один з командирів, з вродливим, але брезклим обличчям, різко спитав Корчагіна:

— Чому ви на коні? У нас командири й військкоми батальйонів ВВО не повинні мати коней. Наказую віддати коней на стайню, маневри відбувати пішки.

Корчагін знав, що коли він злізе з коня, то брати участі в маневрах не зможе, він не пройде й кілометра ногами. Як було сказати про це крикливому франтові з десятком перев'язей і ременів?

— Я без коня в маневрах не можу брати участі.

— Чому?

Розуміючи, що інакше нічим не пояснити своєї відмови, Корчагін глухо відповів:

— У мене розпухли ноги, і я не зможу тиждень бігати й ходити. До того ж я не знаю, хто ви, товаришу.

— Я начальник штабу вашого полку — це раз. По-друге, ще раз наказую злізти з коня, а якщо ви інвалід, то не я винен, що ви перебуваєте на військовій службі.

Корчагіна немов шмагонули нагаєм. Шарпнув коня поводом, але міцна рука Гусєва стримала його. В Павлові кілька хвилин боролися два почуття: образа й витримка. Але Павло Корчагін вже був не тим червоноармійцем, який міг перейти з частини в частину, не задумуючись. Корчагін був військкомом батальйону, цей батальйон стояв позад нього. Який же приклад дисципліни показав би він йому своєю поведінкою! Адже не для цього хлюста він виховував свій батальйон. Він витяг ноги із стремен, зліз із коня і, перемагаючи гострий біль у суглобах, пішов до правого флангу.

Кілька днів стояла напрочуд гарна погода. Маневри наближалися до кінця. На п'ятий день вони відбувалися навколо Шепетівки, де мали й закінчитися. Бердичівський батальйон дістав завдання захопити вокзал, ідучи від села Климентовичі.

Прекрасно знаючи місцевість, Корчагін показав Гусєву всі підходи. Батальйон, поділений надвоє, глибоким обходом, не помічений «противником», зайшов у тил і з криком «ура» вскочив у вокзал. За ухвалою посередників, ця операція була визнана блискуче виконаною. Вокзал лишився за берездівцями, а батальйон, який обороняв його, умовно втративши п'ятдесят процентів складу, відійшов у ліс.

Корчагін узяв на себе командування півбатальйоном. Віддаючи наказ, як розставити цеп, він стояв серед вулиці з командиром і політкерівником третьої роти.

— Товаришу комісар,— підбіг до них червоноармієць,— комбат питає, чи зайняли кулеметники переїзди. Зараз приїде комісія,— захекавшись сказав він Корчагіну.

Павло з командиром пішов до переїзду.

Там зібралося командування полку. Гусєва вітали з вдалою операцією. Представники розбитого батальйону зніяковіло переступали з ноги на ногу, навіть не намагаючись виправдатися.

— Це не моя заслуга, а от Корчагін тутешній, він і провів нас.

Начштабу під'їхав близько до Павла і кинув глузливо:

— Виходить, ви чудово можете бігати, товаришу, а на конях ви, мабуть, приїхали для форсу? — Він ще хотів щось сказати, але його спинив погляд Корчагіна, і він затнувся.

Коли командування поїхало, Корчагін тихо спитав Гусєва:

— Ти не знаєш його прізвища?

Гусєв плеснув його по плечу.

— Перестань, не звертай уваги на цього пройдисвіта. А прізвище його Чужанін, здається, колишній прапорщик.

Кілька разів того дня Корчагін силкувався пригадати, де він чув це прізвище, та так і не згадав.

Закінчилися маневри. Діставши відмінну оцінку, батальйон рушив до Берездова, а Корчагін на два дні лишився у матері, вкрай розбитий фізично. Кінь стояв у Ар-

тема. Два дні Павло спав по двадцять годин, на третій прийшов до Артема в депо. Своїм, рідним війнуло тут, у задимленому цеху. Пожадливо втяг носом вугляний дим. Владно вабило до себе це,— з дитинства знайоме, серед чого виріс і з чим зріднився. Немов щось рідне втратив. Скільки місяців не чув паровозного крику, і як моряка щоразу після тривалої розлуки хвилює бірюзова синява безкрайого моря, так зараз кочегара й монтера кликала до себе рідна стихія. Довго не міг подолати в собі цього почуття. Розмовляв з братом мало. Помітив у Артема нову зморшку на чолі. Працював Артем біля пересувного горна. У нього друга дитина. Важко, мабуть, живеться. Про це Артем не каже, але воно й так видно.

Годину-другу попрацювали разом. Попрощалися. На переїзді Павло спинив коня й довго дивився на вокзал, потім шмагонув вороного, щодуху погнав його лісовою дорогою.

Лісові дороги стали тепер безпечні для проїзду. Більшовики винищили великих і дрібних бандитів, поприпікали вогнем їхні кубла, і стало спокійніше жити по селах району.

До Берездова Корчагін прибув опівдні. На ганку райкому його радісно зустріла Польових.

— Нарешті, приїхав! Ми вже без тебе знудились.— І, обійнявши його за плечі, Ліда ввійшла з ним у будинок.

— Де Розваліхін? — спитав її Корчагін, скидаючи шинелю.

Ліда якось неохоче відповіла:

— Не знаю, де він. А, згадала! Він вранці сказав, що піде до школи проводити суспільствознавство замість тебе. «Це,— каже,— моя безпосередня функція, а не Корчагіна».

Ця новина неприємно вразила Павла. Розваліхін йому ніколи не подобався. «Чого цей тип накрутить у школі?» — подумав невдоволено Корчагін.

— Ну, гаразд. Розповідай, що тут у вас доброго. Ти в Грушівці була? Як там справи?

Польових розповіла йому про все. Корчагін відпочивав на канапі, розминаючи стомлені ноги.

— Позавчора прийняли в кандидати партії Ракитіну. Це ще більше посилить наш піддубецький осередок. Ракитіна хороша дівчина, вона мені дуже подобається. Бачиш, серед учителів уже почався перелом, дехто з них переходить цілком на наш бік.

Часом вечорами за великим столом у Лисицина до

пізньої ночі засиджувалося троє: сам Лисицин, Корчагін і новий секретар райкомпартії Личиков.

Двері в спочивальню зачинені. Анютка й дружина голови виконкому сплять, а троє за столом схилилися над невеличкою книжкою — «Русская история» Покровського. Лисицин мав час учитись тільки ночами. У ті дні, коли Павло повертався з сіл, він проводив вечори у Лисицина і з жалем довідувався, що Личиков і Микола вже випередили його.

З Піддубців прилетіла звістка: вночі не знати хто вбив Гриця Хороводька. Почувши це, Корчагін кинувся до виконкомівської стайні і, забуваючи про біль у ногах, добіг туди за кілька хвилин. Шалено поспішаючи, осідлав коня і, шмагаючи його з обох боків ремінним нагаєм, помчав до кордону.

У просторій хаті сільради на столі, прикрашеному зеленню, лежав Гриць, накритий прапором Ради. До прибуття представників влади до нього нікого не пускали, біля порога на варті стояли червоноармієць-прикордонник і комсомолець. Корчагін увійшов до хати, наблизився до стола і відгорнув прапор.

Гриць, восково-блідий, з широко розплющеними очима, в яких відбилася передсмертна мука, лежав, схиливши голову набік. Розбита чимсь гострим потилиця була прикрита гілкою ялини.

Чия рука звелася на цього юнака, єдиного сина вдови Хороводихи, яка втратила в революцію свого чоловіка, що наймитував на млині, а пізніше був сільським комнезамівцем?

Звістка про смерть сина звалила з ніг стару матір, і її, напівмертву, доглядали сусідки, а син лежав безмовний, ховаючи таємницю своєї загибелі.

Грицева смерть зворушила село. У юного комсомольського ватажка і наймитського оборонця виявилося на селі більше друзів, ніж ворогів.

Вкрай вражена цією смертю, Ракитіна плакала у себе в кімнаті і, коли до неї увійшов Корчагін, навіть не підвела голови.

— Як ти гадаєш, Ракитіна, хто його вбив? — глухо спитав Корчагін, важко сідаючи на стілець.

— Та хто ж, як не ота мірошникова компанія! Адже тим контрабандистам Гриць став упоперек горла.

Ховати Гриця прийшло двоє сіл. Привів свій батальйон Корчагін, вся комсомольська організація прибула від-

дати останню шану своєму товаришеві. Двісті п'ятдесят багнетів прикордонної роти вишикував Гаврилов на майдані сільради. Під сумні звуки прощального маршу винесли загорнуту в червоне труну й поставили на майдані, де була викопана могила поряд з похованими під час громадянської війни більшовиками-партизанами.

Грицева кров згуртувала тих, за кого він завжди стояв горою. Наймитська молодь і біднота обіцяли осередкові підтримку, і всі, хто промовляв, палаючи гнівом, вимагали смерті вбивцям, вимагали знайти їх і судити тут, на майдані, біля цієї могили, щоб кожен бачив ворога в обличчя.

Тричі пролунав залп, і на свіжу могилу лягли гілки ялин. Того ж вечора осередок обрав нового секретаря — Ракитіну. З прикордонного поста ДПУ повідомили Корчагіна, що там натрапили на слід убивць.

Через тиждень у містечковому театрі відкрився другий районний з'їзд Рад. Лисицин, суворий, починав свою доповідь урочисто:

— Товариші, я радо можу доповісти з'їздові, що за рік ми зробили багато. Ми глибоко зміцнили в районі Радянську владу, з корінням винищили бандитизм і підрубали ноги контрабандному промислові. Виросли по селах міцні організації сільської бідноти, вдесятеро виросли комсомольські організації й розширилися партійні. Останню куркульську вилазку в Піддубцях, під час якої загинув наш товариш Хороводько, викрито, убивці — мірошник і його зять — заарештовані, й найближчими днями їх судитиме виїзна сесія губсуду. Від багатьох сільських делегацій президія одержала вимогу, щоб з'їзд ухвалив постанову застосувати найвищу міру покарання до бандитів-терористів...

Зала здригнулася від криків.

— Підтримуємо! Смерть ворогам Радянської влади!

В бічних дверях з'явилася Польових. Вона поманила пальцем Павла.

В коридорі Ліда передала йому пакет з написом: *«Терміново»*. Розпечатав.

> «Райкомол Берездова. Копія райкомпарт. Ухвалою бюро губкому товариш Корчагін відкликається з району в розпорядження губкому для відрядження на відповідальну комсомольську роботу».

Корчагін прощався з районом, де він працював рік. На останньому засіданні райкомпарту обговорили два питан-

ня: перше — перевести в члени Комуністичної партії товариша Корчагіна; друге — затвердити його характеристику, звільнивши від роботи секретаря райкомолу.

Міцно, до болю тиснули Павлові руки Лисицин і Ліда, по-братньому обійняли, а коли Павло виїжджав з двору на шлях, десяток револьверів відсалютували йому.

Розділ п'ятий

Напружено гудучи електромотором, вагон трамвая ліз угору по Фундуклеївській. Біля оперного театру зупинився. З нього вийшла група молоді, і вагон знову поліз угору.

Панкратов гукав до відсталих:

— Пішли, товариші! Факт, ми спізнилися.

Окунєв догнав його вже аж біля входу до театру.

— Пам'ятаєш, Генько, три роки тому ми з тобою таким самим манером сюди прийшли. Тоді Дубава з «робітничою опозицією» до нас повертався. Гарний був вечір. А сьогодні знову з Дубавою битися будемо.

Панкратов відповів Окунєву вже в залі, куди вони ввійшли, показавши свої мандати контрольній групі, що стояла біля входу:

— Так, з Митяєм історія повторилася знову на тому самому місці.

На них зацитькали. Доводилося займати найближчі місця — вечірнє засідання конференції вже почалося. На трибуні жіноча постать.

— Саме враз. Сиди й слухай, що дружина скаже,— шепнув Панкратов, штовхаючи Окунєва ліктем у бік.

— ...Щоправда, на дискусію у нас витрачено чимало сили, та зате молодь, яка брала в ній участь, багато чого навчилася. Ми з великою радістю відзначаємо той факт, що в нашій організації прибічників Троцького розгромлено. Вони не можуть нарікати, що їм не дали висловитись, цілком викласти свої погляди. Ні, вийшло навіть навпаки: свобода дій, яку вони в нас дістали, привела до цілого ряду найобурливіших порушень ними партійної дисципліни.

Таля хвилювалася, пасмо волосся спадало на обличчя й заважало говорити. Вона рвучко відкинула голову назад.

— Ми чули тут багатьох товаришів з районів, і всі вони говорили про ті методи, до яких удавалися троць-

кісти. Тут, на конференції, вони репрезентовані в чималій кількості. Райони свідомо дали їм мандати, щоб іще раз тут, на міській партконференції, вислухати їх. Не ми винні, якщо вони мало виступають. Повний розгром по районах і в осередках дечого навчив їх. Важко зараз ось із цієї трибуни виступити й повторити те, що вони казали що вчора.

З правого кутка партеру Талю перебив чийсь різкий голос:

— Ми ще скажемо.

Лагутіна обернулася.

— Що ж, Дубаво, вийди й скажи, ми послухаємо,— запропонувала вона.

Дубава спинив на ній важкий погляд і нервово скривив губи.

— Прийде час — скажемо! — крикнув він і згадав про вчорашню тяжку поразку в своєму районі, де його знали.

В залі почулося ремство. Панкратов не витримав:

— Ще раз думаєте партію трусити?

Дубава впізнав його голос, але навіть не обернувся, тільки до болю закусив губу й похилив голову.

Таля говорила далі:

— Яскравим прикладом того, як порушують троцькісти партійну дисципліну, може бути хоч би й Дубава. Він наш давній комсомольський працівник, багато хто знає його, особливо арсенальці. Дубава — студент Харківського комуністичного університету, але ми всі знаємо, що він уже три тижні перебуває тут разом із Школенком. Що привело їх сюди, коли йде навчання в університеті? Немає жодного району в місті, де б вони не виступали. Щоправда, Михайло останні дні почав протверезжуватись. Хто їх сюди послав? Крім них у нас є цілий ряд троцькістів з різних організацій. Всі вони колись тут працювали і зараз приїхали, щоб розпалити вогонь середпартійної боротьби. Чи знає партійна організація про їх місцеперебування? Звичайно, ні. Конференція сподівалася, що троцькісти виступлять з визнанням своїх помилок.

Таля намагалася підштовхнути їх на шлях визнання і промовляла немов не з трибуни, а в товариській розмові:

— Пам'ятаєте, три роки тому в цьому самому театрі до нас повертався Дубава з колишньою групою «робітничої опозиції». Пам'ятаєте його слова: «Ніколи партійного прапора з рук своїх не впустимо», і не минуло трьох

років, як Дубава його впустив. Так, я заявляю — впустив. Адже його слова «ми ще скажемо» свідчать про те, що він і його товариші підуть далі.

З задніх крісел почулося:

— Нехай Туфта про барометр скаже, він у них за метеоролога.

Залунали обурені голоси:

— Годі жартувати!

— Нехай скажуть: припиняють вони боротьбу з партією чи ні?

— Нехай скажуть, хто написав антипартійну декларацію!

Обурення наростало, головуючий довго дзвонив.

У гомоні голосів слова Талі губилися, та ось буря вщухла, і Лагутіну знову стало чути:

— Ми одержуємо з периферії листи від наших товаришів — вони з нами, і це нас радує. Дозвольте мені зачитати уривок з одного листа. Він від Ольги Юренєвої, її тут багато хто знає, вона зараз заворгвідділу окружкому комсомолу.

Таля витягла з пачки паперів аркушик і, перебігши його очима, прочитала:

— «Практична робота занедбана, вже четвертий день усе бюро в районах, троцькісти розгорнули боротьбу з небувалою гостротою. Вчора трапився випадок, який обурив усю організацію. Опозиціонери, не одержавши в місті більшості в жодному осередку, вирішили дати бій об'єднаними силами в осередку окрвійськкомату, до якого входять комуністи окрплану й робосу. В осередку сорок два чоловіка, але тут зібралися всі троцькісти. Ми ще не чули таких антипартійних промов, як на цьому засіданні. Один з військкоматівських виступив і одверто сказав: «Якщо партійний апарат не здасться, ми його зламаємо силою». Опозиціонери зустріли цю заяву оплесками. Тоді виступив Корчагін і сказав: «Як могли ви плескати цьому фашистові, бувши членами партії?» Корчагіну не дали говорити далі, грюкали стільцями, кричали. Члени осередку, обурені хуліганством, вимагали вислухати Корчагіна, та коли Павло почав говорити далі, йому знову влаштували обструкцію. Павло кричав їм: «Хороша ж ваша демократія! Я однаково буду говорити!» Тоді кілька чоловік схопили його й намагалися стягти з трибуни. Вийшло щось дике. Павло відбивався й продовжував промовляти, але його витягли за сцену і, відчинивши бічні двері, кинули на сходи. Якийсь негідник розбив йому в кров обличчя.

Майже весь осередок пішов геть із зборів. Цей випадок відкрив очі багатьом...»

Таля зійшла з трибуни.

Сегал уже два місяці працював завідувачем агітпропу губкомпарту. Зараз він сидів у президії з Токаревим і уважно слухав виступи делегатів міськпартконференції. Промовляла поки що виключно молодь, яка була ще в комсомолі.

«Як вони виросли за ці роки!» — думав Сегал.

— Опозиціонерам уже гаряче,— сказав він Токареву,— а важка артилерія ще не почала діяти: троцькістів громить молодь.

На трибуну вискочив Туфта. В залі зустріли його появу незадоволеним гомоном, коротким вибухом сміху. Туфта обернувся до президії, хотів заявити протест проти такої зустрічі, але в залі вже було тихо.

— Тут хтось назвав мене метеорологом. Ось, товариші більшість, як ви глузуєте з моїх політичних поглядів! — вимовив він одним духом.

Дружний регіт укрив його слова. Туфта з обуренням показав президії на залу.

— Смійтесь, як хочете, а я ще раз скажу, що молодь — це барометр. Ленін кілька разів про це писав.

В залі враз стихло.

— Що писав? — почулося з зали.

Туфта пожвавішав.

— Коли готувалося Жовтневе повстання, Ленін давав директиву зібрати рішучу робітничу молодь, озброїти її і разом з матросами кинути на найвідповідальніші ділянки. Хочете, я вам зачитаю це місце? У мене всі цитати виписано на картки.— І Туфта поліз до портфеля.

— Ми це знаємо!

— А що писав Ленін про єдність?

— А про партійну дисципліну?

— Де Ленін протиставляв молодь старій гвардії?

Туфта втратив зв'язок і перейшов до іншої теми:

— Тут Лагутіна читала лист від Юреневої. Ми не можемо відповідати за деякі ненормальності дискусії.

Цветаєв, що сидів біля Школенка, прошепотів розлючено:

— Загадай дурному богу молитися, він і лоба розіб'є!

Школенко так само тихо відповів:

— Атож! Цей йолоп провалить нас остаточно.

Тонкий, верескливий голос Туфти свердлив вуха:

— Якщо ви організували фракцію більшості, то ми маємо право організувати фракцію меншості!

В залі зчинилася буря.

Туфта був приголомшений градом обурених вигуків:

— Що таке? Знову більшовики й меншовики!

— РКП не парламент!

— Вони для всіх стараються — від М'ясникова й до Мартова!

Туфта махнув руками, немов кидаючись плисти, і азартно заторохкотів:

— Авжеж, потрібна свобода угруповань. Інакше як ми — інакомислячі — зможемо боротися за свої погляди з такою організованою більшістю, спаяною дисципліною?

В залі наростав гомін. Панкратов підвівся і крикнув:

— Дайте йому висловитись, це корисно знати. Туфта розляпує те, про що інші мовчать.

Стало тихо. Туфта зрозумів, що пересолив. Цього, мабуть, не слід було зараз казати. Його думка зробила стрибок убік, і, закінчуючи свій виступ, він засипав слухачів купою слів:

— Ви, звичайно, можете виключити й запхати нас у куток. Це вже починається. Мене вже вижили з губкомолу. Дарма, незабаром побачимо, чия була правда.— І він викотився зі сцени в залу.

Дубава одержав від Цвєтаєва записку:

«Митяю, виступи зараз. Правда, це не змінить справи, наша поразка тут очевидна. Треба виправити Туфту. Це ж бо дурень і базікало».

Дубава попросив слова; слово йому одразу ж дали. Коли він вийшов на сцену, в залі запанувала насторожена тиша. Холодом відчуженості війнуло на Дубаву від цієї зовсім звичайної перед промовою мовчанки. У нього вже не було того запалу, з яким він виступав по осередках. Що не день, то більше пригасав вогонь, і зараз він, немов залите водою багаття, огортався їдким димом, і димом тим було хворобливе самолюбство, зачеплене неприхованою поразкою та суворою відсіччю, що її вчинили давні друзі, і ще вперте небажання визнати себе неправим. Він вирішив іти напролом, хоч знав, що це ще більше віддалить його од більшості. Він говорив глухо, але виразно:

— Я прошу мене не перебивати й не смикати репліка-

ми. Я хочу викласти нашу позицію повністю, хоч наперед знаю, що це марно: вас — більшість.

Коли він закінчив, у залі немов розірвалася граната. Ураган крику звалився на Дубаву. Немов удари нагаєм по щоці, шмагонули Дмитра гнівні вигуки:

— Ганьба!

— Геть розкольників!

— Годі! Досить поливати брудом!

Глузливий регіт проводив Дмитра, коли він сходив зі сцени, і цей регіт убивав його. Якби кричали обурено й розлючено, це його задовольнило б. Але ж його висміяли, як актора, що взяв фальшиву ноту й зірвався на ній.

— Слово має Школенко,— сказав головуючий.

Михайло підвівся.

— Я відмовляюся від виступу.

З задніх рядів прогув бас Панкратова:

— Прошу слова!

З тембру голосу Дубава пізнав душевний стан Панкратова. Так говорив вантажник, коли його хтось тяжко ображав, і, проводячи похмурим поглядом високу, трохи сутулу Гнатову постать, яка швидко йшла до трибуни, Дубава відчув гнітюче занепокоєння. Він знав, що скаже Гнат. Пригадав учорашню свою зустріч на Солом'янці з давніми друзями, коли товариші у дружній розмові намагалися примусити його порвати з опозицією. З ним були Цвєтаєв і Школенко. Зібрались у Токарєва. Там були Гнат, Окунєв, Таля, Волинцев, Зеленова, Старовєров, Артюхін. Дубава лишився німий і глухий до цієї спроби відновити єдність. У розпалі розмови він пішов з Цвєтаєвим, підкреслюючи цим небажання визнавати помилковість своїх поглядів. Школенко лишився. Тепер він відмовився виступити. «М'якотілий інтелігент! Вони його розпропагували, звичайно»,— злісно подумав Дубава. У цій запеклій боротьбі він розгубив усіх друзів. У комвузі стався розрив давньої дружби з Жарким, який різко виступив на бюро проти заяви «сорока шести» [1]. Згодом, коли розходження загострились, він перестав розмовляти з Жарким. Кілька разів бачив Жаркого у себе на квартирі — в Анни. Анна Борхарт уже рік була його дружиною. У нього з Анною були окремі кімнати. Дубава вважав, що

[1] Заява «сорока шести» — виступ решток опозиціонерів у партії, що об'єдналися навколо Троцького. Вони вимагали свободи фракцій і угруповань. Це угруповання, як і всі антипартійні виступи Троцького, дістало рішучу відсіч на XIII партконференції в січні 1924 року.

його неприязні взаємини з Анною, яка не поділяла його поглядів, гіршають ще й тому, що Жаркий став у Анни частим гостем. Тут не було ревнощів, але приятелювання Анни з Жарким, з яким Дубава не розмовляв, дратувало його. Він сказав про це Анні. Виникла гостра суперечка, і взаємини між ними стали ще гірші. Він поїхав сюди, не сказавши їй про це.

Швидкий плин його думок перебив Гнат. Він починав свою промову.

— Товариші! — твердо відкраяв це слово Панкратов, зійшовши на трибуну і ставши біля самої рампи.— Товариші! Ми дев'ять днів слухали виступи опозиціонерів. Я скажу прямо: вони виступали не як соратники, революційні борці, наші друзі по класу і боротьбі,— їхні виступи були глибоко ворожі, непримиренні, люті й наклепницькі. Так, товариші, наклепницькі! Нас, більшовиків, спробували змалювати прибічниками паличного режиму в партії, людьми, які зраджують інтереси свого класу й революції. Найкращий, найбільш випробуваний загін нашої партії, славетну стару більшовицьку гвардію, тих, хто викував, виховав РКП, тих, кого мордувала по в'язницях царська деспотія, хто на чолі з товаришем Леніним вів нещадну боротьбу із світовим меншовизмом і Троцьким,— тих спробували змалювати як представників партійного бюрократизму. Хто, як не ворог, міг сказати такі слова? Хіба партія і її апарат не одне ціле? На що це схоже, скажіть? Як назвали б ми тих, хто нацьковував би молодих червоноармійців на командирів і комісарів, на штаб — і це все тоді, коли загін оточено ворогами? Що ж це таке: якщо я сьогодні слюсар, то я, на думку троцькістів, не можу вважатись «порядним», а якщо я завтра стану секретарем комітету, то я вже «бюрократ» і «апаратчик»?! Чи не дивно, товариші, що серед опозиціонерів, які виступають проти бюрократизму, за демократію, є такі, наприклад, особи, як Туфта, знятий недавно з роботи за бюрократизм, Цвєтаєв, добре відомий солом'янцям своєю «демократією», або Афанасьєв, якого губком тричі знімав з роботи за його командування й затиск у Подільському районі? Це ж факт, що в боротьбі проти партії об'єдналися всі, кого партія била. Про «більшовизм» Троцького нехай скажуть старі більшовики. Зараз, коли ім'я це протиставили партії, треба, щоб молодь знала історію боротьби Троцького проти більшовиків, його безнастанні перебіжки з одного табору до іншого. Боротьба проти опозиції згуртувала наші лави, вона ідейно зміцнила молодь. У борот-

бі проти дрібнобуржуазних течій загартувалися більшовицька партія й комсомол. Істеричні панікери з опозиції пророкують нам цілковитий економічний і політичний крах. Наше завтра покаже ціну цьому пророкуванню. Вони вимагають послати наших старпків, наприклад Токарєва і товариша Сегала, до верстата, а на їхнє місце поставити розгвинчений барометр на зразок Дубави, що хоче боротьбу проти партії показати як якесь геройство. Ні, товариші, ми на це не підемо. Старики матимуть зміну, але змінятимуть їх не ті, хто при найменших труднощах люто атакує лінію партії. Єдність нашої великої партії ми не дозволимо руйнувати. Ніколи не розколеться стара й молода гвардія. В непримиренній боротьбі з дрібнобуржуазними течіями під прапором Леніна ми прийдемо до перемоги!

Панкратов сходив з трибуни. Гриміли бурхливі оплески.

На другий день у Туфти зібралося чоловік десять. Дубава сказав:

— Ми з Школенком сьогодні їдемо до Харкова. Тут нам робити більше нічого. Постарайтесь не розпорошуватись. Нам лишається тільки вижидати, як обернуться події. Ясно, що Всеросійська конференція нас засудить, але, мені здається, сподіватись репресій передчасно. Більшість вирішила ще раз перевірити нас на роботі. Зараз продовжувати боротьбу одверто, особливо після конференції,— значить вилетіти з партії, а це в план наших дій не входить. Важко передбачити, що буде далі. Говорити більше, здається, нема про що.— І Дубава підвівся, збираючись іти.

Худий, з тонкими губами, Староверов підвівся й собі.

— Я тебе не розумію, Митяю,— заговорив він, трохи гаркавлячи й заїкаючись.— Що ж, ухвала конференції для нас буде необов'язковою?

Його різко перебив Цвєтаєв.

— Формально — обов'язковою, інакше в тебе партквиток однімуть. Ми от побачимо, яким вітром повіє, а зараз розійдімося.

Туфта неспокійно ворухнувся на стільці. Школенко, похмурий і блідий, із синцями попід очима від безсонних ночей, сидів біля вікна, кусав нігті. Почувши останні слова Цвєтаєва, він облишив гризти нігті й обернувся до зборів.

— Я проти таких комбінацій,— сказав він глухо, раптом обурюючись.— Я особисто вважаю, що ухвала конфе-

ренції для нас обов'язкова. Ми свої переконання відстоювали, але ухвалі конференції повинні скоритись.

Староверов подивився на нього задоволено.

— Я це сам хотів сказати,— пропепелявив він.

Дубава пильно глянув на Школенка й навмисне глузливо процідив:

— Тобі взагалі ніхто нічого не пропонує. У тебе ще є змога «покаятись» на губернській конференції.

Школенко схопився.

— Що це за тон, Дмитре! Я скажу одверто, мене твої слова відштовхують од тебе і примушують продумати вчорашні позиції.

Дубава одмахнувся від нього.

— Тобі тільки це й лишається. Іди кайся, поки ще не пізно.

І Дубава, прощаючись, подав руку Туфті та іншим. За ним трохи згодом пішли Школенко і Староверов.

Крижаним холодом відзначив свій вступ в історію тисяча дев'ятсот двадцять четвертий рік. Розлютився січень на заметену снігом країну і з другої половини завив хуртовинами й затяжною віхолою.

На Південно-Західній залізниці замітало снігом колії. Люди боролися з озвірілою стихією.

У снігові кучугури врізалися сталеві пропелери снігоочисників, пробиваючи шлях поїздам. Від морозу й віхоли обривалися заледенілі проводи телеграфу, з дванадцяти ліній працювало тільки три: індоєвропейський телеграф та дві лінії прямого проводу.

В кімнаті телеграфу станції Шепетівка 1-ша три апарати Морзе не припиняють своєї зрозумілої тільки досвідченому вуху певпинної розмови.

Телеграфістки молоді; довжина стрічки, відстуканої ними з першого дня служби, не більша двадцяти кілометрів, тоді як старик, їхній колега, вже починає третю сотню кілометрів. Він не читає, як вони, стрічку, не морщить чоло, складаючи важкі літери і фрази. Він виписує на бланки слово за словом, прислухаючись до цокання апарата. Він приймає на слух: «Всім, всім, всім!»

Записуючи, телеграфіст думає: «Мабуть, знову циркуляр про боротьбу з заметами». За вікном віхола, вітер кидає в шибки жмені снігу. Телеграфістові вчулося, ніби хтось постукав у вікно, він повернув голову й мимоволі замилувався з краси морозяного малюнка на шибках. Жод-

на людська рука не змогла б вирізьбити цієї найтоншої гравюри з вибагливих листків і гілочок.

Замилувавшись цим видовищем, він перестав слухати апарат і, коли одвів погляд від вікна, поклав на долоню стрічку, щоб прочитати пропущені слова.

Апарат передавав:

«Двадцять першого січня о шостій годині п'ятдесят хвилин...»

Телеграфіст швидко записав прочитане і, покинувши стрічку, сперши голову на руку, почав слухати.

«...вечора в Горках помер...»

Телеграфіст поволі записував. Скільки на своєму віку прослухав він радісних і трагічних повідомлень, перший довідувався про чуже горе і щастя. Давно вже перестав вдумуватись у зміст скупих, обірваних фраз, ловив їх слухом і механічно записував на папір, не замислюючись над змістом.

Ось зараз хтось помер, когось повідомляють про це. Телеграфіст забув про заголовок: «Всім, всім, всім!» Апарат цокотів. «В-о-л-о-д-и-м-и-р І-л-л-і-ч»,— перекладав вицокування молоточка на літери старий телеграфіст. Він сидів спокійно, трохи стомлений. Десь помер якийсь Володимир Ілліч, комусь він запише сьогодні трагічні слова, хтось заридає в розпачі й горі, а для нього це все чуже, він — сторонній свідок. Апарат вицокує крапки, тире, знову крапки, знову тире, а він із знайомих звуків уже склав першу літеру й записав її на бланк — це була літера «Л». За нею він написав другу — «Е», біля неї старанно вивів «Н», двічі підкреслив перетиночку між паличками, зразу ж приєднав до неї «І» і вже автоматично спіймав останню — «Н».

Апарат вицокував паузу, і телеграфіст на одну десяту секунди спинився поглядом на виписаному ним слові: «Л Е Н І Н».

Апарат продовжував вицокувати, але думка, що випадково зіткнулася із знайомим ім'ям, знову повернулась до нього. Телеграфіст ще раз подивився на останнє слово — «Л Е Н І Н»». Що? Ленін? Кришталик ока відбив у перспективі весь текст телеграми. Кілька секунд телеграфіст дивився на папірець і вперше за тридцятидвохрічну роботу не повірив записаному.

Він тричі перебіг очима по рядках, але слова вперто повторювалися: «Помер Володимир Ілліч Ленін». Старий схопився на ноги, підняв спірально скручену стрічку, уп'явся в неї очима. Двометрова смужка підтвердила те,

чому він не міг повірити! Він повернув до своїх товаришок змертвіле обличчя, і вони почули його зляканий зойк:

— Ленін умер!

Звістка про велику втрату вилетіла з апаратної у відчинені двері і з швидкістю хуртовини закружляла по вокзалу, вирвалася в снігову віхолу, закрутилася по коліях і стрілках і з крижаним протягом влетіла у напіввідчинену половину кованих залізом воріт депо.

У депо над першою ремонтною траншеєю стояв паровоз, його лікувала бригада легкого ремонту. Старий Полентовський сам заліз у траншею під черево свого паровоза й показував слюсарям хворі місця. Захар Бруэжак вирівнював з Артемом увігнану решітку колосників. Він тримав решітку на ковадлі, підставляючи її під удари Артемового молота.

Захар постарів за останні роки, пережите лишило глибокий рівчак-зморшку на чолі, а скроні посріблила сивина. Сутулилася спина, і в глибоко запалих очах стояли сутінки.

У ясному прорізі дверей депо промайнула людина, і вечірні тіні проковтнули її. Удари по залізу заглушили перший крик, та коли людина добігла до людей біля паровоза, Артем, звівши молот, не вдарив ним.

— Товариші! Ленін умер!

Молот поволі зсунувся з плеча, і Артемова рука беззвучно опустила його на цементову підлогу.

— Що ти сказав? — Артемова рука вхопила кліщами кожух того, хто приніс страшну звістку.

А той, засипаний снігом, важко дихаючи, повторив уже глухо й надірвано:

— Так, товариші, Ленін умер...

І з того, що чоловік уже не кричав, Артем зрозумів моторошну правду і аж тоді розглядів обличчя людини: це був секретар партколективу.

З траншеї вилізли люди, мовчки слухали про смерть того, чиє ім'я знав увесь світ.

А біля воріт, примусивши всіх здригнутись, заревів паровоз. На його голос озвався на краю вокзалу другий, третій... До їхнього потужного й сповненого тривогою заклику прилучився гудок електростанції, високий і пронизливий, як політ шрапнелі. Чистим дзвоном міді перекрив їх швидкохідний красень «С» — паровоз готового до відходу на Київ пасажирського поїзда.

Здригнувся від несподіванки агент ДПУ, коли маши-

ніст польського паровоза прямого сполучення Шепетівка — Варшава, довідавшись про причини тривожних гудків, з хвилину прислухався, потім поволі підняв руку й потяг униз ланцюжок, що відкриває клапан гудка. Він знав, що гуде востаннє, що йому не служити більше па цій машині, але його рука не відривалась од ланцюга, і рев його паровоза підводив з м'яких канап купе переляканих польських кур'єрів і дипломатів.

Депо наповнювали люди. Вони вливались у всі четверо воріт, і коли велике приміщення було повне, в траурному мовчанні пролунали перші слова.

Промовляв секретар Шепетівського окружкому партії, старий більшовик Шарабрін.

— Товариші! Умер вождь світового пролетаріату Ленін. Партія зазнала тяжкої, безповоротної втрати; вмер той, хто створив і виховав у непримиренності до ворогів більшовицьку партію. Смерть вождя партії і класу кличе кращих синів пролетаріату до наших лав...

Звуки траурного маршу, сотні голів без шапок,— і Артем, який за останні п'ятнадцять років не плакав, відчув, як підкотилася до горла спазма, і могутні плечі затремтіли.

Здавалося, стіни залізничного клубу не витримають напору людської маси. Надворі лютий мороз, дві розлогі ялини біля входу убрані в сніг і крижані голки, але в залі душно від гаряче натопленої голанки й дихання шестисот чоловік, що схотіли взяти участь у траурному засіданні partколективу.

Не було в залі звичайного гомону, розмов. Велика скорбота приглушувала голоси, люди розмовляли тихо і не в одній сотні очей читалася тужна тривога. Здавалося, що тут зібрався екіпаж судна, який втратив свого досвідченого штурмана, знесеного шквалом у море.

Так само тихо сіли на свої місця за столом президії члени бюро. Кремезний Сиротенко обережно підняв дзвоник, ледве дзенькнув ним і знову поставив його на стіл. Цього було досить, і поволі гнітюча тиша запала в залі.

Зразу ж після доповіді з-за стола підвівся відсекр колективу Сиротенко. Те, що він сказав, нікого не здивувало, хоч було незвичайне на траурному засіданні. А Сиротенко сказав:

— Ряд робітників просить засідання розглянути їхню заяву, яку підписали тридцять сім товаришів.— І він прочитав заяву:

«До залізничного колективу Комуністичної партії більшовиків станції Шепетівка Південно-Західної залізниці.

Смерть вождя закликала нас до лав більшовиків, і ми просимо перевірити нас на сьогоднішньому засіданні й прийняти до партії Леніна».

Після цих слів стояли дві колонки підписів.

Сиротенко читав їх, зупиняючись після кожного на кілька секунд, щоб присутні в залі могли запам'ятати знайомі імена.

— Полентовський Станіслав Зігмундович — паровозний машиніст, тридцять шість років виробничого стажу.

По залі пробіг гомін схвалення.

— Корчагін Артем Андрійович — слюсар, сімнадцять років виробничого стажу.

— Бруzжак Захар Васильович — паровозний машиніст, двадцять один рік виробничого стажу.

Гомін у залі наростав, а секретар біля стола продовжував називати прізвища, і зала слухала імена кадровиків залізно-мазутного племені.

Зовсім тихо стало в залі, коли до стола підійшов перший, хто поставив свій підпис.

Старий Полентовський не міг не хвилюватись, оповідаючи історію свого життя.

— ...Що ж мені ще сказати, товариші? Життя робітника за старих часів відомо яке було. Жив у ярмі і пропадав у злиднях на старості. Що ж, признаюся, коли революція сталася, то вважав себе за старого. Сім'я на плечі налягала, і не добачив я шляху до партії. І хоч у боротьбі ніколи ворогові не допомагав, але й у бій устрявав рідко. Дев'ятсот п'ятого у варшавських майстернях був у страйковому комітеті і з більшовиками разом ішов. Молодість була тоді й завзяття гаряче. Та що там старе згадувати! Вразила мене Ілліча смерть у саме серце, втратили ми назавжди свого друга і поборника, і немає в мене більше слів про старість!.. Нехай хтось інший краще скаже, я не мастак промовляти. Одне тільки підтверджую: мені з більшовиками по дорозі, і ніяк не інакше.

Сива голова машиніста вперто хитнулася, і він твердо й непорушно глянув з-під сивих брів у залу, від якої немовби чекав схвалення.

Жодна рука не підвелася дати відвід цьому низенькому, з сивою головою чоловікові, і жоден не утримався під час голосування, коли бюро просило безпартійних сказати своє слово.

Від стола Полентовський ішов комуністом.

Кожен у залі розумів, що зараз відбувається незвичайне. Там, де щойно стояв машиніст, уже височіла Артемова постать. Слюсар не знав, куди подіти свої довгі руки, і м'яв ними вухату шапку. Потертий на бортах кожушок розіпнутий, а комір сірої солдатської гімнастерки, акуратно застебнутий на два мідні гудзики, робить постать слюсаря святково чепурною. Артем обернувся до зали і на якусь мить побачив знайоме жіноче обличчя: між своїми з кравецької майстерні сиділа Галина, каменярева донька. Вона всміхнулася до нього, в її усмішці було схвалення і ще щось недоговорене, заховане в куточках губ.

— Розкажи свою біографію, Артеме!— почув слюсар голос Сиротенка.

Важко починав свою повість Корчагін-старший, не звик промовляти на великих зборах. Тільки тепер відчув, що не висловити йому всього нагромадженого життям. Важко складалися слова, та ще й хвилювання заважало говорити. Ніколи не почував він чогось подібного. Слюсар чітко усвідомлював, що життя його пішло на крутий перелом, що він, Артем, робить зараз останній крок до того, що зігріє і надасть змісту його зашкарубло-суворому існуванню:

— Було нас у матері четверо,— почав Артем.

У залі тихо. Шістсот уважно слухають високого робітника з орлиним носом і очима, схованими під чорними бровами.

— Мати куховарила у панів. Батька мало пам'ятаю, сварився він з матір'ю. Заливав очі більше ніж слід. Жили ми з матір'ю. Несила їй було стільки ротів прогодувати. Платили їй пани на місяць чотири карбованці з харчами, і гнула вона спину від світанку до ночі. Пощастило мені дві зими ходити до початкової школи, навчили мене читати й писати, а коли мені десятий рік пішов, не стало в матері іншого порятунку, як відвезти мене до слюсарної майстерні шкетом у науку. Без платні, на три роки — за самі харчі... Хазяїн майстерні був німець, на прізвище Ферстер. Не хотів він брати мене через малі літа, та хлопець я був здоровий, і мати мені два роки прибавила. Був я в цього німця три роки. Ремесла мене не вчили, а ганяли в хазяйських справах та по горілку. Пив він без просипу... Ганяв і по вугілля, і по залізо... Зробила мене хазяйка своїм холуєм: тягав я її горщики й чистив картоплю. Кожне намірялося турнути

ногою, часто зовсім без причини — так уже позвикали: не догоджу хазяйці чимось — вона за пияцтво чоловікове на всіх люта була,— лясне мене раз-другий по пиці. Вирвешся від неї на вулицю, а куди підеш, кому пожалієшся? Мати за сорок верст, та й у неї притулку немає... У майстерні не краще. Верховодив там усім брат хазяйський. Любив той гад з мене поглумитись. «Подай,— каже,— мені он оту шайбу»,— і покаже на землю в куток, де ковальське горно. Я туди, хап шайбу рукою, а він її щойно відкував, з горна витяг. На землі вона лежить чорна, а схопиш — попече пальці до м'яса. Кричиш від болю, а він ірже, аж заходиться. Несила мені стала терпіти таку наругу, втік я до матері. А їй дівати мене нікуди. Привезла вона мене до німця назад, везла й плакала. На третій рік почали мені дещо показувати по слюсарству, а бити по пиці били, як і раніше. Втік я знову, подався до Старокостянтинова. В цьому місті найнявся до ковбасної майстерні й відсобачив там, кишки миючи, півтора року з гаком. Програв наш хазяїн своє підприємство, не заплатив нам за чотири місяці ні копійки і зник кудись. Отак я тієї мороки здихався. Сів на поїзд, у Жмеринці зліз і пішов роботи шукати. Спасибі одному з депо, зглянувся він на моє становище. Розпитався, що я трохи слюсарювати кумекаю, узявся за мене як за племінника перед начальством клопотатись. На зріст мені дали сімнадцять років, і зробився я підручним слюсаря. Тут я дев'ятий рік працюю. Оце воно про життя колишнє, а про тутешнє ви всі знаєте.

Артем витер шапкою чоло й глибоко зітхнув. Треба було сказати найголовніше, найважче для нього, не чекаючи чийогось запитання. І, зсунувши докупи густі брови, він продовжував свою повість:

— Кожен може мене спитати: чому я не в більшовиках ще відтоді, як вогонь запалахкотів? Що ж мені на це сказати? Адже мені до старості ще далеко, а от тільки зараз знайшов сюди свою дорогу. Із чим же я тут критимусь? Недобачили ми цієї дороги, нам ще вісімнадцятого, коли проти німця страйкували, починати треба було. Жухрай, матрос, з нами не раз розмовляв. Тільки в двадцятому взявся я за гвинтівку. Кінчилася заворуха, поскидали білих у Чорне море, повернулись назад. Тут родина, діти... Ударився я в домашність. Та коли помер наш товариш Ленін і партія кинула заклик, подивився я на своє життя і зрозумів, чого в ньому бракує. Мало свою владу боронити, треба всією сім'єю замість Леніна,

щоб влада Радянська, як гора залізна, стояла. Повинні ми більшовиками стати — адже ж партія наша?

Просто, але з глибокою щирістю, ніяковіючи за незвичайний склад своєї мови, закінчив слюсар і, немов скинув з плечей тягар, випростався на весь зріст і чекав запитань.

— Може, хто хоче спитати про щось? — порушив тишу Сиротенко.

Людські ряди заворушилися, але з зали відповіли не зразу.

Чорний, як жук, кочегар, що прийшов на збори просто з паровоза, кинув рішуче:

— Про що там питати? Хіба ми його не знаємо? Дати йому путівку та й годі!

Кремезний, червоний від задухи й напруження коваль Гіляка прохрипів застуджено:

— Такий під укіс не посунеться, товариш буде міцний. Голосуй, Сиротенко!

На задніх лавах, де сиділи комсомольці, підвівся один, невидний у напівтемряві, і спитав:

— Нехай товариш Корчагін скаже, чому він на землю осів і чи не відриває його хліборобство від пролетарської психології.

У залі пройшов легенький гомін невдоволення, і чиясь голос запротестував:

— Кажи по-простому! Знайшов де базікати...

Та Артем уже відповідав:

— Нічого, товариші. Цей хлопець правильно каже, що я на землю осів. Це правда, але від цього я робітничої совісті не розгубив. Кінчилося це від сьогоднішнього дня. Переселяюся з сім'єю до депо ближче, тут певніше. А то мені від тієї землі дихати важко.

Ще раз здригнулося серце Артемове, коли дивився на ліс підведених рук, і, вже не відчуваючи ваги свого тіла, не сутулячи спини, пішов до свого місця. Позаду почув голос Сиротенка:

— Одноголосно.

Третім біля стола президії став Захар Бружак. Небалакучий старий помічник Полентовського, що вже давно сам став машиністом, закінчував розповідь про своє трудове життя і, коли дійшов до останніх днів, сказав тихо, але всім було чути:

— Я за своїх дітей докінчувати повинен. Не на те вони вмирали, щоб я на задвірках із своїм горем застряв. Їхньої загибелі я не заповнив, а от смерть вождя мені очі

відкрила. Про старе ви мене не питайте, справжнє наше життя починається заново.

Захар, схвильований спогадами, похмуро насупився, та коли його, не зачепивши жодним різким запитанням, одностайним підняттям рук приймали до партії, очі його пояснішали і сивіюча голова більше не хилилася.

До глибокої ночі в депо тривав огляд тих, що йшли на зміну. Допускали в партію тільки найкращих, тих, кого добре знали, перевірили усім життям.

Смерть Леніна зробила сотні тисяч робітників більшовиками. Смерть вождя не розладнала лав партії. Так дерево, що глибоко ввійшло в грунт могутнім корінням, не гине, якщо у нього зрізують вершину.

Розділ шостий

Біля входу до концертної зали готелю стояло двоє. На рукаві високого в пенсне — червона пов'язка з написом: «Комендант».

— Тут засідання української делегації? — спитала Рита.

Високий відповів офіційно:

— Тут! А що таке?

— Дозвольте пройти.

Високий наполовину заступив прохід. Він глянув на Риту й сказав:

— Ваш мандат? Пропускають тільки делегатів з вирішальними й дорадчими картками.

Рита витягла з сумки тиснений золотом квиток. Високий прочитав: «Член Центрального Комітету». Офіційність з нього мов рукою зняло, одразу став чемний і «свій».

— Прошу, проходьте, он ліворуч вільні місця.

Рита пройшла між рядами стільців і, побачивши вільне місце, сіла. Нарада делегатів, як видно, закінчувалася. Рита прислухалась до промови головуючого. Голос видався їй знайомим.

— Отже, товариші, представники від делегацій до сеньйорен-конвенту [1] Всеросійського з'їзду обрані також і до ради делегацій. До початку лишається дві години. Дозвольте ще раз перевірити список делегатів, які прибули на з'їзд.

---

[1] Сеньйорен-конвент — збори представників делегацій (груп делегатів окремих областей, районів, організацій) на з'їзді.

Рита впізнала Якима: це він читає швиденько перелік прізвищ.

У відповідь йому підносилися руки з червоними або білими мандатами.

Рита слухала з напруженою увагою.

Ось одне знайоме прізвище:

— Панкратов.

Рита глянула на піднесену руку, але між рядами тих, хто сиділи, не могла роздивитися знайомого обличчя вантажника. Біжать імена, і між ними знову знайоме — «Окунєв», і зразу ж слідом за ним друге — «Жаркий».

Жаркого Рита бачить. Він сидить зовсім недалечко, напівобернувшись до неї. Ось і його забутий профіль... Так, це Ваня. Кілька років не бачила його.

Біг перелік імен, і раптом одне з них примусило Риту здригнутися:

— Корчагін.

Далеко попереду піднеслася й зникла рука, і дивно — Устинович до болю схотілося побачити того, хто мав прізвище, однакове з прізвищем її загиблого друга. Вона не відриваючись вдивлялася туди, звідки піднеслася рука, але всі голови здавалися однаковими. Рита підвелася й пішла понад проходом біля стіни до передніх рядів. Яким замовк. Загуркотіли відсовувані стільці, делегати голосно загомоніли, розсипався молодий сміх, і Яким, намагаючись перекрити гомін у залі, крикнув:

— Не запізнюйтесь!.. Великий театр... сьома година!

Біля вихідних дверей стовпились.

Рита зрозуміла, що в цьому потоці вона не знайде нікого з тих, чиї імена щойно чула. Лишалося не спускати з очей Якима і через нього знайти решту. Вона йшла до Якима, пропускаючи повз себе останню групу делегатів.

— Що ж, Корчагін, ходімо й ми, старий! — почула вона позаду, і голос, такий знайомий, такий пам'ятний, відповів:

— Ходімо.

Рита швидко обернулася. Перед нею стояв рослий смуглявий юнак у гімнастерці кольору хакі, підперезаний у талії тонким кавказьким паском, і в синіх рейтузах.

Широко розкритими очима дивилася на нього Рита, і коли її тепло обійняли руки й тремтячий голос промовив тихо: «Рито», вона зрозуміла, що це Павло Корчагін.

— Ти живий?!..

Ці слова сказали йому все. Вона не знала, що звістка про його смерть була помилковою.

Зала порожніла, крізь відчинене вікно долітав гомін Тверської, цієї могутньої артерії міста. Годинник лунко пробив шість разів, а обом здавалося, що зустрілися вони лише кілька хвилин тому. Та годинник кликав до Великого театру. Коли йшли широкими сходами до виходу, вона ще раз глянула на Павла. Він був тепер вищий від неї на півголови. Такий самий, як і раніше, тільки мужніший і стриманіший.

— Бач, я навіть не спитала тебе, де ти працюєш.

— Я секретар окружкому молоді, або, як каже Дубава, «апаратчик»,— і Павло всміхнувся.

— Ти його бачив?

— Так, бачив, і ця зустріч лишила неприємний спогад.

Вони вийшли на вулицю. Гудки сирен швидких авто, рух і гомін юрби. До Великого театру вони дійшли, майже не розмовляючи, думаючи про одне. А біля театру вирувало людське море, бурхливе, напосідливе. Воно обступило кам'яне громаддя театру, намагалося прорватись до жаданих входів, що їх охороняли червоноармійці. Та невблаганні вартові пропускали тільки делегатів, і ті проходили крізь цеп варти, з гордістю показуючи мандати.

Море навколо театру — комсомольське. Все це братва, що не дістала гостьових квитків, але прагнула будь-що побувати на відкритті з'їзду. Меткі комсомольці затискувалися в середину групи делегатів і, показуючи якийсь червоний папірець, що мав правити за мандат, діставалися часом аж до дверей. Декому щастило проскочити й крізь двері. Але тут вони зразу натрапляли на чергового члена ЦК або на коменданта, які направляли гостей на яруси, а делегатів у партер. І тоді їх, на велику радість решти «безбілетників», випроваджували за двері.

Театр не міг вмістити і двадцятої частини тих, що хотіли бути присутніми.

Рита й Павло насилу протовпились до дверей. Делегати все прибували: їх привозили трамваї, автомобілі. Біля дверей велика тиснява. Червоноармійцям — теж комсомольцям — ставало важко, їх притиснули аж до стіни, а з під'їзду чувся могутній крик:

— Натискай, бауманці, натискай!

— Викличте Чапліна, Сашу Косарєва, вони нас пропустять!

— Натискай, братку, наша бере!

— Да-а-йо-о-ш!

У двері разом з Корчагіним і Ритою в'юном прослизнув бистроокий хлопчина з кімівським значком і, проскочивши повз коменданта, стрілою шугнув у фойє. Ще мить — і він зник у потоці делегатів.

— Сядьмо тут,— показала Рита на «місця за кріслами», коли вони ввійшли в партер.

Сіли в кутку.

— Я хочу дістати відповідь на одне запитання,— сказала Рита.— Хоч це діло минулих днів, але ти, я сподіваюся, мені скажеш: чому ти перервав тоді, давно, наше навчання й нашу дружбу?

Цього запитання він чекав з першої хвилини зустрічі і все ж зніяковів. Їхні очі зустрілися, і Павло зрозумів: вона знає.

— Я гадаю, що ти все знаєш, Рито. Це було три роки тому, а тепер я можу тільки засудити Павку за це. Взагалі ж Корчагін на своєму віку робив великі й малі помилки, і однією з них була та, про яку ти питаєш.

Рита посміхнулася.

— Це хороша передмова. Але я чекаю відповіді.

Павло заговорив тихо:

— В цьому винен не тільки я, але й Овід, його революційна романтика. Книжки, в яких були яскраво змальовані мужні, сильні духом і волею революціонери, безстрашні, безмежно віддані нашій справі, лишали в мене назавжди велике враження й бажання бути таким, як вони. Ось чому я почуття до тебе зустрів за «Оводом». Зараз мені це смішно, але ще більше — прикро.

— Отже, «Овід» переоцінений?

— Ні, Рито, в основному, ні! Відкинуто тільки непотрібний трагізм болючої операції з випробуванням своєї волі. Але я за основне в Оводі — за його мужність, за безмежну витривалість, за цей тип людини, що вміє терпіти страждання, не показуючи їх усім і кожному. Я за цей образ революціонера, для якого особисте ніщо в порівнянні з загальним.

— Лишається пошкодувати, Павле, що ця розмова відбувається через три роки після того, як вона мала б відбутись,— сказала Рита, всміхаючись замислено.

— Чи не тому шкода, Рито, що я ніколи не став би для тебе чимсь більшим, ніж товариш?

— Ні, Павле, міг би стати й більшим.

— Це можна виправити.

— Трохи пізно, товаришу Овід.

Рита всміхнулася з свого жарту й пояснила його:

— У мене малесенька донечка. Вона має батька. Це — великий мій приятель. Усі ми втрьох дружимо, і тріо це поки що нерозривне.

Її пальці торкнули Павлову руку. Це рух тривоги за нього, але вона одразу ж зрозуміла, що її рух марний. Так, він зріс за ці три роки не тільки фізично. Вона знала, що йому зараз боляче — про це промовляли його очі,— проте він сказав без жесту, правдиво:

— Та все ж у мене лишається незрівняно більше, ніж я щойно втратив.

Павло й Рита підвелися. Час було сідати ближче до сцени. Вони пішли до крісел, де саме розміщувалась українська делегація. Заграв оркестр. Палахкотіли багрянцем величезні полотнища, і світні літери кричали: «Майбутнє належить нам». Тисячі заповнювали партер, ложі, яруси. Ці тисячі зливалися тут в єдиний потужний трансформатор енергії, що ніколи не згасає. Велетень театр прийняв у свої стіни цвіт молодої гвардії великого індустріального племені. Тисячі очей — і в кожній парі їх відсвічує іскорками те, що палахкотить над важкою завісою: «Майбутнє належить нам».

А прибій триває; ще кілька хвилин — і важкий оксамит завіси поволі розсунеться, Чаплін промовить, хвилюючись, втрачаючи на мить самовладання перед неповторною урочистістю хвилини:

— Шостий з'їзд Російської Комуністичної Спілки Молоді оголошую відкритим.

Ніколи яскравіше, глибше не відчував Корчагін величі й моці революції, тієї невимовної гордості й неповторної радості, що їх дало йому життя, яке привело його як бійця й будівника сюди, на це переможне свято молодої гвардії більшовизму.

З'їзд забирав у його учасників весь час від самого ранку до пізньої ночі, і Павло знову зустрів Риту аж на одному з останніх засідань. Він побачив її в групі українців.

— Завтра після закриття з'їзду я зразу ж їду,— сказала вона.— Не знаю, чи пощастить нам поговорити на прощання. Тому я сьогодні приготувала тобі два зошити моїх записів, що стосуються минулого, і невеличкого листа. Ти їх прочитай і надішли назад поштою. З написаного ти довідаєшся про все, що я тобі не розповіла.

Він потиснув їй руку й подивився на неї пильно, немов хотів запам'ятати її риси.

Вони зустрілися, як було умовлено, другого дня біля центрального входу, і Рита передала йому пакунок і запечатаний лист. Навколо були люди, тому прощалися вони стримано, і тільки в її очах, трохи затуманених, він побачив велику теплоту й трохи смутку.

Через день поїзди мчали їх у різних напрямах.

Українці їхали в кількох вагонах. Корчагін був у групі киян. Увечері, коли всі повкладалися і Окунєв на сусідній полиці сонно посвистував носом, Корчагін, присунувшись ближче до світла, розпечатав листа.

«Павлушо, любий!

Я могла це сказати тобі особисто, але так буде краще. Я хочу лише одного: щоб те, про що ми з тобою говорили перед початком з'їзду, не лишило тяжкого сліду в твоєму житті. Я знаю, в тебе багато сили, тому я вірю в сказане тобою. Я на життя не дивлюся формально, часом можна робити виняток, щоправда, дуже рідко, в особистих взаєминах, якщо вони викликані великим, глибоким почуттям. На це ти заслуговуєш, але я відхилила перше бажання віддати данину нашій юності. Почуваю, що це не дало б нам великої радості. Не треба бути таким суворим до себе, Павле. В нашому житті є не тільки боротьба, але й радість хорошого почуття.

За решту твого життя, тобто за основний зміст, я не почуваю ніякої тривоги. Міцно тисну руки.

Рита».

Павло замислено розірвав лист і, висунувши руки у вікно, відчув, як вітер вихопив клаптики паперу з його пальців.

До ранку обидва зошити були прочитані, загорнуті в папір і зав'язані. В Харкові частина українців зійшла з поїзда, серед них Окунєв, Панкратов і Корчагін. Микола мав їхати до Києва по Талю, що лишилася в Анни. Панкратов, обраний до ЦК комсомолу України, мав свої справи. Корчагін вирішив їхати з ними до Києва, побувати, до речі, у Жаркого й Анни. Він затримався в поштовій філії вокзалу, відсилаючи Риті зошити, і коли вийшов до поїзда, нікого з друзів не було.

Трамвай довіз його до будинку, де жили Анна й Дубава. Павло зійшов сходами на другий поверх і постукав у двері ліворуч — до Анни. На стук ніхто не відповів. Було це рано-вранці, і піти на роботу Анна ще не могла. «Вона, мабуть, спить»,— подумав він. Двері поряд трохи

відчинилися, і з них на площадку вийшов заспаний Дубава. Обличчя сіре, з синіми обідцями попід очима. Від нього тхнуло гострим духом цибулі і — це зразу відчув тонкий на нюх Корчагін — горілчаним перегаром. У напіввідчинені двері Корчагін побачив на ліжку якусь товсту жінку, точніше її жирну голу ногу й плечі.

Дубава, помітивши його погляд, штовхнув ногою двері, зачиняючи їх.

— Ти що, до товаришки Борхарт? — спитав він хрипко, дивлячись кудись у куток.— Її вже тут немає. Ти хіба про це не знаєш?

Похмурий Корчагін пильно дивився на нього.

— Я цього не знав. Куди вона переїхала?— спитав він.

Дубава раптом визвірився.

— Це мене не цікавить.— І, ригнувши, додав з придушеною люттю:— А ти втішати її прийшов? Що ж, саме час. Вакансія тепер звільнилася, поспішай. Тим паче, що тобі не відмовлять. Вона ж бо мені не раз казала, що ти їй подобався, чи як там воно у баб ще зветься. Лови момент, тут вам і єдність душі і тіла.

Павло відчув, як у нього спалахнуло обличчя. Стримуючи себе, тихо сказав:

— До чого ти дійшов, Митяю? Я не сподівався побачити тебе такою сволотою. Адже з тебе колись був непоганий хлопець. Чому ж ти дичавієш?

Дубава прихилився до стіни. Йому, видно, було холодно стояти босими ногами на цементовій підлозі, і він щулився. Двері відчинилися, і з них виткнулася заспана пухлощока жінка.

— Котику, йди ж сюди, чого ти тут стоїш?..

Дубава не дав їй доказати, грюкнув дверима й підпер їх своїм тілом.

— Добрий початок...— сказав Павло.— Кого ти до себе пускаєш, і до чого це доведе?

Дубаві, видно, обридла розмова, він крикнув:

— Ви мені ще вказуватимете, з ким я спати маю! Годі мені акафісти вичитувати! Можеш вертати туди, звідки прийшов! Піди й розкажи, що Дубава п'є і спить з гулящою дівкою.

Павло підійшов до нього й сказав хвилюючись:

— Митяю, випроводи цю тітку, я хочу ще раз, востаннє, поговорити з тобою...

Обличчя Дубави потьмарилося. Він повернувся й пішов у кімнату.

— Ех, гад! — прошепотів Корчагін, поволі йдучи сходами вниз.

Минуло два роки. Безсторонній час відраховував дні, місяці, а життя, нестримне, багатобарвне, наповнювало ці дні (на перший погляд, одноманітні) завжди чимось новим, не схожим на вчорашнє. Сто шістдесят мільйонів, що становлять великий народ, який став уперше в світі господарем своєї безкрайої землі та її незліченних природних багатств, у праці героїчній і напруженій відроджували зруйноване війною народне господарство. Країна міцніла, наливалася силою, і вже не видно було димарів, які не курилися б на недавно ще неживих і похмурих у своїй занедбаності заводах.

Ці два роки минули для Корчагіна в буйному русі, і він навіть не помітив їх. Він не вмів жити спокійно, розмірено-млявим позіханням зустрічати світанок і засинати точно о десятій. Він поспішав жити. І не тільки сам поспішав, але й інших підганяв.

На сон часу приділялося скупо. Можна було не раз до пізньої ночі бачити освітленим вікно його кімнати і крізь нього людей, що посхилялися над столом. Це йшло навчання. За два роки пророблено третій том «Капіталу». Стала зрозумілою найтонша механіка капіталістичної експлуатації.

До округу, де працював Корчагін, з'явився Розваліхін. Його посилав губком з пропозицією використати як секретаря райкому. Корчагін був у від'їзді, і без нього бюро послало Розваліхіна в один з районів. Приїхав Корчагін, довідався про це — нічого не сказав.

Минув місяць, і Корчагін раптово приїхав до Розваліхіна в район. Знайшов він небагато фактів, але серед них уже були: пиятика, гуртування навколо себе підлабузників і затирання хорошої молоді. Корчагін усе це поставив на бюро, і коли всі висловилися за сувору догану Розваліхіну, Корчагін несподівано сказав:

— Виключити без права вступу.

Це здивувало всіх, здавалося занадто суворим, але Корчагін повторив:

— Виключити негідника. Цьому гімназистикові давали змогу стати людиною, але він просто примазався. — Павло розповів про Бераздів.

— Я категорично протестую проти заяви Корчагіна. Це особисті рахунки, мало що про мене можуть базікати. Хай Корчагін подасть документи, факти. Я теж можу

вигадати, що він контрабандою займався,— отже, його теж виключити треба? Ні, хай він дасть документ! — кричав Розваліхін.

— Пожди, напишемо й документ,— відповів йому Корчагін.

Розваліхін вийшов. Через півгодини Корчагін домігся резолюції: «Виключити з лав комсомолу як чужий елемент».

Влітку один по одному йшли у відпустку товариші. У кого здоров'я було гірше, ті подавалися до моря. Влітку мрії про відпочинок охоплювали всіх, і Корчагін відпускав свою братву на відпочинок, добував їм санаторні путівки й допомогу. Вони від'їздили бліді, змучені, але радісні. Їхня робта падала на його плечі, і він вивозив її, як добрий кінь вивозить віз на гору. Поверталися засмаглі, життєрадісні, сповнені енергії. Тоді їхали інші. Але ціле літо когось не було, а життя не припиняло своєї ходи, і не можна було уявити відсутність Корчагіна в його кімнаті.

Так минало літо.

Осінь і зиму Павло не любив: вони приносили йому багато фізичних страждань.

Цього літа чекав особливо нетерпляче. Йому було боляче навіть самому собі признатись, що сил рік у рік меншає. Було два виходи: або визнати себе нездатним витримувати труднощі напруженої праці, визнати себе інвалідом, або лишатися на посту, доки це буде можливо. І він вибрав друге.

Якось на бюро окружкому партії до нього підсів старий підпільник лікар Бартелик, завідувач окрздоровввідділу.

— У тебе поганий вигляд, Корчагін. Був у лікувальній комісії? Як твоє здоров'я? Адже не був-таки? Тож-бо я не пам'ятаю, а треба б тебе оглянути, друже. Приходь у четвер надвечір.

Павло в комісію не прийшов — ніколи було, та Бартелик про нього не забув і одного разу привів до себе. В результаті уважного лікарського огляду(Бартелик особисто брав у ньому участь як невропатолог) було записано:

«Ліккомісія вважає за конче потрібну негайну відпустку з тривалим лікуванням у Криму і дальше серйозне лікування, інакше тяжкі наслідки неминучі».

Перед цим написано було довгий перелік хвороб латинською мовою, з якого Корчагін зрозумів тільки, що найголовніша хвороба не в ногах, а в тяжкому ураженні центральної нервової системи.

Бартелик провів ухвалу комісії через партбюро, і ніхто не заперечував проти негайного увільнення Корчагіна від роботи, але Корчагін сам запропонував почекати повернення з відпустки завідувача оргвідділу комсомольського окружкому Сбітнєва. Корчагін боявся збезлюдити комітет. Погодилися, хоч Бартелик заперечував.

Лишалося три тижні до першої за все життя відпустки. У шухляді стола вже лежала санаторна путівка до Євпаторії.

Корчагін налягав у ці дні на роботу, провів пленум окркомолу і, не шкодуючи сил, закінчував усе, щоб виїхати спокійно.

І ось тут, напередодні відпочинку й зустрічі з морем, якого ніколи в своєму житті не бачив, сталося те безглузде й огидне, чого не сподівався.

Павло прийшов у кімнату агітпропу партії після занять і сів біля відчиненого вікна на підвіконні за книжковою шафою, чекаючи наради агітпропу. Коли він увійшов, у кімнаті не було нікого. Трохи згодом прийшло кілька чоловік. Павло з-за шафи не бачив їх, але голос одного впізнав. То був Файло, завокрнаргоспу, високий, з військовою виправкою красунь. Про нього Павло не раз чув, що він любить випивати й залицятися до кожної гарненької дівчини.

Файло колись партизанив і при слушній нагоді сміючись оповідав, як він рубав голови махновцям — по десятку на день. Корчагін його терпіти не міг. Одного разу до Павла прийшла комсомолка і, розплакавшись, розповіла, як Файло обіцяв з нею одружитися, але, проживши з нею тиждень, перестав навіть вітатися. У КК Файло викрутився, доказів дівчина не мала, але Павло вірив їй. Корчагін прислухався. Ті, що ввійшли в кімнату, не знали про його присутність.

— Ну, Файло, як твої справи? Що нового встругнув?

Це питав Грибов, один з приятелів Файла, людина йому до пари. Грибов чомусь вважався пропагандистом, хоч був зовсім нерозвинений, обмежений, тупиця, але званням пропагандиста пишався і завжди про це нагадував.

— Можеш мене вітати: я вчора обробив Коротаєву. А ти казав, що нічого не вийде. Ні, братику, коли вже я

за якоюсь ув'язну, то будьте певні,— і Файло додав сороміцьку фразу.

Корчагін відчув нервовий дрож — ознаку гострого роздратування. Коротаєва була завідувачка окржінвідділу. Вона приїхала сюди одночасно з ним, і Павло на спільній роботі здружився з цією симпатичною партійкою, чуйною і уважною до кожної жінки й до тих, хто приходив до неї шукати захисту або поради. Серед працівників комітету Коротаєва користувалася повагою. Вона не була заміжня. Файло, безперечно, говорив про неї.

— А ти не брешеш, Файло? Щось на неї не схоже.

— Я брешу? За кого ж ти тоді мене вважаєш? Я не таких уламував. Треба тільки вміти. Кожна потребує особливого підходу. Одна здається на другий день, але це, признатися, барахло. А за другою доводиться місяць бігати. Головне — треба взнати психологію. Скрізь особливий підхід. Це, братику, ціла наука, але я в цій справі професор. Хо-хо-хо-хо!..

Файло захлинався від самовдоволення. Купка слухачів під'юджувала розповідати. Компанії не терпілось дізнатися про подробиці.

Корчагін підвівся, стиснув кулаки, відчуваючи, як забилося в тривозі серце.

— Коротаєву взяти так собі, «на бога», годі було її думати, а пропустити її не хотів, тим більше — я з Грибовим на дюжину портвейну заклався. Ну, я й почав диверсію. Зайшов раз, удруге. Дивлюсь, косо поглядає. До того ж тут про мене неслава йде — може, і до неї дійшла... Одне слово, з флангів невдача. Я тоді в обхід, в обхід. Ха-ха!.. Ти розумієш, кажу, воював, народу набив купу, мотався по світу, горя, мовляв, сьорбнув чимало, а жінки от путящої собі не знайшов, живу, як самотній собака,— ні ласки, ні привіту... І давай, і давай накручувати, все в такому дусі. Одне слово, бив на слабкі місця. Багато я з нею поморочився. Один час думав був плюнути к чортовій матері і кінчати комедію. Але тут справа в принципі, через принцип я од неї не відставав... Нарешті добився до ручки. За моє терпіння — я замість жінки на дівку наскочив. Ха-ха... От сміха!

І Файло вів далі мерзотне оповідання.

Корчагін погано пам'ятав, як він опинився біля Файла.

— Тварюка!— заревів Павло.

— Це я тварюка чи ти, що підслухуєш чужі розмови?

Певно, Павло сказав ще щось, бо Файло вхопив його за груди.

— Так ти мене ображати?!.

І вдарив Корчагіна кулаком. Він був напідпитку.

Корчагін ухопив дубовий табурет і одним ударом звалив Файла на землю. В кишені Корчагіна не було револьвера, і тільки це врятувало життя Файлу.

Та безглузде таки сталося: у день, призначений для від'їзду до Криму, Корчагін стояв перед партійним судом.

У міському театрі вся парторганізація. Випадок в агітпропі схвилював усіх, і суд перетворився на гостру побутову полеміку. Питання побуту, особистих взаємин і партійної етики заступили обговорювану справу. Вона стала сигналом. Файло на суді поводився зухвало, нахабно всміхався, казав, що справу його розгляне народний суд і Корчагін за його розбиту голову матиме примусову працю. Відповідати на запитання категорично відмовився.

— Хочете теревені правити на мою адресу? Пробачте. Можете мені пришивати будь-що, а те, що на мене тут жінки розлютилися, так це тому, що я на них не звертаю уваги. А справа не варта ламаного гроша. Якби це сталося вісімнадцятого року, я б з отим психом Корчагіним розрахувався по-своєму. А зараз тут і без мене обійдеться.— І пішов.

Коли головуючий запропонував Корчагіну розповісти про сутичку, Павло заговорив спокійно, але почувалося, що він насилу стримує себе.

— Все, про що тут іде мова, сталося тому, що я не стримався. Давно вже минув той час, коли я кулаками орудував більше, ніж головою. Сталась аварія, і перш ніж я це зрозумів, Файло дістав по черепу. За кілька останніх років у мене це єдиний випадок партизанства, і я його засуджую, хоч ударив я його, по суті, за діло. Файло — огидне явище в нашому комуністичному побуті. Я не можу зрозуміти, ніколи не примирюся з тим, що революціонер-комуніст може бути водночас і найпаскуднішою тварюкою і негідником. Цей випадок примусив нас заговорити про побут, це єдине позитивне в усій справі.

Переважна більшість партійного колективу голосувала за виключення Файла з партії. Грибову було оголошено сувору догану з попередженням за неправдиві свідчення. Решта учасників розмови призналися. Їм було зроблено зауваження.

Бартелик розповів про стан нервів Павла. Збори рішуче протестували, коли партслідчий запропонував оголосити

Корчагіну догану. Слідчий зняв свою пропозицію. Павло був виправданий.

Через кілька днів поїзд мчав Корчагіна до Харкова. Окружком партії погодився з його наполегливим проханням відпустити його в розпорядження ЦК комсомолу України. Павлові дали непогану характеристику, і він поїхав. Одним із секретарів ЦК комсомолу був Яким. До нього зайшов Павло й розповів про все.

У характеристиці після слів «безмежно відданий партії» Яким прочитав: «Має партійну витримку, лише у винятково рідких випадках запальний до втрати самовладання. Винне в цьому тяжке ураження нервової системи».

— Таки записали тобі, Павлушо, цей факт на хорошому документі. Ти не журись, трапляються часом такі речі навіть з міцними людьми. Їдь на південь, набирайся сили. Повернешся, тоді поговоримо, де працюватимеш.

І Яким міцно потиснув йому руку.

Санаторій ЦК — «Комунар». Клумби троянд, іскриста гра фонтана, оповиті виноградом корпуси в саду. Білі кітелі й купальні костюми відпочиваючих. Молода жінка-лікар записує прізвище, ім'я. Простора кімната в наріжному корпусі, сліпуча білість постелі, чистота й нічим не порушувана тиша. Переодягнений, освіжений прийнятою ванною, Корчагін подався до моря.

Скільки оком сягнеш — величний спокій синьо-чорного, як полірований мармур, морського простору. Десь у далекій блакитній імлі губились його межі; гаряче сонце відбивалося на його поверхні пожежею відблисків. Оддалік крізь ранковий туман вимальовувалися масивні брили гірського хребта. Груди глибоко вдихали життєдайну свіжість морського бризу, а очі не могли відірватися од величного спокою синяви.

Лагідно підбиралася до ніг лінива хвиля, лизала золотий пісок берега.

Розділ сьомий

Поряд із санаторієм ЦК — великий сад центральної поліклініки. Через нього комунарівці проходили до свого санаторію, повертаючись з моря. Тут, під тінню густої чинари, біля високого муру з сірого вапняку, любив від-

починати Корчагін. Сюди мало хто заглядав. Звідси можна було дивитися на жвавий рух людей по алеях і стежках саду, вечорами слухати музику, сидячи далеко від утомної метушні великого курорту.

І сьогодні Корчагін забрався сюди. З приємністю ліг на плетене крісло-гойдалку і, розімлілий від морської ванни й сонця, задрімав. Кошлатий рушник і недочитаний «Заколот» Фурманова лежали поруч на другому кріслі. Перші дні в санаторії його не покидав стан напруженої нервозності, не припинялися головні болі. Професори все ще вивчали його складну й рідкісну хворобу. Численні вистукування і вислухування надокучали Павлові і стомлювали його. Ординатор з чудним прізвищем Ієрусалимчик, симпатична партійка, насилу знаходила свого пацієнта й терпляче умовляла його піти з нею до того чи іншого спеціаліста.

— Слово честі, я втомився від усього цього,— говорив Павло.— П'ять разів на день оповідай те саме. Чи не була божевільна ваша бабуня, чи не хворів на ревматизм ваш прадід? А грець його знає, на що він хворів, я його й у вічі не бачив! Потім кожен намагається умовити мене признатися, що я хворів на гонорею або ще на щось гірше, а мені за це, признаюсь, хочеться стукнути когось по лисині. Дайте мені змогу відпочити! А то якщо мене вивчатимуть усі півтора місяця, я стану соціально небезпечним.

Ієрусалимчик сміялася, відповідала жартом, але вже за кілька хвилин, узявши його під руку й по дорозі оповідаючи йому що-небудь цікаве, приводила до хірурга.

Сьогодні огляду не передбачалося. До обіду година. Крізь дрімоту Павло почув чиюсь ходу. Очей не розплющив: «Подумає, що сплю, і піде собі». Марна надія: рипнуло крісло-гойдалка, хтось сів. Тонкий запах парфумів підказав, що поруч сидить жінка. Розплющив очі. Перше, що він побачив,— сліпуче біле плаття й засмаглі ноги в сап'янових чув'яках, потім стрижену по-хлоп'ячому голівку, двоє величезних очей, ряд густих, мов у мишеняти, зубів. Вона всміхнулася зніяковіло.

— Пробачте, я, здається, вам заважаю?

Корчагін промовчав. Це було не зовсім чемно, але в нього ще була надія, що сусідка піде.

— Це ваша книжка?

Вона гортала «Заколот».

— Так, моя.

Хвилина мовчання.

— Скажіть, товаришу, ви з санаторію ЦК?

Корчагін нетерпляче ворухнувся. «Звідки її принесло? Оце відпочив! Зараз, мабуть, спитає, на що я хворий. Доведеться йти геть». Він сказав неприязно:

— Ні.

— А я немов бачила вас там.

Павло вже підводився, коли ззаду грудний жіночий голос спитав:

— Ти чого сюди забралася, Доро?

На край гойдалки підсіла засмагла повна блондинка в пляжному санаторному костюмі. Вона мигцем глянула на Корчагіна.

— Я вас десь бачила, товаришу. Ви не в Харкові працюєте?

— Так, у Харкові.

Корчагін вирішив покласти край цій довгій розмові.

— На якій роботі?

— В асенізаційному обозі! — І мимоволі здригнувся від їхнього реготу.

— Не можна сказати, щоб ви були дуже чемні, товаришу.

Так почалася їхня дружба, і Дора Родкіна, член бюро Харківського міськкому партії, не раз згадувала чудний початок їхнього знайомства.

Несподівано в саду санаторію «Таласса», куди Корчагін прийшов на один з післяобідніх концертів, він зустрівся з Жарким.

І дивно — звів їх фокстрот.

Після гладкої співачки, що виконувала з одчайдушною жестикуляцією «Пылала ночь восторгом сладострастья», на естраду вискочила пара. Він — у червоному циліндрі, напівголий, з якимись кольоровими пряжками на стегнах, але із сліпучо-білою маніжкою та з галстуком. Одне слово — погана пародія на дикуна. Вона — вродливенька, з великою кількістю тканини на тілі. Ця парочка під захоплені вигуки юрби непманів з волячими потилицями, що стояла позаду крісел і ліжок санаторних хворих, затрусилася на естраді у вихлястому фокстроті. Огиднішої картини не можна було собі уявити. Відгодований дядько в ідіотському циліндрі й жінка звивалися в соромітних позах, прилипнувши одне до одного. За спиною у Павла сопла якась гладюча туша. Корчагін зібрався був іти, як раптом у передньому ряді, біля самої естради, хтось підвівся й несамовито вигукнув:

— Годі проститутювати! К чорту!

Павло впізнав Жаркого.

Тапер покинув грати, скрипка виснула востаннє і стихла. Пара на естраді перестала вихилятися. На того, хто кричав, люто засичали за стільцями.

— Яке хамство — переривати номер!

— Вся Європа танцює!

— Це обурливо!

Та з групи комунарівців по-розбишацькому свиснув у чотири пальці секретар Череповецького повіткомолу Сергьожа Жбанов. Його підтримали й інші, і парочку з естради немов вітром здмухнуло. Базікало конферансьє, схожий на моторного лакея, заявив публіці, що трупа від'їжджає.

— Котися ковбаскою Малою Спаською! Скажи діду — в Москву їду!— під загальний регіт провів його якийсь молодий хлопчина в санаторному халаті.

Корчагін розшукав у перших рядах Жаркого. Довго сиділи у Павла в кімнаті. Ваня працював агітпропом в одному з окружкомів партії.

— А ти знаєш, у мене є дружина. Незабаром буде донька або син,— сказав Жаркий.

— Ого, а хто ж твоя дружина?— здивувався Корчагін.

Жаркий витяг з бічної кишені фотокарточку й показав Павлові.

— Впізнаєш?

На фото був він і Анна Борхарт.

— А Дубава де?— ще більше дивуючись, спитав Павло.

— Дубава в Москві. Він покинув комвуз після виключення з партії і тепер вчиться в МВТУ [1]. Є чутка, що його поновили, а даремно! Отруєна він людина... Знаєш, де Гнат? Він тепер заступник директора суднобудівного заводу. Про інших мало знаю. Відірвалися ми один від одного. Працюємо в різних куточках країни, а все ж приємно зустрітись і згадати минуле,— казав Жаркий.

В кімнату ввійшла Дора і з нею кілька чоловік. Високий тамбовець зачинив двері. Дора глянула на орден Жаркого й спитала у Павла:

— Твій товариш — член партії? Де він працює?

Не розуміючи, в чому справа, Корчагін розповів коротко про Жаркого.

[1] МВТУ — Московське вище технічне училище ім. Баумана.

— Тоді нехай лишається. Щойно приїхали з Москви товариші. Вони розкажуть нам останні партійні новини. Вирішили зібратись у тебе на, так би мовити, закрите засідання,— пояснила Дора.

Майже всі, що зібралися, були старі більшовики, за винятком Павла й Жаркого. Член МКК[2] Барташов розповів про нову опозицію, очолювану Троцьким, Зінов'євим і Каменєвим.

— Наша присутність на місцях у такий напружений момент конче потрібна,— закінчив Барташов.— Я виїжджаю завтра.

Через три дні після зборів у Павловій кімнаті санаторій передчасно спорожнів. Виїхав і Павло, не пробувши призначеного часу.

В ЦК комсомолу довго не затримували. Корчагін був призначений на секретаря окружкомолу до одного з промислових округів, і вже через тиждень міський актив організації слухав його першу промову.

Пізньої осені автомобіль окружкому партії, на якому їхав Корчагін з двома працівниками до одного з віддалених од міста районів, звалився у рівчак при дорозі й перекинувся.

Покалічилися всі. У Корчагіна було розтрощене праве коліно. Через кілька днів його привезли до Харківського хірургічного інституту. Лікарський консиліум, оглянувши розпухле коліно й рентгенівські знімки, висловився за негайну операцію.

Корчагін згодився.

— Тоді завтра вранці,— сказав наприкінці гладкий професор, що очолював консультацію, і підвівся. Слідом за ним вийшли й інші.

Маленька світла палата на одного хворого. Бездоганна чистота й давно забутий специфічний запах лазарету. Корчагін обдивився. Тумбочка з сніжно-білою скатеркою, білий табурет — оце й усе.

Санітарка принесла вечерю.

Павло від неї відмовився. Напівсидячи в ліжку, він писав листи. Біль у нозі заважав думати, їсти не хотілося.

Коли четвертий лист був дописаний, двері до палати тихо відчинилися, і Корчагін побачив біля свого ліжка молоду жінку в білому халаті й такій же шапочці.

---

[2] МКК — Московська Контрольна Комісія — орган партійного контролю.

У вечірньому присмерку видно було тонко окреслені брови її великі очі, що здавалися чорними. В одній руці вона тримала портфель, у другій — аркуш паперу й олівець.

— Я ваш ординатор,— сказала вона,— сьогодні чергую. Зараз почну допит, і вам хоч-не-хоч доведеться розповісти про себе все.

Жінка привітно всміхнулася. Усмішка зробила «допит» менш неприємним. Цілу годину Корчагін розповідав не тільки про себе, але й про прабабусь.

В операційній кілька чоловік з марлевими пов'язками на обличчях.

Відблиск нікелю на хірургічному інструменті, вузький стіл, величезний таз під ним. Коли Корчагін ліг на стіл, професор кінчав мити руки. Ззаду спішно готувалися до операції. Корчагін оглянувся. Сестра розкладала ланцети, щипці. Його ординатор Бажанова розмотувала пов'язку на нозі.

— Не дивіться туди, товаришу Корчагін, це неприємно позначається на нервах,— тихо промовила вона.

— Ви про чиї нерви кажете, лікарю? — І Корчагін іронічно всміхнувся.

За кілька хвилин щільна маска затулила йому обличчя і професор сказав:

— Не хвилюйтеся, зараз даватимемо хлороформ. Дихайте глибоко, через ніс, і лічіть.

Приглушений голос з-під маски спокійно відповів:

— Добре. Наперед прошу пробачити можливі непристойні вислови.

Професор не стримався від усмішки.

Перші краплі хлороформу, задушливий, огидний запах.

Корчагін глибоко зітхнув і, намагаючись вимовляти виразно, почав лічити. Так вступав він у перший акт своєї трагедії.

Артем розірвав конверт майже надвоє і, чомусь хвилюючись, розгорнув листа. Схопив очима перші рядки, перебіг по них, не відриваючись.

«Артеме! Ми дуже рідко пишемо один одному.

Один раз, часом двічі на рік! Хіба справа в кількості? Ти пишеш, що виїхав з Шепетівки з родиною до Козятинського депо, щоб відірвати коріння. Розумію, що це коріння — відстала, дрібновласницька психологія Стехи,

її родичів тощо. Переробляти людей типу Стехи важко, боюся, що тобі в цьому навіть не пощастить. Кажеш, «важко вчитися під старість», але в тебе це йде непогано. Ти неправий, що так уперто відмовляєшся перейти з виробництва на роботу головою міськради. Ти воював за владу? То бери ж її. Завтра ж бери міськраду й починай справу.

Тепер про себе. Зі мною коїться щось погане. Я почав часто бувати в госпіталях, мене двічі порізали, пролито чимало крові, витрачено чимало сил, а ніхто ще мені не відповів, коли цьому буде край.

Я відірвався од роботи, знайшов собі нову професію — «хворого», зазнаю безлічі страждань, і внаслідок усього цього — втрачено рух у коліні правої ноги, кілька швів на тілі і, нарешті, останнє лікарське відкриття: сім років тому дістав удар у хребет, а зараз мені кажуть, що цей удар може дорого коштувати. Я ладен витримати все, аби тільки повернутися в стрій.

Немає для мене в житті нічого страшнішого, як вибути з ладу. Про це навіть не можу й подумати. Ось чому я йду на все, але поліпшення немає, а хмари дедалі густішають. Після першої операції я, як тільки почав ходити, повернувся на роботу, та мене незабаром привезли знову. Зараз одержав квиток до санаторію «Майнак» у Євпаторії. Завтра їду. Не журись, Артеме, мене ж бо важко загнати до ями. Життя в мене цілком вистачить на трьох. Ми ще попрацюємо, братику. Бережи здоров'я, не хапай по десять пудів. Партії потім дорого коштує ремонт. Роки дають нам досвід, навчання дає знання, і все це не для того, щоб гостювати по лазаретах. Тисну твою руку.

Павло Корчагін».

У той час, коли Артем, суплячи свої густі брови, читав братового листа, Павло в лікарні прощався з Бажановою. Подаючи йому руку, вона спитала:

— В Крим їдете завтра? Де ж ви пробудете сьогоднішній день?

Корчагін відповів:

— Зараз прийде товаришка Родкіна. Сьогоднішній день і ніч я перебуду в її родині, а вранці вона мене проведе на вокзал.

Бажанова знала Дору, яка часто приїжджала до Павла.

— Пам'ятаєте, товаришу Корчагін, нашу розмову про те, що ви перед від'їздом зустрінетесь з моїм батьком? Я йому докладно розповіла про ваше здоров'я. Мені хо-

четься, щоб він вас оглянув. Це можна зробити сьогодні ввечері.

Корчагін одразу погодився.

Того ж вечора Ірина Василівна вводила Павла в просторий кабінет свого батька.

Відомий хірург в присутності дочки уважно оглянув Корчагіна. Ірина привезла з клініки рентгенівські знімки й усі аналізи. Павло не міг не помітити, як раптово зблідло обличчя Ірини Василівни після однієї довгої репліки батька, проказаної латинською мовою. Корчагін дивився на велику лису голову професора, намагався щось прочитати в його проникливих очах, але з вигляду Бажанова нічого не можна було зрозуміти.

Коли Павло одягся, Бажанов чемно попрощався з ним; він їхав на якесь засідання і доручив дочці переказати свій висновок.

У кімнаті Ірини Василівни, обставленій з великим смаком, Корчагін ліг на канапу, чекаючи, коли Бажанова заговорить. А вона не знала, як почати, що сказати; їй було дуже тяжко. Батько заявив їй, що медицина не має поки що засобів, якими можна було б спинити згубну роботу процесу запалення, який відбувається в організмі Корчагіна. Він висловився проти хірургічних втручань. «Цього молодого товариша чекає трагедія нерухомості, і ми безсилі їй запобігти».

Як лікар і друг, вона не могла сказати все і в обережних виразах переказала Корчагіну лише маленьку частку правди.

— Я певна, товаришу Корчагін, що євпаторійські грязі створять перелом і ви зможете восени повернутися до роботи.

Кажучи це, вона забула, що за нею весь час стежать двоє пильних очей.

— З ваших слів, точніше з усього того, що ви не договорюєте, я бачу всю серйозність становища. Пам'ятаєте, я просив вас завжди говорити зі мною одверто. Від мене нічого не треба приховувати, я не знепритомнію й не заріжуся. Але я дуже хочу знати, що мене чекає далі,— промовив Павло.

Бажанова відповіла жартом.

Того вечора Павло так і не допитався правди про свій завтрашній день. Коли вони прощалися, Бажанова тихо сказала:

— Не забувайте про мою дружбу до вас, товаришу Корчагін. У вашому житті можливі всякі випадки. Якщо

ви потребуватимете моєї допомоги або поради, пишіть мені. Я зроблю все, що тільки зможу.

Вона дивилася з вікна, як висока постать у шкіряній куртці, важко спираючись на ціпок, посувалася від під'їзду до візника.

Знову Євпаторія. Південна спека. Галасливі засмаглі люди у гаптованих золотом тюбетейках. Автомобіль за десять хвилин довозить пасажирів до двоповерхового, з сірого вапняку будинку санаторію «Майнак».

Черговий лікар розводить прибулих по кімнатах.

— Ви з якою путівкою, товаришу? — спитав він Корчагіна, зупиняючись проти кімнати № 11.

— ЦК КП(б)У.

— Тоді ми вас оселимо тут разом з товаришем Ебнером. Він німець і просив дати йому сусіда росіянина,— пояснив лікар і постукав.

З кімнати почулася відповідь ламаною російською мовою:

— Ввійдіть.

У кімнаті Корчагін поставив свій чемодан і обернувся до світловолосого чоловіка з гарними жвавими блакитними очима, що лежав на ліжку. Німець зустрів його лагідною усмішкою.

— Гутен морген, геноссе. Я хотіль сказать здрастуй,— поправився він і подав Павлові бліду, з довгими пальцями руку.

Через кілька хвилин Павло сидів біля його ліжка, і між ними відбувалася жвава розмова тією «міжнародною» мовою, де слова відіграють допоміжну роль, а незрозумілу фразу доповнює догадка, жестикуляція, міміка — взагалі всі засоби неписаного есперанто [1]. Павло знав уже, що Ебнер — німецький робітник.

Під час гамбурзького повстання 1923 року Ебнер дістав кулю в стегно, і от тепер давня рана відкрилася й звалила його в ліжко. Незважаючи на страждання, він тримався бадьоро і цим одразу здобув повагу Павла.

Кращого сусіда Корчагін і не сподівався мати. Цей не розповідатиме про свої хвороби з ранку й до вечора і не скиглитиме. Навпаки, з ним забудеш і своє лихо.

«Шкода тільки, що я по-німецькому ані мур-мур»,— подумав він.

---

[1] Есперанто — міжнародна допоміжна мова, створена в 80-х роках XIX століття.

В куточку саду кілька крісел-гойдалок, стіл з бамбука, дві коляски. Тут після лікувальних процедур проводили весь день п'ятеро, яких хворі прозвали «Виконком Комінтерну».

В одній колясці напівлежав Ебнер, у другій — Корчагін, якому заборонили ходити; інші троє були: великої ваги естонець Вайман — працівник Наркомторгу Кримської республіки, Марта Паурінь — латишка, карока молода жінка, схожа на вісімнадцятилітню дівчину, і Леденьов — високий богатир з сивими скронями, сибіряк. Справді, тут було п'ять національностей: німець, естонець, латишка, росіянин і українець. Марта й Вайман володіли німецькою мовою, і для Ебнера вони були за перекладачів. Павла й Ебнера здружила спільна кімната. Марту й Ваймана зблизило з Ебнером знання мови, а Леденьова з Корчагіним — шахи.

До приїзду Інокентія Павловича Леденьова Корчагін був шаховим «чемпіоном» у санаторії. Він відняв це звання у Ваймана після впертої боротьби за першість. Вайман був переможений, і це вивело флегматичного естонця з рівноваги. Він довго не міг подарувати Корчагіну своєї поразки. Та незабаром у санаторії з'явився високий старик, що мав дуже молодий вигляд на свої п'ятдесят років, і запропонував Корчагіну зіграти партію. Корчагін, не передчуваючи небезпеки, спокійно почав ферзевий гамбіт, на який Леденьов відповів дебютом центральних пішаків. Як «чемпіон» Павло повинен був грати з кожним новоприбулим шахістом. Дивитися на ці партії завжди збиралося багато людей. Вже з дев'ятого ходу Корчагін побачив, як його поволі затискують, рівно наступаючи, пішаки Леденьова. Корчагін зрозумів, що перед ним небезпечний противник: даремно Павло поставився до цієї гри так необережно.

Після тригодинного бою, незважаючи на всі зусилля, на все напруження, Павло змушений був здатися. Він побачив свою поразку раніше, ніж будь-хто з глядачів. Подивився на свого партнера. Леденьов усміхнувся по-батьківському лагідно.

Ясно, що він теж бачив його поразку. Естонець, хвилюючись і одверто бажаючи поразки Корчагіну, ще нічого не помічав.

— Я завжди тримаюсь до останнього пішака,— сказав Павло, і Леденьов схвально кивнув головою у відповідь на цю тільки йому зрозумілу фразу.

Корчагін зіграв з Інокентієм Павловичем десять партії протягом п'яти днів, з них програв сім, виграв дві й одну звів на нічию.

Вайман був безмежно радий:

— Ой, дякую, товаришу Леденьов! Як ви йому набили! Так йому й треба! Нас, старих шахістів, усіх обіграв, але й сам на старому зірвався. Ха-ха-ха!..

— Що, неприємно програвати? — допікав він свого переможеного переможця.

Корчагін утратив звання «чемпіона», та замість цієї іграшкової честі знайшов в Інокентії Павловичу людину, яка стала йому згодом дорогою й близькою. Поразка Корчагіна на шаховому полі була не випадкова. Він схопив лише поверхову стратегію шахової гри; шахіст програв майстрові, що знався на всіх таємницях гри.

У Корчагіна і Леденьова була одна спільна дата: Корчагін народився того року, якого Леденьов вступив до партії. Обидва були типові представники молодої і старої гвардії більшовиків. У одного — великий життєвий і політичний досвід, роки підпілля, царських тюрем, потім — великої державної роботи; у другого — палка юність і лише вісім років боротьби, що можуть спалити не одне життя. І обидва вони — старий і молодий — мали гарячі серця й підірване здоров'я.

Увечері в кімнаті Ебнера й Корчагіна — клуб. Звідси виходили всі політичні новини. Вечорами в кімнаті № 11 було шумно. Вайман завжди намагався розповісти який-небудь масний анекдот, до яких він був дуже охочий, але зразу ж потрапляв під подвійний обстріл — Марти й Корчагіна. Марта вміла зрізати його, тонко й уїдливо кепкуючи; коли ж це не допомагало, встрявав Корчагін.

— Вайман, ти б спитав,— може, нам зовсім не до смаку твоя «дотепність»... Я взагалі не розумію, як це в тебе сполучається...— неспокійним тоном починав Корчагін.

Вайман відкопилював м'ясисту губу, і вузькі оченята його насмішкувато перебігали по обличчях.

— Доведеться утворити інспектуру моралі при Головполітосвіті й рекомендувати Корчагіна на старшого інспектора. Я ще розумію Марту, у неї професіональна жіноча опозиція, але Корчагін хоче удавати невинного хлопчика, щось на зразок комсомольського немовляти... І взагалі не люблю, коли яйця курей учать.

Після такої бурхливої суперечки про комуністичну

етику питання про масні анекдоти було поставлене на принципове обговорення. Марта переклала Ебнеру погляди присутніх.

— Еротише анекдот — це не дуже харно, я солідаризован з Павлюша,— висловився Адам.

Вайману довелося відступити. Він, як міг, відбувався жартами, але анекдотів більше не розповідав.

Марту Корчагін вважав за комсомолку. На око дав їй дев'ятнадцять років. Як же він здивувався, коли одного разу в розмові з нею довідався, що вона член партії з сімнадцятого року, що їй тридцять один і що вона була одним з активних працівників латиської компартії. У вісімнадцятому році білі засудили її до розстрілу, а невдовзі після того Радянський уряд обміняв її разом з іншими товаришами. Тепер вона працювала в «Правде» і водночас закінчувала вуз. Як почалось їхнє зближення, Корчагін не помітив, але маленька латишка, що часто бувала в Ебнера, стала нерозлучна з «п'ятіркою».

Підпільник Егліт, теж латиш, лукаво посміювався з неї:

— Марточко, а як же бідолашний Озол у Москві? Не можна ж так!

Вранці, за хвилину до дзвоника, в санаторії голосисто виспівував півень. Ебнер ідеально імітував його. Всі намагання персоналу знайти півня, що невідомо яким чином потрапив у санаторій, ні до чого не приводили. Ебнер мав з цього велику втіху.

Наприкінці місяця Корчагіну погіршало. Лікарі поклали його в ліжко. Ебнера це дуже засмутило. Він полюбив молодого більшовика, що ніколи не журився, життєрадісного, з такою кипучою енергією і з таким рано втраченим здоров'ям. Коли ж Марта розповіла Ебнеру, що лікарі пророкують Корчагіну трагічне майбутнє, Адам захвилювався.

Аж до від'їзду з санаторію Корчагіну не дозволяли ходити.

Павлові щастило приховувати свої страждання від товаришів, тільки Марта догадувалася про них, бачачи надзвичайну блідість його обличчя. За тиждень до від'їзду Павло одержав з українського ЦК листа, в якому повідомлялося, що відпустку йому продовжено на два місяці і що, згідно з санаторним висновком, повернення його на роботу при теперішньому стані здоров'я неможливе.

Разом з листом були надіслані гроші. Павло прийняв цей перший удар, як колись приймав удари Жухрая, що

навчав його боксу: тоді теж падав, але зразу ж підводився.

Несподівано прийшов лист від матері. Старенька писала, що недалечко від Євпаторії, в портовому місті, живе її давня подруга Альбіна Кюцам, з якою мати не бачилась вже п'ятнадцять років, і що вона дуже просить сина заїхати до неї. Цей випадковий лист відіграв велику роль в житті Павла.

Через тиждень санаторне землящтво тепло провело Корчагіна на пристань. На прощання Ебнер палко обійняв і поцілував Павла, як брата. А Марта зникла, і Павло поїхав, не попрощавшись з нею.

Наступного ранку фаетон, що привіз Корчагіна від пристані, під'їхав до маленького будиночка в невеличкому садку, і Корчагін послав свого провожатого спитати, чи тут живуть Кюцами.

Родина Кюцамів складалася з п'ятьох осіб: Альбіна Кюцам — мати, літня повна жінка з важким придавлюючим поглядом чорних очей і з слідами колишньої вроди на старому обличчі, її дві дочки — Льоля й Тая, маленький синок Льолин і старий Кюцам, неприємний товстун, схожий на кабана.

Старий служив у кооперативі, менша дочка, Тая, ходила на чорну роботу, старша, Льоля, в минулому друкарка, недавно розлучилася з своїм чоловіком, п'яницею й хуліганом, і сиділа без роботи. Дні вона проводила вдома, доглядала синочка, допомагала в господарстві матері.

Крім дочок був ще син Жорж, але зараз він перебував у Москві.

Родина Кюцамів привітно прийняла Корчагіна. Тільки старий зміряв гостя недобрим, настороженим поглядом.

Корчагін терпляче розповідав Альбіні все, що знав з родинної хроніки Корчагіних, водночас сам розпитував її про життя.

Льолі було двадцять два роки. Стрижена простацька шатенка з широким одвертим обличчям, вона зразу ж повелася з Павлом по-приятельському і охоче знайомила його з усіма родинними секретами. Від неї Корчагін довідався, що старий деспотично-грубо затиснув усю родину, вбиваючи всяку ініціативу й найменший вияв волі. Обмежений, вузьколобий, прискіпливий до дріб'язковості, він тримав родину у вічному страху і цим здобув собі велику неприязнь дітей і глибоку ненависть дружини, яка всі двадцять п'ять років боролася проти його деспотизму. Дочки завжди ставали на бік матері, і ці невпинні родин-

ні сварки отруювали їм життя. Так минали дні, сповнені повсякчасних дрібних і великих кривд.

Другим виродком у родині був Жорж. Як оповідала про нього Льоля, це був типовий хлюст, задавака й хвалько; він любив добре поїсти і з шиком одягтися, не минав і чарки. Закінчивши дев'ятирічку, Жорж — улюбленець матері — почав вимагати від неї грошей на поїздку до столичного міста.

— Я поїду в університет. Нехай Льоля продасть свій перстень, а ти — свої речі. Мені потрібні гроші, а де ви їх добудете — мені байдуже.

Жорж знав добре, що мати йому ні в чому не відмовить, і безсоромно користався з цього. До сестер ставився зневажливо, згорда, вважаючи їх гіршими за себе. Всі гроші, які щастило урвати в старого, і ті, що заробляла Тая, мати посилала синові. А той, провалившись на іспиті, безжурно жив у свого дядька, тероризуючи матір телеграмами про гроші.

Молодшу, Таю, Корчагін побачив аж пізно ввечері. Мати в сінях пошепки розповідала їй про приїзд гостя. Вітаючись із Павлом, вона зніяковіло подала йому руку й до кінчиків маленьких вух почервоніла перед незнайомим хлопцем. Павло не зразу відпустив її міцну, з відчутними горбочками мозолів руку.

Таї ішов дев'ятнадцятий рік. Вона не була красунею, але великі карі очі, тонкі, монгольського малюнка брови, красива лінія носа й свіжі уперті губи робили її привабливою; молодим тугим грудям було тісно під смугастою робочою блузкою.

Сестри жили в двох малесеньких кімнатках. У Таїній кімнаті — вузьке залізне ліжко, комод, заставлений усякими дрібничками, на ньому невелике дзеркало, а на стіні десятків до три фотографій і листівок. На вікні два горщики з квітами — з ясно-червоною геранню й блідо-рожевими айстрами. Серпанкова завіска підібрана блакитною стрічечкою.

— Тая не любить пускати до своєї кімнати представників чоловічої статі, а для вас, бачите, робиться виняток,— сміялася з сестри Льоля.

Другого дня ввечері родина пила чай на половині старих.

Тая була в своїй кімнаті й звідти прислухалася до загальної розмови. Кюцам зосереджено розмішував цукор у склянці й злісно поглядав поверх окулярів на гостя, що сидів перед ним.

— Родинні закони теперішні засуджую,— казав він.— Схотів — одружився, а схотів — роздружився. Цілковита воля.

Старий захлинувся й закашлявся. Віддихавшись, показав на Льолю.

— Ось із своїм бахуром зійшлася, не спитавшись, і розлучилася, не питаючи. А тепер, масте радість, годуй її і чиюсь дитину. Чортзна-що!

Льоля болісно почервоніла й ховала від Павла очі, повні сліз.

— А що ж, на вашу думку, вона повинна була з отим паразитом жити? — спитав Павло, не зводячи з старого свого погляду, що спалахував дикими вогниками.

— Треба було дивитись, за кого йдеш.

До розмови встряла Альбіна. Через силу стримуючи обурення, вона уривчасто заговорила:

— Слухай, старий, навіщо ти починаєш ці розмови при сторонній людині? Можна про щось інше, а не про це.

Старий різко повернувся в її бік.

— Я знаю, що кажу! Відколи це мені почали зауважувати?

Уночі Павло довго думав про родину Кюцамів. Випадково потрапивши сюди, він мимоволі ставав учасником родинної драми. Він думав про те, як допомогти матері й дочкам вибратися з цієї кабали. Його особисте життя гальмувало хід, перед ним самим поставали нерозв'язні питання, і зараз важче, ніж будь-коли, зважуватись на рішучі вчинки.

Вихід був єдиний: розколоти родину — матері й дочкам піти назавжди від старого. Та це було не так просто. Займатись цією родинною революцією він не мав змоги: за кілька днів він повинен виїхати і, може, більше ніколи не зустрінеться з цими людьми. Чи не лишити все це так, як було, й не здіймати куряви в цьому низенькому й тісному домі? Та огидний образ старого не давав йому спокою. Павло створив кілька планів, але вони всі здавалися нездійсненними.

На другий день була неділя, і коли Корчагін повернувся з міста, вдома застав саму Таю. Всі інші пішли в гості до родичів. Павло зайшов до неї в кімнату і, стомлений, сів на стілець.

— Ти чому нікуди не йдеш погуляти, розважитись? — спитав він її.

— А мені не хочеться нікуди йти, — тихо відповіла вона.

Він пригадав свої нічні плани й вирішив перевірити їх.

— Слухай, Таю, будемо говорити одне одному «ти» — навіщо нам оті китайські церемонії? Я скоро поїду. Зустрівся я з вами в неслушний час, коли сам потрапив у скруту, а то б ми інакше справу обернули. Було б це рік тому, ми б звідси їхали всі разом. Для таких рук, як у тебе й Льолі, робота знайшлася б! Із старим треба кінчати, його не загітуєш. Але зараз цього зробити не можна. Я сам ще не знаю, що зі мною буде, ось чому я, так би мовити, обеззброєний. Що ж тепер робити? Я домагатимусь повернення на роботу. Лікарі там понаписували про мене чортзна-що, і товариші примушують мене лікуватися без краю. Та це ми там переінакшимо... Напишу своїй матері, і ми побачимо, як цю мороку кінчити. Я вас так все ж не покину. Тільки ось що, Таюшо: життя ваше, і твоє зокрема, доведеться перевертати навиворіт. Чи є в тебе для цього сили й бажання?

Тая підвела схилену голову й тихо відповіла:

— Бажання у мене є, а сили — не знаю.

Цю непевність відповіді Корчагін зрозумів.

— Нічого, Таюшо! Це ми подолаємо, аби було бажання. А скажи ти мені, родина тебе дуже прив'язує?

Тая відповіла не зразу, захоплена зненацька.

— Мені матері дуже шкода,— сказала вона нарешті.— Батько її все життя мучив, тепер Жорка з неї все витягає. а мені її дуже шкода... хоч вона мене й не любить так, як Жорку...

Багато говорили вони того дня, і незадовго до приходу інших Павло жартома сказав:

— Дивно, як тебе старий заміж не погнав за когонебудь!

Тая злякано відмахнулася рукою.

— Я заміж не піду. Я на Льолю надивилась. Нізащо заміж не піду!

Павло всміхнувся.

— Виходить, зареклася на все життя? А якщо наскочить якийсь хлопець-хват, одне слово, хороший хлопчина,— тоді як?

— Не піду! Всі вони хороші, поки попід вікнами ходять.

Павло лагідно поклав їй руку на плече.

— Гаразд. Непогано можна прожити й без чоловіка. Тільки ти дуже вже до хлопців сувора. Добре, що хоч на мене не думаєш, що женихаюсь. А то мав би на горіхи,—

і він по-приятельському провів по руці зніяковілої дівчини своєю холодною долонею.

— Такі, як ти, собі інакших дружин шукають. Навіщо ми їм здалися? — тихо сказала вона.

Через кілька днів поїзд віз Корчагіна до Харкова. На вокзал його проводжали Тая, Льоля й Альбіна з своєю сестрою Розою. На прощання Альбіна взяла з нього слово не забувати молодь, допомогти їй вибратися з ями. Прощалися з ним, як з рідним, а в Таїних очах стояли сльози. Довго бачив з вікна білу хусточку в Льолиних руках і смугасту блузку Таї.

В Харкові зупинився у свого приятеля Петі Новикова, не схотівши турбувати Дору. Відпочив і поїхав до ЦК. Діждався Якима і, коли залишилися самі, попросив зараз же відрядити на роботу. Яким заперечливо мотнув головою.

— Цього не можна зробити, Павле! У нас є ухвала лікувальної комісії ЦК партії, де записано: «Зважаючи на тяжкий стан здоров'я, послати в Невропатологічний інститут на лікування, не допускаючи повернення до роботи».

— Мало чого вони понаписують, Якиме! Я тебе прошу — дай мені змогу працювати! Це вештання по клініках — марна річ.

Яким відмовлявся.

— Ми не можемо ламати ухвали. Зрозумій-бо, Павлушко, що це для тебе ж краще.

Та Корчагін так палко наполягав, що Яким не міг устояти і нарешті згодився.

На другий день Корчагін уже працював у секретній частині секретаріату ЦК. Йому здавалося, що досить почати працювати, як повернуться втрачені сили. Та з першого ж дня побачив, що помилявся. Він просиджував у своєму відділі без перерви вісім годин, не ївши, бо сходити з третього поверху снідати й обідати в сусідню їдальню було, як виявилось, несила, часто терпла то рука, то нога. Часом усе тіло втрачало здатність рухатися, підвищувалась температура. Коли треба було їхати на роботу, він раптом не мав сили підвестися з ліжка. Коли це минало, він з розпачем переконувався, що спізнюється на цілу годину. Кінець кінцем йому за запізнення зауважили, і він зрозумів, що це початок найстрашнішого в його житті — вибуття із строю.

Яким що двічі допомагав йому — переводив на іншу

роботу, але сталося неминуче: на другий місяць Павло зліг. Тоді він пригадав прощальні слова Бажанової і написав їй листа. Вона приїхала того ж дня, і від неї Павло довідався про основне: в клініку йому лягати не обов'язково.

— Виходить, справи мої такі добрі, що й лікуватись не варто,— спробував він пожартувати, та жарт не виходив.

Тільки-но сили трохи повернулись до нього, Павло знову з'явився до ЦК. Однак цього разу Яким був невблаганний. На його категоричну пропозицію лягти в клініку Корчагін глухо відповів:

— Не піду нікуди. Це марна річ. Довідався з авторитетних джерел. Мені лишається одне: одержати пенсію і подати у відставку. Та цей номер не пройде. Ви не можете одірвати мене від роботи. Мені лише двадцять чотири роки, і я не можу доживати свій вік з книжечкою інваліда, вештатися по лікарнях, знаючи, що це ні до чого. Ви повинні мені дати роботу, відповідну до моїх умов. Я можу працювати вдома або жити десь в установі... тільки не писарем, який ставить номери на вихідних. Робота повинна давати щось для мого серця, щоб я не почував себе на відшибі.

Голос Павла звучав дедалі схвильованіше й дзвінкіше.

Яким розумів, які почуття керують ще недавно запальним хлопцем. Він розумів трагедію Павла, знав, що для Корчагіна, який віддав усе своє недовге життя партії, відірватись од боротьби й перейти у глибокий тил було жахливо, і він вирішив зробити все, що в його силі.

— Добре, Павле, не хвилюйся. Завтра у нас секретаріат. Я поставлю про тебе питання. Даю слово, що зроблю все.

Корчагін важко підвівся й подав йому руку.

— Невже ти можеш подумати, Якиме, що життя зажене мене в куток і розчавить нанівець? Доки в мене тут б'ється серце,— він з силою притяг Якимову руку до своїх грудей, і Яким виразно почув глухі швидкі удари,— доки б'ється, мене від партії не відірвати. З ладу мене виведе тільки смерть. Запам'ятай це, братку.

Яким мовчав. Він знав, що це була не пишна фраза, а зойк тяжко пораненого бійця, розумів, що говорити й почувати інакше такі люди не можуть.

Через два дні Яким повідомив Павла, що йому надається можливість одержати відповідальну роботу в редакції центрального органу, але для цього треба переві-

рити, чи можна його використати на літературному фронті. В редакційній колегії Павла зустріли прихильно. Заступник редактора, стара-підпільниця, член президії ЦКК України, поставила йому кілька запитань.

— Ваша освіта, товаришу?

— Три роки початкової школи.

— В партійно-політичних школах не були?

— Ні.

— Що ж, часом і без цього виростає хороший журналіст. Про вас нам казав товариш Яким. Ми можемо дати вам роботу не обов'язково тут, а вдома, і взагалі створити вам належні умови. Та для цієї роботи потрібні все ж чималі знання. Особливо в галузі літератури й мови.

Все це віщувало Павлові поразку. У півгодинній розмові з'ясувалася недостатність знань, а в написаній ним статті жінка підкреслила червоним олівцем понад три десятки стилістичних огріхів і чимало орфографічних помилок.

— Товаришу Корчагін! У вас є великі дані. Посилено працюючи над собою, ви можете стати в майбутньому літературним працівником, але зараз ви пишете малограмотно. Із статті видно, що ви не знаєте російської мови. Це не дивно, ви не мали часу вчитись. Але використати вас ми, на жаль, не можемо. Ще раз повторюю: у вас великі дані. Якщо вашу статтю обробити, не міняючи змісту, вона буде прекрасна. А нам потрібні люди, що вміють обробляти чужі статті.

Корчагін підвівся, спираючись на ціпок. Права брова нервово тіпалася.

— Що ж, я з вами згоден. Який з мене літератор? З мене був добрий кочегар, непоганий монтер. Умів добре їздити на коні, бадьорити комсу, але на вашому фронті з мене поганий рубака.

Попрощавшись, вийшов.

На повороті в коридорі мало не впав. Його підхопила якась жінка з портфелем.

— Що з вами, товаришу? Ви бліді мов стіна!

Корчагін кілька секунд приходив до тями. Потім тихенько відсторонив жінку й пішов, спираючись на ціпок.

Від того дня життя Корчагіна йшло під укіс. Про роботу не могло бути й мови. Дедалі частіше він проводив дні в ліжку. ЦК увільнив його від роботи й просив Головсоцстрах призначити йому пенсію. Пенсію він одержав

разом з книжкою інваліда праці. ЦК дав йому гропеії і видав особисті справи з дозволом виїхати, куди він схоче. Від Марти прийшов лист. Вона кликала його до себе погостювати й відпочити. Павло й так збирався їхати до Москви, сподіваючись все ж знайти щастя у Всесоюзному ЦК, тобто знайти роботу, яка не вимагає руху. Та в Москві йому теж запропонували лікуватись, обіцяли покласти до хорошої лікарні. Він од цього відмовився.

Непомітно промайнули дев'ятнадцять днів, прожитих ним на квартирі Марти та її подруги Наді Петерсон. Цілі дні він лишався сам. Марта й Надя йшли зранку й приходили увечері. Павло запоєм читав — у Марти було багато книжок, а вечорами збиралися подруги й дехто з друзів.

З портового міста надходили листи. Родина Кюцамів кликала його до себе. Життя затягало свій тугий зашморг. Там чекали його допомоги.

Одного ранку Корчагіна не стало в тихій квартирі в Гусятниковому провулку. Поїзд мчав його на південь, до моря, везучи з вогкої, дощовитої осені до теплих берегів Південного Криму. Він стежив, як пробігали за вікном стовпи. Щільно були зсунуті брови, і в темних очах затаїлась упертість.

Розділ восьмий

Внизу, біля нагромадженого безладною купою каміння, хлюпоче море. Обвіває обличчя сухий «моряк», що долітає сюди з далекої Туреччини. Ламаною дугою втиснулась у берег гавань, одгороджена від моря залізобетонним молом. Обривав свій хребет край моря перевал. І генген, аж у гори, залазили лялькові білі будиночки міських околиць.

У старому позаміському парку тихо. Заросли травою давно не чищені стежки і поволі опадає на них жовте, убите осінню кленове листя.

Корчагіна привіз сюди з міста старий візник-перс і, пособляючи дивному пасажирові вийти, не стерпів — висловився:

— Зачим їхав? Панянка тут нема, тиатир нема. Адин шакал ходит... Що робит будеш, не розумію. Поїдем назад, гаспадин товариш!

Корчагін розплатився з ним, і старий поїхав.

Безлюдний парк. Павло знайшов лаву на виступі біля

моря, сів, підставивши обличчя промінню вже не жаркого сонця.

Сюди, в цю тишу, приїхав він, щоб подумати про те, як складається життя і що з цим життям робити. Треба підбити підсумки й винести ухвалу.

Після його другого приїзду сюди незгоди в родині Кюцамів загострились до краю. Старий, довідавшись про його приїзд, розлютився і зчинив у домі неймовірну бучу. На Корчагіна, само собою, лягло керування опором. Старий несподівано зустрів енергійну відсіч дочок і дружини, і від першого ж дня другого приїзду Корчагіна дім поділився на дві половини, ворожі й ненависні одна одній. Двері до половини старих забито, а одну з бічних кімнаток здано Корчагіну як квартирантові. Гроші за квартиру старому заплачено було наперед, і він невдовзі немов заспокоївся тим, що дочки, відколовшись од нього, не вимагатимуть коштів на прожиток.

Альбіна з дипломатичних міркувань лишалася жити на половині старого. До молоді старий не заглядав — не хотів зустрічатися з ненависною людиною, зате у дворі пихкав, мов паровоз, показуючи, що він тут хазяїн.

Старий до служби в кооперативі знав дві професії — шевця й тесляра — і вільної години підробляв, обладнавши майстерню в сараї. Скоро, щоб допекти пожильцеві, він переніс свій верстат під його вікно. Люто забиваючи цвяхи, старий безмежно радів. Він добре знав, що заважає Корчагіну читати.

— Почекай, я тебе викурю звідси...— сичав він собі під ніс.

Далеко, майже на обрії, темною хмарою стелився димчатий слід пароплава. Зграя чайок пронизливо кигикала, кидаючись у море.

Корчагін обхопив голову руками й тяжко замислився. Перед очима пройшло все його життя, від дитинства й до останніх днів. Чи добре, чи погано прожив він свої двадцять чотири роки? Перебираючи в пам'яті рік за роком, перевіряв своє життя, як безсторонній суддя, з глибоким задоволенням вирішив, що життя прожито не так уже й погано. Та було чимало й помилок, зроблених здуру, через молодість, а найбільше через необізнаність. А найголовніше — не проспав гарячих днів, знайшов своє місце в залізній боротьбі за владу, на багряному прапорі революції є кілька краплин і його крові.

Із строю він не виходив, поки не вичерпалися сили. Тепер, підбитий, він не може тримати фронт, і йому ли-

шались тільки тилові лазарети. Пам'ятав він, коли йшли лавини під Варшаву, куля скосила бійця. І боєць упав на землю, коневі під ноги. Товариші нашвидку перев'язали пораненого, здали санітарам і помчали далі — доганяти ворога. Ескадрон не спинився через втрату бійця. У боротьбі за велику справу так було і так повинно бути. Щоправда, були й винятки. Бачив він і безногих кулеметників на тачанках — це були страшні для ворога люди, їхні кулемети несли смерть і знищення. За залізну витримку й гостре око стали вони гордістю полків. Але таких було небагато.

Що ж він повинен зробити з собою тепер, після розгрому, коли немає надії повернутися в стрій? Адже домігся він від Бажанової признання, що в майбутньому мусить чекати чогось іще жахливішого. Що ж робити? Загрозливим, чорним проваллям стало перед ним це нерозв'язане питання.

Навіщо жити, коли він уже втратив найдорожче — здатність боротися? Чим виправдати своє життя зараз і в безрадісному завтра? Чим заповнити його? Просто їсти, пити, дихати? Лишитися безпорадним свідком того, як товариші з боєм просуватимуться вперед? Стати загонові тягарем? А може, вивести в розхід тіло, що зрадило його? Кулю в серце — і край! Умів непогано жити, вмій вчасно й кінчити. Хто засудить бійця, який не хоче агонізувати?

Рука його намацала в кишені плоске тіло браунінга, пальці звиклим рухом схопили рукоятку. Поволі витяг револьвер.

«Хто б міг подумати, що ти доживеш до такого дня?»

Дуло презирливо глянуло йому в очі. Павло поклав револьвер на коліна і злісно вилаявся.

«Все це паперовий героїзм, братику! Шльопнути себе кожен дурень зуміє завжди і в будь-який час. Це найбоягузливіший і найлегший вихід із становища. Важко жити — шльопайся. А чи спробував ти це життя перемогти? Чи все ти зробив, щоб вирватись із залізного кільця? А ти не забув, як під Новоградом-Волинським сімнадцять разів на день в атаку ходили, а таки здобули його всупереч усьому? Сховай револьвер і нікому ніколи про це не розповідай! Умій жити й тоді, коли жити стає несила. Зроби життя корисним».

Підвівся й пішов до шляху. Проїжджий горець підвіз його на своїй гарбі до міста. І там на одному з перехресть він купив місцеву газету. В ній повідомлялося про збори міського партколективу в клубі Дем'яна Бєдного. Додому

Павло повернувся пізно вночі. На активі він виголосив, сам не знаючи того, останню свою промову на великих зборах.

Тая не спала. Її охопила тривога через довгу відсутність Корчагіна. Що з ним? Де він? Щось тверде й холодне побачила вона сьогодні в його очах, раніше завжди живих. Він мало розповідав про себе, але вона почувала, що хлопець переживає якесь нещастя.

Годинник на материній половині ударив двічі, коли грюкнула хвіртка, і дівчина, накинувши жакет, пішла відчиняти двері. Льоля спала у своїй кімнаті, бубонячи щось уві сні.

— А я вже за тебе непокоїлася,— радіючи, що він прийшов, прошепотіла вона, коли Корчагін увійшов у сіни.

— Нічого зі мною не станеться до самої смерті, Таюшо. Що, Льоля спить? А ти знаєш, мені ніяк спати не хочеться. Я тобі дещо розповісти хочу про сьогоднішній день. Ходімо до тебе, а то ми збудимо Льолю,— теж пошепки відповів він.

Тая завагалася. Як же це вона вночі з ним розмовлятиме? А якщо про це довідається мама, що вона може про неї подумати? Але йому не можна про це сказати, бо він образиться. І про що він хоче говорити? Думаючи про це, дівчина вже йшла до себе.

— Річ ось у чому, Таю,— почав Павло приглушеним голосом, коли вони посідали в темній кімнаті одне проти одного так близько, що вона відчула його дихання.— Життя так обертається, що мені аж чуднувато трохи. Я всі ці дні прожив погано. Для мене було неясно, як далі жити в світі. Ніколи ще на моєму віку не було так темно, як у ці дні. Та сьогодні я влаштував засідання «політбюро» й виніс надзвичайно важливу ухвалу. Ти не дивуйся, що я тебе з цим знайомлю.

Він розповів їй про все пережите за останні місяці й багато з продуманого в позаміському парку.

— Отакий-от стан. Приступаю до основного. Колотнеча в родині тільки починається. Звідси треба вибиратись на свіже повітря, далі від цього гнізда. Життя треба починати наново. Якщо я вже до цієї чвари встряв, будемо доводити її до краю. І в тебе, і в мене особисте життя зараз безрадісне. Я вирішив запалити його пожежею. Ти розумієш, що це значить? Ти станеш моєю подругою, дружиною?

Тая слухала його досі з глибоким хвилюванням. На останньому слові здригнулася від несподіванки.

— Я не вимагаю від тебе відповіді сьогодні, Таю. Ти про все добре подумай. Тобі незрозуміло, як це без усякого там залицяння кажуть такі речі. Всі ті антимонії нікому не потрібні, я тобі даю руку, дівчинко, ось вона. Якщо ти на цей раз повіриш, то не обманешся. У мене є багато такого, що потрібне тобі, і навпаки. Я вже вирішив: союз наш укладається до того часу, поки ти виростеш у справжню, нашу людину, а я це зроблю, інакше копійка мені ціна у великий базарний день. Доти ми союзу рвати не повинні. А виростеш — вільна від будь-яких зобов'язань. Хто знає, може так статись, що я фізично стану зовсім руїною, і ти пам'ятай, що і в цьому разі я не зв'яжу твого життя.

Помовчавши кілька секунд, він говорив далі тепло, лагідно:

— А зараз я пропоную тобі дружбу і любов.

Він не випускав її пальців з своєї руки і був такий спокійний, немов вона вже дала йому згоду.

— А ти мене не покинеш?

— Слова, Таю, не доказ. Тобі лишається одне: повірити, що такі, як я, не зраджують своїх друзів... тільки б вони не зрадили мене,— гірко докінчив він.

— Я тобі сьогодні нічого не скажу, все це так несподівано,— відповіла вона.

Корчагін підвівся.

— Лягай, Таю, скоро світатиме.

І пішов у свою кімнату. Не роздягаючись, ліг і, ледве голова торкнулася подушки, заснув.

У кімнаті Корчагіна, на столі біля вікна, купи принесених з партійної бібліотеки книжок, пачка газет, кілька списаних блокнотів. Хазяйське ліжко, два стільці, а на дверях, що ведуть до Таїної кімнати, величезна карта Китаю з повстромлюваними чорними й червоними прапорцями. В комітеті партії Корчагін домовився, що йому приноситимуть літературу з парткабінету; крім того, обіцяли прикріпити до нього для книжкового шефства завідувача найбільшої в місті портової бібліотеки. Незабаром він почав звідти одержувати книжки цілими пачками. Льоля здивовано спостерігала, як хлопець від раннього ранку, з невеличкими перервами на обід і сніданок, читав і записував аж до вечора, який вони завжди проводили в її кімнаті утрьох. Корчагін ділився з сестрами прочитаним.

Далеко за північ, виходячи в двір, старий завжди бачив світлу смужку між віконницями кімнати непроханого

пожильця. Тихо, навшпиньки, підходив до вікна і крізь щілину бачив схилену над столом голову.

«Люди сплять, а цей світло палить цілу ніч. Ходить по дому, немов хазяїн. Дівчата огризатись почали»,— сердито думав він і відходив.

Уперше за вісім років у Корчагіна було так багато вільного часу і жодного обов'язку. І він читав з голодною пожадливістю новака. Хлопець просиджував за роботою по вісімнадцять годин на добу. Невідомо, як позначилося б це на його здоров'ї, коли б не кілька слів, мимохідь сказаних одного разу Таєю:

— Я переставила на інше місце комод, двері до твоєї кімнати тепер відчиняються. Якщо тобі треба буде про щось зі мною поговорити, можеш пройти просто, не заходячи до Льолі.

Павло спалахнув. Тая радісно всміхнулась — союз був укладений.

Не бачив більше старий у північні години смужки світла в причільному вікні, а мати почала помічати в Таїних очах погано приховану радість. Ледве помітною рискою залягли тіні під блискучими від внутрішнього вогню очима — позначалися безсонні ночі. Дзвін гітари й Таїні пісні частіше лунали в маленькій квартирі.

Жінка, що прокинулася в ній, страждала від того, що кохання її було ніби крадене. Вона здригалася від кожного шереху, все вчувалася материна хода. Мучилася над тим, що відповісти, коли спитають, чому ночами почала накидати на гачок двері своєї кімнати. Корчагін бачив це і казав їй лагідно, заспокійливо:

— Чого ти боїшся? Адже, як подумати, ми з тобою тут господарі. Спи спокійно. До нашого життя чужим заходити заборонено.

Вона притулялася щокою до його грудей і, заспокоєна, засинала, обнявши коханого. Він довго прислухався до її дихання і не ворушився, боячись сполохати спокійний її сон; глибока ніжність до цієї дівчини, яка довірила йому своє життя, охоплювала його.

Першою дізналася про причину незгасаючого вогню в Таїних очах сестра, і відтоді між сестрами лягла тінь відчуженості. Довідалася й мати. Певніше — догадалася. Насторожилася. Не того сподівалася вона від Корчагіна.

— Таюша йому не пара,— сказала вона якось Льолі.— Що з усього того вийде?

Заворушилися в ній неспокійні думки, але поговорити з Корчагіним не наважилася.

Почала з'являтись у Корчагіна молодь. Тісненько ставало часом у маленькій кімнаті. Немов гудіння бджолиного рою долітало до старого. Не раз співали дружним хором:

Нелюдимо наше море,
День и ночь шумит оно...

і улюбленої Павлової:

Слезами залит мир безбрежный...

То збирався гурток робітничого партактиву, даний Корчагіну комітетом партії після його листа з вимогою навантажити його пропагандистською роботою. Так минали Павлові дні.

Корчагін знову вхопився за стерно обома рукам і скерував до нової мети життя, що зробило було кілька крутих зигзагів. Це була мрія про повернення в стрій через навчання і літературу.

Та життя ставило перешкоди одну по одній, і появу їх він зустрічав з неспокійною думкою про те, як вони загальмують його просування до мети.

Несподівано об'явився з Москви невдалий студент Жорж з дружиною. Оселився у свого тестя, присяжного повіреного, і звідти приходив викачувати в матері гроші.

Приїзд Жоржа значно погіршив родинні взаємини, Жорж, не вагаючись, перейшов на бік батька і разом з антирадянськи настроєною родиною своєї дружини повів підкопну роботу, намагаючись будь-що вижити Корчагіна з дому і відірвати від нього Таю.

Через два тижні після приїзду Жоржа Льоля одержала роботу в одному з недалеких районів. Вона мала їхати туди з матір'ю і сином, а Корчагін з Таєю переїхали в далеке приморське містечко.

Артем рідко одержував від брата листи, але в дні, коли знаходив на своєму столі в міськраді сірий конверт із знайомим вугластим почерком, втрачав звичайний спокій, перечитуючи сторінки листа. І зараз, розриваючи конверт, подумав з прихованою ніжністю:

«Ех, Павлушо, Павлушо! Жити б нам з тобою поблизу, стали б мені, хлопче, твої поради в пригоді».

«Артеме, хочу розповісти про пережите. Крім тебе, я, здається, таких листів нікому не пишу. Ти мене знаєш

і кожне слово зрозумієш. Життя продовжує мене тіснити на фронті боротьби за здоров'я.

Дістаю удар за ударом. Ледве встигаю звестися на ноги після одного, як новий, нещадніший за перший, навалюється на мене. Найстрашніше те, що я безсилий чинити опір. Відмовилася коритись ліва рука. Це було тяжко, але слідом за цим зрадили ноги, і я, що й без того ледве пересувався (в межах кімнати), зараз насилу добираюся від ліжка до стола. Та це, мабуть, ще не все. Що принесе мені завтра — невідомо.

З дому я більше не виходжу і з вікна бачу лише клаптик моря. Чи може бути страшнішою трагедія, коли в одній людині поєднані зрадливе тіло, що відмовляється служити, і серце більшовика, його воля, яка нестримно поривае до праці, до вас, у діючу армію, що наступає по всьому фронту, туди, де розгортається залізна лавина штурму?

Я ще вірю, що повернуся в стрій, що в штурмових колонах з'явиться й мій багнет. Я не можу не вірити, не маю права. Десять років партія і комсомол виховували в мені вміння чинити опір, і слова вождя стосуються й мене: «Немає таких фортець, яких би більшовики не могли здобути».

Моє життя тепер — це навчання. Книжки, книжки, ще раз книжки. Зроблено багато, Артеме. Проробив основні твори художньої класичної літератури. Закінчив і здав роботи за перший курс заочного комуністичного університету. Вечорами — гурток з партійною молоддю. Зв'язок з практичною роботою організації здійснюється через цих товаришів. Потім Таюша, її зростання й рух уперед, ну, і любов, ласки ніжні подружки моєї. Живемо ми з нею дружно. Економіка у нас проста і нескладна — тридцять два карбованці моєї пенсії і Таїн заробіток. До партії Тая йде моїм шляхом: служила домробітницею, тепер посудницею в їдальні (в цьому містечку немає промисловості).

Цими днями Тая з великою радістю показала мені першу делегатську картку жінвідділу. Для неї це не звичайний клаптик картону. Я стежу за народженням у ній нової людини і допомагаю, скільки можу, цьому народженню. Прийде час, і великий завод, робітничий колектив довершить її формування. Поки ми тут, вона йде єдино можливим шляхом.

Двічі приїздила Таїна мати. Вона, непомітно для себе, тягне Таю назад, до життя, складеного з дрібниць, пройнятого суто особистим, своїм власним, відокремленим.

Я намагався переконати Альбіну в тому, що чорнота її днів не повинна лягати тінню на путь дочки. Та все це було марно. Почуваю, що мати колись стане на шляху дочки до нового життя і що боротьби з нею не уникнути.

Тисну руку. Твій *Павло*».

Санаторій № 5 у Старій Мацесті. Триповерховий кам'яний будинок на вирубаній у скелі площині. Навколо ліс, зигзагом біжить униз під'їзна колія. Вікна кімнат відчинені, вітерець доносить знизу запах сірчаних джерел. Корчагін сам у своїй кімнаті. Завтра приїдуть нові товариші, і в нього буде сусід. За вікном хтось іде, чути чийсь знайомий голос. Розмовляють кілька чоловік. Але де він чув цю густу октаву? Напружено працює пам'ять і витягає з далекого закутка заховане туди, та не забуте ім'я: «Леденьов Інокентій Павлович. Це він, і ніхто інший». І, певний цього, Павло покликав. За хвилину Леденьов уже сидів у нього й радісно тиснув йому руку.

— А, живий, друже? Ну, чим же ти мене потішиш? Та що це ти, справді хворіти надумав? Не хвалю. Ти от наслідуй мій приклад. Мені теж лікарі пророкували відставку, а я на зло їм тримаюсь.— І Леденьов добродушно засміявся.

Корчагін відчував за цим смішком приховане співчуття й нотки жалю.

Дві години провели вони у жвавій розмові. Леденьов оповідав московські новини. Від нього Корчагін уперше довідався про важливі ухвали партії — про колективізацію сільського господарства, перебудову села,— і він жадібно вбирав у себе кожне слово.

— А я вже гадав, що ти орудуєш десь у себе на Україні. А тут така досада! Та нічого, у мене були справи гірші, я зовсім був на лежання перейшов, а зараз, бач, бадьорюсь. Ніяк не можна, розумієш, тепер з холодочком жити. Не виходить це! Я часом думаю — є такий гріх: треба б відпочити абощо, трошки передихнути. Бо ж літа вже не ті, вже й десять-дванадцять годин роботи часом тяжко витягти. Та тільки це подумаєш і навіть справи переглядати почнеш, щоб розвантажитись трохи, і щоразу те саме виходить. Почнеш «розвантажуватися» — і так угрузнеш у це розвантаження, що додому раніше дванадцятої не повертаєшся. Чим швидше рухається машина, тим швидше рухаються коліщата, а в нас — щодня рух прискорюється, і виходить, що нам, старим, жити доводиться, як замолоду.

Леденьов провів рукою по високому чолу й сказав по-батьківському тепло:

— Ну, розкажи тепер про свої справи.

Слухав Леденьов повість Корчагіна про пережите, і Павло почував на собі його схвильований, живий погляд.

Під тінню розлогих дерев, у кутку тераси — група санаторців. За невеличким столом читав «Правду», щільно зсунувши густі брови, Хрисанф Чернокозов. Його чорна косоворотка, старенька кепочка, засмагле, худе, давно не голене обличчя з глибоко запалими блакитними очима — все свідчить, що він — корінний шахтар. Дванадцять років тому, закликаний керувати краєм, цей чоловік поклав свій молоток, а здавалося — він щойно вийшов з шахти. Це позначалося на манері поводитися, говорити, навіть на самому його лексиконі.

Чернокозов — член бюро крайкому партії і член уряду. Тяжка недуга спалювала його сили — гангрена ноги. Чернокозов ненавидів хвору ногу, що примусила його вже майже півроку провести в ліжку.

Проти нього, задумливо пихкаючи цигаркою, сиділа Жигірьова. Олександрі Олексіївні Жигірьовій тридцять сім років, дев'ятнадцять років вона в партії. «Шурочка-металістка», як звали її в пітерському підпіллі, майже дівчатком познайомилася з сибірським засланням.

Третій біля стола — Паньков. Схиливши свою гарну, з античним профілем голову, він читав німецький журнал, зрідка поправляючи на носі величезні рогові окуляри. Дивно бачити, як цей тридцятилітній атлет через силу піднімає ногу, що відмовилася коритись. Михайло Васильович Паньков, редактор, письменник, працівник Наркомосвіти, знає Європу, володіє кількома іноземними мовами. В його голові містилося чимало знань, і навіть стриманий Чернокозов ставився до нього з повагою.

— Це і є твій товариш по кімнаті? — тихо спитала Жигірьова у Чернокозова й кивнула головою на коляску, в якій сидів Корчагін.

Чернокозов одірвався від газети, обличчя його якось одразу проясніло.

— Так, це Корчагін. Треба, щоб ви, Шуро, з ним познайомилися. Йому хвороба понастромляла паліччя в колеса, а то б цей хлопчина придався нам на крутих місцях. Він з комси першого покоління. Одне слово, якщо ми хлопця підтримаємо — а я це вирішив,— то він ще працюватиме.

Паньков прислухався до його розповіді.

— На що він хворіє? — так само тихо спитала Шура Жигірьова.

— Рештки двадцятого. У хребті неполадки. Я тут з лікарем говорив, так, розумієш, побоюються, що контузія приведе до цілковитої нерухомості. Чи ви бачили!

— Я зараз привезу його сюди,— сказала Шура.

Так почалось їхнє знайомство. І не знав Павло, що двоє з них — Жигірьова й Чернокозов — стануть для нього людьми дорогими і що в роки тяжкої хвороби, яка чекала на нього, вони будуть першою його опорою.

Життя йшло як і раніше. Тая працювала. Корчагін учився. Не встиг він приступити до гурткової роботи, як нечутно підкралося нове лихо. Параліч розбив ноги. Тепер йому корилася тільки права рука. До крові покусав він губи, коли після марних зусиль зрозумів, що рухатись він уже нездатний. Тая мужньо крилася із своїм розпачем і болем від безсилля допомогти йому. А він казав, винувато всміхаючись:

— Нам, Таюшо, треба розлучитися з тобою. Адже умови не було отак засипатись. Це, дівчинко, я сьогодні обміркую як слід.

Вона не давала йому говорити. Важко було стримати ридання. Плакала гірко, пригортаючи до грудей Павлову голову.

Артем довідався про нове братове лихо, написав матері, і Марія Яківна, кинувши все, приїхала до них. Почали жити втрьох. Старенька з Таєю жили у згоді.

Корчагін навчався далі.

Одного вечора в зимову негоду принесла Тая звістку про першу свою перемогу — квиток члена міськради. З цього часу Корчагін став її рідко бачити. З кухні санаторію, де вона була посудницею, Тая йшла до жінвідділу, до міськради і приходила пізно ввечері, стомлена, але сповнена вражень. Наближався день прийому її в кандидати партії. Вона готувалася до нього з великим хвилюванням. Та тут сталося нове лихо. Хвороба робила своє. Вогнем нестерпного болю запалало праве око Корчагіна, від нього зайнялося й ліве. І вперше в житті Павло зрозумів, що таке сліпота,— темним серпанком укрилося все навколо нього.

Впоперек дороги нечутно насунула страшна своєю непоборністю перепона й перегородила шлях. Не було меж відчаю матері й Таї, а він з холодним спокоєм вирішив:

«Треба зачекати. Якщо справді немає більше можливості йти вперед, якщо все, що зроблено для повернення до роботи, сліпота закреслила й повернутися в стрій уже неможливо — треба кінчати».

Корчагін написав друзям. Від друзів надходили листи, що закликали до твердості й до продовження боротьби.

В ці тяжкі для нього дні Тая, схвильована й радісна, сказала:

— Павлушо, я кандидат партії.

І Павло, слухаючи її розповідь, як приймав осередок у свої лави нового товариша, пригадував свої перші партійні кроки.

— Отже, товаришко Корчагіна, ми з тобою складаємо комфракцію,— сказав він, потискуючи їй руку.

На другий день він написав листа до секретаря райкому з проханням зайти до нього. Увечері біля будинку зупинився забризканий грязюкою автомобіль, і Вольмер, літній латиш, зарослий бородою від підборіддя до вух, потискував Корчагіну руку.

— Ну, як живемо? Ти що ж так погано поводишся? Уставай-но, ми тебе зараз же на землю пошлемо.— І він засміявся.

Секретар райкому пробув у Корчагіна дві години, забувши навіть, що в нього вечірня нарада. Латиш ходив по кімнаті, слухаючи схвильовану мову Павла, і, нарешті, сказав:

— Покинь ти про гурток говорити. Тобі відпочити треба, а потім з очима з'ясувати. Може, ще не все загинуло. Чи не з'їздити б тобі до Москви, га? Ти подумай...

Корчагін перебив його:

— Мені потрібні люди, товаришу Вольмер, живі люди! Я на самоті не проживу. Зараз потрібні більше, ніж будь-коли. Давай сюди молодь, котра зеленіша. Вони в тебе на селах уліво крутять, до комуни — їм у колгоспі тісно. Бо ж комса, якщо за нею не доглядіти, частенько хоче вихопитись поперед строю. Я сам такий був, знаю.

Вольмер зупинився.

— Ти про це звідки довідався? Адже тільки сьогодні з району привезли цю новину.

Корчагін усміхнувся.

— Може, пам'ятаєш мою жінку? Вчора в партію прийняли. Вона розповіла.

— А, Корчагіна, посудниця? Так це твоя жінка? Ха, а я й не знав! — І, подумавши трохи, Вольмер ударив себе рукою по лобі.— Ось кого ми до тебе пришлемо —

Берсенєва Льва. Кращого товариша не треба. Ви навіть натурами схожі. Вийде щось на зразок двох трансформаторів високої частоти. Я, розумієш, монтером був колись, звідси у мене слівця отакі, порівняння. Лев тобі й радіо прилаштує, він професор по радіо. Я, розумієш, у нього частенько до другої години ночі просиджую з навушниками. Дружина навіть у підозру вдалася: де ти, мовляв, старий чорт, ночами вештатись почав?

Корчагін усміхаючись спитав його:

— Хто такий Берсенєв?

Вольмер, втомившись бігати, сів на стілець і розповів:

— Берсенєв у нас нотаріус, але він такий нотаріус, як я балерина. Ще недавно Лев був визначний працівник. У революційному русі з дванадцятого року, в партії з Жовтня. Під час громадянської війни ворушив в армійському масштабі, ревтрибуналив у Другій Кінній; на Кавказі утюжив білу вошу. Побував і в Царицині, і на Південному, на Далекому Сході головував у Верховному військовому суді республіки. Хильнув гарячого до сліз. Звалив туберкульоз хлопця. Він з Далекого Сходу — сюди. Тут, на Кавказі, був головою губсуду, заступником голови крайсуду. Легені розтріпалися вкрай. Тепер під загрозою кінця загнали сюди. Ось звідки у нас такий незвичайний нотаріус. Посада ця тиха, ну, й дихає. Тут йому потихеньку осередок дали, потім обрали членом райкому, політшколу підсунули, потім КК, він незмінний член усіх відповідальних комісій у заплутаних і важких справах. Крім усього цього, він мисливець, потім палкий радіоаматор, і хоч у нього однієї легені немає, але важко повірити, що він хворий. Енергія клекоче в ньому. Він і вмре, мабуть, отак, біжачи з райкому до суду.

Павло перебив його різким запитанням:

— Чому ж ви його так нав'ючили? Він у вас тут більше працює, ніж раніше.

Вольмер скоса глянув на Корчагіна примруженими очима:

— От дай тобі гурток і ще щось, і Лев при нагоді скаже: «Чого ви його нав'ючуєте?» А сам говорить: «Краще рік прожити на гарячій роботі, аніж п'ять років скніти по лікарнях». Берегти людей, видно, зможемо тоді, коли соціалізм збудуємо.

— Це правда. Я теж голосую за рік життя проти п'яти років животіння, але й тут ми часом злочинно щедрі на трату сил. І в цьому, я тепер зрозумів, не стільки героїчності, скільки стихійності й безвідповідальності.

Я тільки тепер почав розуміти, що не мав ніякого права так жорстоко ставитись до свого здоров'я. Виявилося, що героїки в цьому немає. Може, я ще протримався б кілька років, коли б не оте спартанство. Одне слово, дитяча хвороба лівизни — ось одна з основних небезпек для мого становища.

«Он що говорить, а постав його на ноги,— забуде все на світі»,— подумав Вольмер, але змовчав.

Увечері другого дня до Павла прийшов Лев. Попрощалися вони опівночі. Ішов Лев від нового приятеля з таким почуттям, ніби зустрів брата, втраченого багато років тому.

Вранці по даху лазили люди, прилаштовували радіощоглу, а Лев монтажив у квартирі, розповідаючи цікаві епізоди з свого минулого. Павло його не бачив, але із слів Таї знав, що Лев — блондин з ясними очима, стрункий, з рвучкими рухами, тобто саме такий, яким його і уявляв собі Павло з першої ж хвилини знайомства.

Смерком засвітилися в кімнаті три «мікро». Лев урочисто подав Павлові навушники. В ефірі панував хаос звуків. Пташками цвірінькали портові «морзянки», десь (мабуть, близько на морі) тріщав пароплавний «іскровик». У цій безлічі шумів і звуків котушка варіометра знайшла й принесла спокійний і впевнений голос:

— Слухайте, слухайте, говорить Москва...

Маленький апарат ловив на свою антену шістдесят станцій світу. Життя, від якого Павло був відкинутий, вривалося крізь стальну мембрану, і він відчув його могутнє дихання.

Побачивши, як засяяли його очі, стомлений Берсенєв усміхнувся.

Сплять у великому будинку. Неспокійно щось шепоче уві сні Тая. Пізно приходить вона додому, втомлена і змерзла. Мало бачить її Павло. Що глибше поринає вона в роботу, то менше у неї вільних вечорів, і Павлові згадуються слова Берсенєва:

«Якщо у більшовика дружина — товаришка по партії, вони мало коли бачать одне одного... Тут два плюси: не обриднуть одне одному, і сваритись ніколи!»

Що ж може він заперечити? Цього треба було сподіватись. Були дні, коли Тая віддавала йому всі свої вечори. Тоді було більше теплоти, більше ніжності. Але тоді вона була тільки подругою, дружиною, а тепер вона вихованка й товариш по партії.

Він розумів, що чим далі ростиме Тая, тим менше часу віддаватиме йому, і прийняв це як належне.

Павлові дали гурток.

У домі знову стало шумно вечорами. Години, проведені з молоддю, наснажували Павла бадьорістю.

В інший час мати насилу відбирала у нього навушники, щоб погодувати його.

Радіо давало йому те, що відняла сліпота,— можливість учитися; і в цьому прагненні, яке не знало перепон, він забував тяжкі муки і біль тіла, яке продовжувало горіти, забував пожежу в очах і все суворе, непривітне до нього життя.

Коли промінь антени приніс з Магнітобуду звістку про подвиги юної братви, що змінила під кімівським прапором покоління Корчагіних, Павло був безмежно щасливий.

Уявлялася віхола — люта, як зграя вовчиць, уральські лихі морози. Виє вітер, а вночі заметений пургою загін з другого покоління комсомольців у сяйві дугових ліхтарів склить дахи велетенських корпусів, рятуючи від снігу й холоду перші цехи світового комбінату. Маленьким здавалося лісове будівництво, на якому боролося з віхолою перше покоління київської комси. Виросла країна, виросли й люди.

А на Дніпрі вода прорвала сталеві перепони й ринула, затоплюючи машини й людей. І знову комса кинулася назустріч стихії і після запеклого дводенного бою без сну й відпочинку загнала розбурхану стихію назад за сталеві перепони. В цій грандіозній боротьбі попереду йшло нове покоління комси. Серед імен героїв Павло з радістю почув рідне ім'я Гната Панкратова.

Розділ дев'ятий

Кілька днів у Москві вони жили в комірці архіву однієї з установ, начальник якої допомагав помістити Корчагіна в спеціальну клініку.

Тільки тепер Павло зрозумів, що бути стійким, коли маєш дуже тіло і юність, було досить легко і просто, але встояти, коли життя стискає залізним обручем,— справа честі.

Минуло півтора року від того дня, коли Корчагін приїхав до Москви. Вісімнадцять місяців невимовних страждань.

У клініці професор Авербах одверто сказав Павлові, що повернути зір неможливо. У туманному майбутньому, коли припиниться запалення, хірургія спробує оперувати зіниці. Щоб припинити запалення, запропонували вдатися до заходів хірургічного порядку.

Спитали його згоди, і Павло дозволив робити з собою все, що лікарі вважатимуть за потрібне.

В години, проведені на операційних столах, коли ланцети краяли шию, врізуючи паращитовидну залозу, тричі черкала його своїм чорним крилом смерть. Та життя в Корчагіні трималося міцно. Тая бачила свого друга після страшних годин чекання змертвіло-блідим, але живим і, як завжди, спокійно-привітним.

— Не турбуйся, дівчинко, мене не так легко рішити, я ще житиму й бузотьоритиму, хоч би на зло арифметичним розрахункам учених ескулапів. Вони в усьому мають рацію щодо мого здоров'я, але глибоко помиляються, написавши документ про мою стопроцентну непрацездатність. Тут ми ще побачимо.

Павло твердо обрав шлях, яким вирішив повернутись до лав будівників нового життя.

Кінчилася зима, весна відчинила вікна, і знекровлений Корчагін, затіливши від останньої операції, зрозумів, що лишатися її далі в клініці він не може. Прожити стільки місяців серед людських страждань, серед стогонів і скарг приречених людей було незрівнянно тяжче, ніж витримати свої особисті страждання.

На пропозицію зробити нову операцію він відповів холодно й гостро:

— Годі. З мене досить. Я для науки віддав частину крові, а те, що лишилося, мені потрібне для іншого.

Того ж дня Павло написав до ЦК листа з проханням допомогти йому лишитися жити в Москві, де працює його подруга, бо дальші мандри його марні. Вперше він звернувся до партії по допомогу. У відповідь на його листа Московська Рада дала йому кімнату. І Павло покинув клініку з єдиним бажанням більше до неї не повертатися.

Скромна кімната в тихому провулку Кропоткінської вулиці здалася чудовою, розкішною. І часто Павло, прокидаючись уночі, не вірив, що клініка лишилася десь там позаду.

Тая перейшла в члени партії. Наполеглива в роботі, вона, незважаючи на всю трагедію свого особистого життя, не відставала від ударниць, і колектив відзначив цю

мовчазну робітницю своїм довір'ям: її обрали членом фабкому. Гордість за подругу, що виростала в більшовика, пом'якшувала тяжке становище Павла.

Його відвідала Бажанова, що прибула у відрядження. Розмовляли довго. Павло палко оповідав про шлях, яким він незабаром повернеться в лави бійців.

Бажанова помітила сріблясту смужечку на скронях Корчагіна і тихо сказала:

— Бачу, пережито чимало. Та ви, проте, не втратили невгасимого ентузіазму. Чого ж більше? Це добре, що ви вирішили почати роботу, до якої готувалися п'ять років. Але як же ви працюватимете?

Павло заспокійливо всміхнувся.

— Завтра мені принесуть вирізаний з картону транспарант. Без нього я не зможу писати. Рядок палазить на рядок. Я довго шукав вихід і знайшов — вирізані з картону смужки не дадуть моєму олівцю виходити з рамок рівного рядка. Писати, не бачачи написаного, важко, але не неможливо. Я переконався в цьому. Дуже довго нічого не виходило, а тепер я почав писати повільніше, ретельно виписую кожну літеру, і виходить досить добре.

Павло почав працювати.

Він задумав написати повість, присвячену героїчній дивізії Котовського. Назва прийшла сама собою:

«Народжені бурею».

Від цього дня все його життя переключилося на створення книжки. Повільно, рядок за рядком, народжувалися сторінки. Він забував про все, перебуваючи в полоні образів і вперше переживаючи муки творчості, коли яскраві, незабутні картини, що так виразно відчуваються, не щастило перекласти на папір і рядки виходили бліді, позбавлені вогню й пристрасті.

Все, що писав, він повинен був пам'ятати слово в слово. Втрата нитки гальмувала роботу. Мати з острахом дивилася на синову роботу.

В процесі роботи йому доводилось напам'ять читати цілі сторінки, часом навіть розділи, і матері тоді здавалось, що син збожеволів. Поки він писав, вона не наважувалася підійти до нього і, тільки підбираючи аркуші паперу, що падали додолу, казала несміливо:

— Ти б, може, щось інше робив, Павлушо. А то де ж це видано,— писати без краю...

Він щиро сміявся з її тривоги й запевняв стареньку, що він ще не зовсім «зійшов з котушок».

Три розділи задуманої книжки було закінчено. Павло послав їх в Одесу старим котовцям для оцінки й незабаром дістав від них листа з позитивними висловлюваннями, але рукопис по дорозі назад пошта загубила. Шестимісячна праця загинула. Це було для нього великим ударом. Гірко пошкодував він, що послав єдиний примірник, не лишивши собі копії. Він розповів Леденьову про свою втрату.

— Навіщо ти так необережно зробив? Заспокойся, тепер уже годі лаятись. Починай спочатку.

— Але ж, Інокентію Павловичу! Вкрадено шестимісячну працю. Це щодня вісім годин напруження! От де паразити, будь вони тричі прокляті!

Леденьов намагався його заспокоїти.

Довелося все починати спочатку. Леденьов добував папір. Допомагав друкувати написане. Через півтора місяця відродився перший розділ.

В одній з Корчагіним квартирі жила родина Алексєєвих. Старший син, Олександр, працював секретарем одного з міських райкомів комсомолу. У нього була вісімнадцятирічна сестра Галя, що закінчила фабзавуч. Галя була життєрадісна дівчина. Павло доручив матері поговорити з нею, чи не згодиться вона йому допомагати, працюючи секретарем. Галя з великою охотою згодилася. Вона прийшла, усміхнена й привітна, і, довідавшись, що Павло пише повість, сказала:

— Я з охотою вам допомагатиму, товаришу Корчагін. Це ж не те, що писати для батька нудні циркуляри про додержання чистоти в квартирах.

Від цього дня літературні справи пішли вперед з подвоєною швидкістю. За місяць було так багато зроблено, що Павло аж здивувався. Галя своєю найвідданішою участю і співчуттям допомагала його роботі. Тихо шарудів її олівець по паперу — і те, що їй особливо подобалося, вона перечитувала по кілька разів, щиро радіючи з успіху. В домі вона була, мабуть, єдиною людиною, що вірила в Павлову працю, іншим здавалося, що нічого не вийде, що він тільки намагається чимось заповнити своє вимушене дозвілля.

До Москви з відрядження повернувся Леденьов. Прочитавши перші розділи, він сказав:

— Продовжуй, друже. Перемога за нами! У тебе ще будуть великі радощі, товаришу Павле. Я вірю твердо, що твоя мрія повернутися в стрій незабаром здійсниться. Не втрачай надії, синку.

Старий виходив задоволений: він бачив, що Павло сповнений енергії.

Приходила Галя, шарудів по паперу її олівець, і виростали рядки слів про незабутнє минуле. В ті хвилини, коли Павло замислювався і його опановували спогади, Галя спостерігала, як здригаються його вії, як змінюються очі, відбиваючи перебіг думок, і якось не вірилося, що він не бачить: адже в чистих, без цяточки, зіницях було життя.

Після закінчення роботи вона читала написане за день і бачила, як він хмуриться, уважно прислухаючись.

— Чого ви хмуритеся, товаришу Корчагін? Адже написано добре!

— Ні, Галю, погано.

Після невдалих сторінок починав писати сам. Скутий вузькою смужкою транспаранта, часом не витримував — кидав. І тоді в безмежній люті на життя, яке відняло в нього очі, ламав олівець, а на прикушених губах виступали крапельки крові.

Наприкінці роботи частіше, ніж звичайно, почали вириватися з лещат недріманної волі заборонені почуття. Заборонені були сум і низка звичайних людських почуттів, палких і ніжних, що мають право на життя майже для кожного, але не для нього. Якби він піддався бодай одному з них, кінчилося б трагедією.

Пізно ввечері приходила з фабрики Тая і, стиха перекинувшись з Марією Яківною кількома словами, лягала спати.

Дописано останній розділ. Кілька днів Галя читала Корчагіну повість.

Завтра рукопис буде надіслано до Ленінграда, в культпроп обкому. Якщо там дадуть книзі «путівку в життя», її передадуть до видавництва — і тоді...

Тривожно билося серце. Тоді... початок нового життя, добутого роками напруженої і наполегливої праці.

Доля книжки вирішувала долю Павла. Якщо рукопис розгромлять, це будуть його останні присмерки. Якщо ж невдача буде частковою, такою, яку можна буде усунути дальшою працею над собою, він негайно почне новий наступ.

Мати віднесла важкий пакунок на пошту. Настали дні напруженого чекання. Ніколи ще на своєму віку Корчагін не чекав листів з таким болючим нетерпінням, як у ці дні. Павло жив від ранішньої пошти до вечірньої. Ленінград мовчав.

Мовчання видавництва ставало загрозливим. Що не день, то зростало передчуття поразки, і Корчагін признався собі, що рішуче неухвалення книжки буде його загибеллю. Тоді більше не можна жити. Не буде чим.

У такі хвилини пригадувався позаміський парк над морем. Ще і ще раз поставало питання:

«Чи все зробив ти, щоб вирватись з залізного кільця, щоб повернутися в стрій, зробити своє життя корисним?»

І відповідав:

«Так, здається, все!»

Коли минуло багато днів і коли чекання ставало вже нестерпним, мати, хвилюючись не менше, ніж син, крикнула, входячи до кімнати:

— Пошта з Ленінграда!!!

Це була телеграма з обкому. Кілька уривчастих слів на бланку: «Повість гаряче схвалена. Приступають до видання. Вітаємо перемогою».

Серце швидко билося. Ось вона, заповітна мрія, що стала дійсністю! Розірвано залізне кільце, і він знову — вже з новою зброєю — повертався в стрій і до життя.

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ РОМАНУ «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ» [1]

Роман М. О. Островського «Як гартувалася сталь» користується величезною любов'ю мільйонів читачів, бо це перший високохудожній твір, що глибоко показує молоду людину нашої соціалістичної епохи.

Видавництво «Молодий більшовик», видаючи цю прекрасну книжку в багатьох тисячах примірників, робить велику, цінну справу.

Роман «Як гартувалася сталь» насамперед показує, як у Велику Жовтневу пролетарську революцію, в боях проти капіталістів, імперіалістів, інтервентів, поміщиків, петлюрівців і націоналістів різних мастей зростала й міцніла класова свідомість робітників і селянської бідноти і народжувались герої з робітників і селян.

Жовтнева революція зібрала під бойові прапори мільйони трудящих, що стали під командою славних полководців — Ворошилова, Фрунзе, Будьонного, Котовського, Примакова, Чапаєва, легендарного Щорса, в дивізії якого бився і Микола Островський. Велика партія Леніна вела їх в бій за ідеї соціалізму, за владу Рад, за світову революцію. Роман М. О. Островського яскраво відображає велич цієї боротьби.

Для мільйонів робітничої і колгоспної молоді України роман М. Островського має особливе значення, бо тут, на Україні, в умовах найскладнішої й напруженої боротьби з бандами Центральної ради, Петлюри, німецьких і польських окупантів, білогвардійцями, гартувалися чудові десятки й сотні героїв-Корчагіних. В рядах бойового комсомолу України виріс наш герой і автор — Микола Островський.

Царське самодержавство, поміщики і капіталісти все більш посилювали експлуатацію і гніт трудящих. Вони надіялись панувати вічно. Цим деспотам здавалося, що розправою над робітничим класом, селянством, розпаленням національної ворожнечі й погромами вони знищать усе, що є живого, що бореться за соціалізм. Але гніт царського самодержавства і капіталістична експлуатація ставали нестерпними. І гримнув грім. В ці найвирішальніші дні революції Володимир Ілліч закликав «виділити *найрішучіші* еле-

---

[1] Видавництво «Молодий більшовик», К., 1935.

менти (наших «ударників» і *робітничу молодь*, а також кращих матросів) у невеличкі загони для зайняття ними всіх найважливіших пунктів і *для участі* їх скрізь, в усіх важливих операціях». І ці найважливіші пункти в Жовтневі дні зайняли сотні, тисячі Корчагіних.

В образі Жухрая Микола Островський показує палкого більшовика, стару більшовицьку гвардію, яка з любов'ю виховувала підростаюче покоління в дусі боротьби за справу робітничого класу і його великої партії.

Дуже цікаво показує, як Жовтнева революція розбудила свідомість пригнічених мас в найглухіших закутках України і загострила класову ненависть.

Микола Островський в романі дає немало цікавих нарисів життя і боротьби пролетарів і сільської бідноти, викриває куркульство, буржуазію, міщанство. Він дає яскраву характеристику ролі дрібнобуржуазної інтелігенції, її суспільного становища, нездатність зрозуміти рушійні сили революції.

В романі Островського відбувається поєдинок між Павкою і гімназистом із сім'ї Лещинських. Чванливість гімназиста, зарозумілість, куці, сухі, бездушні думки, легковажність, пошлість і зрадливість — ось чим характеризується пташка з міщанського гнізда, що загрузло в суєті, зашкарублості міщанського провінціального життя. Як маленька рибка біля акули живиться покидьками її, так і міщанство жило покидьками поміщиків і великої буржуазії, готуючи для них із своїх синів лакеїв і шпигунів на всякі поприща так званої «громадської діяльності».

Інша справа — пролетаріат, підготований всім ходом історичного розвитку виступити на арену боротьби за інтереси свого класу, за інтереси всього людства. І пролетарська молодь в дні Жовтня безмежно віддавалася боротьбі за соціалізм, ставала під прапори більшовиків.

Велика сила — молодість! В ній життя б'є ключем. Молодь самовіддано стоїть в лавах славної непереможної Червоної Армії на обороні СРСР. Вона на чолі з комсомолом, під керівництвом партії виконує на найрізніших ділянках соціалістичного будівництва, в науці, техніці, мистецтві, літературі величезні завдання. І в багатьох випадках комсомол і керована ним молодь увінчують одну за одною перемоги в промисловості, на транспорті, в сільському господарстві і національно-культурному будівництві, у всьому повсякденному житті Країни Рад.

Як у великому соціалістичному змаганні, так і тепер, у могутньому стахановському русі, комсомол — сотні й тисячі молодих робітників і колгоспників — показує приклади геройства, відваги і на ударній соціалістичній праці виховує нових людей соціалістичної епохи.

Трудящі, пригнічені всього світу ще раз на подвигах минулого і на зразках соціалістичної праці у великому соціалістичному будівництві тепер переконуються, яке невичерпне джерело революційної і трудової творчості таїться в нашому народі.

Відданість своїй соціалістичній Батьківщині, партії Леніна, виняткову мужність показує сам автор роману «Як гартувалася сталь». Прикутий тяжкою хворобою до ліжка, він невтомно працює, творить, живе найпекучішим життям нашої великої епохи і в ній бере невичерпні сили, енергію, бадьорість, ентузіазм, більшовицький запал. Його образ — яскравий приклад для підростаючого покоління, як треба жити й працювати. «Найдорожче в людини — це життя,— говорить він устами героя роману Павки Корчагіна.— Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не палила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле і щоб, умираючи, зміг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства».

Така була безмежна відданість соціалізмові пролетарської молоді і її чудового авангарду — комсомолу у великих боях за торжество Жовтня. Така безмежна відданість радянської молоді і зараз в соціалістичній праці. Така вона буде і в наступних боях за світовий Жовтень.

Павка — головний герой роману. Беручи участь у ратному бою проти петлюрівців, гетьманців, німецьких окупантів, білих, білополяків, а потім, бувши на відповідальній комсомольській роботі, Павка завжди стійко боровся з класовими ворогами, завжди відбиваючи їх неймовірну протидію революції.

Але Павка молодий. В його життєвому бойовому шляху зав'язуються вузли любовних симпатій, переживань. В романі читач знайде багато зразків справжньої дружби людей, об'єднаних боротьбою за вищі ідеали людства. Сучасна молодь почерпне з цієї книжки немало життєвого досвіду, щоб уникнути помилок, викоренити пережитки старого побуту, боротися з пошлістю і по-новому, по-революційному будувати сім'ю.

А якщо й помилявся Павка в своїх симпатіях до дівчини, яка не порвала ще кровних ниток, що зв'язують її з непролетарським оточенням, то, незважаючи на всю пристрасть свого почуття, Павка з коренем, по-більшовицькому вирвав його з серця і весь віддався боротьбі за соціалізм.

Ні смертельні рани в кривавому бою, ні важка хвороба, що загрожує його життю, не зламали Корчагіна. Не шкодуючи своїх сил, він, як тільки стає на ноги, знову включається в бурхливе життя, мужньо переносячи неймовірні труднощі перших років відбудовного періоду і громадянської війни, боротьби з бандитизмом, саботажем, шкідництвом і, як титан, несе величезне трудове

навантаження на різних ділянках народного господарства, куди кидали його партія і комсомол. Скрізь, де тільки зустрічав, він викривав і виявляв відкритих і прихованих ворогів, невтомно боровся проти меншовизму і троцькізму в партії і комсомолі, проти всіх ухилів, за ленінську генеральну лінію.

Павло Корчагін зустрічається і з нечутливим ставленням до себе. Велику рацію мав товариш Ленін, що закликав боротися з малокультурністю, бюрократизмом. І тепер уже такі причуди бюрократизму, нечулості далеко-далеко усунуті. Про це свідчить могутній розквіт культури, народження великих талантів, зріст радянських письменників, людей науки і мистецтва, які в нашій квітучій країні мають усі можливості розвивати свої здібності.

Медицина ще безсила відновити здоров'я М. Островського. Але він не вибитий із строю, мужньо перемагає хворобу, живе, творить і ще довго буде творити на користь соціалізму. Микола Островський вписав в історію орденоносного комсомолу немало подвигів відваги і геройства. За його бойові заслуги, за його талановитий твір, літературну творчість, гострою зброєю якої він продовжує боротися за побудову безкласового соціалістичного суспільства, партія і робітничо-селянський уряд нагородив його найвищою нагородою — орденом Леніна.

Наш славний комсомол, звідки вийшов і Островський, виховує тисячі, десятки тисяч, мільйони людей, які кров'ю серця свого оживлюють розвиток і процвітання продукційних сил країни, борються і доживуть до повної перемоги справи Леніна в усьому світі.

Г. І. ПЕТРОВСЬКИЙ

ПРИМІТКИ

Роман «Як гартувалася сталь» — перший художній твір Миколи Островського.

Про літературну працю Островський мріяв давно. «У мене давно було бажання записати події, свідком, а інколи й учасником яких я був»,— згадує він у статті «Моя робота над повістю «Як гартувалася сталь».

Уже тяжко хворий, він не бачить іншого способу повернутися до лав діючих бійців у боротьбі за комунізм і вирішує серйозно зайнятися літературою. «Життя поставило переді мною завдання — опанувати нову зброю, яка може повернути мене до лав наступаючого по всьому фронту пролетаріату»,— каже Островський у виступі на засіданні Сочинського міського комітету партії.

І в листі до свого друга П. М. Новикова признається: «...серйозно хочу писати, не знаю, що тільки буде. Буквально день і ніч читаю...»

Наприкінці 1927 року він закінчує невеличку повість про бійців кавалерійської бригади Г. І. Котовського, надсилає її друзям-котовцям до Одеси і незабаром одержує від них радісну звістку: його твір сподобався. Але рукопис, надісланий назад Островському, на жаль, загубився в дорозі.

Схвалення його першої літературної спроби надихало Островського бажанням створити велике полотно, змалювати образ молодої людини нашого героїчного часу.

Усвідомлюючи всю відповідальність взятого на себе завдання, Островський вирішив насамперед підготувати себе для цього, озброївшись знаннями найкращих здобутків світової, російської класичної та сучасної радянської літератури.

У грудні 1927 року він вступає на заочний відділ Коммуністичного університету імені Я. М. Свердлова в Москві. Багато читає, захоплюється творами М. Горького, О. Серафимовича, Д. Фурманова, О. Фадєєва.

Восени 1930 року, живучи в Москві, у будинку № 12 по Мертвому провулку (тепер провулок імені М. О. Островського), він починає писати свій перший роман.

Писати йому було дуже важко. В 1928 році він втратив зір. Микола Олексійович придумав спеціальний транспарант (картонна папка з прорізами для рядків, у неї можна було закладати 25—30 аркушів паперу), але й це помагало мало. І Островський почав диктувати текст. Записували його рідні та друзі.

У жовтні 1931 року було закінчено першу книгу роману. Наступного року її опублікував журнал «Молодая гвардия» (№№ 4—9), і одразу ж у жовтні в скороченому варіанті видало видавництво «Молодая гвардия». Книжка викликала захоплення читачів і швидко розійшлася.

Це окрилило письменника, і він починає писати другу книгу роману. «Починаю роботу над 2-ю книгою...» — читаємо в його листі до О. О. Жигірьової від 1 серпня 1932 року. Робота тривала і в Сочі, куди в червні 1932 року Островський переїхав за вимогою лікарів.

У червні 1933 року Островський закінчує другу книгу і надсилає примірники рукопису у Москву (до редакції журналу «Молодая гвардия» та видавництва «Молодая гвардия») і до видавництва «Молодий більшовик» у Харкові.

Написавши роман, Микола Островський відчуває себе в лавах «діючих бійців...». З великою радістю повідомляє про це свого бойового друга О. Й. Пузиревського: «Моє життя тепер хороше, кинув тил і знову на фронті...»

Друга книга роману «Як гартувалася сталь» була опублікована в 1934 році в журналі «Молодая гвардия» (№№ 1—7) і в той же час (червень) вийшла у видавництві «Молодая гвардия».

В 1934 році М. Островського було прийнято до Спілки радянських письменників.

Ще 1932 року М. Островський клопочеться про те, щоб його роман вийшов «рідною мовою», тобто на Україні. 26 червня 1932 року в листі до відомої російської письменниці А. О. Караваєвої, яка була в той час редактором журналу «Молодая гвардия», він пише: «Учора одержав з України листа. «Молодий більшовик» перекладає на українську мову №№ «Молодой гвардии», тобто «Як гартувалася сталь»...»

Видавництво «Молодий більшовик» мало намір друкувати обидві книги роману. Але М. Островський не міг надіслати другу книгу, бо повністю твір ще не був опублікований у Москві. Тому й сталася затримка з друкуванням книги на Україні. Роман «Як гартувалася сталь» (обидві книги) вийшов українською мовою наприкінці червня 1934 року. Перші примірники видання було роздано учасникам ювілейного пленуму ЦК ЛКСМУ, який відбувся в Києві, у театрі ім. І. Франка, 11 липня 1934 року.

Українське видання було повніше, в ньому вперше надрукова

но слова Павки Корчагіна: «Найдорожче у людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було до муки боляче за безцільно прожиті роки, щоб не палила ганьба за підленьке й дріб'язкове минуле — тільки для себе, і щоб, умираючи, зміг сказати, що все життя й усі сили віддано найпрекраснішому в світі — боротьбі за спільну справу...»

В наступних виданнях автор уточнив кінець цієї фрази, викинувши слова «тільки для себе» та замість «боротьби за спільну справу...» написав: «боротьбі за визволення людства...»

В цьому виданні було надруковано й більшість розділів, що їх тільки 1964 року в журналі «Октябрь» (№ 9) подано російською мовою, як «Невідомі сторінки роману «Як гартувалася сталь».

Роман «Як гартувалася сталь» високо оцінила радянська громадськість. У жовтні 1935 року ЦВК СРСР ухвалив: «Нагородити орденом Леніна письменника Островського Миколу Олексійовича, колишнього активного комсомольця, героїчного учасника громадянської війни, який втратив у боротьбі за Радянську владу здоров'я і самовіддано продовжує зброєю художнього слова боротьбу за справу соціалізму, автора талановитого твору «Як гартувалася сталь».

З виходом книги «Як гартувалася сталь» робота письменника над цим твором не закінчилася.

Уже в 1934 році М. Островський переглядає свій роман, шліфує мову, пише ряд нових епізодів, картин, вводить деяких нових персонажів.

В 1935 році він готує нову редакцію роману для видавництва «Молодая гвардия».

Про це видання та зміни, які там були внесені, М. Островський писав у листі до головного редактора видавництва «Молодий більшовик» 2 липня 1935 року: «Більшість же доповнень, внесених мною і редактором «Молодой гвардии» товаришкою Горіною (яка спеціально приїздила до мене для цього), є в українському виданні, і їх не доведеться вводити.

Отже, третє українське видання друкуватиметься з третього російського. Це останні виправлення. В майбутніх виданнях мені їх робити не доведеться...»

Але вже на початку 1936 року Островський готує роман до нового видання. Микола Островський знову редагує його, вносячи додаткові зміни. І не тільки стилістичного характеру. Ось приклад. У виданні роману «Молодой гвардии» 1935 року було надруковано: «В цій есерівсько-куркульській каламуті залізо-багровими острівцями боролися більшовицькі партизанські частини, і тремтіла земля під сотнями й тисячами копит, тачанок і артилерійських повозок». Для нового видання письменник виправляє ці рядки: «В цю

есерівсько-куркульську каламуть навально вривалися червоні партизанські загони, і тоді двигтіла земля під сотнями й тисячами копит, тачанок і артилерійських повозок».

Він доповнив також другу книгу роману, яскравіше змальовуючи тогочасні умови, рельєфніше показуючи стійкість, високий моральний рівень Павла Корчагіна (розділ III), ввів і нові сцени, що розкривають справжню комуністичну дружбу старої й молодої гвардії (розділ VIII).

Видання роману «Як гартувалася сталь» готувалося водночас і у видавництві «Советский писатель».

У вересні 1936 року, одержавши з видавництва «Молодая гвардия» примірники книги «Як гартувалася сталь», п'яте видання, М. Островський ще раз переглянув його і зробив ще десять виправлень для наступних видань. Ці виправлення враховано і в українському виданні 1937 року. Роман вийшов у «Молодому більшовику» (Київ) в однотомнику творів письменника, вперше виданому з ілюстраціями А. Резніченка.

Переклад роману звірено з виправленим російським виданням: «Николай Островский. Собрание сочинений в 3-х томах. Том I. Как закалялась сталь. Роман. Издательство «Молодая гвардия», Москва, 1974».

К. Д. ТРОФІМОВ

ЗМІСТ

Николай Алексеевич Островский
Сочинения. В 3-х томах.
Том I.
КАК ЗАКАЛЯЛАСЬ СТАЛЬ.
Роман

С русского перевел
Виктор Леонтиевич Петровский

Предисловие *Виталия Михайловича Озерова*

Примечания
Константина Даниловича Трофимова

«Молодь»
(На украинском языке)

Художнє оформлення *Б. Й. Бродського*
Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *М. Г. Чередник*
Коректор *Р. О. Кондрацька*

Інформ. бланк № 709.
Здано на виробництво 29.05.78. Підписано до друку 12.12.78. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 21,32. Обл.-вид. арк. 21,64+ + 0,91 вкл. +0,2 форзац. Тираж 50 000. Зам. 28. Ціна 2 крб. 30 коп.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 252004, Київ-4, Пушкінська, 28.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

Островский Н. А.

О-77 Сочинения. В 3-х томах.

Т. I. Как закалялась сталь. Роман. На украинском языке. Перевод с русского Петровского В. Л. К., «Молодь», 1979, 392 с.

О $\frac{70302-013}{М228(04)-79}$ **передплатне** **4702010200** **Р2**